उ० प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति ॥ ३ ॥ तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकार

भा० र्दर्शनश्रुतेः । न दैवेनैवोत्थादितत्वादुत्तम एव हि स एकत्वदर्शने जाते । अपागादग्नेरग्नित्वमिति श्रुतेः । अतो न दोषभाग्गृहस्थः परिव्रजन्निति ।

यत्संस्थोऽमृतत्वमेति तन्निरूपणार्थमाह । प्रजापतिर्विराट् कश्यपो वा लोकानुद्दिश्य तेषु सारजिघृक्षयाऽभ्यतपदभितापं कृतवान् ध्यानं तपः कृतवानित्यर्थः । तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूता त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत् प्रजापतेर्मनसि प्रत्यभादित्यर्थः । तामभ्यतपत् । पूर्ववत्तस्या अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति

आ० त्वाध्यवसायात्तदभिनिवेशशैथिल्यान्न तत्त्यागे दोषप्राप्तिरिति दूषयति । न दैवेति ॥ सम्यग्ज्ञाने सत्यन्त्यादेरसम्भवे मानमाह । अपागादिति ॥ गृहस्थस्यापि विवेकवतो वैराग्यद्वारा युक्तं पारिव्राज्यमित्याह । अत इति ॥ इतिशब्दो ब्रह्मसंस्थवाक्यव्याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥

किन्तद्ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायामाह । यत्संस्थ इति ॥ लोकानामभितो दग्धत्वाभितापप्रतिभासं व्यवच्छिनत्ति । ध्यानमिति ॥ द्रवत्वाभावे कथं प्रस्रवणं त्रय्याः स्यादित्याशङ्क्याह । पूर्ववदिति ॥ त्रयी विद्या सारजिघृक्षयाऽऽलोचितवानित्यर्थः । कथं तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य महत्तरत्वादित्याह । कीदृशमित्यादिना । तत्र ब्रह्मशब्दप्रकृतौ बृंहतेः सूच

उ॰ सम्प्रास्रवत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा ॐकार एवेदꣳ सर्वमोङ्कार एवेदꣳ सर्वं ॥ ४ ॥ २३ ॥

भा॰ व्याहृतयः । तान्यक्षराण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य सारभूत ॐकारः सम्प्रास्रवत्तद्ब्रह्म । कीदृशं किंरूपमित्याह । तद्यथा । शङ्कुना पर्णनालेन सर्वाणि पर्णानि पत्रावयवजातानि सन्तृण्णानि निबद्धानि व्याप्तानीत्यर्थः । एवमोङ्कारेण ब्रह्मणा परमात्मनः प्रतीकभूतेन सर्वा वाक् शब्दजातं सन्तृण्णा । अकारो वै सर्वा वागित्यादि श्रुतेः । परमात्मविकारश्च नामधेयमात्रमित्यत ॐकार एवेदꣳ सर्वमिति द्विरभ्यास आदरार्थः । लोकादिनिष्पादनकथनमप्योंकारस्तुत्यर्थमिति ॥ २३ ॥

व्या॰ यति । परमात्मन इति ॥ ॐकारावयवस्याकारस्यापि सर्ववाग्व्याप्तिरस्ति किमु वक्तव्यमोङ्कारस्येति मन्वानः श्रुत्यन्तरमुदाह इति । अकार इति ॥ व्याप्तिर्नेदं सर्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः ॥ ॐकारव्याप्तत्वेऽपि वाग्जातस्य न तस्य सर्वात्मत्वमाकाशादि परमात्मविकारस्य पृथगेव विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह । परमात्मेति ॥ सकलमपि जगत्परमात्मविकारत्वात्तदतिरेकेण नास्ति । स च प्रज्ञातादोङ्काराद्नातिरिच्यते । एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इति श्रुतेः । तस्माद्युक्तमोङ्कारस्य सर्वात्मत्वमित्यर्थः । ॐकारं सर्वात्मकं ब्रह्मरूपमुपासीतेति विधिसमाप्त्यर्थमिति शब्दः । किमित्योङ्कारस्य लोकादिद्वारा निष्पत्तिरुच्यते तत्राह । लोकादीति । स्तुतिश्चोपास्त्यर्था । यत्स्तूयते तद्विधीयत इति स्थितेः । तथा च सिद्धमोङ्कारोपासनममृतत्वफलमितिशब्दः । २३ ।

उ० ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनꣳ रुद्राणां माध्यन्दिनꣳ सवनमादित्यानाञ्च विश्वेषाञ्च देवानां तृतीयसवनं ॥ १ ॥ क्व तर्हि

भा० सामोपासनप्रसङ्गेन कर्मगुणभूतत्वान्निवर्त्त्योङ्कारं परमात्मप्रतीकत्वाद्यात्तत्त्वहेतुत्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज्ञस्याङ्गभूतानि सामहोममन्त्रोत्थानान्युपदिदिक्षन्नाह ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यत्प्रातःसवनं प्रसिद्धं तद्वसूनां । तैश्च प्रातःसवनसम्बन्धोऽयं लोको वशीकृतः सवनेशानैः । तथा रुद्रैर्माध्यन्दिनेशानैरन्तरिक्षलोकः । आदित्यैश्च विश्वैर्देवैश्च तृतीयसवनेशानैस्तृतीयो लोको वशीकृतः । इति यजमानस्य लोकोऽन्यः परिशिष्टो न विद्यते । अतः क्व तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते । न क्वचिल्लोकोऽस्तीत्यभिप्रायः । लोकाय वै यजते यो यजत इति

व्या० प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसन्धत्ते । सामेति । पञ्चविधं सप्तविधञ्च यज्ञाङ्गीभूतं साम तस्योपासनवचनादोङ्कारस्य तदङ्गस्य सुतरामेव कर्मगुणत्वे प्राप्ते ततस्तं व्यावर्त्य ब्रह्मप्रतीकत्वात्कैवल्यहेतुत्वेन तमेव महीकृत्य प्रस्तुतयज्ञाङ्गभूतसामादिविज्ञानविधानार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥

सामहोममन्त्रोत्थानसामादिविज्ञानविधित्सया तदपरिज्ञाने दोषमाह । ब्रह्मेत्यादिना । तैश्च प्रातःसवनेशानत्वेऽपि यजमानस्य का हानिरित्याशङ्क्याह । तैश्चेति । यथा पृथिवीलोको वसुभिः स्वयेति यावत् । अन्तरिक्षलोको वशीकृत इति पूर्वेण सम्बन्धः । तृतीयो लोको द्युलोकाख्यः ॥ अस्तु तत्तद्देवानां तत्तल्लोकवशीकारस्तथापि यजमानस्य लोकित्वे किमायातमित्याशङ्क्याह । इति यजमानस्येति । परिशिष्टलोकाभावेऽत्र प्रश्नार्थः । तर्हि

उ॰ यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं कुर्य्यादथ विद्वान्कुर्य्यात् ॥ २ ॥ पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवꣳ सामाभिगायति ॥ ३ ॥
लोकद्वारमपावार्णू२३३ पश्येम त्वा वयꣳ रा ३३३३ऽ३हुं ३ आ २३३ ज्या ३ यो ३ आ १२४५

भा॰ श्रुतेः । लोकाभावे च स यो यजमानस्तं लोकस्वीकरणोपायं सामहोममन्त्रोत्थानलक्षणं न विजानीयात्सोऽज्ञः कथं कुर्य्याद्यज्ञं न कथञ्चन तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ सामादिविज्ञानस्तुतिपरत्वान्नाविदुषः कर्तृत्वं कर्म्ममात्रविदः प्रतिषिध्यते । स्तुतये च सामादिविज्ञानस्याविद्वत्कर्तृत्वप्रतिषेधाय चेति चेद्विधेत वाक्यं । अन्ये चैयस्थे काण्डेऽविदुषोऽपि कर्म्मास्तीति हेतुमवोचाम । अथैतद्वक्ष्यमाणं सामाद्युपायं विद्वान् कुर्य्यात् ॥

किन्तद्वेद्यमित्याह । पुरा पूर्व्वं प्रातरनुवाकस्य शस्त्रस्य

टी॰ देशपातादूर्द्धमित्येतत् ॥ लोकामेत्या विनापि विधिवशाद्यागो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । लोकायेति ॥ लोकत्रयस्य बलादधीनतया यजमानानधीनत्वे तस्य तदधीनत्वार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानमित्याशङ्क्याह । लोकाभावे चेति ॥ अज्ञो यज्ञं स्वर्गादिसाधनीभूतं कथं कुर्य्यादित्यात्तेपादविद्वत्कर्म्मानुष्ठाननिन्दापरं वाक्यमित्याशङ्क्याह । सामादीति ॥ अपेद वाक्यं स्तुत्यर्थे निषेधार्थे च भविष्यति नेत्याह । स्तुतये चेति ॥ इतश्चाविद्वत्कर्तृत्वं निरोद्धुमशक्यमित्याह । अन्ये

उ॰ इति ॥ ४ ॥ अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्देष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ५ ॥ अत्र यजमानः परस्तदायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनꣳ सम्प्रयच्छन्ति

भा॰ प्रारम्भाज्जघनेन गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुखः सन्नुपविश्य स वासवं वसुदैवत्यं सामाभिगायति ॥ लोकद्वारमस्य पृथिवीलोकस्य प्राप्तये द्वारमपावृणु हे अग्ने तेन द्वारेण पश्येम त्वा त्वां राज्यायेति ॥ अथानन्तरं जुहोत्यनेन मन्त्रेण नमोऽग्नये प्रह्वीभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवीक्षिते पृथिवीनिवासाय लोकक्षिते लोकनिवासाय पृथिवीलोकनिवासायेत्यर्थः। लोकं मे मह्यं यजमानाय विन्द लभस्व। एष वै मम यजमानस्य लोक एता गन्तास्मि ॥ अत्रास्मिन् लोके यजमानोऽहमायुषः परस्तादूर्ध्वं मृतः सन्नित्यर्थः।

व्या॰ चेति ॥ नटचीहृतेष्वित्यादौ विदुष सन्निधाने तदनुज्ञामन्तरेणाविदुष कर्म्म कर्त्तुमयुक्तं। प्रत्यवायप्रसङ्गात्। तदसन्निधौ तु तेनापि क्रियमाणं कर्म्म न दुष्यतीत्युपपादितमित्यर्थं ॥ चशब्दो हेत्वर्थं। सामार्थविज्ञाने यस्माद्यज्ञाकरणमेव प्राप्तं तस्मादित्यर्थः ॥ ज्ञातव्यं सामादि प्रश्नपूर्व्वकं विवृणोति। किन्तदित्यादिना ॥ अप्रगीत स्याज्ञात ग्रस्त मन्त्रात काले शस्यते प्रातरनुवाकस्येति यावत्। उपाकरणादित्यस्यार्थमाह। प्रारम्भादिति ॥ जघनेनेत्येतद्व्याचष्टे। पश्चादिति ॥ स गार्हपत्यस्य पृष्ठत उदग्भागे स्थित्वा वसुदेवताकं सामगानं कृतवानित्यर्थं। स वासवमित्यत्र सशब्दो यजमानविषयः। राज्याय त्वद्दर्शनेन त्वदनुज्ञया पृथिवीप्रयुक्तभोगाये-

उ॰ ॥ ६ ॥ पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकरणाज्ज-घनेनाग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रꣳ सामाभिगायति ॥७॥ लोकद्वारमपावार्णू २३३ पश्येम त्वा वयं वि रा ३३३३ हुं आ ३३ जा यो आ ३३३४५ इति ॥ ८ ॥ अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्देष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥९॥ अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघ-मित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनꣳ सवनꣳ सम्प्रयच्छन्ति ॥ १० ॥ पुरा तृतीयसवनस्योपा-

---

भा॰ स्वाहेति जुहोति। अपजह्यपनय परिघं लोकद्वारार्गल-मित्येतं मन्त्रमुक्त्वोत्तिष्ठति। एवमेतैर्वसुभ्यः प्रातःसवन-सम्बन्धो लोको निष्क्रीतः स्यात्ततस्ते प्रातःसवनं वसवो यजमानाय सम्प्रयच्छन्ति ॥

तथाग्नीध्रीयस्य दक्षिणाग्रेर्जघनेनोदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सामाधिगायति यजमानो रुद्रदैवत्यं वैराज्याय ॥

व्या॰ त्यर्थं। पृथिव्यां क्षयति वसतीति पृथिवीक्षिदग्निस्तस्मै पृथिवी-क्षिते। पृथिवीलोके मया लब्धे किं स्यादित्याशङ्क्याह। एष वै मम यजमानस्येति॥ स्वाहाशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थो होमद्योतकः। सर्वेषु मन्त्रेष्वेति सामहोममन्त्रोत्थानैरित्यर्थं॥

यथा पृथिवीलोकजयोपायो दर्शितस्तथान्तरिक्षलोकज-योपायोऽपि प्रदर्शित इत्याह। तथेति। अन्तरिक्षे क्षयती

उ॰ कराणाञ्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यꣳ स वैश्वदेवꣳ सामाभिगायति ॥११॥ लोकद्वारमपावार्णू २३३ पश्येम त्वा वयꣳ स्व रा ३३३३ हुं आ २३३ ज्या ३ यो ३ आ ३४५ इति ॥१२॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं लोकद्वारमपावार्णू २३३ पश्येम त्वा वयꣳ साम्रा ३३३३ हुं ३ आ २३३ ज्यायो ३ आ ३१११ इति ॥१३॥ अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे यजमानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः

भा॰ अन्तरिक्षक्षित इत्यादि समानं ॥ तथाऽऽहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यदैवत्यं वैश्वदेवञ्च सामाभिगायति क्रमेण स्वाराज्याय साम्राज्याय दिविक्षिद्भ्य इत्येवमादिसमानमन्यत्। विन्दताऽपहतेति बहुवचनमात्रं विशेषः। याजमानन्त्वेतत्। एतास्म्यत्र यजमान इत्यादि लिङ्गात्। एष ह वै यजमान एवंवित्। यथोक्तस्य सामादेर्विदान्यज्ञस्य

व्या॰ अन्तरिक्षक्षिद्वायुस्तस्मै वायवे। यथा पृथिव्यन्तरिक्षयोरायुपायकपाटलोकासुपायोऽमुच्यत इत्याह। तथेति॥ स्वाराज्यमन्तरिक्षे स्वतन्त्वं आदित्यानामिव स्वातन्त्र्यमिह विवक्षितं॥

किमिह सामाद्यार्त्विज्यमाहो याजमानिकमिति विवक्षायामाह। याजमानन्त्विति॥ आदिपदेन लोकं मे यजमानायेति-

उ॰ परस्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥ १५ ॥ तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवनꣳ सम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ २४ ॥
इति द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

भा॰ मात्रां यज्ञयाथात्म्यं वेद यथोक्तं । य एवं वेद य एवं वेदेति द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्यविवरणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

आ॰ निर्देशो गृह्यते ॥ सामादिज्ञानफलं कथयति । एष इति ॥ य एवंविदित्यस्य व्याख्या । यथोक्तस्येति ॥ यथोक्तं सामादीत्येतदेवमित्युक्तप्रकारेणोक्तस्य यज्ञयाथात्म्यविदस्तदनुष्ठानद्वारा तत्फलं सम्भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः

उ॰ तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः ।

हरिः । ॐ । असौ वा आदित्यो देवमधु

भा॰ ॥ॐ॥ असौ वा आदित्य इत्याद्यध्यायारम्भे सम्बन्धो ऽतीतानन्तराध्यायान्ते उक्तः । यज्ञस्य मात्रां वेदेति यज्ञविषयाणि च सामहोममन्त्रोत्थानानि विशिष्टफलप्राप्तये यज्ञाङ्गभूतानि उपदिष्टानि। सर्व्वयज्ञानाञ्च कार्य्यनिर्वृतिरूपः सविता महत्या श्रिया दीप्यते। स एष सर्व्वप्राणिकर्म्मफलभूतप्रत्यक्षं सर्व्वैरुपजीव्यते। अतो यज्ञस्य व्यपदेशानन्तरं तत्कार्य्यभूतसवितृविषयमुपासनं सर्व्वपुरुषार्थेभ्यः श्रेष्ठतमं फलं विधास्यामीत्येवमारभते श्रुतिरसौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादि । देवानां मोदनान्मध्विव मध्वसा-

आ॰ ॐ श्रीगणेशाय नमः । कर्म्माङ्गावबद्धं विज्ञानं परिसमाप्य कर्म्मफलस्यादित्यस्य स्वतन्त्रोपास्तिविध्यर्थमध्यायान्तरमारभमाणः सम्बन्धं प्रतिजानीते । असाविति । पूर्व्वोत्तरग्रन्थयोः सम्बन्धं प्रतिज्ञातं प्रकटयितुं वृत्तं कीर्त्तयति । अतीतेति । विशिष्टफलं पृथिव्यादिलोकत्रयं समनन्तरसन्दर्भस्य तात्पर्य्यं वक्तुं पातनिकां करोति। सर्व्वेति। तस्य प्रेप्सितत्वं सूचयति । महत्येति। कथं पुनरादित्यस्य सर्व्वप्राणिकर्म्मफलभूतत्वमित्याशङ्क्य सर्व्वैरुपजीव्यतोपलम्भादित्याह । स एष इति। पातनिकां फलोत्तरग्रन्थमुत्थापयति। अत इति । आदित्यस्य कर्म्मफलत्वादिति यावत। तदुपदेशे हेत्वन्तरमाह। सर्व्वपुरुषार्थेभ्य इति । श्रेष्ठतमं फलं क्रमेण मुक्तिलक्षणमस्यास्तीति तथोक्तः । आदित्ये कर्म्मफलमधुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं व्यक्तीकर्त्तुमाह । देवानामिति । चकारो विहङ्गस्तु नार्थं । वक्ष्यत्यादित्यस्येति सम्बन्धः । तस्य सर्व्वेषां देवानां फलरूपत्वादिति हेतु । वक्षा

उ॰ तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवꣳशोऽन्तरिक्षमपूपो मरि-
चय पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता
एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः ।

भा॰ वादित्यो वस्वादीनाञ्च मोदनहेतुत्व वक्ष्यति सर्व्वयज्ञ-फलरूपत्वादादित्यस्य । कथ मधुत्वमित्याह । तस्य मधुनो द्यौरेव भ्रमरस्येव मधुनस्तिरश्चीनगमो वंशेति तिरश्चो-नवंशः । तिर्य्यग्गतेव हि द्यौर्लक्ष्यतेऽन्तरिक्षञ्च मध्वपूपो द्युवंशे लग्न सन् लम्बत इवातो मध्वपूपसामान्यादन्तरिक्षं मध्वपूपो मधुन सवितुराश्रयत्वात् । मरीचयो रश्मयो रश्मिस्था आपो भौमाः सवित्राकृष्टाः । एता वा आप स्वराजो यन्मरीचय इति हि विज्ञायन्ते । ता अन्त-रिक्षमध्वपूपस्थरश्म्यन्तर्गतत्वाद्भ्रमरबीजभूताः पुत्रा इव

आ॰ इदानीं कर्म्मफलभोगाधारत्वफलमादित्य दृष्ट्वा कल्पनीति मूल मित्यर्थं ।

आदित्य मधुदृष्ट्योपासीतेत्युक्त तत्र प्रसिद्धमधुसाम्यमादित्यस्य मधुत्वसमाकाङ्क्षापूर्व्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना । दिवि तिर श्चीनवंशदृष्टौ निमित्तमाह । तिर्य्यग्गतेति । अन्तरिक्षमित्यादिना [illegible] [illegible] इव । अन्तरिक्षे मधुपूपदृष्टि दर्शयति । अन्तरिक्षमिति । मधुन इत्यादेर्व्व्याख्यानं । मरी चयः पुत्रा इति वाक्यं व्याचष्टे । मरीचय इति । आपो भौमा इत्या रश्मिस्था सवित्राकृष्टा प्रमाणमाह । एता इति । स्वराज इति [illegible] भासमानास्वाविद्युदिति यावत् । तासां पुत्रत्वं स्पष्ट यति । ता इति । [illegible] भ्रमरबीजभूता । पुत्रा मध्वपूपच्छिद्र स्था इत्यन्तरिक्षमध्वपूपमध्यगतरश्म्यन्तर्गतजलस्थित्या

उ० ऋच एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः

भा० हिता लक्ष्यन्त इति पुत्रा इव पुत्रा मध्वपूपनाड्यन्तर्गता हि भ्रमरपुत्रास्तस्य सवितुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो ये प्राञ्च प्राच्यां दिशि गता रश्मयस्ता एवास्य प्राञ्चः प्रागञ्चनान्मधुनो नाड्यो मधुनाड्य इव मध्वाधारच्छिद्राणीत्यर्थः ॥

तत्रर्च एव मधुकृतो लोहितरूप सविताश्रय मधु कुर्व्वन्तीति मधुकृतो भ्रमरा इव यतो रसानादाय मधु कुर्व्वन्ति तत्पुष्पमिव पुष्पमृग्वेद एव । तत्र ऋग्ब्राह्मणसमुदायस्यर्ग्वेदाख्यत्वाच्छब्दमात्राच्च भोग्यरूपरसनिस्रावासम्भवात् । ऋग्वेदशब्देनात्र ऋग्वेदविहितं कर्म्म । ततो हि कर्म्मफलभूतमधुरसनिस्रावसम्भवात् । मधुकरैरिव पुष्प-

टी० भवन्ति तत्स्थितास्तासु भ्रमरबीजदृष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः । प्राचीदिग्गतेष्वादित्यरश्मिषु प्राचीनमधुनाडीदृष्टिर्विधेयेत्याह । तस्येति । मध्वाश्रयस्य लोहितादिरूपं मधु वक्ष्यमाणं तदाधारस्येत्यर्थः । ऋचस्तु मन्त्ररूपास्तु भ्रमरदृष्टिमारोपयति । तत्रेति । प्रकृतं मधु सप्तम्यर्थः । तासां मधुकर्तृत्वं साधयति । लोहितेति । ऋग्वेदविहिते कर्म्मणि पुष्पदृष्टिं सम्पादयति । यत इति । ऋचो मधुकृत इति मन्त्राणां पृथक्कृतत्वादृग्वेदपुष्पमित्यृग्वेदशब्देन ब्राह्मणसमुदायस्य वक्तव्यत्वात्तत्र ऋग्वेदविहिते कर्म्मणि तच्छब्देन लक्षिते पुष्पदृष्ट्याध्यासेऽपि कुतस्तो मधुनिष्पत्तिरित्याशङ्क्याह । ततो हीति । तदेवोपपादयति । मधुकरैरिति । लोके तावदपि पुष्पाश्रया समुदायमधुकरैर्मधु निर्वर्त्यते तथेहापि मधुकरस्थानीयैर्मन्त्रैस्तद्वेदविहितात्पुष्पस्थानीयात्कर्म्मणः रसभूता आपो गृहीत्वा मधु निष्पाद्यते

उ॰ स्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥ एतमृग्वेदमभ्य-

भा॰ स्थानीयादृग्वेदविहितात्कर्मण आप आदाय ऋग्भिर्मधु निर्वर्त्यते । कास्ता आप इत्याह ताः कर्मणि प्रयुक्ताः सोमाज्यपयोरूपा अग्नौ प्रक्षिप्तास्तत्पाकाभिनिर्वृत्ताः । अमृतार्थत्वादत्यन्तरसवत्य आपो भवन्ति । तद्रसानादाय ता वा एता ऋचः पुष्पेभ्यो रसमाददाना इव भ्रमरा ऋच एतमृग्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयमभ्यतपन्नभितापमकुर्वन्कृतवत्य इव एता ऋचः कर्मणि प्रयुक्ताः । ऋग्भिर्हि मन्त्रैः शस्त्राद्यङ्गभावमुपगतैः क्रियमाणं कर्म मधु निर्वर्तकं रसं मुञ्चतीत्युपपद्यते पुष्पाणीव भ्रमरैराचोष्यमाणानि । तदेतदाह तस्यर्ग्वेदस्याभितप्तस्य । कोऽसौ रसो य ऋग्मधुकराभितापनिःसृत इत्युच्यते । यशो विश्रुतत्वं तेजो देहगता दीप्तिरिन्द्रियं सामर्थ्योपेतैरिन्द्रियैरवैकल्यं वीर्यं सामर्थ्यं बलमित्यर्थः । अन्नाद्यमन्नं तदाद्यं

उ० तपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्य-मन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ ३ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्य-मभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितꣳ रूपं ॥ ४ ॥ १ ॥ अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता

भा० येनोपयुज्यमानेनाहन्यहनि देवानां स्थितिः स्यात्तदन्नाद्य-मेव रसोऽजायत यागादिलक्षणात्कर्मणः । यश आद्यन्ना-द्यपर्य्यन्तं तद्व्यक्षरद्विशेषेणाक्षरदगमत् । गत्वा च तदादि-त्यमभितः पार्श्वतः पूर्व्वभागं सवितुरश्रयदाश्रितवदित्यर्थः ॥ अमुष्मिन्नादित्ये सञ्चितं कर्मफलाख्यं मधु भोक्ष्यामहे इत्येवं हि यश आदिलक्षणप्राप्तये कर्माणि क्रियन्ते मनुष्यैः केदारनिष्पादनमिव कर्षकैः । तदेतत्प्रदर्श्यते श्रद्धा-हेतोः । किन्तद्यदेतदादित्यस्योद्यतो दृश्यते रोहितं रूपं ॥ १ ॥ अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानं । यजूंष्येव

आ० स्थानीयानां पुष्पस्थानीयऋग्वेदविहितकर्माभितप्तवतां फल-वत्त्वमित्याशङ्क्याह । एता एव इति ॥ तासां कर्मणि प्रयुक्तत्वेऽपि किमायातं तदाह । ऋग्भिरिति ॥ अभितप्तस्य रसोऽजायतेति सम्बन्धः ॥ तं प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति । कोऽसाविति ॥ तच्छब्दार्थ-माह । यश आदीति ॥ यथानुष्ठितकर्म्मजनितफलं कथमादित्य-माश्रयतीत्याशङ्क्याह । अमुष्मिन्निति ॥ दृष्टान्ते भोक्ष्यामहे व्रीह्या-दिजनितं फलमित्यभिप्रायेण व्रीह्यादिप्राप्त्यर्थमिति शेषः । किन्तत्कर्म्मफलं यदादित्यमाश्रित्य तिष्ठतीत्याशङ्क्याह । तदेत-दिति ॥ कर्म्मफले प्रत्यक्षे तत्साधने कर्म्मणि कर्म्मिणां श्रद्धा-सिद्ध्यर्थमिति यावत् ॥ तदेव फलं प्रश्नपूर्व्वकं विशदयति । किमित्यादिना ॥ १ ॥

भ्रमणान्तरं दर्शयति । अथेति ॥ तत्राप्यविशेषं कथयति । यजूं-

उ० एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यजूꣳष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ तानि वा एतानि यजूꣳष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लꣳ रूपं ॥ ३ ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ तानि वा एतानि सामान्येतꣳ सामवेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत-

---

भा० मधुकृतो यजुर्वेदविहिते कर्म्मणि प्रयुक्तानि। पूर्ववन्मधुकृत इव। यजुर्वेदविहितं कर्म्म पुष्पस्थानीयं पुष्पमित्युच्यते। ता एव सोमाद्या अमृता आपस्तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपन्नित्येवमादि सर्व्वं समानं मधु। एतदादित्यस्य दृश्यते शुक्लं रूपं ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मय

टा० चीति। कथं तेषां मधुकृत्त्वं तदाह। पूर्ववदिति। ऋग्वेदविहिते कर्म्मणि प्रयुक्तानां यथापूर्वं मधुकरत्वमुक्तं। तथा यजुषामपीत्यर्थः। यजुर्वेदविहिते कर्म्मणि पुष्पदृष्टिमाचष्टे। यजुर्वेदेति। ता अमृता आप इत्यस्य पूर्ववद्व्याख्यानमित्याह। ता एवेति। यजुषामादित्यसम्बन्धि मधु प्रत्यक्षं दर्शयति। एतदिति॥२॥

ॐ दादित्यमभितोऽश्रयनद्धा एतद्यदेतदादित्यस्य कृष्णꣳ रूपं ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपꣳ स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यमन्नाद्यꣳ

भा॰ इत्यादि समानं। तथा साम्नां मधु। एतदादित्यस्य कृष्णं रूपं॥ ३॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मय इत्यादि समानं। अथर्वाङ्गिरसोऽथर्वाङ्गिरसाश्च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः कर्म्माणि प्रयुक्ता मधुकृतः। इतिहासपुराणं पुष्पं॥ तयोश्चेतिहासपुराणयोरश्वमेधे पारिप्लवासु रात्रिषु कर्म्माङ्गत्वेन विनि-

---

आ॰ तृतीयं मधु कथयति। अथेति॥ ऋचां यजुषाञ्च मधु यथा कथितं तथेति यावत्॥ तस्य प्रात्यक्षत्वं दर्शयति। एतदिति॥ ३॥

चतुर्थं मधु दर्शयति। अथेति॥ किन्तत्कर्म्म इत्याशङ्क्याह। इतिहासेति॥ तद्धाथर्वणानामाङ्गिरसश्च प्रसिद्धं ब्राह्मण तद्विहितं कर्म्म पुष्पं पुष्पस्थानीयमित्यर्थः॥

यदा प्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोरुपादानं तदापि न दूषणमित्याह। तयोश्चेति॥ अश्वमेधे कर्म्मणि जामितापरिहारार्थं पारिप्लवो नानाविधोपाख्यानसमुदायो। यत्र तत्पारिप्लवमाचक्षीतेति विधिवशात्प्रयुज्यते। तासु रात्रिषु तस्यैव कर्म्मणोऽङ्गत्वेन समुद्भवसतो राजेत्येवम्प्रकारयोरितिहासपुराणयोर्विनियोगस्य पूर्व्वतन्त्रे पारिप्लवार्थाधिकरणेनैव सिद्धत्वात्तत्सम्बन्धिकर्म्म

उ० रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितो ऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परः कृष्णꣳ रूपं ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यश इन्द्रियं

भा० योगः सिद्धो मध्येतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपमतिशयेन कृष्णमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा इत्यादि पूर्ववत्। गुह्या गोप्या रहस्या एवादेशा लोकद्वारीयादिविधयः। उपासनानि च कर्माङ्गविषयाणि मधुकृतो ब्रह्मैव। शब्दाधिकारात् प्रणवाख्यं पुष्पं॥

समागमन्यत्। मध्येतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव समाहितदृष्टेर्दृश्यते सञ्चलतीव। ते वा एते यथोक्ता रोहितादिरूपविशेषा रसानां रसाः। केषां रसानामित्याह।

प्या० पुष्पमित्यर्थं । पञ्चमस्यापि मधुनः प्राक्तनप्रत्ययतामाह । मध्येत-दिति । ४ ।

पञ्चमं मधु दर्शयति । अथेति । लोकद्वारीयादिविधयो लोकद्वारमपावृणु पश्येम त्वा वयमित्यादयः । सप्तमस्यार्थमाह । शब्दाधिकारादिति । अध्यादिशब्दानां प्रकृतत्वादित्यर्थः ।

पञ्चमस्यापि मधुनः प्राक्तनप्रायत्वसमतामाह । मध्येतदिति । समाहितदृष्टे: प्रत्यक्षार्थं समाहितचित्तस्येत्यर्थं । यथ मधुनि व्यापाराय तेषां सर्व्वेषां क्षेपणार्थं स्तुति प्रवृत्ते । ते वा एते इति । तत्राभितापमिति सम्बन्धः । कर्म्मणि विविधुत्तत्वेन तदङ्गत्वा-

उ॰ वीर्य्यमन्नाद्यꣳ रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥ ३ ॥ ते वा एते रसानाꣳ रसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना

भा॰ वेदा हि यस्माल्लोकनिष्यन्दत्वात्सारा इति रसास्तेषां रसानां कर्मभावापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा अत्यन्तसारभूता इत्यर्थः। तथा अमृतानाममृतानि। वेदा ह्यमृता नित्यत्वात्तेषामेतानि रोहितादीनि रूपाण्यमृतानि। रसानां रसा इत्यादिकर्मस्तुतिरेषा। यस्यैव विशिष्टानि अमृतानि फलमिति ॥ ५ ॥

तत्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वसवः प्रातःसवनेशाना उपजीवन्त्यग्निना मुखेनाग्निना प्रधानभूतेनाग्निप्रधानाः सन्त उपजीवन्तीत्यर्थः। अन्नाद्य रसोऽजायत

टी॰ तद्भावामपीति। वेदानां कार्य्यत्वेऽपि प्रयत्नपूर्वकत्वाभावान्नित्यत्वं या मधुनि स्तुतिः सा कर्मस्तुतिरित्याह। रसानामिति॥ कर्म्म स्तुतिमभिनयति। यस्यैवमिति। रसानां रसाः। अमृतानाममृतानीत्येव विशिष्टान्यमृतानि यस्य फलं कर्म्मणस्तस्य महाभाग्यं किं वाच्यमिति स्तूयते कर्मेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अमृतानि ध्येयान्युक्त्वा तदुपजीविनो देवतागणाननुचिन्तनीयानुपदिशति। तत्रेति। कवलग्राहं कवलं गृहीत्वा यथा

उ॰ मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादु-

भा॰ इति वचनात्कवलग्राहमश्नन्तीति प्राप्तं तत्प्रतिषिध्यते। न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्तीति कथं तर्ह्युपजीवन्तीत्युच्यते। एतदेव हि यथोक्तममृतं रोहितरूपं दृष्ट्वोपलभ्य सर्व्वकरणैरनुभूय तृप्यन्ति। दृशेः सर्व्वकरणद्वारोपलब्ध्यर्थत्वात्। ननु रोहितं रूपं दृष्ट्वेत्युक्तं। कथमन्येन्द्रियविषयत्वं रूपस्येति। न। यश आदीनां श्रोत्रादिगम्यत्वात्। श्रोत्रग्राह्यं यशः। तेजोरूपञ्चाक्षुषमिन्द्रियं विषयग्रहणकार्य्यानुमेयं करणसामर्थ्यं। वीर्य्यं बलं देहगतं। उत्साहः प्राणवत्ता। अन्नाद्यं प्रत्यहमुपजीव्यमानं शरीरस्थितिकरं यद्भवति। रसो ह्येवमात्मकः सर्व्वः। यं दृष्ट्वा तृप्यन्ति सर्व्वे।

देवा दृष्ट्वा तृप्यन्तीत्येतत्सर्व्वं स्वकरणैरनुभूय तृप्यन्तीत्यर्थः। आदित्यसंश्रयाः सन्तो वैगन्ध्यादिदेहकरणदो-

---

आ॰ लोकोऽश्नातीति तद्वदित्येतत्। ननु कवलग्रहणाभावे न युक्तमुपजीवनवचनमित्याशङ्क्य परिहरति। कथमित्यादिना। चक्षुषेति वाक्ये कथं सर्व्वकरणैरित्यधिकमुच्यते तत्राह। दृशेरिति। चक्षुषैव रूपग्रहणमिति नियममाश्रित्य शङ्कते। नन्विति। कर्म्मफलभूतस्य रसस्य लोहिताद्यात्मकस्य नास्ति चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वमिति परिहरति। नेत्यादिना। किमेतावता रसस्यायातं तदाह। रसो हीति। तस्यापि श्रोत्रादिग्राह्यतेति शेषः।

एतदेवेत्यादिवाक्यमुपादत्ते। देवा इति। किं तेषां सात-मात्रो तृप्तिरित्याह। आदित्येति। वैगन्ध्यं दौर्गन्ध्यं। आदिपदेन

उ० द्यन्ति॥२॥स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको
भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स
य एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति
॥३॥स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता
वसूनामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्य्येता॥

भा० परिहितात्वात्। किन्ते निरुद्यमा अमृतमुपजीवन्ति न कथं। तर्ह्येतदेव रूपमभिलक्ष्याधुना भोगावसरो नास्माकमिति बुद्ध्वाभिसंविशन्त्युदासते। यदा वै तस्यामृतस्य भोगावसरो भवेत्तदैतस्मादमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः। एतस्माद्रूपादुद्यन्त्युत्साहवन्तो भवन्तीत्यर्थः। न ह्यनुत्साहवतामननुतिष्ठतामलसानां भोगप्राप्तिर्लोके दृष्टा॥

स यः कश्चिदेतदेवं यथोदितमृङ्मधुकरतापरससङ्क्षरणमृग्वेदविहितं कर्म पुष्पात्तस्य चादित्यसंश्रयणं रोहितरूपत्वञ्चामृतस्य प्राचीदिग्गतरश्मिनाडीसंस्थतां वसुदेवभोग्यतां। तद्विदश्च वसुभिः सहैकतां गत्वा अग्निना मुखेनोपजीवनं दर्शनमात्रेण तृप्तिञ्च स्वभोगावसरमुद्यमनं तत्कालापाये च संवेशनं वेद सोऽपि वसुवत्सर्व्वं तथैवा-

---

व्या० सम्भाविताः सर्व्वेऽपि देहकरणदोषा गृह्यन्ते। एतस्माद्रूपादिति। व्याख्यातस्यानुवादमात्रं। उत्साहवत्तां देवानां यथोक्तामृतोपजीवित्वमित्यत्र लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति। न हीति।

पाठक्रमेणोक्तं ध्येयस्वरूपमनूद्य साधिकारे ध्यानविधिं दर्शयति (स य इति। वसुदेवभोग्यता वसुभिर्देवैरुपजीव्यत्वमिति यावत्। एतदित्यस्यार्थं मधु निदर्शयति। एवं शब्दार्थं

उ० ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति॥१॥त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं

भा०नुभवति। कियन्तं कालं विद्वांस्तदमृतमुपजीवतीत्युच्यते स विद्वान् यावदादित्यः पुरस्तात्प्राच्यां दिश्युदेता पश्चात्प्रतीच्यामस्तमेता तावद्वसूनां भोगकालस्तावन्तमेव कालं वसूनामाधिपत्यं पर्य्येता परितो गन्ता भवतीत्यर्थः। न यथा चन्द्रमण्डलस्थः केवलकर्म्मी परतन्त्रो देवानामन्नभूतः। किन्तर्ह्ययमाधिपत्यं स्वाराज्यं स्वराड्भावञ्चाधिगच्छति॥६॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीत्यादि समानं। स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावत्ततो

आ० विशदयति। यथोदितमिति। तथैव स्वर्गसुखमेवैतेषां। भोगकालपरिमाणं प्रश्नपूर्वकं निर्धारयति। कियन्तमिति। आधिपत्यं स्वाराज्यमिति विशेषणद्वयोक्तात्पर्यमाह। न यथेति॥६॥

प्रथमममृतमधिकृत्य विस्तरेणोक्त्वा द्वितीयममृतमधिकृत्य तद्दर्शयति। अथेति। विद्याफलं कथयति। स यावदिति। तावदसूनां भोगकालस्तावद्दिगुत्तरा दक्षिणा भोगकाल। यथा प्रथ-

उ॰ स्वाराज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ ७ ॥ अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्यतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादुदेतापुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्य पर्य्येता ॥ ४ ॥ ८ ॥ अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येनदेवामृतं दृष्ट्वा

भा॰ द्विगुणं काल दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणां तावद्भोगकालः ॥ ७ ॥

घा॰ माम्रतध्यायिना वसुभिस्तुल्यो भोगकालस्तथा द्वितीयाम्रतध्यायिनामपि रुद्रैस्तुल्यो भोगकाल इत्यर्थं ॥ ७ ॥

इतराम्रतध्यायिना फलानि निर्दिशति । तथेति ॥ विपर्य्ययेण पुरस्ताद्दक्षिणतोऽधस्ताच्चेत्यर्थः । यथा पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता ततो दक्षिणतो द्विगुणेन कालेनोदेता उत्तरतश्चास्तमेतेत्युक्तं। तथा ततो द्विगुणेन कालेन पश्चादुदेता पुरस्ताच्चास्तमेता तावानादित्याना भोगकाल ।तृतीयाम्रतध्यायिनामपि तावानेव भोगकाल । ततो द्विगुणेन कालेन यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता तावान्मरुतां भोगकाल । चतुर्थाम्रतध्यायिनामपि

उ॰ तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ९ ॥ अथ यत्पञ्चममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्य उत्तरत

भा॰ तथा पश्चादुत्तरत ऊर्ध्वमुदेता विपर्ययेणास्तमेता। पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपौराणं दर्शनम्। सवितुश्चातुर्दिशमिन्द्रयमवरुणसोमपुरीषूदयास्तमयकालस्य

व्या॰ तावानेव भोगकालः। ततो द्विगुणेन कालेनोर्ध्वमुदेता अधस्तादस्तमेता तावत्साध्यानां भोगकालः। पञ्चानामपि चिन्तानामपि तावान्नेवेत्यर्थः। यत्पूर्वपूर्वोदयास्तमयकालापेक्षया द्विगुणेन कालेनोत्तरोत्तरोदयास्तमयाविशुक्तं। तत्पुराणविरुद्धमिति स्मृत्वे। पूर्व

उ॰ उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्द्ध्व उदेता
र्व्वागस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वा-
राज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ १० ॥

भा॰ तुल्यत्वं हि पौराणिकैरुक्तं ॥ मानसोत्तरस्य मूर्द्धनि मेरोः
प्रदक्षिणावृत्तिमुल्यत्वादिति ॥

था॰ स्मात्पूर्व्वकादिति ॥ कथ श्रुत्युक्तं स्यात् व्ययास्य पुराणविरुद्धत्वे
व्याख्यात्वाच । सवितुश्चेति ॥

उक्तमेव सङ्गिपति । मानसोत्तरस्येति ॥ महागिरेर्मेरोः प्राका
रवत्परितः स्थितस्य मूर्द्धनि सञ्चरतः चक्राख्यस्य सवितुर्मेरोः प्रद
क्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वात् । कालाधिक्ये कारणाभावाच । चतसृष्वपि
पुरीषु उदयास्तमयकालस्य तुल्यत्वं ॥ उक्तं हि विष्णुपुराणे । शक्रा
दीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम् । विकोणौ द्वौ विकोणस्थस्त्रीन्कोणा
न् द्वे पुरे तथेति ॥ मैत्रे चोक्तं । मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां मेरोः
स्थिता पुरी । दक्षिणे भानुपुत्रस्य वरुणस्य तु वारुणे । सौम्ये सोमस्य
विपुला तासु दिग्देवताः स्थिताः । अमरावती संयमिनी सुखा चैव
विभा क्रमात् । लोकपालोपरिष्टात्तु सर्व्वतो दक्षिणायने । काष्ठां
गतस्य सूर्य्यस्य गतिर्या तां निबोधत । दक्षिणां प्रक्रमेद्भानुः क्षिप्तेषु
रिव धावति । पुरान्तगो यदा भानुः शक्रस्य भवति प्रभुः । सर्व्वैः
सांयमने शौरैर्दृश्यो ह्यस्ते दिवा । स एव सुखवत्यां तु निशा
र्द्धस्थः प्रदृश्यते । अस्तमेति तदा सूर्य्यो विभायां विश्वदृग्विभुः ॥
तदा शक्रोऽमरावत्यां यथाऽसौ वासरे भवेत् । तथा संयमिनीं
प्राप्य सुखायां च विभां व्रजन् । यदा पराह्णस्याग्नेय्यां पूर्व्वाह्णो
नैरृते दिवा । तदा तदपरार्द्धस्य वायुभागे सुदारुणः । ऐशान्यां
पूर्व्वरात्रस्तु गतिरेषास्य सर्व्वत इति ॥ तथा चोपरिष्टादमराव
त्यामिन्द्रस्य मध्याह्ने तथैव चोत्तरस्यां तस्यां दशायाममर्यादोदयाससामा
न्यात् सदसिन्दो उदय पचारेति । सविता स्य यदा याम्ये
मध्याह्ने तिष्ठति तदैन्द्र्यस्तमय । वारुण्ये उदयाम । सौम्येति
चोत्तरयोः याम । याम्य उदय । यदा च वारुणे मध्याह्नस्तदा
सौम्येऽस्तमय । निशीथिन्यां ऐन्द्र्यां याम । याम्ये प्रदगयान ।

भा॰ अत्रोक्त. परिहार आचार्य्यैरमरावत्यादीनां पुरीणां द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोद्वासः स्यात् । उदयश्च नाम सवितुस्तन्निवासिनां प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्यय-श्चास्तमय न परमार्थत उदयास्तमये स्तः। तन्निवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन्नपि नैवो-देता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरापत्तेस्तदत्ययस्य चाभावात्॥

भा० तथाऽमरावत्याः सकाशाद्द्विगुणकालं सांयमिनी पुरी व्रजत्यतस्तन्निवासिनः प्राणिनः प्रति दक्षिणत इवोदेत्युत्तरतोऽस्तमेतीत्युच्यतेऽस्मद्बुद्धिमपेक्ष्य तथोत्तरास्वपि पुरीषु योजना । सर्व्वेषाञ्च मेरुरुत्तरो भवति । यदामरावत्यां मध्याह्नगतः सविता तदा सांयमिन्यामुदयन्दृश्यते तत्र मध्याह्नगोचरो वारुण्यामुदयन्दृश्यते ॥

व्या० अथोदासकालाधिक्याद्भोगच्युतिकालाधिक्यं न भोगकालाधिक्यमत आह । तथेति ॥ यथोदासकालद्वैगुण्यमुक्तं तद्वदिति यावत् । अमरावतीनिवासिप्राणिवर्गापेक्षया संयमिनीनिवासिनः प्राणिनः प्रति द्विगुणेन कालेन सवितुरुदयास्तमयाविति युक्तं वक्तुं । दर्शनादर्शनयोर्द्विगुणकालभावित्वात् । न च तन्निवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणोत्तरयोरुदयास्तमयौ । तद्दृष्ट्या पूर्व्वपश्चिमयोरेव तद्भावात् । अस्मद्बुद्धिमपेक्ष्य तु दक्षिणत उदेति उत्तरतस्त्वास्तमेतीत्युच्यते । इवशब्दस्तयोस्तन्निवासिजनापेक्षया दक्षिणोत्तरत्वयोरसत्त्वं द्योतयतीत्यर्थः । यथाऽमरावत्यपेक्षया संयमिन्यामुदासकालाधिक्यमुक्तं तथा तदपेक्षया वारुण्यां तदपेक्षया विभायां तत्कालाधिक्यमवधेयमित्याह । तथेति ॥ संयमिनीत्यन्तर्भाव्य बहुवचनं ॥ इतश्चास्मद्बुद्धिमपेक्ष्य दक्षिणगत्याऽऽदित्यास्तमयमित्याह । सर्व्वेषामेवेति ॥ उदयन्तमादित्यं पुरतोऽवलोकयतां वामभागे स्थितत्वान्मेरुः सर्व्वेषामेवोत्तरतो भवति । तथा चोदयास्तमयाभ्यां पूर्व्वापरदिग्विभागान्न तत्पुरवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणत इत्यादिवचनं । किन्त्वस्मद्दृष्ट्यपेक्षयैवेत्यर्थः । उदासकालद्वैगुण्यापेक्षया भोगकालद्वैगुण्यमित्युक्तं ॥ सम्प्रति सवितृगत्याधिक्यापेक्षयैव भोगकालाधिक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य पुराणविरोधसमाधानासम्भवान्नैवमित्याह । यदेत्यादिना ॥

भा॰ तथोत्तरस्यां प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वात्। इलावृतवासिनां सर्व्वतः पर्व्वतप्राकारनिवारितादित्यरश्मीनां सवितोर्द्ध्व इवोदेताऽर्व्वागस्तमेता दृश्यते। पर्व्वतोर्द्ध्वच्छिद्रप्रवेशात्तु विद्धप्रकाशस्य। तत्पर्गाद्यमृतोपजीविनाममृतानाञ्च द्विगुणोत्तरोत्तरवीर्य्यवत्त्वमनुमीयते भोगकालद्वैगुण्यलिङ्गेन।

व्या॰ यथा संयमिन्या मध्याह्नगो वारुण्यामुदयन् भवति तथा तस्यां मध्याह्नगो विभायामुदयन्दृश्यत इत्याह। तथेति। उक्तञ्च वायुप्रोक्ते। मध्यगश्चामरावत्यां यावद्भवति भास्करः। वैवस्वते संयमन उदयंस्तत्र दृश्यते॥ सुखायामर्द्धरात्रञ्च विभायामस्तमेति चेति। कथं पुनः स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्द्ध्व उदेताऽर्व्वागस्तमेतेत्युच्यते। न हि तत्रोदयास्तकालस्य बाधितत्वमस्ति येनोदयास्तमयकालाधिक्याद्भोगकालाधिक्यं स्यादत आह। इलावृतेति। मेरोश्चतुर्दिग्भागिलावृतं नाम वर्षं प्रसिद्धं। तन्निवासिना प्राणिनामुभयत पर्व्वताभ्यां मानसोत्तरहिमवद्भ्यां प्राकारस्थानीयाभ्यामुभयोर्द्ध्वस्थितमार्गाद्देशविनिवारितादित्यरश्मीनामूर्द्ध्वमुदेताऽर्व्वागस्तमेता च सविता दृश्यते। इव शब्दस्तूदयास्तमययोर्वस्तुतोऽसत्त्वद्योतनार्थं। कथं सवितोर्द्ध्वं समुदेत्यर्व्वागस्तमेति तत्राह। पर्व्वतेति। सर्व्वावृतप्रकाशस्य पर्व्वतयोरुपरितने छिद्रे प्रवेशादधोवर्त्तिनाम्प्राणिनामुपरि प्रसारितनेत्राणां साविभं प्रकाशं पश्यता तत्रोदयमेव सवितोपलभ्यते प्रदेशान्तरे च दृश्यमानोऽधस्तादिवास्तमेति। यथोपरिष्टादभ्रच्छिद्रमुपलभ्यमानो मेघस्तलो दूराद्दृश्यो। भूतलमभ्येत्येवावसीयते तथेहापीत्यर्थः। भोगकालस्याविरोधेनाधिक्यमापाद्य तेनैव लिङ्गेनातिशयवत्त्वममृतादेरपि कथयति। तथेति। भोगकालाधिक्ये सतीति यावत्। अनुमीयते कथ्यते। यत्तु भोगकालमाक्रम्योदयकालान्तरं तदभावं कालोपरमस्मान्दादिमुक्तं दृश्यमानेव इतिमत्त्वं तत्सर्व्वं विदुषोऽपि कल्प्यते देवे गम

उ॰ अथ तत ऊर्द्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल-
एव मध्यस्थाता तदेष श्लोकः ॥ १ ॥ न वै तत्र

भा॰ उद्यमनप्रवेशनादि देवानां रुद्रादीनां विदुषश्च समानं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

कृत्वैवमुदयास्तमनेन प्राणिनां स्वकर्म्मफलभोगनिमित्तमनुग्रहं तत्कर्म्मफलोपभोगक्षये तानि प्राणिजातान्यात्मनि संहृत्याथ ततस्तस्मादनन्तरं प्राण्यनुग्रहकालादूर्द्ध्वं सन्नात्मन्युदेत्योद्गम्य यान्प्रत्युदेति तेषां प्राणिनामभावात्स्वात्मस्थो नैवोदेता नास्तमेतैकलोऽद्वितीयोऽनवयवो मध्ये स्वात्मन्येव स्थाता। तत्र कश्चिद्विद्वान् वस्वादिसमाचरणो रोहिताद्यमृतभोगभागी यथोक्तक्रमेण स्वात्मानं सवितारमात्मत्वेनोपेत्य समाहितः सन्नेतं मन्त्रं दृष्ट्वोत्थितोऽन्यस्मै पृष्टवते जगाद यतस्त्वमागतो ब्रह्मलोकात्किन्तत्राप्यहो-

---

व्या॰ मित्याह । उद्यमनेति ॥ पञ्चभिः पर्य्यायैर्मधुविद्या यथावदुक्ता ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

क्रमेण मुक्तिफलपर्य्यवसायित्वं तस्य दर्शयितुमनन्तरवाक्यमवतार्याह । कृत्वेत्यादिना ॥ तस्मात्प्राण्यनुग्रहकालादनन्तरमिति तच्छब्दार्थं । ऊर्द्ध्वं सम्यग्भूतो वर्त्तमान इति यावत । आत्मन्युदेत्यस्य महिम्नि प्रकाश्य लब्ध्वेत्येतत् । स्थातेति प्रयोगात्क्रममुक्तिरत्र विवक्षिता । तत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति । तत्रेति ॥ क्रममुक्तिं समर्थ्यं । यथोक्तक्रमेणासौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादिना पञ्चामृतत्वेन स्थितमित्यर्थं । स्वमात्मानं वेद्यतया विदितात्मसम्भूतमित्यर्थः । आत्मत्वेनोपेत्याहमस्मीत्येव गृहीत्वेत्येतत ॥

उ॰ न निम्लोच नोदियाय कदाचन देवास्तेनाहꣳ सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥

भा॰ रात्राभ्यां परिवर्त्तमानः सविता प्राणिनामायुः क्षपयति यथेहास्माकमित्येवं पृष्टः प्रत्याह ॥

तत्तत्र यथा पृष्टे यथोक्ते चार्थे एष श्लोको भवति तेनोक्तो योगिनेति श्रुतेर्वचनमिदं । न वै तत्र यतोऽहं ब्रह्मलोकादागतस्तस्मिन् न वै तत्रैतदस्ति यत्पृच्छसि । न हि तत्र निम्लोचास्तमगमत्सविता न चोदीयायोद्गतः कुतश्चित्कदाचन कस्मिंश्चिदपि काले इति । उदयास्तमयवर्जितो ब्रह्मलोक इत्यनुपपन्नमित्युक्तः शपथमिव प्रतिपेदे। हे देवाः साक्षिणो यूयं शृणुत यथा मयोक्तं सत्यं वचस्तेन सत्येनाहं ब्रह्मणा ब्रह्मस्वरूपेण मा विराधिषि मा विरुद्धेयमप्राप्तिर्ब्रह्मणो माभूदित्यर्थः । सत्यं तेनोक्तमित्याह

ध्या॰ कथं प्रश्न इत्याकाङ्क्षायामाह । यात इति ॥ लब्धब्रह्मोपदेशो ब्रह्मविद्ब्राह्मणो वियुक्तावस्थाया केनचित्पृष्टः प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥

कथं प्रत्युक्तिरिति तत्राह । तत्तत्रेति ॥ श्लोकमुपादाय व्याकरोति । न वै तत्रेति ॥ न निम्लोचेति ॥ निम्लोचत्यस्मिन्नर्थे छान्दस प्रयोगः । इतिशब्दः पूर्व्वार्द्धव्याख्यासमाप्त्यर्थः ॥ उत्तरार्द्धमुत्थापयति ॥ उदयास्तमयेति ॥ लोकत्वाविशेषादितरलोकवद्ब्रह्मलोकोऽपि नोदयास्तमयवर्जित इत्युक्तो विद्वानुत्तरार्द्धेन शपथं कुर्व्वन्परिहरतीत्यर्थः ॥ एवं मन्त्रदृक् शपथद्वारा निर्णीतेऽर्थे न ह्येवात्मा किमर्थं श्रुतिरित्याशङ्क्याह । सत्यमिति ॥ न ह्येवात्मा

उ॰ तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाव तज्ज्ये-

---

भा॰ श्रुतिर्न ह वा अस्मै। यथोक्तब्रह्मविदे नोदेति न निम्लोचति नास्तमेति किन्तु ब्रह्मविदेऽस्मै सकृद्दिवा हैव सदैवाहर्भवति स्वयंज्योतिष्ट्वाद्य एतां यथोक्तां ब्रह्मोपनिषदं वेदगुह्यं वेद ॥

एवं तन्त्रेण वंशादित्रयं मध्वमृतसम्बन्धश्च यच्चान्यद्वोचाम एवं जानातीत्यर्थः। विद्वानुदयास्तमयकालापरिच्छेद्यं नित्यमजं ब्रह्म भवतीत्यर्थः ॥ तद्धैतन्मधुज्ञानं ब्रह्मा हिरण्यगर्भो विराजे प्रजापतये उवाच। सोऽपि मनवे। मनुरिक्ष्वाक्वादिभ्यः प्रजाभ्यः प्रोवाचेति विद्यां स्तौति ब्रह्मादिविशिष्टक्रमागतेति। किञ्च। तद्धैतन्मधुज्ञानमुद्दालकायारुणये पिता ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय प्रोवाच।

व्या॰ श्रुतिमादाय व्याचष्टे। यथोक्तेति॥ ब्रह्मोपनिषदमित्यस्यार्थमाह। वेदगुह्यमिति॥

एवंशब्दमादाय व्याकरोति। एवमित्यादिना॥ वंशादित्रयं तिरश्चीनवंशो मध्वपूपो मधुनाड्य इत्येवं रूपमित्यर्थः। मध्वमृतसम्बन्धं च लोहिताद्यमृतेष्वैकैकवस्वादीनां सम्बन्धमित्यर्थः। यच्चान्यदित्युदयनसंवेशनादि गृह्यते॥ उक्तविद्याफलमुपसंहरति। विद्वानिति॥ ननु विद्या सफला चेदुक्ता तर्हि किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याह। तद्धैतदिति॥ श्रुतिमेवाभिनयति। ब्रह्मादीति॥ तद्धैतदुद्दालकायेत्यादिना विद्याया योग्यं पात्रं प्रदर्श्य तद्याचष्टे। किञ्चेति॥ इतस्तुत्यर्थमेतद्विज्ञानमित्यर्थः॥ मधुविज्ञानं व्याकरोति। ब्रह्मविज्ञानमिति॥ तस्य परोक्षत्वं व्यावर्त-

उ॰ ष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्याय वान्ते-
वासिने ॥ ५ ॥ नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमा-
मद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव
ततोभूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥ ११ ॥

भा॰ इदं वाव तद्यथोक्तं। अन्योऽपि ज्येष्ठाय पुत्राय सर्व्वप्रियार्हाय ब्रह्म प्रब्रूयात्॥

प्राणाय्याय योग्यायान्तेवासिने शिष्याय। नान्यस्मै कस्मैचन प्रब्रूयात्तीर्थद्वयमनुज्ञातमनेकेषां प्राप्तानां तीर्थानामाचार्य्यादीनां। कस्मात्पुनस्तीर्थसङ्कोचनं विद्यायाः कृतमित्याह। यद्यप्यस्मै आचार्य्याय इमां कश्चित्पृथिवीमद्भिः परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्तामपि दद्याद् अस्या विद्याया निष्क्रयार्थमाचार्य्याय धनस्य पूर्णां सम्पन्नां भोगोपकरणैर्नासावस्य निष्क्रयो यस्मात्ततोऽपि दानादेतदेव यन्मधुविद्यादानं भूयो बहुतरफलमित्यर्थः द्विरभ्यास आदरार्थः ॥ ११ ॥

व्या॰ यति। इदं वावेति॥ अथ ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म वक्तव्यमिति पूर्व्वेषामय नियमो नेदानीन्तनानामित्यत आह। अन्योऽपीति॥ प्राप्तान्तरमनुजानाति। प्राणाय्यायेति॥ पुत्रशिष्याभ्यां प्राप्तान्तरं प्रत्याचष्टे। नेति॥ तीर्थद्वयं विद्याप्रदानेऽधिकारिद्वयमित्यर्थः। निर्द्धारणे षष्ठी। आचार्य्यो विद्यादाता। आदिपदाद्धनदायी श्रोत्रियो मेधावी च गृह्यते॥ सर्व्वेषामर्थिनामत्राधिकारमाशङ्क्य दूषयति। कस्मादित्यादिना॥ आचार्य्यायेति पुनरुपादान क्रियापदेन तस्यान्वयद्योतनार्थं विद्यायामादरो वा। मुख्यमधिकारकारित्वं फलतीति भावः॥ ११॥

भा॰ यत एवमतिशयफलैषा ब्रह्मविद्या अतः सा प्रकारा-
न्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्याद्यारभ्यते । गायत्री-
द्वारेण चोच्यते ब्रह्म । सर्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्या-
दिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य दुर्बोधत्वात् ॥

सत्स्वनेकेषु छन्दःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयो-

आ॰ गतेन ग्रन्थेनोत्तरग्रन्थस्य गतार्थत्वं परिहरति । यत इति ।
सविशेषद्वारकब्रह्मविद्यानन्तरं तद्देवतागायत्रीद्वारेण तद्विद्योप-
दिश्यत इत्यर्थः । ब्रह्मविद्याया विवक्षितत्वे ब्रह्मैवोपदिश्यतां
किं गायत्र्युपदेशेनेत्याशङ्क्याह । गायत्रीति ।

तथापि छन्दोऽन्तराणि विहाय किमिति गायत्रीद्वारैव
ब्रह्मोपदिश्यते तत्राह । सत्स्विति । ब्रह्मज्ञानद्वारतया तदुपाय-
तयेत्यर्थः । प्राधान्ये हेतुमाह । सोमाहरणादिति । सोम-
स्याहरणमानयनं । तत्र साधनत्वं गायत्रीच्छन्दस्कानामेषा ब्राज-
हेरिष्यते । तद्युक्तं तस्या यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः । यद्वा देवैः
सोमाहरणमिच्छद्भिश्छन्दसां गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीनां तादर्थ्येन
नियोगे जगतीत्रिष्टुभौ मध्ये मार्गमध्यमात् निवृत्ते । गायत्री सोमं
प्राप्य रक्षितॄन्कृशानुं विजित्य स देवेभ्य आहरदिति । ऐतरेयब्रा-
ह्मणे सोमो वै राजाऽमुष्मिँल्लोक आसीदित्यत्र प्रसिद्धमतस्तस्याः प्रा-
धान्यमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । इतरेति । उष्णिगनुष्टुब्
बृहतीपङ्क्तीतराणि छन्दांसि तेषां पादस्थाऽक्षराणि सप्ताष्टादिसङ्ख्या-
कानि तेषामाहरणमुपादाय गायत्र्यक्षरैः पादस्य पङ्क्तिः क्रियते
ऽधिकसङ्ख्याया न्यूनसङ्ख्यामन्तरेणासम्भवात्तस्मादितरेषु छन्दःसु
गायत्र्या व्याप्तेश्च प्राधान्यमित्यर्थः । अथवा गायत्र्यतिरि-
क्तयोस्त्रिष्टुब्जगतीच्छन्दसोः सोमाहरणे उद्यतयोरश्रान्तयोर्मार्ग-
मध्ये जगत्या त्यक्तानि त्रीण्यक्षराणि त्रिष्टुभा चैकमक्षरं । ततश्चा-
ष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती पञ्चचत्वारिंशदक्षरा संवृत्ता । चतु-
श्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रिचत्वारिंशदक्षरा संवृत्ता । तत्र

ॐ गायत्री वा इदꣳ सर्व्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै

भा॰ पादानं प्राधान्यात्। सोमाहरणादितरच्छन्दोऽक्षराहरणेन इतरच्छन्दो व्याप्त्या च सर्व्वसवनव्यापकत्वाच्च यज्ञे प्राधान्यं गायत्र्याः। गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य। मातरमिव हित्वा गुरुतरां गायत्रीं ततोऽन्यद्गुरुतरं न प्रतिपद्यते यथोक्तं ब्रह्मापीति। तस्यामत्यन्तगौरवस्य प्रसिद्धत्वात्। अतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्मोच्यते गायत्री वै इत्यवधारणार्थो वैशब्दः। इदं सर्व्वं भूतं प्राणिजातं यत्किञ्च स्थावरं जङ्गमं वा तत्सर्व्वं गायत्र्येव।

आ॰ गायत्री सोममाहरति त्यक्तानामक्षराणामाहरणेन भूसुता तयोराप्यते। व्याप्य स्थिता तेन तत्प्राधान्यमित्यर्थः॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह। सर्व्वसवनेति॥ सर्व्वाणि प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसवनमित्येतानि तेषु गायत्र्या व्यापकत्वमिष्यते। गायत्रं प्रातःसवनं। त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं। जागतं तृतीयसवनमिति स्थिते त्रिष्टुब्जगत्योर्गायत्रीव्याप्यत्वात्तयोश्च यदाभ्यां मुखेन च सोमाहरणद्वारेण सवनत्रयसम्बन्धादतश्च तस्याः यस्ति यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः॥ कर्म्मणि तत्प्राधान्येऽपि कुतो ब्रह्मविद्यायां तत्प्राधान्यमित्याशङ्क्याह। गायत्रीति॥ ब्रह्मविद्यायामतत्प्राधान्यमिति शेषः॥ गायत्रीमेवालम्बनत्वेन प्रतिपद्यते। सत्येव लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति। तस्यामिति॥ गायत्र्या ब्रह्मज्ञानद्वारेणोपादानमुक्तहेतुभ्यः सिद्धमित्युपसंहरति। अत इति॥ तथा चेतोऽर्पणनिगदादिति न्यायेन गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मोपास्यमिति प्रतिजानीते। गायत्रीति॥ निपातमादाय व्याचष्टे। वै इति॥ अवधारणफलमेवार्थं स्फुटयन्निदमित्यादि व्याकरोति। इद मिति। तदिदं सर्व्वं गायत्र्येवेति योजना॥ गायत्र्या सर्व्वा-

ॐ गायत्री वाग्वा इदꣳ सर्व्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्री यं वा ऽवसा येयं पृथिव्यस्याꣳ हीदꣳ सर्व्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव

भा॰ तस्माच्छन्दोमात्रायाः सर्व्वभूतत्वमनुपपन्नमिति गायत्री-कारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीं ॥

वाग्वै गायत्रीति। वाग्वा इद सर्व्वं भूतं। तस्मात् वाक् शब्दरूपा सती सर्व्वं भूतं गायति च शब्दयति असौ गौरसावश्व इति त्रायते च रक्षत्यमुष्मान्माभैषीः किं ते भय-मुत्थितमित्यादि। सर्व्वतो भयान्निवर्त्यमानो वाचा त्रातः स्यात्। यद्वाग्भूतं गायति त्रायते च गायत्र्येव तद्गायति च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्र्या गानात्त्राणाच्च गायत्र्या गायत्रीत्वं। या वै सेवंलक्षणा सर्व्वभूतरूपा गायत्री। इयं वाव सा येयं पृथिवी। कथं पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्युच्यते। सर्व्वभूतसम्बन्धात्। कथं सर्व्वभूतसम्बन्धोऽस्यां पृथिव्यां हि।

आ॰ तमस्त्वाद्युपदेशोपाधिर्युक्तोऽन्यथानुपपत्तिमाशङ्क्यानन्तरवाक्येनोत्त-रमाह। तस्मा इति ॥

कथं वाचो गायत्रीत्वमित्याशङ्क्य तस्याः सर्व्वभूतसम्बन्धं दर्श-यति। वागिति ॥ कुतो गायत्रीत्वं तत्राह। यस्मादिति ॥ भव-त्वेवं वाचः स्वरूपं गायत्र्यास्तु किमायातं तदाह। यद्वागिति ॥ गायत्रीत्राणनिर्व्वचनादपि वाग्युक्तरूपं गायत्र्यामैवैक्यमित्याह। गानादिति ॥ अस्ति हि वाचः सर्व्वभूतात्मकत्वं तद्वाचकत्वाद्वाच्यस्य च वाचकातिरेकेण निरूपयत्तथा च वाग्भूता गायत्री सर्व्वभूता-त्मिकेत्युक्तं। इदानीं तस्या विधान्तरमाह। या वै सेति॥ एवं लक्ष-णत्वं व्याचष्टे। सर्व्वेति ॥ गायत्रीमनूद्य पृथिवीत्वं तस्या विधत्ते

उ॰ नातिशीयते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥ यद्वैतत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव

भा॰ यस्मात्सर्व्वं स्थावरजङ्गमञ्च भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव पृथिवीं नातिशीयते नातिवर्त्तत इत्येतत् ॥

यथा गानत्राणाभ्यां भूतसम्बन्धो गायत्र्या एवं भूतप्रतिष्ठानाद्भूतसम्बन्धाद्वा पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी। या वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाव सा इदमेव। तत्किं यदिदमस्मिन्पुरुषे कार्य्यकारणसङ्घाते जीवति शरीरं पार्थिवत्वाच्छरीरस्य। कथं शरीरस्य गायत्रीत्वमित्युच्यते। अस्मिन्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः। अतः पृथिवीवत् भूतशब्दवाच्यप्राणप्रतिष्ठानाच्छरीरं गायत्री। एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणाः। यद्वैतत्पुरुषे

आ॰ प्रश्नपूर्व्वकमुपपादयति। कथं पुनरिति॥ गायत्र्याः सर्व्वभूतसम्बन्धस्योक्तत्वात्पृथिव्यास्तत्सम्बन्धस्योदाहपूर्व्वकं व्यत्यामयष्टि। कथमिति॥ सर्व्वस्य पृथिव्यां प्रतिष्ठितत्वं साधयति। एतामेवेति॥ तथापि कथं पृथिव्या गायत्रीत्वं तदाह। यथेति॥ सम्प्रति गायत्र्याः शरीररूपत्वं निरूपयति। या वा इति॥ गायत्र्यात्मिकां पृथिवीमनूद्य तस्या गायत्रीशरीरयोरभेदे हेतुमाह। पार्थिवत्वादिति॥ इदानीं गायत्रीशरीरयोरैकत्वं प्रश्नपूर्व्वकं कथयति। कथमित्यादिना॥ प्राणानां शरीरे प्रतिष्ठितत्वं प्रक

उ० नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तं ॥ ५ ॥ तावानस्य महिमा ततो ज्यायाꣳश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वा

भा० शरीरं गायत्रीदं वाव तत्। यदिदमस्मिन्नन्तर्मध्ये पुरुषे हृदयं पुण्डरीकाख्यमेतद्गायत्री। कथमित्याह अस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता अतः शरीरवद्गायत्री हृदयं ॥

एतदेव च नातिशीयन्ते प्राणाः। प्राणो ह पिता। प्राणो माता। अहिंसन् सर्व्वभूतानीति श्रुतेः। भूतशब्दवाच्याः प्राणाः। सैषा चतुष्पदा षडक्षरपादा छन्दोरूपा सती भवति गायत्री षड्विधा। वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणरूपा सती षड्विधा भवति। वाक्प्राणयोरन्यार्थनिर्दिष्टयोरपि गायत्रीप्रकारत्वं। अन्यथा षड्विधसंख्यापूरणानुप-

---

व्या० टयति। एतदेवेति॥ अथ गायत्र्या हृदयत्वमावेदयति। यद्वैतदिति॥ हृदयस्य गायत्र्यात्मकत्वं प्रश्नपूर्व्वकं विवृणोति। एतदित्यादिना॥

हृदये प्राणानां प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति। तदेवेति॥ प्राणानां भूतशब्दवाच्यत्वे तत्सम्बन्धे सति भूतसम्बन्धाद्गायत्र्याः शरीरादिभावः सम्भवति॥ तेषां भूतशब्दवाच्यत्वे तु किं मानमित्याशङ्क्याह। प्राणो हीति॥ अहिंसावाक्येऽपि प्राणपदं मरणं प्रतिषिध्यते तथा भूतशब्दस्य च प्रतीतिगोचरो भवत्येवेत्याह। भूतेति॥ व्याख्यानशेषत्वेन गायत्र्याश्चतुष्पादत्वं दर्शयति। सैषेति॥ लक्षयित्वा तस्याः षड्विधत्वमनूद्य साधयति। षड्विधेति॥ गायत्रीहृदययोः सर्व्वभूतसम्बन्धसिद्ध्यर्थमुपदिष्टयोर्वाक्प्राणयोर्गायत्रीभेदत्वेन कथं व्याख्यानमित्याशङ्क्याह। वाक्प्राणयोरिति॥ विधिमते वाक्यशेषयोरात्मयोरपि गायत्रीभेदत्वमित्यर्थः।

उ॰ भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥ तद्वै-
तद्ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं बहिर्द्धा पुरुषादाकाशो
यो वै स बहिर्द्धा पुरुषादाकाश ॥ ७ ॥ अयं

भा॰ पत्ते ।तदेतस्मिन्नर्थे एतद्गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गाय-
त्रीमुखेनोक्तं। ऋचापि मन्त्रेणाभ्यनुक्तं प्रकाशितं। तावानस्य
गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण समस्तस्य महिमा विभूतिविस्तार
यावाश्चतुष्पात् षड्विधश्च ब्रह्मणो विकार पादो गाय-
त्रीति व्याख्यात । अतस्तस्माद्विकारलक्षणात् गायत्रा-
ख्याद्वा चारम्भणमात्रात्ततो ज्यायान्महत्तरश्च परमार्थस-
त्यरूपोऽविकार पुरुष सर्व्वपूरणात्पुरीशयनाच्च। तस्यास्य
पाद सर्व्वा सर्व्वाणि भूतानि तेजोऽवन्नादीनि सस्थावरज
ङ्गमानि। त्रिपात्त्रय पादा अस्य सोऽयं त्रिपात्।त्रिपादमृत
पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्र्यात्मनो दिवि द्योतनवति स्वात्म
न्यवस्थितमित्यर्थ इति । यद्वैतत्त्रिपादमृत गायत्रीमुखे-
नोक्तं ब्रह्मेतीदं वाव तदिदमेव। तद्योऽयं प्रसिद्धो बहिर्द्धा
बहि पुरुषादाकाशो भौतिको यो वै स बहिर्द्धा पुरुषा-

आ॰ तस्मिन्नर्थे वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणभेदात्षड्विधा गायत्री
मनुचिन्त्याजहल्लक्षणया तदवच्छिन्नब्रह्मत्व तदनुचिन्तयेदिति
तच्छेषत्वेनैव पूर्व्वोक्ते स्थिते सतीत्यर्थ । समस्तस्य पादविभाग
विशिष्टस्येति यावत ॥ विस्तारमेव विवृणोति । यावानिति ॥
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति वाक्यशेषमाश्रित्य विशि
नष्टि । वाचारम्भणमात्रादिति ॥ परमार्थसत्यत्वे हेतुमाह ।
विकार इति ॥ तावानस्येत्यादि स्पष्टयति। तस्येति ॥ त्र्यादिपदेन

उ॰ वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः-
पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥ अयं वाव स योऽयमन्त-
र्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णमप्रवर्त्ति पूर्णमप्र-

भा॰ दाकाश उक्तः । अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुषे शरीर आकाशः । यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः । अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदये पुण्डरीक आकाशः ॥ कथमेकस्य सत आकाशस्य त्रिधा भेद इति । उच्यते बाह्येन्द्रियविषये जागरितस्थाने नभसि दुःखबाहुल्यं दृश्यते । अतः शरीरे स्वप्नस्थानभूते मन्दतरं दुःखं भवति । स्वप्नान्पश्यतो हृदयस्थे पुनर्नभसि न कञ्चन कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति । अतः सर्व्वदुःखनिवृत्तिरूपमाकाशं सुषुप्तस्य स्थानं । अतो युक्तमेकस्यापि त्रिधा भेदानुव्याख्यानं । बहिर्द्धा पुरुषादारभ्याकाशस्य हृदये सङ्कोचकरणं चेतःसमाधानस्थानस्तुतये । यथा त्रयाणामपि लोकानां कुरु-

---

व्या॰ वायुराकाशश्चेत्युभयमुक्तं । ततो ज्यायानित्यादि स्फुटयति । त्रिपादिति । समस्तस्य सर्व्वप्रपञ्चात्मकस्येत्यर्थः । श्रुताविति शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः । यद्ब्रह्म गायत्र्यवच्छिन्नमुपास्यमुक्तं हृदयाकाशे तद्ध्येयमिति वक्तुं क्रमेण हृदयाकाशमवतारयति । यद्वैतदित्यादिना । एकस्याकाशस्य कथं त्रैविध्यमुक्तमिति शङ्क्यते । कथमिति । औपाधिकत्रैविध्यमविरुद्धमिति परिहरति । उच्यत इति । बाह्येन्द्रियविषयत्वं तद्विषयशब्दाद्याश्रयत्वं स्वप्नस्थानभूते नभसीति सम्बन्धः । न कश्चनेत्यादिना निषेधद्वयेन पूर्व्वप्रकारमवस्थाद्वयं निषिध्यते । निषेधफलमाह । अत इति । सर्व्वदुःखं स्थूलं वासनामयञ्च तद्रहितया निरुपमानं हृदयाकाशमित्यर्थः । औपाधि-

उ॰ वर्तिनीᳫं श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ६ ॥ १२ ॥

भा॰ चेत्रं विशिष्यते। अर्द्धतस्तु कुरुचेत्रमर्द्धतस्तु पृथूदकमिति तद्वत्। तदेतद्धार्द्दाकाशाख्यं ब्रह्म पूर्णं सर्व्वगतं न हृदयमात्रपरिच्छिन्नमिति मन्तव्यं। यद्यपि हृदयाकाशे चेतः समाधीयते अप्रवर्त्ति न कुतश्चित्प्रवर्त्तितुं शीलमस्येति अप्रवर्त्ति तदनुच्छित्तिधर्म्मकं। यथान्यानि भूतानि परिच्छिन्नान्युच्छित्तिधर्म्मकाणि न तथा हार्द्दं नभः पूर्णमप्रवर्त्तिनीमनुच्छेदात्मिकां श्रियं विभूतिं गुणफलं लभते दृष्टं। य एवं यथोक्तं पूर्णमप्रवर्त्तिगुणं ब्रह्म वेद जानातीहैव जीवंस्तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

व्या॰ कर्त्तैविध्यमुपसंहरति। अत इति॥ तथापि किमित्यनेन क्रमेणाकाशस्य सङ्कोचो हृदये क्रियते तत्राह। यद्विद्धेति॥ स्थानस्तुतिमुदाहरणेन स्फुटयति। यथेति॥ अत्र कुरुक्षेत्रमर्द्धतोऽर्द्धस्थानीयं पृथूदकमपि तथेति द्विदलयुगलमिव तदुभय लोकत्रयापेक्षया विशिष्टतरमित्यर्थं॥ हृदयाकाशे चेत समाधीयते चेत्तत्स्थात्र परिच्छिन्नं ब्रह्म प्राप्तमित्याशङ्क्याह। तदेतदिति॥ पूर्णत्वेन जन्मनाशशून्यत्वं सिध्यतीत्याह। अप्रवर्त्तीति॥ प्रधानफलत्वं व्यावर्त्तयति। गुणफलमिति॥ दृष्टफलं स्वर्गादिरिति दृष्टमित्युक्त॥ ज्ञानमेव विशिनष्टि। इहैवेति॥ वर्त्तमानो देह॰ सामर्थ्यं। यो विद्वानेव स यथोक्त फल लभत इति सम्बन्ध ॥ १२ ॥

उ० तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदि-

भा० तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपासनाङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविधानार्थमारभ्यते । यथा लोके द्वारपाला राज्ञ उपासनेन वशीकृता राजप्राप्त्यर्था भवन्ति तथेहापीति । तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः । एतस्यानन्तरनिर्दिष्टस्य पञ्च पञ्चसङ्ख्याका देवानां सुषयो देवसुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः प्राणादित्यादिभीरक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्तस्य स्वर्गलोकभवनस्य हृदयस्यास्य यः प्राङ्सुषिः पूर्वाभिमुखस्य प्राग्गत यच्छिद्रं द्वारं स प्राणस्तत्स्थस्तेन द्वारेण यः सञ्चरति वायुविशेषः स प्राणितीति प्राणः । तेनैव सम्बद्धमव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तदेव स आदित्यः । आदित्यो ह वै बाह्यप्राण इति श्रुतेः ।

आ० वक्ष्यमाणध्यानस्य स्वातन्त्र्यं परिहृत्य प्रकरणभेदं व्यावर्तयितुमुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह । तस्येति । द्वारपालादीत्यादिपदेन तद्गतो विशेषो गृह्यते । प्रधानोपासनेनाङ्गसिद्धतो द्वारपालोपास्तिरपुष्कलेत्याशङ्क्याह । यथेति । इति तदुपास्तिरर्थवतीति शेषः । स्वर्गलोकशब्दः परमात्मविषयः । स्वर्गलोकमित ऊर्ध्वो विमुक्ता वेति श्रुत्यन्तरात् ।

देवसुषित्वं साधयति । दैवैरिति । स्वर्गलोकस्य परस्यात्मनो भवनमायतनं तस्येति यावत् । प्राक्शब्दस्यार्थमाहोक्तं । पूर्वाभिमुखस्येति । सञ्चरतीति । तच्छब्दो हृदयविषयः । तेनैवेति प्राणविषयतच्छब्दः । तद्व्यतिरिक्तं स्वातन्त्र्येण चक्षुषो किञ्चित्करत्वं । न हि चक्षुषा प्राणस्य सम्बन्धो न हि बाह्यस्य तत्सम्बन्धो ऽभ्युपगमेऽपि तमाह । चक्षुरिति । अधिष्ठातृत्वेनादित्य

उ॰ त्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

भा॰ चक्षूरूपप्रतिष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः । स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि वाजसनेयके । प्राणवायुदेवतैव ह्येका चक्षुरादित्यश्च सहाश्रयेण । वक्ष्यति च । प्राणाय स्वाहेति हुतं हविः सर्व्वमेतत्तर्पयतीति । तदेतत्प्राणाख्यं स्वर्गलोकद्वारत्वाद्ब्रह्म ॥

स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुस्तेजस्त्वेतच्चक्षुरादित्यस्वरूपेणाऽऽदत्वाच्च सवितुस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत । ततस्तेजस्व्यन्नादश्चामयाविरहितो भवति य एवं वेद तस्यैतद्गुणफलं । उपासनेन वशीकृतो द्वारपः स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यञ्च फलं ॥

व्या॰ चक्षुषि प्रतिष्ठितश्चक्षुश्च ग्राहकतया रूपे प्रतिष्ठितं रूपदर्शनकरणीभवति । तथैव प्राणस्य चक्षुष्ट्वमित्यर्थः ॥ प्राणादित्ययोरैक्ये प्रमाणमाह । आदित्यो हेति ॥ कथं यथोक्तस्यादित्यस्य हृदयसन्निद्वारस्थानीयत्वं वासनात्मना हृदये प्रतिष्ठितानि तदाऽनेन क्रमेणादित्यो हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ॥ तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । स आदित्य इति ॥ एकदेवताभिन्नत्वादपि प्राणभेदेन चक्षुरादित्ययोराध्यानं युक्तमित्याह । प्राणेति ॥ आश्रयशब्देन रूपाणि हृदयञ्चोच्यते द्युलोको वा आदित्यश्चक्षुषोर्देवस्तदधिष्ठितस्य सर्व्वस्य प्राणात्मत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति । वक्ष्यति चेति ॥ न हि प्राणे हुते सर्व्वस्य तृप्तिस्तादात्म्यमन्तरेण सम्भवतीति भावः । तदेतत्प्राणाख्यं ब्रह्म स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुः पुरुषस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्धः ॥

किमिति यथोक्तोऽधिकारी प्राणोपासने नियुज्यते तत्राह । स्वर्गेति ॥ तथापि कथं यथोक्तगुणद्वयवैशिष्ट्यं प्राणाख्यस्य ब्रह्मण

उ० अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

भा० अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः स वीर्यवत्कर्म कुर्वन्विगृह्य वा प्राणापानौ नाना वाऽनितीति व्यानस्तत्सम्बद्धमेव च तच्छ्रोत्रमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमाः ॥ श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्चेति श्रुतेः । सहाश्रयौ पूर्ववत्तदेतच्छ्रीश्च विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोर्ज्ञानान्नहेतुत्वमतस्ताभ्यां श्रीत्वं ज्ञानान्नवतश्च यशः ख्यातिर्भवतीति यशोहेतुत्वाद्यशस्त्वमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेत्यादि समानम् ॥

व्या० सिध्यति ॥ तत्र तेज शब्दं व्याकुर्वन्नाह । तेजस्वीति ॥ एतत्प्राणाख्यं ब्रह्म । उभयरूपेण तेजस्वी तथा च तेजोगुणविशिष्टतया तदुपासनामर्हति । सवितुश्चान्नादत्वं वृष्टिद्वारेणादित्याज्जायते वृष्टिरित्यादौ दृष्टमतश्चान्नाद्यश्चेति गुणान्तरविशिष्टत्वेनापि सवितृरूपं प्राणाख्यं ब्रह्म ध्यानार्हमित्यर्थः ॥ किन्तर्हि गुणस्य फलमिति तदाह । उपासनेनेति ॥ हृदयस्य पूर्वदिगवस्थितच्छिद्रसम्बन्धित्वेन प्राणमुक्त्वा व्यानं श्रोत्रं चन्द्रमाश्चेति त्रितयमितरसम्बद्धमुपास्यमित्याह । अथेति ॥ वीर्यवत्कर्म कुर्वन् व्यान इति सम्बन्धः । प्राणापानौ विगृह्य विरुध्य वा व्ययमनितीति पक्षान्तरं नानाशब्दसन्निधिमहिम्ना विविधमनिति चेष्टत इति विकल्पान्तरं तेन सम्बन्धः श्रोत्रस्य श्रुत्युक्तत्वाद्ध्यानार्थो मन्तव्यः । यथा श्रोत्रस्य व्यानेन सम्बन्धस्तथा चन्द्रमसोऽपि तेन सम्बन्धस्य श्रुत्युक्तत्वादेव ध्यानार्थतया ग्राह्य इत्याह ॥ तथेति ॥

श्रोत्रचन्द्रमसोः सम्बन्धे श्रुत्यन्तरमनुकूलयति । श्रोत्रेणेति । यद्दिशः श्रोत्रं तदात्मना दिशश्चन्द्रमाश्चेत्येते सृष्टा इति श्रुतेः

उ॰ अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः

भा॰ अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः पश्चिमस्तत्स्थो वायुविशेषः स मूत्रपुरीषाद्यपनयन्नधोऽनितीत्यपानः स तथा सा वाक्॥ तत्सम्बन्धात्तथाग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम्। अग्निसम्बन्धाद्वृत्तस्वाध्यायस्य। अन्नाद्य-

---

व्या॰ रित्यर्थः। मिथः सम्बन्धेऽपि कथमनयोर्ध्यानात्मत्वं ध्याने हृष्यतीत्यादिवाक्यशेषादवधेयमित्यर्थः। तदेतद्ध्यानाख्यं ब्रह्म श्रीयशस्त्वेताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेति सम्बन्धः। कथं तस्य गुणद्वयवत्त्वं ध्यानमित्याशङ्क्य श्रोत्रस्य ज्ञानहेतुत्वाच्चन्द्रमसोऽन्नहेतुत्वात्तयोराश्रयत्वे तदात्मनो ध्यानस्यापि तद्गुणोपपत्तिरित्याह। श्रोत्रेति। ध्यानाख्यब्रह्मणि गुणान्तरं साधयति। ज्ञानेति। उभयस्य ग्रहणे गुणद्वयसम्भवोऽत्र शब्दार्थः। श्रीमानित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः। समानं तेजस्वीत्यादिवाक्येनेति शेषः। हृदयस्य पश्चिमदिगवस्थितसुषिसम्बन्धत्वेनापानो वागग्निश्चेति त्रितयमन्योऽन्यसम्बद्धं ध्येयमित्याह। अथ योऽस्येति। सोऽपान इत्यस्यार्थमाह। तत्स्थ इति। सोऽपान इति सम्बन्धः। अपानशब्दे वायुविशेषे युक्तिं दर्शयति। मूत्रेति। आदिशब्देन शुक्रादि गृह्यते। यथा चक्षुःश्रोत्रयोः प्राणत्व ध्यानत्वयोश्च तथा वागपानौ भवत्यपाने हृष्यतीत्यादिश्रुतेरित्याह। स तथेति।

यथा चक्षुरादिद्वारेणादित्यादेः प्राणादिरूपत्वमुक्तं तथा वाचोऽधिष्ठातृत्वेन सम्बन्धादग्निद्वारेणापानो भवतीत्याह। तत्सम्बन्धादिति। तदेतदपानाख्यं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्याभ्यां

उ० तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

भा० मनहेतुत्वादपानस्यान्नाद्यत्वं। समानमन्यत् ॥ अथो योऽस्योदङ् सुषिरुदङ्गतः सुषिरस्तत्स्थो वायुविशेषः सोऽशितपीते समं नयतीति समानः। तत्सम्बन्धं मनोऽन्तःकरणं स पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवः पर्जन्यनिमित्ताश्चाप इति ॥

मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चेति श्रुतेस्तदेतत्कीर्तिश्च। मनसो ज्ञानस्य कीर्तिहेतुत्वात्। आत्मपरोक्षं विश्रुतत्वं कीर्तिर्यशः। स्वकरणसंवेद्यं विश्रुतत्वं व्युष्टिः कान्तिर्देहगतं

व्या० गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्धः ॥ ब्रह्मवर्चसं व्याचष्टे। वृत्तेति ॥ कथमपानाख्ये ब्रह्मणि यथोक्तो गुणः सिध्यतीत्याशङ्क्याभिहारेत्याह। अपिसम्बन्धादिति ॥ तथापि कथमन्नाद्यत्वमित्याशङ्क्यापोहार्थेत्याह। अन्नेति ॥ ब्रह्मवर्चसीत्यादिफलवाक्ये श्रीमानित्यादित्यादिना तुल्यार्थत्वान्न व्याख्यानापेक्षमित्याह। समानमिति ॥ हृदयस्योत्तरसुषिसम्बन्धत्वेन समानो मनः पर्जन्यश्चेति त्रितयं परस्परसम्बद्धमुपास्यमित्याह। अथेति ॥ समानशब्दं वायुविशेषे व्युत्पादयति। अशितेति ॥ मनस समाने सम्बन्धः ॥ समाने हृष्यतीति श्रुतेर्ग्राह्य इत्याह। तत्सम्बन्धमिति ॥ मनसि हृष्यति पर्जन्यस्तृष्यतीति ॥ तदेव वाक्यशेषमाश्रित्य तयोः सम्बन्धमाह। पर्जन्य इति ॥ श्रुत्यन्तरादपि तयोः सम्बन्धं वक्तुं पातनिकामाह। पर्जन्येति ॥ शेष प्रसिद्धपरामर्शार्थः ॥

तथापि कथं पर्जन्यमनसोः सम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्क्य वायोरपि कारणत्वेनाङ्गिः सम्बन्धाद्द्वारा मिथोऽपि तत्सिद्धिरित्याह। मनसेति ॥ तदेतत्समानाख्यं ब्रह्म कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेति सम्बन्धः ॥ सक्तिमत्त्वमपि कीर्तिरूप गुणं

उ॰ विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान्प्रावृहद्भू-
रित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः
॥ ३ ॥ तद्यदृक्तो रिष्येद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहु-
यादृचामेव तद्रसेनर्चां वीर्य्येणर्चां यज्ञस्य विरि-
ष्टꣳ सन्दधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिष्ये-
द्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव
तद्रसेन यजुषां वीर्य्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टꣳ

भा॰ मेवमन्याद्याः । स एतास्तिस्रो देवता उद्दिश्याभ्यतपत् । ततोऽपि सारं रसं त्रयीविद्यां जग्राह तां पुनरभ्यतपत्त्रयीविद्यां । तस्यास्तप्यमानाया रसं भूरिति व्याहृतिमृग्भ्यो जग्राह । भुवरिति व्याहृतिं यजुर्भ्यः । स्वरिति व्याहृतिं सामभ्यः । अत एव लोकदेववेदरसा महाव्याहृतयः ॥ अतस्तत्र यज्ञे यद्यृक्त ऋक्सम्बन्धादृङ्निमित्तं रिष्येद्यज्ञः क्षतं प्राप्नुयाद्भूःस्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

कथमृचामेव तदिति क्रियाविशेषणं रसेनर्चां वीर्य्येणौजसा ऋचां यज्ञस्य ऋक्सम्बन्धिनो यज्ञस्य विरिष्टं

आ॰ भूरिति । व्याहृतिमित्यादिना प्रथमोऽत्र शब्दो यत इत्यस्मिन्नर्थे यद्यृक्त इति ऋक्शब्दात्तसिमुक्तः ।

प्रायश्चित्तमेवाकाङ्क्षापूर्व्वकं विवृणोति । कथमित्यादिना । क्रियाविशेषणमिति यज्ञस्य क्षतं सन्दधातीति यत्तदृचामेव रसेन सन्दधातीत्यर्थः । ओजसा सन्दधातीति सम्बन्धः । तथा च सति यथोक्ते साधने सतीत्यर्थः । यथा पूर्व्वस्मिन् प्रायश्चित्ते

उ॰ सन्दधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्य्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टꣳसन्दधाति ॥ ६ ॥

तद्यथा लवणेन सुवर्णꣳ सन्दध्यात्सुवर्णेन रजतꣳ रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसꣳ सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्म्मणा ॥ ७ ॥ एवमेषां लोका-

भा॰ विच्छिन्नं घृतरूपमुत्पन्नं सन्दधाति प्रतिसन्धत्ते ॥ अथ यदि यजुष्टो यजुर्निर्म्मितं रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात्॥ तथा सामनिमित्ते रिष्येत् स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्। तथा पूर्व्ववद्यज्ञं सन्दधाति ब्रह्मनिमित्ते तु रेषे त्रिष्वग्निषु तिसृभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥

त्रय्या हि विद्यायाः स रेषः। अथ केन ब्रह्मत्वमित्यनयैव त्रय्या विद्ययेति श्रुतेः। न्यायान्तरं वा मृग्यं ब्रह्मत्वनिमित्ते रेषे ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात्। क्षारेण टङ्कणादिना खरेषु मृदुत्वकरं हि तत्। सुवर्णेन रज-

ध्या॰ यज्ञस्य घृतमिव रसेन सन्दधाति ॥ तथा द्वितीयतृतीयप्रायश्चित्तयोरपि यजुषा साम्ना च रसेनाध्वर्युरुद्गाता च तत्तत सन्धत्त इत्याह। पूर्व्ववदिति ॥ होत्राद्यपराधाधीनयज्ञध्वंसे प्रायश्चित्तमुक्त्वा ब्रह्मापराधकृते यज्ञनाशे किं प्रायश्चित्तमित्यपेक्षायामाह। ब्रह्मेति ॥

अथ यथोक्तप्रायश्चित्ते लिङ्गं दर्शयति। त्रय्या हीति ॥ ब्रह्मत्रयीसारत्वे प्रमाणमाह। अथ केनेति ॥ साधारणकार्यस्य साधारणसामग्रीजन्यत्वनियमादेतत्रयसाधारणे ब्रह्मत्वे वेदत्रयसाधारणमेव प्रायश्चित्तं वाच्यमित्येको न्यायो दर्शितः। सम-

उ० नामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्य्येण
यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति भेषजकृतो ह वा
एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति ॥ ८॥ एष ह वा

भा० तमयकस्यन्धानं सन्दध्यात्. रजतेन तथा त्रपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्म्मणा चर्म्मबन्धनेन ॥ एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्य्येण रसाख्येनौजसा यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति। भेषजकृतो ह वा एष यज्ञः। रोगार्त्त इव पुमांश्चिकित्सकेन सुशिक्षितेनैष यज्ञो भवति। कोऽसौ यत्र यस्मिन्यज्ञे एवंविद्यथोक्तव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तविद्ब्रह्मर्त्विग्भवति स यज्ञ इत्यर्थः ॥ किञ्चैष ह वा उदक्प्रवण उदङ्गिम्नो

आ० यज्ञस्यैव वेदैकसमधिगम्यः सर्व्ववेदार्थाभिज्ञस्य ब्रह्मणः क्षतेनैव दोषनिरासात्तदन्यप्रायश्चित्तं विधेयमिति न्यायान्तरमाह। न्यायान्तरं वेति । वस्तुस्वभाववैचित्र्यादुत्तमस्यापि क्षतस्य केनचित्सन्धानं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । तद्यथेत्यादिना । किन्तत्साधनमिति तद्दर्शयति। क्षारेणेति । खटे सुवर्णे वह्निसंयुक्ते द्रवीभूते क्षारप्रक्षेपेण टङ्कणादिना मृदुकरणं मिथोऽवयवसंयोजनं सन्धानं प्रसिद्धमित्यर्थः। रजतं सुवर्णेन खरत्वसत्त्वादद्रव्यं सन्धातुं तथापि वह्निसंयोगपूर्व्वकं पूर्व्ववदेव तथापि प्रसिद्धं सन्धानमित्याह। सुवर्णेति । रजतेनेत्यादावपि यथोक्तं द्रष्टव्य। सन्दधाति यज्ञेति शेषः । भेषजेनेव कृतः संस्कृत इति यावत् ॥

तदेव स्फुटयति। रोगार्त्त इति । भवति संस्कृत इति शेषः। इत्थमेवंविदा ब्रह्मणा भवितव्यमित्याह किञ्चेति । गाथाशब्दो गायत्र्यादिछन्दोव्यतिरिक्तछन्दोविषयः। यतो यत्र प्रदे-

उ० उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदꣳ ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा यतो यत आवर्त्तते तत्तद्गच्छति ॥ ९ ॥ मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरून-श्वाऽभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानꣳ सर्वाꣳश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव

भा० दक्षिणोच्छ्रायो यज्ञो भवति। उत्तरमार्गं प्रति हेतुरित्यर्थः। यत्रैवविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं ह वै ब्रह्माणमृत्विजं प्रत्येषानुगाथा ब्रह्मणः स्तुतिपरा। यतो यत आवर्त्तते कर्म्म प्रदेशात्। ऋत्विजां यज्ञः क्षतीभवंस्तत्तद्यज्ञस्य क्षतरूपं प्रतिसन्दधत्प्रायश्चित्तेन गच्छति परिपालयतीत्येतन्मानवो ब्रह्मा। मौनाचरणान्मननाद्वा ज्ञानवत्त्वात्तो ब्रह्मैवैकर्त्विक्कुरून् कर्तॄन्॥

योद्धूनारूढानश्वा वडवा यथाऽभिरक्षत्येवंविद् ह वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्व्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तत्कृतदापापनयनात्। यत एवं विशिष्टो ब्रह्मा विद्वांस्तस्मादेवं-

---

व्या० यात्कर्म्म आवर्त्तत इत्युक्तं विवृणोति। ऋत्विजामिति। यत्र यत्र प्रदेशे यज्ञस्य क्षतिरध्वर्युप्रभृतीनामभवत्तत्र तत्र यज्ञस्य क्षतरूपं प्रायश्चित्तेन प्रतिसन्धानात् ब्रह्मा कर्तॄन् परिपालयतीति सम्बन्धः। ऋत्विजि ब्रह्मणि मानवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तद्वयमाह। मौनेति। ज्ञानातिशयवत्त्वमर्थः। कर्तॄनभिरक्षतीति सम्बन्धः। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन प्रकटयति। योद्धूनित्यादिना। प्रकरणार्थमुपसंहरति। एवमिति। १०। । इति श्रीमत्परमहंस-

उ० ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदं ॥ १० ॥
॥ १७ ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

भा० विद्मेव यथोक्तव्याहृत्यादिविदं ब्रह्माणं कुर्वीतेति । नानेवंविदं कदाचनेति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

व्या० परिव्राजकाचार्य श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

उ॰ ॥ॐ॥ यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

भा॰ ॥ॐ॥ सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता। अथेदानीं पञ्चमेऽध्याये पञ्चाग्निविदो गृहस्थस्य ऊर्द्धरेतसाञ्च श्रद्धालूनां विद्यान्तरशीलिनां तामेव गतिमनूद्यान्या दक्षिणदिक्सम्बन्धिनी केवलकर्म्मिणां धूमादिलक्षणा पुनरावृत्तिरूपा तृतीया च। ततः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्यहेतोर्वक्तव्येत्यारभ्यते। प्राणः श्रेष्ठो वागादिभ्यः प्राणो वाव संवर्ग इत्यादि च बहुशोऽतीते ग्रन्थे प्राणग्रहणं कृतं स कथं श्रेष्ठो वागादिषु सर्व्वैः संहत्यकारित्वाविशेषे

व्या॰ ॥ॐ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ वृत्तमनूद्य वर्त्तिष्यमाणाध्यायस्य सङ्गतिं सङ्घटते। सगुणेति ॥ विद्यान्तरं पञ्चाग्निविद्यातिरिक्ता सगुणविद्या। तच्छीलिनां तन्निष्ठानामिति यावत्॥ तामेव गतिमर्च्चिरादिलक्षणामित्यर्थः ॥ ततो गतिद्वयात्तृतीया विद्याकर्म्मरहितानामिति ज्ञेयं ॥ अथ क्रमेण मुक्तिसम्भवादुत्तरा गतिरुच्यतां किमिति दक्षिणा तृतीया च संसाररूपा गतिरिति निकृष्टा व्यपदिश्यते तत्राह। कष्टतरेति ॥ सगुणब्रह्मविद्यावतामर्च्चिराद्या गतिमुक्ता समुच्चितानामसमुच्चितानां कर्म्मणां संसारगतिप्रभेदरूपं फलं वक्तुमयमारम्भ इत्यर्थः। कर्म्मविधिश्च धनसम्पत्तौ सत्यां भवति। तत्सम्पत्तिश्च प्राणस्य श्रैष्ठ्ये सत्येव सम्भवतीति श्रैष्ठ्यसिद्धये प्राणोपासनं पूर्व्वेणानुक्तं वक्तव्यमित्यनन्तरग्रन्थसङ्गतिं वदन् प्रसङ्गं करोति। प्राण श्रेष्ठ इत्यादिना। प्राणो ब्रह्मेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः। उदाहृतानुदाहृतश्रुत्यन्तरसमुच्चयार्थश्चकारः। प्राणस्य वागादिभ्यः श्रैष्ठ्यमुक्तमाक्षिपति। कथमिति ॥ सर्व्वैर्वागादिभिः संहत्य प्राणस्य

उ॰ · यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां

भा॰ कथञ्च तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्वादिगुणविधित्सया इदमनन्तरमारभ्यते ॥

यो ह वै कश्चिज्ज्येष्ठञ्च प्रथमं वयसा श्रेष्ठञ्च गुणै-रभ्यधिकं वेद स ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति। फलेन पुरुषं प्रलोभ्याभिमुखीकृत्याह । प्राणो वाव ज्येष्ठश्च वयसा वागादिभ्यः। गर्भस्थे हि पुरुषे प्राणस्य वृत्तिर्वागा-दिभ्यः पूर्व्वं लब्धात्मिका भवति। यया गर्भो विवर्द्धते चक्षुरादिस्थानावयवनिष्पत्तौ सत्यां पश्चाद्वागादीनां वृत्तिलाभ इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा भवति। श्रेष्ठत्वन्तु

आ॰ कार्य्यकरत्वे सम्प्रतिपन्ने स एव कथं श्रेष्ठो निर्द्धार्य्यते तेषाम-न्यतमस्यैव श्रैष्ठ्यं किं न स्यादित्यर्थः ॥

तस्यैवोपास्यतया श्रैष्ठ्यमाशङ्क्य वागादीनामन्यतमस्योपास्य-त्वमपास्य प्राणस्यैव नोपास्यत्व हेतुभावादित्याक्षेपान्तरमाह। कथञ्चेति ॥ प्राणस्य श्रेष्ठत्व ज्येष्ठत्वमित्यादिगुणविधानार्थमेव तावत् प्रथममारभ्यते। यो ह वै ज्येष्ठञ्चेत्याद्यचोद्यं परिहरति। प्रथममिति ॥ प्राणस्यैवोपासनं न वागादीनामित्येतदनन्तर-मारभ्यते। अथ ह प्राण उच्चिक्रमिष्यन् इत्यादिनेति ॥ द्वितीयं चोद्यमुद्धरति ॥ इदमनन्तरमिति ॥ कोऽसौ ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणो वेदितव्य इत्याह। फलेनेति ॥ कुतो वागादिभ्यो ज्यैष्ठ्यं प्राणस्य प्रतीत। सर्व्वे हि वागादयः सप्राणाः सदैव गर्भस्थे स्वतो वृत्ति-भागिनो भवन्ति तत्राह। गर्भस्थे हीति ॥ तत्र गर्भविवृद्धि-दर्शनं प्रमाणयति। ययेति ॥ कदा तर्हि वागादीना वृत्तिला-भस्तत्राह। चक्षुरादीति ॥ प्राणस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपादितं निग-

वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च
उ॰ चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद
सꣳहास्मै कामाः पद्यन्ते दैवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं
वाव सम्पत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनꣳ

भा॰ प्रतिपादयिष्यति सुहय इत्यादिनिदर्शनेन । अतः प्राण एव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चास्मिन् कार्य्यकारणसङ्घाते ॥

यो ह वै वसिष्ठं वसितृतममाच्छादयितृतमं वसुमत्तमं वा यो वेद स तथैव वसिष्ठो ह भवति स्वानां ज्ञातीनां। कस्तर्हि वसिष्ठ इत्याह। वागेव वसिष्ठो वाग्मिनो हि पुरुषा वसन्ति अभिभवन्त्यन्यान् वसुमत्तमाश्चातो वाग्वसिष्ठः। यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स चास्मिन् लोकेऽमुष्मिंश्च परे प्रति तिष्ठति ह। तर्हि का प्रतिष्ठेत्याह। चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा। चक्षुषा हि पश्यन् समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति यस्मादतः प्रतिष्ठा चक्षुः। यो ह वै सम्पदं वेद तस्मा अस्मै दैवाश्च मानुषाश्च कामाः सम्पद्यन्ते तर्हि का सम्प-

---

आ॰ नयति। इति प्राण इति॥ गुणद्वयमुपास्यत्वाय दर्शितं निगमयति। अत इति॥

तदर्थत्वेनैव गुणान्तरं दर्शयति। यो ह वा इति॥ वसुमत्तम धनवत्त्वादन्येषां निवासकारणमित्यर्थः। तथैवेत्युपासनानुसारेणेति यावत्। वसिष्ठो ह भवतीति वासयिता चेत्यर्थः॥ वाचो वसिष्ठत्वं समर्थयते। वाग्मिनो हीति॥ वसुमत्तमाश्च तेनान्यान्निवासयन्तीति शेषः॥ गुणान्तरमाध्यानायोपदिशति। यो हेति॥ प्रतिष्ठात्वं चक्षुषो विशदयति। चक्षुषा हीति॥

उ॰ ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनं ॥ ४ ॥ अथ ह प्राणा अहꣳ श्रेयसि व्यूदिरेऽहꣳ श्रेयानस्म्यहꣳ श्रेयानस्मीति ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति

भा॰ दित्याह । श्रोत्रं वाव सम्पत् । यस्माच्छ्रोत्रेण वेदं गृह्यन्ते तदर्थविज्ञानञ्च ततः कर्माणि क्रियन्ते ततः काम सम्पदित्येव कामसम्पद्धेतुत्वात् । श्रोत्रं वाव सम्पत् । यो ह वा आयतनं वेदायतनꣳ स्वानां भवति । मनो ह वा आयतनं ॥ इन्द्रियोपहृतानां विषयाणां भोक्त्रर्थानां प्रत्ययरूपाणां मन आयतनमाश्रयः । अतो मनो ह वा आयतनमित्युक्तं । अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहं श्रेयस्यहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्धञ्चोदिरे उक्तवन्तस्ते ह ते हैवं विवदमाना आत्मनः श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापतिं पितरं जनयितारं कञ्चिदेत्योचुरुक्तवन्तो हे भगवन् को नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठोऽभ्यधिको गुणैरित्येवं पृष्टवन्तः । तान् पितोवाच ह यस्मिन् वो युष्माकं मध्ये उत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठ-

गुणान्तरमाह । यो ह वा इति । दैवाः कामाः स्वर्गादयो वा मानुषाः पश्वादयः । श्रोत्रमस्य सम्पत्त्वं साधयति । यस्मादिति । इत्येव यस्मात्तस्मादिति योजना । सम्प्रति गुणान्तरमाह । यो हेति । कथं पुनरायतनत्वं मनसः सिद्धमित्यत आह । इन्द्रियोपहृतानामिति । यथोक्ता गुणा मुख्यप्राणगामिनः प्रत्येक

उ॰ तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥ सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्य्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्य्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा ऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश

भा॰ ञ्चिवातिशयेन जीवितोऽपि समुत्क्रान्तप्राणं ततोऽपि पापिष्ठतरमेवातिशयेन दृश्येत। कुणपमस्पृश्यमशुचि दृश्येत स वो युष्माकं श्रेष्ठ इत्यवोचत् काक्वा तद्दुःखं परिजिहीर्षुः। तथोक्तेषु पित्रा प्राणेषु सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रान्तवती। सा चोत्क्रम्य संवत्सरमात्रं प्रोष्य स्वव्यापारान्निवृत्ता सती पुनः पर्य्येत्येतरान् प्राणानुवाच कथं केन प्रकारेण अशकत शक्तवन्तो यूयं मदृते मां विना जीवितुं धारयितुमात्मान-

---

आ॰ वागादिषु भवन्तीति तत्तमाख्यायिका प्रथयति। पर्य्येति ॥ कश्चित्प्रजाज कश्यपादीनामन्यतम वेत्यर्थं। शरीरस्य पापिष्ठत्व पापकार्य्यप्रधानत्व। इवशब्दोऽवधारणार्थं ॥ उक्तमेवार्थं संक्षिप्याह। कुणपमिति ॥ त्यक्तप्राण शवरूपमिति यावत् ॥ ननु प्रजापति सर्व्वज्ञो मुख्यमेव प्राणं किमिति श्रेष्ठं नाभि

उ॰ ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रꣳ होच्चक्राम तत्संवत्सरं
पर्य्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा
बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह
श्रोत्रं ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य
पर्य्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा
बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह
मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्स यथा
सुहयः पड्वीशशङ्कून् संखिदेदेवमितरान् प्राणान्
समखिदत्तꣳहाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठो

भा॰ मिति ते होचुर्यथा कला इत्यादि। कला मूका यथा लोके
वदन्तो वाचा जीवन्ति। कथं। प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्त-
श्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसा सर्वकरणचेष्टां
कुर्वन्त इत्यर्थः। एवं वयमजीविष्मेत्यर्थः। वागात्मनोऽश्रेष्ठतां
प्राणेषु बुद्ध्वा प्रविवेश ह वाक् पुनः स्वव्यापारे प्रवृत्ता बभू-
वेत्यर्थः। समानमन्यत्। चक्षुर्होच्चक्राम श्रोत्रं होच्चक्राम
मनो होच्चक्रामेत्यादि। यथा बाला अमनसः अप्ररूढमनस

उ॰ऽसि भोत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हैनं वागुवाच दहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति ॥ १३ ॥ अथ हैनꣳ श्रोत्रमुवाच यदहꣳ सम्प-

भा॰ इत्यर्थः ॥ एवं परीक्षितेषु वागादिष्वथानन्तरं ह स मुख्यः प्राण उच्चिक्रमिषन्नुत्क्रान्तुमिच्छन्किमकरोदित्युच्यते । यथा लोके सुहयः शोभनोऽश्वः पड्वीशशङ्कून् पादबन्धनकीलान् परीक्षणायारूढेन कशया हतः सन् संखिदेत् समुत्खनेत् समुत्पाटयेत् एवमितरान् वागादीन्समुत्खिदत् समुद्धृतवान् । ते प्राणाः सञ्चालिताः सन्तः स्वस्थाने स्थातुमनुत्सहमाना अभिसमेत्य मुख्यं प्राणं तमूचुर्हे भगवन् एधि भवनः स्वामी यस्मात्त्वं नोऽस्माकं श्रेष्ठोऽसि मा चास्माद्देहादुत्क्रमीरिति । अथ हैनं वागादयः प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्य्येणापादयन्त आऊर्बलिमिव हरन्तो राज्ञो विशः । कथं वाक् तावदुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि यदिति क्रियाविशेषणं । यद्वसिष्ठत्वगुणास्मीत्यर्थः । त्वं तद्वसिष्ठस्तेन वसिष्ठत्वगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसि तद्गुणस्त्वमित्यर्थः ॥

आ॰ बाह्यानामपि बहिरन्तरिन्द्रियत्वाविशेषात्कथममनस इति विशेषणमत आह। अथ हेति। परीक्षितेषु श्रेष्ठतारहितेषु निश्चयोपनिश्चितेष्वित्येतत्पदनशीला. पादास्तेषां संहति' पड्विस्त्या ईषा जिशरमकर शङ्को नसंनिशारम्भान्दसः । तान्यथोक्तान्स्थेर युगपदुत्पाटयेत्। यथेति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति। मयि श्रेयस्त्वधीर्युष्माकमस्तीति कथं ज्ञातुं शक्यमित्याशङ्क्याह ।

उ॰ दस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यद-
हमायतनमस्मि त्वं तदायनमसीति॥१४॥न वै
वाचो न चक्षुꣳषि न श्रोत्राणि न मनाꣳसी-

भा॰ अथवा तच्छब्दोऽपि क्रियाविशेषण एव । त्वत्तत्स्वदी-
योऽसौ वसिष्ठत्वगुणोऽज्ञानान्ममेति मयाभिमत इत्येतत् ।
तथोत्तरेषु योज्यं चक्षुःश्रोत्रमनःसु श्रुतेरिदं वचो युक्तमिदं
वागादिभिर्मुख्यं प्राणं प्रत्यभिहितं यस्मान्न वै लोके वाचो
न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीति वागादीनि कर-
णान्याचक्षते लौकिका आगमज्ञा वा किन्तर्हि प्राण
इत्येवाचक्षते कथयन्ति यस्मात्प्राणो ह्येवैतानि सर्व्वाणि
वागादीनि करणजातानि भवत्यतो मुख्यं प्राणं प्रत्यनु-
रूपमेव वागादिभिरुक्तमिति प्रकरणार्थमुपसञ्जिहीर्षति ॥

व्या॰ अथेति ॥ वचन प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥
क्रियाविशेषणत्वमेव विशदयति । यद्वसिष्ठत्वेति ॥ वसिष्ठत्वेन
गुणेनाहं गुणवानस्मि यत्तत्त्वमेवेति योजना । अनन्तर वाक्य
मादाय व्याचष्टे । त्वमित्यादिना तद्वसिष्ठ इति समस्तपदमिति-
गृहीत्वा व्याख्याय मतान्तरमाह । अथ वेति ॥ यच्छब्दवदित्यपे-
रर्थं । अहं वसिष्ठत्वगुणोऽस्मीति यत्तत्त्वमेव वसिष्ठत्वगुणोऽसीति
कथमिदानीमुच्यते । अन्यथा हि पूर्व्वमभिधानस्तवासीदित्याश-
ङ्क्याह । त्वत्कृत इति ॥ वाचि दर्शित न्याय चक्षुरादावति-
दिशति । तथेति ॥ वागादिवचनादुत्थाय प्राणाधीनता वागादे
श्रुतिरेव कथयन्तीत्युत्तरस्य । न वै वाच इत्यादेस्तात्पर्य्यमाह ।
श्रुतेरिति ॥ तदेव च सोपस्कार व्याकरोति । युक्तमित्यादिना ॥
यदि सर्व्वाण्येव करणानि वागन्यानि स्युस्तर्हि वाचमित्येव तानि

उ० त्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवेतानि सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥ १ ॥

भा० ननु कथमिदं युक्तं चेतनावन्त इव पुरुषा अहं श्रेष्ठतायै विवदन्तोऽन्योन्यं स्पर्द्धेयुरिति । न हि चक्षुरादीनां वाचं प्रत्याख्याय प्रत्येकं वदनं सम्भवति । तथापगमो देहात्पुनः प्रवेशो ब्रह्मगमनं प्राणस्तुतिर्वोपपद्यते । तत्राग्न्यादिचेतनावद्देवताधिष्ठितत्वाद्वागादीनां चेतनावत्त्वं तावत्सिद्ध-

---

व्या० ब्रूयु । यदि चक्षुस्त्वमसि स्युस्तदा सर्वाण्येव पश्यामीति वदेयु । न चैव वदन्ति प्राणा इति तु तानि कथयन्ति । तस्मात्प्राणपारतन्त्र्यं करणानां सिद्धमित्यर्थं । वागादिभिरुक्तत्व त्वद्वसिष्ठोऽसीत्यादि प्राणस्यैव यथोक्तगुणवतो ध्येयत्व प्रकटनार्थं ॥ साक्षादुपसंहारादर्शनादुपसञ्जिहीर्षतीत्युक्तं । आख्यायिकाया यथा श्रुतमर्थमाक्षिपति । नन्विति ॥ यथा पुरुषाश्चेतनावन्तो विवदमाना स्पर्द्धन्ते तथा वागादयोऽचेतना स्वकीयश्रेष्ठत्वसिद्ध्यर्थं विप्रतिपन्ना मिथ स्पर्द्धेरन्निति नैव युक्तमचेतनेषु स्पर्द्धादेरदर्शनादित्यर्थं । किञ्च वाग्व्यतिरिक्तानामन्योन्यं वचनमेवानुचितं वचनस्य वाग्व्यापारत्वादित्याह । न हीति ॥ किञ्च वागादीनां देहोत्सर्पणाद्ययुक्तमचेतनत्वादित्याह । तथेति ॥ वाशब्दो न ह्यस्यानुकर्षणार्थं । अग्न्यादयश्चेतनावन्तो देवतास्ताभिरधिष्ठितत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण वागादीनां चेतनावत्त्वसम्भवाद्वदनादिव्यवहारः सम्भवतीति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति श्रुतिमनुसृत्योत्तरमाह । तत्रेति ॥ एकस्मिन्देहेऽनेकचेतनावतां विरुद्धानेकाभिप्रायानुविधायित्वेन देहस्योन्मथनप्रसङ्गादक्रियत्वप्रसङ्गाद्वा नानेकचेतनाधिष्ठितत्वमेकस्य देहस्य सम्भवतीति शङ्कते । तार्किकेति ॥ किमेकशरीरमनेकमनेकचेतनाधिष्ठितं न भवति किं वा तैर्निर्मीलकर्मोपाधिष्ठितमिति विकल्प्याद्यं दूषयति । नेतीति ॥ अस्ति हि परमते

भा॰ मागमत । तार्किकसमयविरोध इति चेत् । देहे एकस्मि-न्ननेकचेतनावत्त्वेनेश्वरस्य निमित्तकारणत्वस्याभ्युपगमात् ।

ये तावदीश्वरमभ्युपगच्छन्ति तार्किकास्ते मनआदि-कार्यकारणानामाध्यात्मिकानां बाह्यानाञ्च पृथिव्यादीनां ईश्वराधिष्ठितानामेव नियमेन प्रवृत्तिमिच्छन्ति रथादि-वत् । न चास्माभिरन्याधाश्चेतनावत्यो देवता अध्यात्म-कर्तृभोक्तृयोग्या अभ्युपगम्यन्ते किं तर्हि कार्यकरणवतीनां हि तासां प्राणैकदेवताभेदानां अध्यात्माधिभूताधिदैव-भेदकोटिविकल्पानां । अध्यक्षतामात्रेण नियन्तेश्वरोऽभ्युप गम्यते । स ह्यकरणः । अपाणिपादो जवनो ग्रहीता

व्या॰ शरीरस्य जीवाधिष्ठितस्यैवेश्वराधिष्ठितत्वं तथाचैकशरीरमने-कचेतनाधिष्ठितं न भवतीति नास्ति सेश्वरवादिना शङ्कत्यर्थः ॥

सङ्गृह्यवाक्यं विवृणोति । ये तावदिति ॥ अचेतनानां चेतना-धिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । रथादिवदिति ॥ द्वितीयं प्रत्याह । न चेति ॥ कार्यकारणानामधिष्ठातृदेवतानां तर्हि तत्कार्यकारणानां किमधिष्ठातृदेवतान्तरमिति पृच्छति । किन्तर्हीति ॥ देवताकार्यकारणानामधिष्ठातृदेवतान्तरमिष्ट चेदनवस्था स्यादिति मन्वानः प्रत्याह । कार्यकारणवतीनामिति ॥ शाकल्यब्राह्मणमनुसृत्याह । प्राणेति ॥ ननु भूयस्यो देवताः कथं तासां प्राणत्वमेकदेवताप्रभेदत्वमत आह । अध्यात्मेति ॥ अध्यात्माधिभूताधिदेवानां भेदकोटिभिर्विकल्पो यासामिति वि ग्रहः ॥ नियन्तृत्वप्रयुक्तव्यापारवत्त्वं वारयितुं विशिनष्टि । अध्य क्षतामात्रेणेति ॥ अथेश्वरस्यापि नियन्तृत्वात्कार्यकारणवत्त्वं देव तानामिव स्यादिति चेन्नेत्याह । स हीति ॥ अकरणत्वमकार्य-त्वस्योपलक्षणं ॥ तत्र श्रुतिं प्रमाणयति । अपाणीति । आदित्यप देन च न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यत इत्यादि मन्त्रवर्णो गृहीत ।

भा॰ पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यादिमन्त्रवर्णात् । हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानं । हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमित्यादि च श्वेताश्वतरीयाः पठन्ति ॥

भोक्ता कर्मफलसम्बन्धी देहे तद्विलक्षणो जीव इति वक्ष्यामः । वागादीनाञ्चेह संवादः कल्पितो विदुषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठतानिर्द्धारणार्थं । यथा लोके पुरुषा अन्योन्यमात्मनः श्रेष्ठतायै विवदमानाः कञ्चिद्गुणविशेषाभिज्ञं पृच्छन्ति को नः श्रेष्ठो गुणैरिति । तेनोक्ता एकैकश्येनादः कार्य्यं साधयितुमुद्यच्छन्तु । येनादः कार्य्यं साध्यते स वः श्रेष्ठ इत्युक्तास्तथा एवोद्यच्छन्त आत्मनोऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्द्धारयन्ति । तथेमं संव्यवहारं वागादिषु कल्पितवती श्रुतिः । कथं नाम विद्वान् वागादीनामेकैकस्याभावेऽपि जीवनं दृष्टं न तु प्राणस्येति प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्येत इति । तथाच श्रुतिः कौषीतकीनां । जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो जीवति

व्या॰ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भो सा चैका समष्टिरूपा देवता तदवस्थाभेदाना देवतानामीश्वरो नियन्तेत्युक्त तत्र प्रमाणमाह । हिरण्यगर्भमिति ॥ आदिपदेन हिरण्यगर्भं समवर्त्ततेत्यादि गृह्यते ॥

देवानामीश्वरस्य चास्मिन्देहे भोक्तृत्वाभावे कस्य भोक्तृत्वमित्यत आह । भोक्तेति ॥ तद्विलक्षणो देवतेश्वराभ्यां व्यावृत्त इति यावत् । वागादिशब्दवाच्याश्चेतनावत्यो देवता इति स्वोक्त्यारूआयिकायाथार्थ्यनिरर्थमुक्तमिदानीं तस्यास्तात्पर्य्यमाह । वागादीनाञ्चेति ॥ कल्पनाप्रयोजनमाह । विदुष इति ॥ यथोक्तां कल्पनां दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ तेनोक्ता इत्युक्तमेव व्यनक्ति । एकैकश्येनेति ॥ विदुष इत्यादिनोक्तं प्रयोजनं प्रकटयति ।

उ॰ स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चि-
दिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एत-
दनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवं-

भा॰ चक्षुरपेतोऽन्धान् हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान् हि पश्यामो जीवति मनोऽपेतो बालान् हि पश्यामो जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्न इत्याद्या ॥ १ ॥

स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽन्नं भविष्यतीति। मुख्यप्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन् प्रति वक्तॄनिव कल्पयन्ती श्रुतिराह। यदिदं लोकेऽन्नजातं प्रसिद्धमाश्वभ्य आश्वभिः सहाऽऽशकुनिभ्यः सह शकुनिभिः सर्व्वप्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्व्वागादय इति। प्राणस्य सर्व्वमन्नं प्राणोऽत्ता सर्व्वस्यान्नस्येत्येवंप्रतिपत्तये कल्पि-

---

व्या॰ कथं नामेति ॥ विद्वान् प्राणश्रेष्ठतां कथं नाम प्रतिपद्येतेति सम्बन्धः ॥ प्रतिपत्तिप्रकारः सङ्क्षिपति। वागादीनामिति ॥ फलवती कल्पनेति शेषः ॥ दृष्टेऽप्यर्थे श्रुतिमनुग्राहकत्वेन दर्शयति। तथा चेति ॥ १ ॥

वागादीनां स्वामी श्रैष्ठ्यादिगुणः प्राणोऽस्मीति विद्यादिति प्रधानविद्यामुपदिश्य तदङ्गं गाङ्गभूतान्नवासोदृष्टिविधानार्थं प्रक्रमे प्रथममन्नदृष्टिं विधातुं प्रसङ्गं प्रकुरुते। स होवाचेति ॥ मुख्यस्य प्राणस्य प्रष्टृत्वं वागादीनां प्रति वक्तृत्वं काल्पनिकमित्याह। मुख्यमिति ॥ यदिदमित्युक्तमेव च यत्पदं वाक्यार्थकल्पनार्थं यदन्नमित्यत्रानूद्यते। तद्वा एतदित्यादि ॥ उत्तरवाक्यस्य पूर्व्ववाक्यादर्थभेदाभावमाशङ्क्याह। प्राणस्येति ॥ प्राणशब्दं विहायाऽनशब्दप्रयोगे तात्पर्य्यमाह। सर्व्वप्रकारेति ॥ अन चेष्टायामिति धातुजस्यानशब्दस्योपादानं सर्व्वप्रकारचेष्टया प्राणस्य प्राप्ति

उ॰ विदि किञ्च नान्नं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा

भा॰ तान्व्याचिकाख्यायाध्याख्य स्वेन श्रुतिरूपेणाह । तद्वै एतद्यत्किञ्चिल्लोके प्राणिभिरन्नमद्यते अनस्य प्राणस्य तदन्नं प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । सर्व्वप्रकारचेष्टाव्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम । प्राद्युपसर्गपूर्व्वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात् । तथाच सर्व्वान्नानामत्तुर्नामग्रहणमितीदं प्रत्यक्षं नाम अन इति । सर्व्वान्नानामत्तुः साक्षादभिधानं । न ह वै एवंविदि यथोक्तप्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्व्वभूतस्थः सर्व्वान्नानामत्तेति तस्मिन्नेवंविदि ह वै किञ्चन किञ्चिदपि प्राणिभिराद्यं सर्व्वैरनन्नमनद्यं न भवति सर्व्वमेवंविद्यन्नं भवतीत्यर्थः । प्राणभूतत्वाद्विदुषः । प्राणाद्वा एष उदेति

घा॰ गुणप्रदर्शनार्थं । तथा यः कोऽपि दहति शोषयति श्रावयति वा सर्व्वोऽपि प्राण एवेति युक्तं । प्राणस्यान इति नामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं पूर्व्वोक्तधातुजन्मनामेति यावत् ॥

उक्तमेवार्थं समर्थयते । प्रादीति ॥ अनशब्दस्येति शेषः । न प्राणस्य सर्व्वचेष्टाव्याप्तिरित्येवकारार्थः । तथाच प्राणादिशब्दोपादाने विशेषव्याप्तिरेवेति स्थिते सतीत्यर्थः । अन इति प्रत्यक्षमिदं नाम । सर्व्वान्नानामत्तुर्नामग्रहणमिति सम्बन्धः ॥ तदेव व्याचष्टे । सर्व्वान्नानामिति ॥ ततश्च प्राणशब्दस्य प्राणविदः सर्व्वमन्नं चेत्तद्विदुषो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धेः तद्विषयं शास्त्रं विरुध्येतेत्याशङ्क्याध्यात्मिकं रूपं हित्वाऽधिदैविकेन रूपेण तस्य सर्व्वान्नत्वे विभागस्याध्यात्मिकपरिच्छेदविषयत्वेनाविरुद्धमित्याह । प्राणभूतत्वादिति ॥ प्राणभूतो विद्वानित्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति । प्राणा

उ॰ एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥ २ ॥

भा॰ प्राणोऽस्तमेतीत्युपक्रम्यैवंविदो ह वा उदेति सूर्य्य एवंविद्यस्तमेतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

स होवाच पुनः प्राणः। पूर्व्ववदेव कल्पना। किं मे वासो भविष्यतीत्यर्थ इति होचुर्वागादयः। यस्मात्प्राणस्य वास आपस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोच्यमाणा भुक्तवन्तश्च ब्राह्मणा विद्वांस एतत्कुर्वन्ति। किं अद्भिर्वासस्थानीयाभिः पुरस्ताद्भोजनात्पूर्व्वमुपरिष्टाच्च भोजनादूर्द्ध्वञ्च परिदधति परिधानं कुर्व्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्भुको लम्भनशीलो वासो भवति। वाससो लब्धैव भवतीत्यर्थः। अनग्नो भवति। वाससो लम्भुकत्वेनार्थसिद्धैवानग्नता इत्यनग्नो ह भवतीत्युत्तरीयवान् भवतीत्येतत्। भोच्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं शुद्ध्यर्थं विज्ञातं तस्मिन् प्राणस्य वास इति दर्शनमात्रमिह विधीयते। अद्भिः परिदधतीति नाचमनान्तरं। यथा लौकिकैः प्राणिभिरद्यमानमन्नं प्राणस्येति दर्शन-

---

व्या॰ होति ॥ प्राणविद्याङ्गत्वेनान्नदृष्टिरुपदिष्टा ॥ सम्प्रति तदङ्गत्वेन वासोदृष्टिं प्रस्तौति। स होवाचेति ॥ यथापि प्राणस्य प्रयुक्तं वागादीनां प्रति वस्त्रत्वञ्च कल्पितमेवेत्याह। पूर्व्ववदिति ॥ यथा प्राणं प्रति वासोरूपत्वे क्रमक्रमाह। यस्मादिति ॥ वासोदृष्टिफलमाचष्टे। लम्भुक इति ॥ अनग्नो ह भवतीत्यस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्यार्थविशेषमाह। वास इति ॥ आचमनान्तरं प्राणविदो विधीयते एवविदशिष्यन्नाचामेदिति श्रुतेरित्याशङ्क्याह। भोच्य-

भा॰ मात्रं। तदस्ति मे वास इत्यादि प्रश्नप्रतिवचनयोस्तुल्यत्वात्। यद्याचमनमपूर्व्वं तादर्थ्येन क्रियेत तदा सर्व्वान्नमपि प्राणस्येति भक्ष्यत्वेन विहितं स्यात्।

तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्द्धजरतीयो न्यायो न युक्तः कल्पयितुं। यत्तु प्रसिद्धमाचमनं प्रायत्यार्थं प्राणस्यानग्नतार्थञ्च न भवतीत्युच्यते न तथा वयमाचमनमुभयार्थं ब्रूमः। किन्तर्हि प्रायत्यार्थाचमनसाधनभूता आपः प्राणस्य वास इति दर्शनञ्चोद्यत इति ब्रूमः। तत्राचमनस्योभयार्थत्वप्रसङ्गदोषचोदनानुपपन्ना। वासोऽर्थ एवाचमने तद्दर्शनं स्यादिति चेत्। न। वासोज्ञानार्थवाक्ये वासोऽर्था

व्या॰ मात्रस्येति॥ आदिपदेन प्रश्नप्रतिवचने गृह्येते। सर्व्वप्राणिभोग्येऽन्ने तस्यान्नमिति दृष्टिवदाचमनीयास्वप्सु तस्य विधीयते॥ वासोदृष्टिरित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति। यदीति॥ तादर्थ्येनानग्नतार्थ्येनेति यावत्॥

अथ पूर्व्वमन्नदृष्टिरेव विधीयते। सर्व्वान्नभक्षणस्य प्रमाणविरुद्धत्वादिह त्वपूर्व्वमाचमनमविरोधाद्विधीयतामित्याशङ्क्याह। तुल्ययोरिति॥ एकस्याचमनस्य शुद्ध्यर्थत्वमनग्नतार्थत्वञ्च वक्तुमशक्यं विरोधादित्याशङ्क्याह। यत्त्विति॥ विरोधो यथा स्यात्तथेति यावत्। तर्हि कीदृगाचमनं विवक्षितमित्याह। किन्तर्हीति॥ प्रयतस्य भावः प्रायत्यं तदर्थं या आचमनक्रिया तत्साधनभूतास्वप्सु वाससङ्कल्पनं क्रियान्तरमत्र विधित्सितमित्याह। प्रायत्येति॥ क्रियाभेदे फलितमाह। तत्रेति॥ अन्यार्थास्वप्सु अन्यार्थत्वचिन्तने प्रमाणविरोधाद्विधियोगेन वासोऽर्थमाचमनान्तरमेव विधेयं। तत्र चानग्नतार्थत्वचिन्तनमुचितमिति शङ्कार्थः। वासोऽर्थापूर्व्वाचमनविधाने तत्रानग्नतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभे

उ० तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्याꣳ रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं

भा० पूर्वाचमनविधाने तत्रानग्नतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभेद । आचमनस्य तदर्थत्वमन्यार्थत्वञ्चेति प्रमाणाभावात् ।

तदेतत्प्राणदर्शनं स्तूयते । कथं तद्धैतत्प्राणदर्शनं । सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये नाम्ने वैयाघ्रपद्याय व्याघ्रपदोऽपत्यं वैयाघ्रपद्यस्तस्मै गोश्रुत्याख्यायोक्त्वोवाचान्यदपि वक्ष्यमाणं वचः । किन्तदुवाचेत्याह । यद्यपि शुष्काय स्थाणवे एतद्दर्शनं ब्रूयात् प्राणविज्जायेरन्नुत्पद्येरन्नेवास्मिन् स्थाणौ शाखाः प्ररोहेयुश्च पलाशानि च पत्राणि । किमु जीवते पुरुषाय ब्रूयादिति । यथोक्तप्राणदर्शनविद इदं मन्थाख्यं कर्मारभ्यते । अथानन्तरं यदि महत्त्वप्राप्त

व्या० दप्रसङ्गात्सिद्धाचमनसाधनभूतास्वप्सु वासोदृष्टिपरमेव च वाक्यमित्युत्तरमाह । भेदेत्यादिना । वासोऽर्थत्वमन्यार्थत्वं दृष्ट्यर्थत्वमित्युक्ते प्रमाणस्यैकस्य वाक्यस्याप्रमाणत्वप्रसङ्गादिति यावत् ।

तद्धैतदित्यादि वाक्यं विधानार्थं नापि फलवचनं तथाच व्यर्थमित्याशङ्क्याह । तदेतदिति । स्तुतिमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । कथमिति । जीवते पुरुषाय प्राणविद्यावत्त्वदर्शनं ब्रूयात्तदास्मिन्फलमवश्यं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । गोदोहनवदधिकृताधिकारमिदं कर्म्म प्राणविदः ऽस्मिन्

उ० दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ४ ॥ वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ५ ॥ अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्थमाधाय जप-

---

भा० जिगमिषेत् गन्तुमिच्छेन्महत्त्वं प्राप्तुं यदि कामयेदित्यर्थः । तस्येदं कर्म विधीयते । महत्त्वे सति श्रीरुपनमते । श्रीमतो ह्यर्थं प्राप्तधनं ततः कर्मानुष्ठानं ततश्च देवयानं पितृयानं वा पन्थानं प्रतिपत्स्यत इत्येतत्प्रयोजनमुररीकृत्य महत्त्वप्रेप्सोरिदं कर्म न विषयोपभोगकामस्य । तस्यायं कालादिविधिरुच्यते । अमावास्यायां दीक्षित्वा दीक्षित इव भूमिशयनादिनियमं कृत्वा तपो-

---

व्या० धिकारोऽस्तीत्याह । यथोक्तेति ॥ अनन्तरं प्राणविद्यानिष्पत्तिरिति शेषः ॥ वाक्यशेषं पूरयति । तस्येति ॥ महत्त्वद्वारा विषयोपभोगकामुकस्य कर्म्मविधायि शास्त्रं श्येनादिशास्त्रवदनर्थफलमेवेत्याशङ्क्याह । महत्त्वे हीति ॥ तस्येति प्रकृतमन्थाख्यकर्म्मोक्तिः । कालादीत्यादिशब्दो द्रव्यादिसङ्ग्रहार्थः । दैक्ष्य दीक्षाया अयं मौञ्ज्यभ्यञ्जनादि न सर्व्वमेवायमनुतिष्ठति । प्रकृतिधर्म्मा हि विकृतावनुवर्त्तन्ते । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति

उ॰ त्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदꣳ स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यꣳ श्रैष्ठ्यꣳ राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदꣳ सर्वमसानीति

भा॰ रूपं सत्यवचनं ब्रह्मचर्य्यमित्यादिधर्म्मवान् भूत्वा इत्यर्थो न पुनर्दीक्षामेव कर्म्मजातं सर्व्वमुपादत्ते। अतद्विकारत्वान्मन्थाख्यस्य कर्म्मणः। उपसद्व्रतीतिश्रुत्यन्तरात्। पयोमात्रभक्षणं च शुद्धिकारणं तप उपादत्ते। पौर्णमास्यां रात्रौ कर्म्मारभते सर्व्वौषधस्य ग्रामारण्यानामोषधीनां यावच्छक्यान्यल्पमल्पमुपादाय तद्वितुषीकृत्याममेव पिष्टं दधिमधुनोरौदुम्बरे कंसाकारे चमसाकारे वा पात्रे श्रुत्यन्तरात्प्रक्षिप्योपमथ्याऽग्रतः स्थापयित्वा ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावावसथ्ये आज्यस्य आवापस्थाने हुत्वा स्रुवसंलग्नं मन्थे सम्पातमवनयेदेवमधः पातयेत्। समानमन्यत्। वसि-

---

आ॰ न्यायात्। न चेदं कर्म्म कस्य चिदङ्गमिति दर्शयितुं धर्म्मवत्त्वमेवात्र विवक्षितमित्यर्थः। दीक्षितव्रतनेन विवक्षितं धर्म्मान्तरमाह। उपसदिति। उपसदो नामेष्टयः प्रवर्ग्येषु प्रसिद्धाः। तासु व्रतं पयोमात्रभक्षणं तदुपेतो भूत्वा गव्यं सम्पाद्य जुहोतीति वाजसनेयके समानप्रकरणे श्रवणादिति यावत्। पिष्टं कृत्वा तदाममपक्वमेव दधिमधुनोः सम्बन्धं पात्रे प्रक्षिप्येति सम्बन्धः। औदुम्बरत्वे नियमः। पात्रस्याकारे तु विकल्पः। कथमनुक्तं पात्रमत्र कल्प्यते तत्राह। श्रुत्यन्तरादिति। औदुम्बरे कंसाकारे चमसे वेति वाजसनेये सवशालन्मंगालाधप्रयन्तादेशापदिष्टं पात्रमत्र गृहीतमित्यर्थः। आवसथ्याग्नावित्यविरोधिनि। आवसथ्यो विवक्षितो दक्षिणाग्न्यादिषु बहुषु विद्यते आवसथ्य इत्येति

उ० ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य

भा० ष्ठाय प्रतिष्ठायै सम्पदे आयतनाय स्वाहेति प्रत्येकं तथैव सम्पातमवनयेत् । हुत्वाऽथ प्रतिसृप्याग्नेरीपदपसृत्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपतीमं मन्त्रं । अमो नामास्यमा हि ते । अम इति प्राणस्य नाम । अन्नेन हि प्राणः प्राणिति. देहे इत्यतो मन्थद्रव्यं प्राणस्यान्नत्वात्प्राणत्वेन स्तूयते अमो नामासीति ॥ कुतः । यतो ऽमा सह हि यस्मात्ते तव प्राणभूतस्य सर्व्वं समस्तं जगदिदं अतोऽमो नामासीत्यर्थः । स हि प्राणभूतो मन्थो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च । अत एव च राजा दीप्तिमानधिपतिश्चाधिष्ठाय पालयिता सर्व्वस्य । स मा मामपि मन्थः प्राणो ज्यैष्ठ्यादिगुणपूगमात्मनो गमयत्वहमेवेदं सर्व्वं जगदसानि भवानि प्राणवत् । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ अथानन्तरं

आ० सम्बन्धः । आवपस्थानसाङ्कर्तिप्रत्तोपप्रदेशः ॥ ग्रन्थोक्तं वसिष्ठाय स्वाहेत्यादिवाक्यं पूर्व्ववाक्येन तुल्यार्थमित्याह । समानमिति ॥ तुल्यत्वमेव स्पष्टयति । वसिष्ठायेति ॥ स्वाहेति मन्त्रं समुच्चार्य्य हुत्वेति सम्बन्धः । तथैव प्रथमहोमानन्तरमित्यर्थः । आहुत्यनन्तरमथशब्दार्थः ॥

भवतु प्राणस्येदं नाम मन्थनस्य तु कथं मन्त्रार्थमित्याशङ्क्याह । अन्नेन हीति ॥ प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रश्नपूर्व्वकं हेतुमाह । कुत इति ॥ अतस्त्वमो नामासीति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ हेतुं व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ अनन्तरं जपकर्म्मणः सकाशादिति शेषः ॥ तदेव स्पष्टयति । मन्त्रस्येति ॥ मन्त्रस्यैकैकेन पादेन मन्थस्यैकैकं ग्रासं

उ॰ भोजनमित्याचामति श्रेष्ठं सर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति ॥ ७ ॥

भा॰ खल्वेतया वक्ष्यमाणयर्चा पच्छः पादश आचामति भक्षयति । मन्त्रस्यैकैकेन पादेनैकैकग्रास भक्षयति । तद्भोजन सवितुः सर्व्वस्य प्रसवितुः प्राणमादित्यस्यैकीकृत्योच्यते । आदित्यस्य वृणीमहे प्रार्थयेमहि मन्त्यरूपं । येनान्नेन सावित्रेण भोजनेनोपभुक्तेन वयं सवितृस्वरूपापन्ना भवेमेत्यभिप्रायः । अथवा देवस्य सवितुरिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । श्रेष्ठ प्रशस्यतम सर्व्वान्नेभ्य सर्व्वधातमं सर्व्वस्य जगतो धारयितृतमं अतिशयेन विधातृतममिति वा । सर्व्वथा भोजनविशेषणं तुर त्वर तूर्णं शीघ्रमित्येतद्भगस्य देवस्य सवितुः स्वरूपमिति शेषः । धीमहि चिन्तयेमहि विशिष्टभोजनेन सन्तुष्टाः शुद्धात्मानः सन्त इत्यभिप्रायः । अथवा भगस्य श्रिय कारण महत्त्व प्राप्त कर्म्म कृतवन्तो वय तद्धीमहि चिन्तयेमहि । सर्व्वस्य मन्थ-

---

व्या॰ भक्षयतीति योजना । भोजन मन्त्ररूपमिति सम्बन्धः । तत्स्य सवितु स्यात प्राणस्य हि मन्त्रहृयमप्रतिमूर्त्तं तथाह । प्राण मिति । उच्यते सवितुर्भोजनमिति शेष । प्राणादित्ययोरैक्यत्वे प्रतिम वाक्यार्थमाह । आदित्यस्येति । मन्त्ररूपं तद्भोजनमिति पूर्व्वेण सम्बन्ध ।

प्रार्थनाविषय भोजनमेव विशिनष्टि । येनेति । तस्यैव विशेषणान्तरं श्रेष्ठमित्यादि श्रितिधारयितृमुख्य त्वरतं यथा नाह । अतिशयेनेति । समर्थाम्। यच्छामीति कर्त्ताम्। यच्छाने च धातु प्रणु निमिति भोजने वर्त्तमाने धातमुच्यते

–०

उ० निर्णिज्य कꣳसं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति चर्म्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्म्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥ तदेष श्लोको यदा कर्म्मसु काम्येषु स्त्रियꣳ स्वप्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ९ ॥ २ ॥

भा० लेपं पिबति निर्णिज्य प्रक्षाल्य कंसं कंसाकारं चमसञ्चमसाकारं वौदुम्बरं पात्रं । पीत्वा आचम्य पश्चादग्नेः प्राक्शिराः संविशति चर्म्मणि वाऽजिने स्थण्डिले केवलायां भूमौ । वाचंयमो वाग्यतः सन्नित्यर्थः। अप्रसाहो न प्रसह्यते नाभिभूयते स्त्र्याद्यनिष्टस्वप्नदर्शनेन यथा तथा संयतचित्तः सन्नित्यर्थः । स एवम्भूतो यदि स्त्रियं पश्येत् स्वप्नेषु तदा विद्यात्समृद्धं ममेदं कर्म्मेति ॥

तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । यदा

व्या० तत्राह । विशिष्टेति ॥ शुद्धधीत्व ध्यानकारणमुक्त्वा प्रकृतकर्म्मप्रेषितमहत्त्वे हेतुत्वादपि ध्यानमनुष्ठेयमित्याह । अथवेति ॥ सावित्रं रूपमुक्तं नियमेनौदुम्बरं वैकल्पिताकारे विशेषः । पात्रं प्रक्षाल्य पिबतीति सम्बन्ध । मन्थलेपपात्रं प्रक्षाल्य पीत्वाचमनपूर्व्वकमग्नेः पश्चिमभागे कृष्णाजिनव्यवहितायां केवलाया वा भूमौ प्राक्शिरा भूत्वा शयीतेत्याह । पीत्वेति ॥ शयनस्य कर्त्तव्यं दर्शयति । वाचंयम इति ॥ तस्य स्वप्ने कथञ्चिदुत्तमस्त्रीदर्शने शुभागम सूच्यत इत्याह । स एवम्भूत इति ॥ २ ॥ प्राणविद्या तदङ्गकर्म्म चेत्युभयमुक्तमिदानीमग्निविद्यामाख्यातुकामस्तावदाख्यायिकायास्तात्पर्य्यमाह । श्वेतादीति ॥

उ० श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानाꣳ समितिमेयाय तꣳ ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच कुमारानु त्वाशिषत्पिता इत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति वेत्थ यथा पुनरावर्तन्ता३ इति न भगव इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना३ इति

भा० कर्मसु काम्येषु कामार्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु स्वप्नकालेषु वा पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्। कर्मणां फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः ॥ तस्मिन् स्त्र्यादिप्रशस्तस्वप्नदर्शने सति इत्यभिप्रायः । द्विरुक्तिः कर्मसमाप्त्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः संसारगतयो वक्तव्या वैराग्यहेतोर्मुमुक्षूणामित्यत आख्यायिका आरभ्यते । श्वेतकेतुर्नामतो ह इत्यैतिह्यार्थः । अरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारुणेयः पञ्चालानां जनपदानां समितिं सभामेयाय आजगाम । तमागतवन्तं ह प्रवाहणो नामतो जीवलस्यापत्यं जैवलिरुवाचोक्तवान्। हे कुमारानु त्वा त्वामशिषदन्वशिषत्पिता । किमनुशिष्टस्त्वं पित्रेत्यर्थः । इत्युक्तः स आहानु ह्यनुशिष्टोऽस्मि भगव इति सूचयन्नाह । तं होवाच यद्यनुशिष्टोऽसि

आ० तामाह वाक्यस्ते हेतुमाह । वैराग्यहेतोरिति । राजा कुमारेति सम्बोधयन्नभिमानं श्वेतकेतोरपनिनीषति ।

उ॰ न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्थ यथाऽसौ लोको न सम्पूर्य्यता ३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥ ३ ॥ अथ नु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात् कथꣳ सोऽनुशिष्टो ब्रवी-

---

भा॰ वेत्थ यदितोऽस्माल्लोकाद्ध्यधूर्द्धं यत्प्रजाः प्रयन्ति यद्गच्छन्ति तत्किं जानीष इत्यर्थः । न भगव इत्याह इतरो न जानेऽहं तद्यत्पृच्छसि । एवं तर्हि वेत्थ जानीषे यथा येन प्रकारेण पुनरावर्त्तन्ता इति न भगव इति प्रत्याह । वेत्थ पथोर्मार्गयोः सह प्रयाणयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्त्तना व्यावर्त्तनं इतरेतरवियोगस्थानं सह गच्छतामित्यर्थः । न भगव इति वेत्थ यथासौ लोकः पितृसम्बन्धी । य प्राप्य पुनरावर्त्तन्ते बहुभिः प्रयद्भिरपि येन कारणेन न सम्पूर्य्यता ३ इति । न भगव इति प्रत्याह । वेत्थ यथा येन क्रमेण पञ्चम्यां पञ्चसङ्ख्याकायामाहुतौ हुतायामाहुतिनिर्वृत्ता आहुतिसाधनाश्चापः पुरुषवचसः

आ॰ यथेति ॥ अस्यार्थमाह । येनेति ॥ विद्वदविदुषोस्तुल्यमार्गयोः सतोर्द्वौ मार्गौ तयोर्मध्ये देवयानस्येत्यादि योऽन्यमुक्तः वाक्यार्थः सङ्क्षिपति । इतरेतरेति ॥ विदुषाञ्च कर्म्मिणाञ्च मार्गद्वयम धिकृत्य सह प्रस्थितानां यत्र मिथो वियोगो भवति तत्किं वेत्थे त्यर्थः ॥ पितृलोकसम्बन्धिनं लोकमेव व्याकरोति । य प्राप्येति ॥ आहुतिनिर्वृत्ता इत्यस्य व्याख्यानं आहुतिसाधनाश्चेति अपूर्व्वरूपाणामपां भूतान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । अथवा यथोक्तादि

उ॰ नेति स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय तꣳ होवाचा-
ऽननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशि-
षमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्रा-
क्षीत्तेषां नैकञ्चन नाशकं विवक्तुमिति स होवाच

भा॰ पुरुष इत्येवंवचोऽभिधानं यासां ह्रूयमानानां क्रमेण पञ्चाहुतिभूतानां ताः पुरुषवचसः पुरुषवाच्या भवन्ति पुरुषाख्यां लभन्त इत्यर्थः । इत्युक्तो नैव भगव इत्याह । नैवाहमत्र किञ्च न जानामीत्यर्थः । अथैवमज्ञः सन् किमनुशिष्टोऽस्मीत्यवोचथा उक्तवानसि । यो हीमानि मया पृष्टान्यर्थजातानि न विद्यात् विजानीयात्कथं स विद्वत्स्वनुशिष्टोऽस्मीति ब्रवीत । एवं स श्वेतकेतू राज्ञाऽऽयस्त आयासितः सन् पितुरर्द्धं स्थानमेयाय गतवांस्तञ्च पितरमुवाचाऽननुशिष्याऽनुशासनमकृत्वैव मा मां किल भगवान् समावर्त्तनकालेऽब्रवीदुक्तवान् अनु त्वाशिषमन्वशिषं त्वामिति ॥

यतः पञ्च पञ्चसङ्ख्याकान् प्रश्नान् राजन्यबन्धूराजन्याः बन्धवोऽस्येति राजन्यबन्धुः स्वयं दुर्वृत्त इत्यर्थो

आ॰ रूपेणाहुतिं साधयन्तीति चाहुत्या पुनरपूर्व्वात्मना निष्पन्ना इत्यर्थः । क्रमेणेति श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतसां हवनद्वारेणेति यावत् । पञ्चाहुतिभूतानामन्त्येष्टिविधानेन शरीराहुतिद्वारा सूक्ष्मतां गतानामित्यर्थः ॥ त्वत्पृष्टार्थजातातिरिक्तविषयमनुशासनं ममास्तीत्यनुशिष्टोऽस्मीत्युक्तमित्याशङ्क्याह । यो हीति ॥ अननुशिष्य त्वामन्वशिषमिति कथमुक्तवानसीत्याशङ्क्याह । यत इति ॥ नैकञ्चनेत्युक्तमेव नञ्पदं नाशकमिति सम्बन्धं

उ॰ यथा मा त्वं तदेतानवदो यथाहमेषां नैकञ्चन वेद यद्यहमिमानवदिष्यं कथं तेनावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥ स ह गौतमो राज्ञोऽर्द्धमेयाय तस्मै ह प्राप्ता-

---

भा॰ ऽप्राक्षीत्पृष्टवांस्तेषां प्रश्नानां नैकञ्च नैकमपि नाशकं न शक्तवानहं विवक्तुं विशेषेणार्थतो निर्णेतुमित्यर्थः । स होवाच पिता यथा मा मां वत्स त्वं त्वदागममात्रमेव एतान्प्रश्नानवद उक्तवानसि तेषां नैकञ्च नाशकं विवक्तुमिति । तथा मां जानीहि त्वदीयाज्ञानेन लिङ्गेन मम तद्विषयमज्ञानं जानीहीत्यर्थः । कथं यथाऽहमेषां प्रश्नानामेकञ्च नैकमपि न वेद न जाने इति । यथा त्वमेवाङ्ग एतान्प्रश्नान्न जानीषे तथाऽहमप्येतान्न जान इत्यर्थः । अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्यः ॥

कुत एतदेवं यतो यद्यहमिमान् प्रश्नानवदिष्यं विदितवानस्मि कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय समावर्त्तनकाले पुरा नावक्ष्य नोक्तवानस्मीति उक्त्वा स ह गौतमो गोत्रतो

आ॰ दर्शयितुं पुनरुपात्तं । अतो मां प्रति तव मिथ्यावादिता सिद्धेति शेषः । पिता स्वकीयमिथ्यावादित्वशङ्कां परिहरति । स होवाचेति ॥ यथा मा त्वमित्यादिवाक्यं पूरयित्वा व्याख्यायानन्तरवाक्यमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्थापयति । कथमित्यादिना ॥ तद्याचष्टे । यथेति । अज्ञानाविशेषोऽत्र शब्दार्थः । अन्यथाभावो ज्ञातेऽपि विषये तवानुक्तिरिति यावत् ॥

त्वदीयमज्ञानं कुतो हेतोर्मया ज्ञातव्यमित्याशङ्कामुद्भाव्यानन्तरवाक्येनोत्तरमाह । कुत इत्यादिना ॥ अतस्तव पात्रभूतस्याऽनुपदेशान्मदीयमज्ञानं ज्ञातव्यमिति शेषः । अर्द्धमा योग्या

उ॰ याहीञ्चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तꣳ होवाच मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन् मानुषं वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥

भा॰ राज्ञो जैवलेरर्द्धं स्थानमेयाय गतवान्। तस्मै ह गौतमाय प्राप्तायार्हामर्हणाञ्चकार कृतवान्। स च गौतमः कृतातिथ्य उषित्वा परेद्युः प्रातःकाले सभागे सभां गते राज्ञि उदेयाय। भजनं भागः पूजा सेवा सह भागेन वर्त्तमानो वा सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेयाय राजानमुद्गतवान्। तं होवाच गौतमं राजा मानुषस्य भगवन् गौतम मनुष्यसम्बन्धिनो वित्तस्य ग्रामादेर्वरं वरणीयं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथाः। स होवाच गौतमस्तवैव तिष्ठतु राजन्मानुषं वित्तं। यामेव कुमारस्य मम पुत्रस्यान्ते समीपे वाचं पञ्चप्रश्नलक्षणामभाषथा उक्तवानसि तामेव वाचं मे मह्यं ब्रूहि कथयेत्युक्तो गौतमेन राजा सह कृच्छ्री दुःखी बभूव॥

व्या॰ पूजामित्यर्थः। सभागपदं सप्तम्यन्तं राजविषयं। प्रथमान्तं गौतमविषयमिति भेदः॥ गौतममागतं योगक्षेमार्थिनं बुद्ध्वा राजा प्रसन्नः सन्नुक्तवानित्याह। तं होवाचेति॥ तर्हि कृतकृत्यस्य तव किमागमनमित्याशङ्क्याह। यामेवेति॥

उ० स ह कृच्छ्री बभूव तꣳ ह चिरं वसेत्याज्ञापयाञ्चकार तꣳ होवाच यथा मा त्वं गौतमाऽवदो यथेयन्न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति तस्माद् सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति

भा० कथन्विदमिति । स ह कृच्छ्रीभूतोऽप्रत्याख्येयं ब्राह्मणं मन्वानो ह न्यायेन विद्या वक्तव्येति मत्वा तं ह गौतमं चिरं दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयाञ्चकार आज्ञप्तवान्। यत्पूर्वं प्रत्याख्यातवान् राजा विद्यां यच्च पश्चाच्चिरं वसेत्याज्ञप्तवान् तन्निमित्तं ब्राह्मणं क्षमापयति हेतुवचनोक्त्या। तं होवाच राजा सर्व्वविद्यो ब्राह्मणोऽपि सन् यथा येन प्रकारेण मा मां हे गौतमावदस्त्वं तामेव विद्यालक्षणां वाचं मे ब्रूहीत्यज्ञानात् तेन त्वं जानीहि । तत्रास्ति वक्तव्यं यथा येन प्रकारेणेयं विद्या प्राक् त्वत्तो न ब्राह्मणान् गच्छति न गतवती । न च ब्राह्मणा अनया विद्यया ऽनुशासितवन्तः । तथैतत्प्रसिद्धं लोके यतो यस्माद् पुरा पूर्वं

व्या० कृच्छ्रीभावमभिनयति । कथमिति॥ गौतमस्य वचनं राज्ञो दुःखीभावकारणं तर्हि प्रत्याख्यायतामित्याशङ्क्याह । सहेति॥ किमिति तर्हि चिरं वसेत्युक्तवानित्याह । न्यायेनेति॥ संवत्सरं वसेदिति यावत्। वक्तव्यविद्येतिशेष ॥ कथं राज्ञो ब्राह्मणं प्रत्याख्या कुर्व्वतो न प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्याह। यत्पूर्व्वमिति॥ प्रत्याख्यानादिविषयहेतुवचनं न केवल विद्यावशादेव श्रैष्ठ्यं किन्तु जातितोऽपीत्यपेरर्थः ॥ तर्हि ब्रूहि तां वाचमित्याशङ्क्याह । तत्रेति॥ विद्याप्रवचने प्रस्तुते सतीति यावत्। यथेत्यस्यापेक्षितं

उ॰ तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ ३ ॥

भा॰ सर्व्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव क्षत्रजातिरेवानया विद्यया प्रशासनं प्रशास्तृत्वं शिष्याणामभूद्बभूव। क्षत्रियपरम्परयैवेयं विद्यैतावन्तं कालमागता । तथाप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि त्वत्सम्प्रदानादूर्द्धं ब्राह्मणान् गमिष्यति। अतो मया यदुक्तं तत्क्षन्तुमर्हसीत्युक्त्वा तस्मै होवाच विद्यां राजा ॥ ३ ॥ पञ्चम्यामाहुतावाप इत्ययं प्रश्नः प्राथम्येनापाक्रियते । तदपाकरणमन्वितरेषामपाकरणमनुकूलं भवेदिति। अग्निहोत्राहुत्योः कार्य्यारम्भो यः स उक्तो वाजसनेयके। तं

आ॰ पूरयति । तथेति ॥ प्रसिद्धमेव स्फोरयति । तस्मादिति ॥ ब्राह्मणानामनया विद्यया प्रशास्तृत्वस्य प्रागभावादिति यावत् ॥ इतिशब्दोपात्तमर्थं कथयति । क्षत्रियेति ॥ उक्तप्रत्याख्यानादिकारणमत शब्दार्थ ॥ ३ ॥ ननु यथा प्रश्नमेव प्रतिवचनमुचितं पञ्चमन्तु प्रश्नं प्राथम्येन प्रतिवदता क्रमो निराकृतस्तत्र किं कारणमत आह । पञ्चम्यामिति ॥ अर्थक्रममनुरुध्य पाठक्रमोऽभिधातव्य इत्यर्थं ॥ ननु वाजसनेयकेऽग्निहोत्रप्रकरणेऽग्निहोत्राहुत्यपूर्व्वपरिणाम जगदित्युक्तं तदेवेहापि विवक्षितमिति चेत् किमनेन पिष्टपेषणन्यायेनेत्याशङ्क्यार्थभेदं वक्तुमग्निहोत्रप्रकरणस्थितमर्थमनुवदति । अग्निहोत्राहुत्योरिति ॥ उक्तप्रकारमेव प्रदर्शयन् प्रथम याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति षट् प्रश्नानुत्थापयति । न प्रतीति ॥ कार्य्यारम्भकत्वञ्चार्थं । अग्निहोत्राहुत्यपूर्व्वपरिणामो जगदिष्यते। तत्राग्निहोत्रे सायं प्रातश्चाहुतयोराहुत्योरस्माल्लोकादुत्क्रान्ति ।उत्क्रान्तयो मरलोकं प्रति गतयोस्तत्र प्रतिष्ठा। प्रतिष्ठितयोः स्वाश्रये सम्पाद्यमाना तृप्ति ।तृप्तिमाभाद्यावस्थितयो पुनरिमं लोकं प्रत्यावृत्ति । आवृत्तयोराश्रय पुमान्

भा॰ प्रति प्रश्ना । उत्क्रान्तिराहुत्योर्गतिं प्रतिष्ठा तृप्तिं पुनरावृत्तिर्लोक प्रत्युत्थायीति तेषाञ्चापाकरणमुक्तं तत्रैव ॥

ते एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत- स्तेऽन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरीचिरेव शुक्लामाहुतिं तेऽन्तरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रामत इत्यादि । एवमेव पूर्ववद्दिवं तर्पयतस्ते तत आवर्त्तन्ते। इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशत । तत

आ॰ कथममुं लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवतीति कार्य्यारम्भमधिकृत्य षट् प्रश्ना प्रवृत्ता इत्यर्थं ॥ तत्रैव वाजसनेयके याज्ञवल्क्य प्रति जनकस्य प्रतिवचनं दर्शयति । तेषाञ्चेति ॥

अपूर्व्वरूपे खल्वाहुती यजमानमुत्क्रामन्तं परिवेष्ट्योत्क्रामतः । ते च धूमादिना यजमानेऽन्तरिक्षमाविशति तदाश्रितत्वात्तदाविशत । ते पुनरन्तरिक्षस्थयजमानानुकूलतया स्थितिं स्वयमन्तरिक्षाधिकरणे तदाहवनीयमिव कुर्व्वाते । आहुत्यधिकरणाहवनीयत्वात् । तत्र वायुं समिधमिव कुरुतः । वायुनाऽन्तरिक्षस्य समिध्यमानत्वात् । शुक्ला शुक्लामाहुतिमिव मरीचिरेवाधत्ते । मरीचीनामन्तरिक्षे व्याप्तत्वात् । ते चान्तरिक्षस्थे तन्निष्ठं यजमानं फलोन्मुखमादधाते । ते पुनरन्तरिक्षादुत्क्रामति यजमाने सहोत्क्रामत । यजमाने च द्युलोकमाविशति सहाविशत । तमाविश्य तमेवाहवनीयं कुर्वाते आदित्यं समिधमित्याद्यन्तरिक्षे च यदेवोक्तं। यथावाहुती पूर्व्वमन्तरिक्षं तर्पयत इत्युक्तं तथैव द्युलोकस्थयजमानं फलदानेन सुखिनमातन्वाते । ते आरब्धक्षये ततो द्युलोकाद्यजमाने पृथिवीमाविशति अभूते सहावर्त्तेते । पृथिवीञ्चाविश्य व्रीह्यादिना स्वाश्रयं शोषयित्वा रेतस्सिच पुरुषमाश्रयद्वारेणाविशत । पुरुषाच्च रेतो द्वारा द्वितीयां प्रकृतिमाविश्य गर्भीभूत स्वाश्रयं कर्म्मानुष्ठानयोग्य देहभागिनमापादयत । ततोऽसौ पारलौकिक कर्म्मानुष्ठायान्ते लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवति । इति सर्व्वं जनकेनोक्तमित्यर्थः ।

भा॰ स्त्रियमाविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति । तत्राग्निहोत्राहुत्योः कार्य्यारम्भमात्रमेवप्रकारं भवतीत्युक्तं ॥

इह तु तं कार्य्यारम्भमग्निहोत्रापूर्व्वपरिणामलक्षणं पञ्चधा प्रविभज्याग्नित्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सन्नाहाऽसौ वाव लोकोऽग्निरित्यादि । इह सायम्प्रातरग्निहोत्राहुती हुते पयआदिसाधने श्रद्धापुरःसरे आहवनीयाग्निसमिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गभाविते कर्त्रादिकारकभाविते चान्तरिक्षं क्रमेणोत्क्रम्य द्युलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूतेऽप्समवायित्वादप्शब्दवाच्ये श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दवाच्ये तयोरधिकरणोऽग्निः । अन्यच्च तत्सम्बन्धं समिदादीत्युच्यते ॥

था॰ तथापि कथमर्थभेदसिद्धिरित्याशङ्क्योक्तमेव सङ्क्षिप्याह । तत्रेति ॥ वाजसनेयिकं सप्तम्यर्थं ॥

प्रकृतश्रुतेरर्थविशेषं दर्शयति । इह त्विति ॥ पञ्चधा द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्प्रकारैरिति यावत् ॥ पञ्चाग्निसम्बन्धमवतार्य्य प्रथमपर्य्यायस्य तात्पर्य्यमाह । इहेति ॥ असौ लोको भूलोकस्तस्मिन्नित्यर्थं । आहुत्योरप्समवायित्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । पय आदीति ॥ तयोः श्रद्धात्वसिद्ध्यर्थं श्रद्धापुरःसरे इत्युक्तं । तयोरधिकरणो ऽग्निरित्यादिकल्पनोपयोगित्वेन विशेषणान्तरमादत्ते । आहवनीयेति ॥ तयोः स्वातन्त्र्यं परिहरति । कर्त्रादीति ॥ अधिकरणशब्दो भावप्रधानो धर्म्मिपरः । काल्पनिको द्युलोकाधारोऽग्निस्तत्सम्बन्धमिति तच्छब्दोऽग्निविषयः ॥ अन्यच्चेत्युक्तं स्पष्टयति । समिदादीति ॥ आदिशब्दो धूमार्चिरङ्गारादिविषयः ॥

उ० असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ

भा० असावग्न्यादिभावनाहुत्योः सापि तथैव निर्दिश्यते। असौ वाव लोकोऽग्निर्हे गौतम यथाऽग्निहोत्राधिकरणं आहवनीयं। इह तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्यादित्य एव समित् तेन हीद्धोऽसौ लोको दीप्यते। अतः समिन्धनात् समिदादित्यः। रश्मयो धूमस्तदुत्थानात्। समिधो हि धूम उत्तिष्ठति। अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात्। आदित्यकार्य्यत्वाच्च। चन्द्रमा अङ्गाराः। अह्नः प्रशमेऽभिव्यक्तेः। अर्चिषो हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते। नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात्। तस्मिन्नेतस्मिन्यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवाः। यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपाः। अधिदैवं श्रद्धां। अग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्मा आपः श्रद्धाभाविताः श्रद्धा उच्यन्ते। पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यपां होम्यतया प्रश्ने श्रुतत्वात्॥

आ० पर्य्यायतात्पर्य्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याकरोति। असावित्यादिना। इहेत्येतल्लोकनिर्देशः पूर्वेण सम्बध्यते। तदुत्थानादित्यत्र तच्छब्देनादित्यो गृहीतः। अध्यात्माधिदैवविभागेन देवान् विभजयति यजमानेति। प्रत्ययविशेषत्वेन श्रद्धाया होम्यत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य श्रद्धां व्याकरोति। अग्निहोत्रेति। किञ्च प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थत्वात् प्रश्ने चापां होम्यतया श्रुतत्वात्प्रतिवचनेऽपि ताः श्रद्धाशब्दिता होम्यतया विवक्षिता इत्याह। पञ्चम्यामिति।

उ॰ देवा श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥ २ ॥ ४ ॥
पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं

भा॰ श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति च विज्ञायते । तांश्रद्धामब्रूपां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा । अपां श्रद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । यथा ऋग्वेदादिपुष्परसा ऋगादिमधुकरोपनीतास्त आदित्ये यश आदिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमारभन्त इत्युक्तं । तथेमा अग्निहोत्राहुतिसमवायिन्यः सूक्ष्मा श्रद्धाशब्दवाच्या आपो द्युलोकमनुप्रविश्य चान्द्रं कार्यमारभन्ते फलरूपमग्निहोत्राहुत्योः । यजमानाश्च तत्कर्त्तार आहुतिमया आहुतिभावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्मणा ऽऽकृष्टाः श्रद्धाप-

---

आ॰ आपु श्रद्धाशब्दस्य लौकिकव्यवहारप्रयोगाभावान्नैवमित्याशङ्क्याह । श्रद्धेति । कथमापः श्रद्धाशब्देन प्रसिद्धवदुच्यन्ते तत्राह । श्रद्धा इति । श्रद्धापूर्वकहोममुद्दिश्य पयः सोमाद्याहुतिसाधनं सम्पाद्य जुहोतीति तैत्तिरीयका पठन्ति । तथा चापु श्रद्धाशब्द सम्भवतीत्यर्थः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । उक्तं मधुविद्यायामिति शेषः । चान्द्रं कार्यं चन्द्रसमीपस्थं तत्सदृशं शरीरमित्यर्थः । तथापि यजमानानां कथं फलित्वमत आह । यजमानाश्चेति । आहुतौ तच्छब्देन गृह्येते । प्राधान्यं मयडित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । आहुतिभावनाभाविता इति । तत्संस्तुतास्तदनुसारिविज्ञानाश्रया इत्यर्थः । तद्भावितत्वफलमाह । आहुतिरूपेणेति । तेनाकृष्टत्व वशीकृतत्वं । आहुतिभाविता इत्युक्तं स्पष्टयति । श्रद्धेति । तत्पूर्वकं

उ॰ धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमꣳ राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षꣳ सम्भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

भा॰ मवायिनो द्युलोकमनुप्रविश्य सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि तैरग्निहोत्रे हुतं । अत्र त्वाहुतिपरिणाम एव पञ्चाग्निसम्बन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थं । न यजमानानां गतिं । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति विदुषाञ्चोत्तरां विद्याकृतां ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमपर्यायार्थमाह । पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानिनी देवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित् । वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते । पुरोवातादिप्राबल्ये वृष्टिदर्शनात् ॥

आ॰ मयः सोमादिसाध्यं यत्कर्म्म तदाश्रया इत्यर्थः । सोमभूतास्तत्समीपस्थं शरीरं प्राप्य तत्स्वरूपा इत्यर्थः ॥ कथं सोमराजत्वं धर्म्मिणां फलमित्याशङ्क्याह । तदर्थमिति ॥ यजमानानां सोमभावो गतिमन्तरेण न सिध्यति । तथाच वक्तव्या गतिरित्याशङ्क्याह । अत्रेति । आहवनीयोऽग्निः सामर्थ्यः । सा तर्हि कुत्रोच्यते । न हि तदुक्तिमन्तरेण यथोक्तं फलं सिध्यत आह । तान्त्विति ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमसम्बन्धी द्वितीयः पर्यायस्तस्यार्थं निर्धातुं तमेव पर्य्यायमादत्ते श्रुतिरित्यर्थः । पुरोवातादीत्यादिशब्देन वर्षहेतुर्वायुभेदो गृह्यते ॥

उ॰ पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नꣳ सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा॰ अभ्रं धूमो धूमकार्य्यत्वाद्धूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात्। विद्युदर्चिः। प्रकाशसामान्यात्। अशनिरङ्गाराः। काठिन्यात् विद्युत्सम्बन्धाद्वा। ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गाः। ह्रादुनयो गर्जितशब्दाः। मेघानां विप्रकीर्णत्वसामान्यात्। तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्व्ववत्सोमं राजानं जुह्वति। तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति। श्रद्धाख्या आपः सोमाकारपरिणता द्वितीये पर्य्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्व्ववत्। तस्याः पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित्। संवत्सरेण हि कालेन समिद्धा पृथिवी व्रीह्यादिनिष्पत्तये भवति। आकाशो धूमः पृथिव्या इवोत्थित आकाशो दृश्यते। यथाऽग्नेर्धूमो रात्रिरर्चिः पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः। तमोरूपत्वात्। अग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गारा उपशा-

---

व्या॰ उक्तस्वाभाव्या धूमकार्य्यत्वं पौराणिकैः। यज्ञधूमोद्भवं त्वभ्रं द्विजानां च हितं सदा। दावाग्निधूमसम्भूतमभ्रं वनहितं स्मृतं॥ मृतधूमोद्भवन्त्वभ्रमशुभाय भविष्यति। अभिचाराग्निधूमोत्थं भूतनाशाय वै द्विजा इति॥ अध्यात्मं यजमानस्य प्राणाः। इन्द्रा-

ॐ • पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समि-
त्प्राणो धूमो जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फु-
लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं
जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥ ७ ॥
योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव

भा॰ न्त्वसामान्यात्। अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः। क्षुद्रत्व-सामान्यात्। तस्मिन्नित्यादि समानं। तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि सम्भवति ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः। तस्य वागेव समित्। वाचा हि मुखेन समिध्यते पुरुषो न मूकः। प्राणो धूमो धूम इव मुखान्निर्गमनात्। जिह्वार्च्चिर्लोहितत्वात्। चक्षुरङ्गारा भास आश्रयत्वात्। श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः। विप्रकीर्णत्वसाम्यात्। समानमन्यत्। अन्नं जुह्वति व्रीह्यादिसंस्कृतं। तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निः। तस्या उपस्थ एव समित्। तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते। यदुपमन्त्रयते स

आ॰ दयस्ताधिदैवतं देवा इत्याह। पूर्ववदिति। सोम राजानमित्यादि व्याचष्टे। श्रद्धाख्या इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति इत्युक्तं व्यक्तीकरोति। एवमिति। यथोक्तरीत्या श्रद्धादीनां रेतोऽन्तानां यानि द्युलोकादिषु योषिदन्तेष्वग्निषु हवनानि तेषामेकैकक्रमशान् पर्याये यः क्रमो व्याख्यातस्तेनेति यावत्।

कथं पुनरापो गर्भीभवन्ति भूतान्तराणामपि तुल्यो गर्भीभावस्तस्य पाञ्चभौतिकत्वादत आह। तत्रेति। भूतानां मध्ये विगि-

उ॰ समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्च्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति ॥ २ ॥ ८ ॥

भा॰ धूमः । स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य । योनिरर्च्चिर्लोहितत्वात् । यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अग्निसम्बन्धात् । अभिनन्दाः सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात् ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति । एवं श्रद्धासोमवर्षान्नरेतोहवनपर्य्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूतास्ताः । तत्रापामाहुतिसमवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । न त्वाप एव केवलाः सोमादिकार्य्यमारभन्ते । न चापोऽत्रिवृत्कृताः सन्तीति । त्रिवृत्कृतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा आपोऽयमग्निरित्यन्यतमबाहुल्यनिमित्तः । तस्मात्समुदिता-

---

आ॰ त्वपां प्राधान्यविवक्षयैष निर्देशः ॥ तासामेव केवलानां कार्य्यारम्भकत्वविवक्षा किं न स्यात्तत्राह । न त्विति ॥ भूतान्तरासहकृतानां केवलानामपामारम्भकत्वे यदारब्धं कार्य्यं न तद्भोगायतनं तस्य जलबुद्बुदवदत्यन्तचञ्चलत्वादित्यर्थः ॥ केवलानामप्यप्सु पूर्वोक्तमिदानीं तदेव नास्तीत्याह । न चेति ॥ इतिशब्दस्तासां त्रिवृतं । त्रिवृतमेकैकामकरोदिति श्रुतेरिति हेत्वर्थः ॥ सर्व्वस्य त्रिवृत्कृतत्वे कथं दृष्टो विशेषव्यपदेशो युज्यतेत्याशङ्क्याह । त्रिवृत्कृतत्वेऽपीति ॥ त्वपां प्राधान्यविवक्षया प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्द इत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ केवलानामपामसत्त्वादिति यावत् ॥ कथमारम्भकेषु भूतेष्वपां बाहुल्यमवगतमित्याशङ्क्य कार्य्यद्वारा तदधिगतिरि-

उ० इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥ १ ॥

भा० वश्रुतानि बाहुल्यात्कर्मसमवायीनि सोमादिकार्य्यारम्भकाण्याप इत्युच्यन्ते। दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोमवृष्ट्यन्नरेतोदेहेषु। बहुद्रवञ्च शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः ॥ ८ ॥

इति त्वेवन्तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः। यत्तु द्युलोकादिमां प्रत्यावृत्तयोराहुत्योः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति वाजसनेयक उक्तं तत्प्रासङ्गिकमिहोच्यते। इष्ट च प्रथमे प्रश्न उक्तं वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति। तस्य चायमुपक्रमः। स गर्भोऽपां पञ्चमः

व्या० त्याह। दृश्यते चेति ॥ सोमादीनामब्बाहुल्येऽपि कथं पार्थिवशरीरस्य तद्बाहुल्यमित्याशङ्क्याह। बहुद्रवञ्चेति ॥ पञ्चमप्रश्ननिर्णयमुपसंहर्त्तुं पातनिकां करोति। तत्रेति ॥ योषायामाविति यावत् ॥ गर्भीभूताः पुरुषवचसो भवन्तीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ ८ ॥

उक्तार्थे वाक्यं योजयति। इति त्विति ॥ अथवा गर्भभावोक्तिमात्रेण पुरुषवचस्त्वस्य निर्णीतत्वादलमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य तस्य तात्पर्य्यमाह। यत्त्विति ॥ आहुत्योः सम्बन्धीति शेषः। प्रासङ्गिकं गर्भभावोक्तिप्रसङ्गादागतमिति यावत् ॥ इष्टेति प्रकृतस्तुतिः। प्रासङ्गिकी सङ्गतिं त्यक्त्वा साक्षादेव पूर्व्वोत्तरग्रन्थयोरस्ति सङ्गतिरिति तात्पर्य्यान्तरमाह। इष्ट चेति ॥ प्रजानामूर्द्धगमनमुपरम निरूपयिष्यते। तादर्थ्येन तासीमुता निरादावुच्यत इत्यर्थः॥

उ॰ स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्ट-

भा॰ परिणामविशेषः। आकृतिकर्मसमवायिनीनां श्रद्धाशब्दवाच्यानां उल्बावृत उल्बेन जरायुणाऽऽवृतो वेष्टितो दश वा नव वा मासानन्तर्मातुः कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन न्यूनेनातिरिक्तेनानन्तरं जायते॥

उल्बावृत इत्यादिवैराग्यहेतोरिदमुच्यते। कष्टं हि मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य गर्भस्योल्बाऽशुचिपूयावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिबीजस्य मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्तिबलवीर्य्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनं। ततो योनिद्वारेण पीड्य-

---

व्या॰ द्विविधां सङ्गतिमुक्त्वा वाक्याक्षराणि योजयति। स गर्भ इति॥ सोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपेभ्यः पञ्चमत्वं गर्भाख्यस्य परिणामस्य दर्शय। अपां प्रकृतत्वद्योतनार्थमाकृतीत्यादि विशेषणद्वयं। अथवा पूर्व्वोक्तात्कालात् न्यूनाधिकेन वा कालेन यावता जन्तुः समग्राङ्गो जायते तावता कालेन कुक्षौ शयित्वेति सम्बन्धः। अनन्तरं योनितो निर्गमनकारणीभूतकर्म्माभिव्यक्तेरिति शेषः॥

उल्बावृतस्य कुक्षौ चिरं शयनं योनितो निःसरणमित्येतद्दुःखमपि प्रसिद्धं किमिति श्रुत्या व्यपदिश्यते तत्राह। उल्बावृत इत्यादीति॥ वैराग्यार्थत्वमस्य स्फुटयति। कष्टं हीति॥ श्लेष्मादीत्यादिशब्देनासृक्पूयस्नायुमज्जादीनि गृह्यन्ते। तदनुलिप्तस्येति तच्छब्दो मूत्रपुरीषादिविषयः। शक्तिर्बुद्धिसामर्थ्यं। बलं देहसामर्थ्यं। तेजः शरीरगता कान्तिः। प्रज्ञा चेतना जीवस्य धर्म्मः। चेष्टा प्राणधर्म्मः। सा निरुद्धा यस्य तस्येति विग्रहः॥ मातुरुदरे शयानस्य कष्टत्वेऽपि तदुदराद्योनिद्वारा निःसरणं सुखकरमिति चेन्नेत्याह। तत इति॥ तद्दुःखप्रकारमेवाभिनयति।

उ॰ मितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा॰ भागस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति । मुहूर्त्तमप्यसह्यं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयित्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्त्रवद्गमनागमनाय कर्म्म कुर्व्वन् कुलालचक्रवद्वा तिर्य्यग्भ्रमणाय यावत्कर्म्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति । तमेवं क्षीणायुषं प्रेतं मृतं दिष्टं कर्म्मणा निर्द्दिष्टं परलोकं प्रति । यदि चेज्जीवन् वैदिके कर्म्मणि ज्ञाने वाधिकृतस्तमेनं मृतमितोऽस्माद्ग्रामादग्नयेऽन्त्यर्थमृत्विजो हरन्ति पुत्रा वान्त्यकर्म्मणे । यत एव इत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धाद्याहुतिक्रमेण । यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो

व्या॰ मुहूर्त्तमपीति ॥ यस्मादुदरान्तः शयनं मुहूर्त्तमपि दुःसहं तत्कथं दीर्घकालं शयितुं शक्यं । कथञ्च दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा पुनर्योनिद्वारा दुष्करं निस्सरणं दुःसह्यं स्यादिति वैराग्यं ग्राहयति श्रुतिरित्यर्थः ॥ जातस्य पुनरनर्थो नास्तीत्याशङ्क्याह । स एवमिति ॥ यावदायुषमित्येतद्व्याचष्टे । पुनरिति ॥ घटीयन्त्रवदूर्द्ध्वं गमनार्थं वा निषिद्धं कर्म्म पौनःपुन्येनाचरन् यावत्कर्म्मणार्जितमायुस्तावदस्मिन्देहे जीवति ततो म्रियते । तथा च जातस्य मृत्युशोध्यान्नास्ति सम्यग्ज्ञानं विना स्वस्तिप्राप्तिरित्यर्थः ॥ अस्तु तर्हि मृतस्य कृतकृत्यतेत्याशङ्क्याह । तमेवमिति ॥ सर्व्वस्य तर्हि मृतस्य पारलौकिकत्वं स्यादिति चेन्नेत्याह । यदीति ॥ तदा परलोकं

भा॰ भवति तस्मा एवाग्नये हरन्ति स्वामेवयोनिमग्निमापादयन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेत्थ यदितोऽधि प्रजा प्रयन्तीत्यय प्रश्न प्रत्युपस्थितोऽपाकर्त्तव्यतया। तत्र लोक प्रत्युत्थितानामधिकृताना गृहमेधिना च इत्थमेव यथोक्त पञ्चाग्निदर्शन द्युलोकाद्यग्निभ्यो वय क्रमेण जाता अग्निस्वरूपा पञ्चाग्न्यात्मान इत्येव विदुर्जानीयु। कथमवगम्यते इत्थ विदुरिति। गृहस्था एव उच्यन्ते नान्य इति। गृहस्थाना ये त्वनित्थ विदु केवलेष्टापूर्त्तदत्तपरास्ते धूमादिना चन्द्र गच्छन्तीति वक्ष्यति। ये चारण्योपलक्षिता वैखानसा परिव्राजकाश्च श्रद्धातप इत्युपासते तेषाञ्चेत्थविद्भि सहार्चिरादिना

व्या॰ प्रति कर्म्मणा निर्द्दिष्टमिति पूर्व्वेण सम्बन्ध। युक्तञ्च तन्मृतस्याग्न्यर्थं नयनमित्याह। यत इति ॥ ९ ॥

स उपवाहत इत्यादिनोक्तमनुवदति। वेत्थेति ॥ प्रत्युपस्थित प्रजोत्पत्तिदर्शनेन प्रसङ्गत इति यावत। तद्य इत्थ विदुरित्येत द्व्याचष्टे। तत्रेत्यादिना ॥ समभ्यर्थमेव स्फुटयति। लोकमिति ॥ निर्द्धारणार्था षष्ठी ॥ वेदनप्रकारमनुवदति। द्युलोकादीति ॥ तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीत्युत्तरेण सम्बन्ध ॥ साधारणोक्तिर्विशेषे सङ्कोचो हेतु विना न सिध्यतीति शङ्कते। कथमिति ॥ पारिशेष्य सङ्कोचकमिति परिहरति। गृहस्थानामिति ॥ षष्ठी निर्धारणे। अतश्च केवलकर्म्मिणो गृहस्था न विदुरिति सहच्चमच्छन्तीति शेष ॥ परिव्राजका वानप्रस्थाश्च गृहान्तामिति चेनेत्याह। ये चेति ॥ केषा तर्हि सहच्चमत आह। पारिशेष्यादिति ॥ गृहस्थ एव। हेत्वन्तरमाह। अग्निहोत्रेति ॥ तदाऽऽत्मपूर्व्वं परिणामात्मक जगदत्र पञ्चधा प्रविभज्यामित्येन दर्शनमुक्त

भा० गमनं वक्ष्यति । पारिशेष्यात् अग्निहोत्राहुतिसम्बन्धाच्च गृहस्था एव गच्छन्ति इत्य विदुरिति ॥

ननु ब्रह्मचारिणोऽप्यगृहीता ग्रामश्रुत्यारण्यश्रुत्या चानुपलक्षिताश्च विद्यन्ते कथं पारिशेष्यसिद्धिः । नैष दोषः । पुराणस्मृतिप्रामाण्यात् । ऊर्ध्वरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणामुत्तरेणार्यम्णः पन्था प्रसिद्धः । अतस्तेऽप्यरण्यवासिभिः सह गमिष्यन्ति । उपकुर्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्था इति न विशेषनिर्देशार्हाः । नन्वूर्ध्वरेतस्त्वं चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्तिकारणं पुराणस्मृतिप्रामाण्यादिष्यते इत्यविद्यत्वमनर्थकं प्राप्तम् ॥

व्या० मार्गप्राप्तिसाधनं चोद्यते । एतौ विद्यायास्तत्सम्बन्धाद्गृहस्थानामपि तत्सम्बन्धस्य प्राप्तत्वात्तेषामेवेह ग्रहणमुचितमित्यर्थः ।

पारिशेष्यमाक्षिपति । नन्विति । ग्रामे सपत्नीको वासः । न च ब्रह्मचारिणां पत्नीसम्बन्धः । तत्र ग्रामश्रुत्या ब्रह्मचारिणो गृहीताः । गुरुकुलवासित्वाच्च नारण्यश्रुतयोपलक्षिताः । ततस्तेषामिह ग्रहणसम्भवान्न पारिशेष्यमित्यर्थः । किं नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽनेन विदुरिति गृह्येरन् किं वोपकुर्वाणा इति विकल्प्याद्यं दूषयति । नैष दोष इति ॥ अष्टाशीति सहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् । स्मृतं स्थानं तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनामित्यादिपुराणस्मृते श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणामूर्ध्वरेतसामर्चिरादिसम्बन्धेनोत्तरायणेनोपलक्षितो देवयानाख्यो मार्गो यावता प्रसिद्धस्तस्मात्तेषामरण्यवासिभिः सहाखण्डितब्रह्मचर्येणैवार्चिरादिगतिलाभान्न पञ्चाग्निविद्यत्वेन प्रयोजनमिति पारिशेष्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । उपकुर्वाणकास्त्विति ॥ ते हि स्वाध्यायग्रहणार्थास्तस्मिन् गृहीते स्वेच्छावशादाश्रमान्तरं गच्छन्तस्तत्फलेनैव फलवन्तो भवन्तीति न गृहस्थादिभ्यो विभज्येह विदुरिति निर्देशमर्हन्तीत्यर्थः । किं नैष्ठिकानां ब्रह्मचारिणामुत्तरमार्गप्राप्तिसम्भवादनर्थकत्वं विद्यत्वं प्राप्तमिति श्रुतिविरोधात् । द्वितीये तु पारिशेष्यसिद्धिस्तदवस्थमिति शङ्कार्थः ॥

भा॰ न गृहस्थान् प्रत्यर्थवत्त्वात्। ये गृहस्था अनित्यं विदुस्तेषां स्वभावतो दक्षिणे धूमादिः पन्था. प्रसिद्धस्तेषां ये इत्थं विदुः सगुणं वाऽन्यद्ब्रह्म विदुः। अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कुर्व्वन्ति यदि च नार्च्चिषमेवेति लिङ्गादुत्तरेण ते गच्छन्ति। नन्वूर्द्ध्वरेतसां गृहस्थानाञ्च समाने आश्रमित्वे ऊर्द्ध्वरेतसामेवोत्तरेण पथा गमनं न गृहस्थानामिति न युक्तं। अग्निहोत्रादिवैदिककर्म्मबाहुल्ये च सति नैष दोषः। अपूता हि ते ॥ शत्रुमित्रसंयोगनिमित्तौ हि तेषां

व्या॰ किमित्थंवित्त्वं नैष्ठिकान् प्रत्यनर्थकमित्युच्यते किं वा सर्व्वानेव प्रतीति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति। न गृहस्थानिति॥ तान् प्रत्यर्थवत्त्वमेवेत्थंवित्त्वस्य विभज्य समर्थयते। ये गृहस्था इति॥ स्वभावतस्तदनुष्ठितेष्टापूर्त्तबलादित्यर्थं। तेषामेव गृहस्थाना मध्ये ये केचिदुक्तेन प्रकारेणेत्थं पञ्चाग्निदर्शनं विदुरन्येऽन्यद्वा सगुणं ब्रह्म विदुस्ते देवयानोत्तरेण पथा गच्छन्तीति सम्बन्धः। न केवलं गृहस्थाना पञ्चाग्निवित्त्वमेव किन्तु सगुणब्रह्मवित्त्वमपि तेषामस्तीति प्रमाणमाह। अथेति॥ अन्त्येष्टिकरणाकरणयोरविशेषेण ब्रह्मविदामर्चिरादिगतिश्रवणादस्ति गृहस्थानामपि ब्रह्मवित्त्वमिति गम्यते। पारिव्राजकादिष्वन्त्येष्ट्यसम्भवेन विद्यास्तुतेरपि दुर्व्वचनत्वादित्यर्थः॥ विहितत्वाविशेषादाश्रमाणां तुल्यत्वमाश्रित्य शङ्कते। नन्विति॥ साम्यमुक्त्वा गृहस्थेषु विशेषं दर्शयति। अग्निहोत्रादीति॥ वैदिकानि कर्म्माणि भूयांसि सन्ति। तेषाञ्च बाहुल्ये सत्यविदुषामूर्द्ध्वरेतसामेव देवयानेन पथा गमनं न गृहस्थानामित्ययुक्तं। साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वन्यायविरोधादित्यर्थः॥ आश्रमित्वाविशेषेऽपि धर्म्मविशेषाद्विशुद्धितारतम्यसम्भवान्नैकरूप्यमिति परिहरति। नैष दोष इति॥

भा॰ रागद्वेषौ । तथा 'धर्म्माधर्म्मौ हिंसानुग्रहनिमित्तौ । हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्य्यादि च बह्वशुद्धिकारणमपरिहार्य्यं तेषां । अतोऽपूताः । अपूतत्वान्नोत्तरेण पथा गमनं । हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्य्यादिपरिहाराच्च । शुद्धात्मनो ह्युत्तरे शत्रुमित्ररागद्वेषादिपरिहाराच्च विरजसस्तेषां युक्त उत्तरः पन्थाः । तथाच पौराणिकाः । ये प्रजामीषिरेऽधीरास्ते श्मशानानि भेजिरे । ये प्रजां नेषिरे धीरास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे इत्याद्युः' । इत्यविदां गृहस्थानामरण्यवासिनाञ्च समानमार्गत्वेऽमृतत्वे फले च सत्यरण्यवासिनां विद्यानर्थक्यं प्राप्तं । तथाच श्रुतिविरोधः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विन इति । य एनमविदितो न भुनक्तीति च विरुद्धं । न । आभूतसंप्लवस्थानस्यामृतत्वेन विवक्षितत्वात् ॥

व्या॰ कथं गृहस्थानामग्निहोत्रादिभूयोधर्म्मवतां विद्याहीनानामप्यपूतत्वं तत्राह । शत्रुमित्रेति । अब्रह्मचर्य्यादीत्यादिपदेन परिगृहीतादि गृह्यते । अशुद्धिबाहुल्यकारणमत शब्दार्थं । तुल्यमूर्द्ध्वरेतसामप्यशुद्धिहेतुबाहुल्यादपूतत्वमित्याशङ्क्याह । हिंसेति । ऊर्द्ध्वरेतसां पूतत्वे सिद्धे फलितमाह । तेषामिति । ऊर्द्ध्वरेतसां देवयाने पथ्यनुप्रवेशे प्रमाणमाह । तथा चेति । पौराणिका आहुरिति सम्बन्धः । आश्रमधर्म्ममात्रमार्गेणादेवामृतत्वमूर्द्ध्वरेतसामुक्तमाक्षिपति । इत्थं विदामिति । तेषां विद्यानर्थक्यमिष्टमेवेत्याशङ्क्याह । तथा चेति । स परमात्मा स्वयम् ज्ञातः स्वेनमधिकारिणमपवर्गप्रदानेन न पालयतीति च वाक्यं विद्यामन्तरेणामृतत्वं ब्रुवतो विरुद्धमित्यर्थं । ऊर्द्ध्वरेतसाममृतत्वप्राप्तेरिष्टत्वात्तत्र विद्यानर्थक्यमेवेति परिहरति । नाभूतेति ।

भा॰ तत्रैवोक्तं पौराणिकैः । आभूतसम्प्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति । यच्चात्यन्तिकममृतत्वं तदपेक्षया न तत्र दक्षिणा यन्ति न एनमविदितो न भुनक्तीत्याद्याः श्रुतयः इत्यतो न विरोधः । न च पुनरावर्त्तन्त इतीमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्त इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । न । इमं मानवमिति विशेषणात्तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति च । यदि ह्येकान्तेनैव नावर्त्तेरन्निमं मानवमिहेति च विशेषणमनर्थकं स्यात् । इममिहेत्याकृतिमात्रमुच्यत इति चेत् । न । अनावृत्तिशब्देनैव नित्यानावृत्त्यर्थस्य प्रतीतत्वादाकृतिकल्पनाऽनर्थिका । अत इममिहेति च विशेषणार्थवत्त्वाय अन्यत्रावृत्तिः कल्पनीया । न च सदेकमेवाद्वितीयमित्येवं प्रत्ययवतां मूर्द्धन्यया नाड्याऽर्चिरादिमार्गेण गमनं ॥

टी॰ आपेक्षिकममृतत्वमित्यत्र प्रमाणमाह । तत्रैवेति ॥ यत्र प्रजाः कामयमाना मुक्तिभाजो न भवन्तीत्युक्तं तत्रैव तत्सन्निधाविति यावत् ॥ कथं तर्हि यथोक्तश्रुतिविरोधसमाधिरित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥ आदिशब्दस्तमेव विद्वानमृत इह भवतीत्यादिश्रुतिसङ्ग्रहार्थः ॥ आपेक्षिकामृतत्वे श्रुतिविरोधो न शक्यते परिहर्त्तुमिति शङ्कते । न चेति ॥ आदिशब्दस्तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यादिवाक्यसङ्ग्रहार्थः ॥ इममिहेति विशेषणावष्टम्भेन निराचष्टे । नेत्यादिना ॥ तदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति । यदीति ॥ सर्व्वकल्पेषु श्रुतेरेतद्दृश्यमादिममिहेति पदद्वयसामान्येन सर्व्वकल्पविषये विशेषणानर्थक्यं दुर्व्वारमित्युत्तरमाह । नानावृत्तीति ॥ विधान्तरेण विशेषणार्थसम्भवे फलितमाह । अत इति ॥ यस्मिन् कल्पे ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तस्मात्कल्पान्तरमन्यत्रेत्युक्तं । ऊर्द्ध्वरेतसामाश्रमधर्म्ममात्रनिष्ठानाममृतत्वमपेक्षिकमुपचितं । सम्प्रति तेषामिव साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वानामात्यन्तिकममृतत्वं गतिनिरपेक्षं सिध्यतीत्याह । न चेति ॥

भा॰ ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति। तस्मात्तत्सर्व्वमभवत्। न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति। अत्रैव समवलीयन्त इत्यादिश्रुतिभ्यः। न तस्माज्जीवादुत्क्रमिषोः प्राणा नोत्क्रामन्ति सहैव गच्छन्तीत्ययमर्थः कल्प्यत इति चेत्। न। अत्रैव समवलीयन्त इति विशेषणानर्थक्यात्। सर्व्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात्। तस्मादुत्क्रामन्तीत्यनाशङ्कैवैषा। यदापि मोक्षस्य संसारगतिवैलक्षण्यात् प्राणानां जीवेन सहागमनमाशङ्क्य तस्मान्नोत्क्रामन्तीत्युच्यते तदाप्यत्रैव समवलीयत इति विशेषणमनर्थकं स्यात्। न च प्राणैर्वियुक्तस्य गतिरुपपद्यते॥ जीवत्वं वा। सर्व्वगतत्वात्सदात्मनो निरवयवत्वात् प्राणसम्बन्धमात्रमेव ह्यग्निविस्फुलिङ्गवज्जीवत्वं भेदकारणमिति॥

व्या॰ तेषां गत्यादिनिरपेक्षमात्यन्तिकममृतत्वं भवतीत्यत्र प्रमाणमाह। ब्रह्मैवेति॥ न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति माध्यन्दिनश्रुतिमनुसृत्य न तस्येत्यादिका काण्वश्रुतिरपि नेतव्येति शङ्कते। न तस्मादिति॥ वाक्यशेषविरोधान्नैवमिति दूषयति। नात्रैवेति॥ श्रुत्यन्तरालोचनायामपि न स्वयूथ्यकल्पनेत्याह। सर्व्वे प्राणा इति॥ प्राणैः सह जीवस्येति शेषः। संसारदशायां प्राणैः सह विज्ञानात्मनो गमनेऽपि मोक्षे नास्ति प्राणानां जीवेन सह गमनमित्याशङ्कया न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याह। यदापीति॥ भवतु प्राणानामत्रैव समवलयस्तथापि जीवस्य गमनायत्तममृतत्वमित्याशङ्क्याह। न चेति॥ कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि। कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति। स प्राणमसृजतेति श्रुतेरिति शेषः॥ किञ्च प्राणैर्वियुक्तस्य चिदात्मनो जीवत्वं नोपपद्यते प्राणोपाधिकस्यैव तस्य जीवशब्दवाच्यत्वादित्याह। जीवत्वं वेति॥

भा० तस्माद्विद्यायोगे जीवस्य गतिर्वा न शक्या परिकल्पयितुं। युक्त-
परोऽभ्युपगमः। न च मनोऽनुरञ्जनतः स्फुटितो जीवाख्यः सद्रूप-
च्छिद्रीकुर्वन् गच्छतीति शक्यं कल्पयितुं। तस्मात्तयोर्ब्र-
ह्मप्राप्त्यसम्भवेतीति सगुणब्रह्मोपासकस्य पार्श्वैः सह गत्या
गमनं सापेक्षमेव सामञ्जस्यं। न साध्यो गोचर इति गम्यते।
तदपराजितापूर्मादेर्मदीयं सर इत्याद्युक्ता तेषामेवैव
ब्रह्मलोक इति विशेषणात्। अतः पञ्चाग्निविदो इहस्था
ये चेमेऽरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्च सह नैष्ठिकब्रह्म-
चारिभिः श्रद्धातप इत्येवमाद्युपासते। श्रद्धागायत्र्य-
ग्निरहोत्राद्यर्थः। उपासनशब्दतात्पर्यार्थः। इष्टापूर्त्तदत्त-

---

व्या० उत्क्रमणं समर्थयते। सर्वगतत्वादिति ॥ चिदात्मा हि कल्प-
नायामधिष्ठाने सति स्रुतो निर्भागं सर्वस्यात्मा। तस्मादस्यैव विस्फु-
लिङ्गवज्जीवत्वाद्भेदसम्पादनं तस्य प्रायशब्दमात्रमेवेति वेदि-
तव्यं प्रसिद्धं। तथा च प्राणवियोगे चिदात्मनो जीवस्य गतिर्वा
न शक्यते कल्पयितुं। तस्मात्पूर्णत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनां प्रमा-
णत्वादित्यर्थः। सदात्मनः सर्वगतस्य जीवाख्यभेदकत्वं न
प्राणोपाधिकृतं। किन्तु स्वत एव तस्यांशो जीवस्तथा चाग्निवि-
स्फुलिङ्गवत्तस्य गत्यर्थत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह। न चेति ॥ निष्कलं
निष्क्रियं शान्तमित्यादिश्रुतेरिति शेषः। प्रकरणार्थमुपसंहरति।
तस्मादिति ॥ निर्गुणब्रह्मविदामात्यन्तिकामृतत्वस्य गमनादि-
निरपेक्षत्वादिति यावत् ॥

सगुणब्रह्मोपासकस्य सापेक्षामृतत्वमित्यत्र विशेषणश्रुति-
मनुकूलयति। तदपराजितेति ॥ आदिपदेन तदश्वत्थः सोम-
सवन इत्यादि गृह्यते। तेषामेव ब्रह्मविदामेव पूर्वोक्तविशेषणा
गुणो ब्रह्मणः सत्याख्यस्य लोको नान्येषामकृतात्मनामिति विशे-
षदर्शनादमृतत्वं तेषां ब्रह्मलोकनिवासिभिः समं सापेक्षमेवेति
निर्धारितमित्यर्थः। ऊर्द्ध्वरेतसामाश्रमान्तरनिष्ठानामपि ब्रह्म-

उ॰ ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभि-
सम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाण पक्षमापूर्य्य-
माणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासाꣳस्तान् ॥ १ ॥
मासेभ्यः सम्वत्सरꣳ सम्वत्सरादादित्यमादि-

भा॰ मित्युपासत इति यद्वत् ॥ श्रुत्यन्तराच्च च सत्यं ब्रह्म हिर-
ण्यगर्भाख्यमुपासते ते सर्व्वेऽर्चिषमर्चिरभिमानिनीन्देवता-
मभिसंविशन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

समानमन्यच्च चतुर्थगतिव्याख्यानेन। एष देवयानः पन्था व्याख्यातः सत्यलोकावसानो नाण्डाद्बहिः। यदन्तरा पितरं मातरञ्चेति मन्त्रवर्णात्। अथेत्यर्थान्तर-

---

व्या॰ लोको लभ्यते। गृहस्थानां पुनर्विदुषामेवेत्युपपाद्य प्रकृतिश्रुति-
व्याख्यानमनुवर्त्तयति। अथ इति ॥ पूर्व्वोक्तपारिशेष्यादिति
यावत्। पारिव्राजकाश्चेत्यमुख्य सन्न्यासिन स्त्रिदण्डिनो गृह्यन्ते
मुख्यसन्न्यासिनां ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति पृथक्कृतत्वात्। श्रद्धां
सत्यमुपासत इति श्रुत्यन्तरं। पञ्चाग्निविदो गृहस्था स्वाश्रममा-
श्रप्रचणादूर्द्धरेतसः सत्यब्रह्मोपासकाश्चोभये सर्व्वशब्देनोच्यन्ते ॥
चतुर्थे यदुपकोशलविद्याया गतिंव्याख्यानमतिवृत्तं तेन समान
मर्चिषोऽहरित्यादि वाक्यव्याख्यानं। तथाच तत्र पृथक्कर्त्तव्यमि-
त्याह। समानमिति ॥ समानमित्युत्तरभागंव्याख्यानमुपसंह-
रति। एष इति ॥ देवयानेन पथा बहिरण्डाद्यवस्थितं ब्रह्म
गन्तव्यमित्येके तान्प्रत्याह। नाण्डादिति। तत्र हेतुमाह। यदन्त-
रेति ॥ पितरं द्युलोकं मातरञ्च पृथिवीं मध्ये द्वे सृती स्पृष्टएवं
ताभ्यामिदं विश्वं कर्म्म ज्ञानाधिकृतं गच्छति। नचाण्डाद्बहिरस्ति
गतिद्वयमित्यर्थः। वेत्थ यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीत्यस्य प्रश्नस्य प्रति-
वचनं देवयानोपदेशेन व्याख्यातं। सम्प्रति पितृयाणोपदेशेना-

उ॰ त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनां ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिꣳ रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासाꣳस्तान्नैते

भा॰ प्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्थाः । ग्राम इति गृहस्थानामसाधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थं ।

यथा वानप्रस्थपरिव्राजकानामरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं तद्वत् । इष्टापूर्त्ते इष्टमग्निहोत्रादिवैदिकं कर्म्म । पूर्त्तं वापीकूपतडागारामादिकरणं । दत्तं च वहिर्वेदि यथा शक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसम्भागो दत्तं । इत्येवंविधं परिचरणपरित्राणाद्युपासते इति शब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनवर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनी देवतामभिमुख्येन सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां रात्रेरपरपक्षदेवतां एवमेव कृष्णपक्षाभिमानिनीमपरपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति

आ॰ ऽपि ग्रामनिवासित्वाविशेषादित्याशङ्क्याह । ग्राम इतीति । सप्तलोको हि वासो ग्राम इत्युच्यते । न च सप्तलोकत्वमूर्द्ध्वरेतसां युक्तं तथाच गृहस्थानामेव ग्रामविशेषणमसाधारणं न च तदर्थमूर्द्ध्वरेतोभ्यस्तेषां व्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति ।
यथेति । वेदान्तर्भाववत्यासेधाद्बहिर्वेदीति विशेषणमादौ दत्तमिति प्रतीकोपादानं पुनर्व्याख्याऽस्यानुवाद इत्यपुनरुक्तिः । इतिशब्दार्थमाह । इत्येवंविधमिति । परिचरणं गुर्व्वादिषु

उ॰ सम्वत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

भा॰ षविता। तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। सहचारिणो हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु। नैते कर्म्मिणः प्रकृताः सम्वत्सरं सम्वत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति। कुतः पुनः सम्वत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते। अस्ति हि सम्वत्सरस्य प्रसङ्गो ह्येकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः सम्वत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता। अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः सम्वत्सरस्यापि पूर्व्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिं प्रतिषिध्यते नैते सम्वत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति। मासेभ्यः पितृलोकं

व्या॰ श्रुषा परिज्ञानं सत्यं। आदिपदं नित्यस्वाध्यायादिसङ्ग्रहार्थं। उपासते तात्पर्य्येणानुतिष्ठन्तीति यावत्। कार्यमिति शब्दस्य यथोक्तार्थत्वमिति ह्योपाध्यायः कथयतीति वत्सकृतमाश्रमाभित्यादित्याशङ्क्याह। शब्दस्येति॥ देवयानाधिकृतेभ्यः सकाशात् पितृयाणाधिकृतेषु विशेषान्तरमाह। नैत इति॥ अप्राप्तप्रतिषेधोऽयमिति शङ्कते। कुत इति॥

प्राप्तिं दर्शयन्नुत्तरमाह। अस्ति हीति॥ पूर्व्वमर्थयापूर्व्वं देवयानेन यथाऽवयवेभ्योऽवयविनः सम्वत्सरस्य प्राप्तिस्तथेति यावत्। अथशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति। नन्विति॥ चोप-

भा॰ पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम्। कोऽसौ यस्तैः प्राप्यः चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्राद्यो भक्षयन्ति। अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष दोषः। अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात्। न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते। किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां भवन्ति। ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत्। दृष्टश्चान्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामित्यादि॥

न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति। तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्यापि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ते। शरीरञ्च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चन्द्रमण्डले आप्यमारभ्यते। तदुक्तं पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो द्युलोकाग्नौ हुताः सोमो राजा सम्भवतीति। ता आपः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति।

व्या॰ चोदिकमर्थं प्रश्नोत्था परिहरति। नैष दोष इति। स्त्रद्भ्रयोगमन्तरेण कथमुपकरणविषयोऽन्नशब्दो व्याख्यायते तत्राह। दृष्टश्चेति॥

भवतु कर्मिणां देवान्प्रत्युपकरणत्वं तथापि स्वयमुपभोगाभावादनर्थकमिष्टादिकरणमित्याशङ्क्याह। न चेति। अन्योपभोग्यानामपि स्वयं भोगमात्रं तस्मादित्युच्यते। तथापि तेषां स्वतागामशरीरिणां कथं सुखोपभोगः सम्भवतीत्याशङ्क्याह। शरीरञ्चेति। कथमपां चन्द्रलोके शरीरारम्भकत्वं तत्राह। तदुक्तमिति। अपां सोमत्वमेवावगत्वंप्रतीयते न तु कर्मिदेहारम्भकत्वमित्या-

उ० तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमध्वानं पुनर्निवर्तन्ते •

भा० अन्त्यायाश्च शरीराहुतावग्नौ हुतायामग्निना दह्यमाने शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोर्द्धं यजमानमावेष्ट्य चन्द्रमण्डलं प्राप्य कुशमृत्तिकास्थानीया बाह्यशरीरारम्भिका भवन्ति। तदारब्धेन च शरीरेणेष्टादिफलमुपभुञ्जाना आसते यावत्तदुपभोगनिमित्तस्य क्षयः कर्मणः। सम्पतन्ति येनेति सम्पातः कर्म्मणः क्षयो यावत्सम्पातं यावत्कर्म्मणः क्षय इत्यर्थः। तावत्तस्मिंश्चन्द्रमण्डले उषित्वा अथाऽनन्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं। पुनर्निवर्त्तन्त इति प्रयोगात्पूर्व्वमप्यसकृच्चन्द्रमण्डलं गता निवृत्ताश्चासन्निति गम्यते। तस्मादिह लोके इष्टादिकर्म्मोपचित्य चन्द्रं गच्छन्ति। तत्क्षये चावर्त्तन्ते। क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं न

व्या० शङ्कामाह। ता आप इति॥ कर्म्मसमवायिनीनामपां कर्म्मापूर्व्वद्वारा यजमानदेहे प्रतिष्ठानां कथं द्युलोकप्रवेशादि सम्भवतीत्याशङ्क्याह। अन्त्यायाश्चेति॥ तद्भिरारब्धस्य शरीरस्य भोगायतनत्वं दर्शयति। तदारब्धेनेति॥

तद्देवानामन्नमित्यादि व्याख्याय तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे। यावदिति॥ चन्द्रलोकस्तच्छब्दार्थः। यावत्सम्पातमुषित्वेति श्रूयते। कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राह। सम्पतन्तीति॥ पुनःशब्दप्रयोगस्य तात्पर्य्यमाह। पुनरिति॥ यथेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥ अथच्छब्दपरामृष्टहेतुं सूचयति। स्थितीति॥ यथा दीपस्य स्नेहक्षये स्थितिनिमित्ताभावादस्थितिस्तथा चन्द्रलोके स्थितिनिमित्तस्येष्टादेर्भोगेन क्षयात्तत्र स्थित्यसम्भवादवतिरेवेत्यर्थः। तस्मिन्यावत् सम्पातमुषित्वेत्यत्र विचारयति। किम-

भा० लभ्यते। स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात्। स्नेहक्षयादिव प्रदीपस्य। किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमारूढस्तस्य सर्व्वस्य क्षये तस्मादवरोहणं किं वा सावशेष इति। किन्तावत्॥

यदि सर्व्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्थस्यैव मोक्षः प्राप्नोतीति। तिष्ठतु तावत्तत्रैव मोक्षः स्यान्नवेति। तत आगतस्येह शरीरोपभोगादि न सम्भवति। ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात्। नन्विष्टापूर्त्तदत्तव्यतिरेकेणापि मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उपभोगः। अतः

व्या० चेति। तस्य चन्द्रमण्डलप्रापकस्यातिरिक्तस्य च सर्व्वस्य कर्म्मणः क्षये प्रतीतियावत्। सावशेषोऽनुष्ठितकर्म्मणः सकाशादतिरिक्तेन केनचित्कर्म्मणा सहित सन्नित्यर्थः। पक्षद्वयेऽपि फलं पृच्छति। किन्तावदिति।

तत्राद्यं पक्षं पूर्व्वपक्षिमुखेन प्रतिक्षिपन्नुत्तरपक्षमाह। यदीति। तस्मिन्नेव दूषणान्तरमाह। तिष्ठत्विति। चन्द्रमण्डल एतदर्थं। ततश्चन्द्रमण्डलादित्येतत्। इहेत्येतस्य व्याख्या। आदिपदं शुभाशुभकर्म्मानुसारिसर्व्वव्यापारसंग्रहार्थं। न केवलं सर्व्वकर्म्मक्षयपक्षे श्रुतिरेव विरुध्यते किन्तु स्मृतिश्चेत्याह। तत इति। चन्द्रलोके भोक्तव्यस्य कर्म्मणो भोगेन क्षयादूर्द्ध्वं शेषेणानुपभुक्तेन कर्म्मणा जन्म प्रतिपद्यन्त इत्याद्या स्मृतिः सर्व्वकर्म्मक्षयपक्षे विरुध्यत इत्यर्थः। सर्व्वकर्म्मक्षयपक्षे पूर्व्वपक्षिणा ऽन्यथावादिना प्रतिक्षिप्ते सावशेषपक्षमुत्तरवादी प्रतिपद्यते। नन्विति। तान्यपि चन्द्रमण्डले भुक्तान्येवेति नावशेषोऽस्तीत्याशङ्क्याह। न चेति। न हि सर्व्वकर्म्मवशाच्चन्द्रमण्डलप्राप्तिरिति भावः। तर्हि चन्द्रमण्डले कर्म्मफलोपभोगाभावादेषां तदारोहेऽपि व्याप्त्याशङ्क्याह। पश्चिमिता-मिति। अविरोधश्चन्द्रमण्डले भोगस्य शेषकर्म्मसद्भावस्य चेति शेषः। यत्तु तत्र शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोध इति तत्राह।

भा॰ क्षीणानि तानि । यन्निमित्तं चन्द्रमण्डलमारूढस्तान्येव क्षीणानीत्यविरोधः । शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मत्वसामान्याद-विरुद्धः ॥

अत एव च तत्रैव मोक्षः स्यादिति दोषाभावः । विरुद्धानेकयोन्युपभोगफलानाञ्च कर्मणामेकैकस्य जन्तोरारम्भकत्वसम्भवात् । न चैकस्मिञ्जन्मनि सर्वकर्मणां क्षय उपपद्यते । ब्रह्महत्यादेरेकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मारम्भकत्वस्मरणात् । स्थावरादिप्राप्तानाञ्चात्यन्तमूढानामुत्कर्षहेतोः कर्मण आरम्भकत्वासम्भवात् । गर्भभूतानाञ्च स्रंसमानानां कर्मासम्भवे संसारानुपपत्तिः । तस्मादेकस्मि-

---

आ॰ शेषशब्दश्चेति ॥ निःशेषेष्वपि भुक्तेषु कर्मसु भुक्तकर्मसु शेषशब्दो न विरुध्यतेऽभुक्तानां कर्मणां कर्मत्वस्य तुल्यत्वात्तत्र सावशेषपक्षे स्मृतिविरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥

यच्चन्द्रमण्डलस्थस्यैव मोक्षः स्यादिति तत्राह । अत एवेति ॥ शेषकर्मसद्भावादेवेति यावत् । इतश्च कर्मशेषसिद्धिरित्याह । विरुद्धेति ॥ आरम्भकत्वसम्भवादेकजात्युपभोग्यकर्मक्षयेऽपि कर्मशेषः सम्भवतीति ॥ यथैकस्मिञ्जन्मनि सर्वाणि क्षीयन्ते कर्माण्यस्यैकभविकत्वादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ एकभविकान्यायस्योपरिष्टान्निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ इतश्च शेषकर्मसिद्धिरित्याह । ब्रह्महत्यादेश्चेति ॥ श्वसूकरखरोष्ट्राणामित्यादिस्मरणं घृतभाण्डस्नेहशेषवत् भुक्तस्यैव कर्मणः शेषात्पुनरावृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह । स्थावरादीति ॥ शेषकर्मसिद्धौ हेत्वन्तरमाह । गर्भभूतानामिति ॥ कर्मशेषसद्भावमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ एकस्यापि कर्मणोऽनेकजन्महेतुत्वं तच्छब्दार्थः । मतान्तरमुत्थापयति । यत्त्विति ॥ यावत्प्रवृत्तफलं कर्म न क्षीयते तावत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धादन्यानि कर्माणि स्वफलं नारभन्ते । तस्य

भा० जन्मनि सर्व्वेषां कर्म्मणामुपभोगः । यत्तु कैश्चिदुच्यते सर्व्वकर्म्माश्रयोपमर्द्देन प्रायेण कर्म्मणां जन्मारम्भकत्वं ॥

तत्र कानिचित्कर्म्माण्यनारम्भकत्वेनैव तिष्ठन्ति कानिचिज्जन्मान्तरमारभन्त इति नोपपद्यते। मरणस्य सर्व्वकर्म्माभिव्यञ्जकत्वात् स्वगोचराभिव्यञ्जकप्रदीपवदिति। तदसत् । सर्व्वस्य सर्व्वात्मकत्वाभ्युपगमात्। न हि सर्व्वस्य सर्व्वात्मकत्वे देशकालनिमित्ताविरुद्धत्वात् सर्व्वात्मनोपमर्द्दः। कस्यचित्क्वचिदभिव्यक्तिर्वा सर्व्वात्मनोपपद्यते। तथा कर्म्मणामपि साश्रयाणामुपमर्द्दो भवेत् । यथा च पूर्व्वानुभूतमनुष्यमयूरमर्कटादिजन्माभिसंस्कृताविरुद्धानेकवासना मर्कटत्व-

---

व्या० काले तु प्रतिबन्धकाभावात्सर्व्वकर्म्माश्रयसङ्घातोपमर्द्देन तेषामुत्तरशरीरारम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ।

तथापि कथं शेषकर्म्मसद्भावासिद्धिरित्यत आह । तत्रेति । अनारम्भककर्म्मणां सर्व्वेषामुत्तरशरीरारम्भकत्वे सतीति यावत् । प्रयाणकाले यानि कर्म्माण्यभिव्यक्तानि तान्येवोत्तरशरीरारम्भकाणि इतरेषां तु न शरीरारम्भकत्वमिति दूषयति । तदसदिति । मधुब्राह्मणोक्तेन न्यायेन सर्व्वस्य सर्व्वात्मकत्वाच्छरीरादेरुक्त्यापि तथात्वात् सर्व्वात्मनोपमर्द्दानुपपत्तिरित्यर्थः । तमर्थमुपपादयितुं सामान्यन्यायमाह । न हीति । सर्व्वं सर्व्वस्य कारणं कार्य्यं चेति न्यायेन सर्व्वस्य सर्व्वात्मकत्वे स्थिते सति कस्यचित् क्वचित्सर्व्वात्मनोपमर्द्दः । तथाभिव्यक्तिः सर्व्वात्मनोपपद्यते । प्रतीयमानोपमर्द्दादर्शनविरोधादित्यर्थः । उक्तन्यायं प्रकृते योजयति । तथेति । इतश्च कर्म्मशेष गम्भमस्तीति पञ्चमा या दृष्टान्तमाह । यथा चेति । पूर्व्वं कर्मानुभूतानि यानि मनुष्यादिजन्मानि तैरभिसंस्कृताः सम्पादिता विरुद्धा या भूयस्यो वासनास्ताः ।

भा॰ प्रापकेन कर्मणा मर्कटजन्मारम्भकेण नोपमृद्यन्ते तथा कर्माण्यप्यन्यजन्मप्राप्तिनिमित्तानि नोपमृद्यन्त इति युक्तं ॥ यदि हि सर्वाः पूर्वजन्मानुभववासना उपमृद्येरन् मर्कटादिजन्मनिमित्तेन कर्मणा मर्कटजन्मन्यारब्धे मर्कटस्य जातमात्रस्य मातुः शाखायाः शाखान्तरगमने मातुरुदरसंलग्नत्वादिकौशलं न प्राप्नोति । इह जन्मन्यनभ्यस्तत्वात् । न चातीतानन्तरजन्मनि मर्कटत्वमेवासीत्तस्येति शक्यं वक्तुं । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेः । तस्माद्वासनावन्नाशेषकर्मोपमर्द इति शेषकर्मसम्भवः । यत एव तस्माच्छेषेणोपयुक्तात्कर्मणः संसार उपपद्यत इति न कश्चिद्विरोधः । कोऽसावध्वा यं प्रति निवर्त्तन्त इत्युच्यते । यथेतं यथागतं निवर्त्तन्ते । ननु मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चान्द्रमसमिति गमन-

---

आ॰ तद्विशेषप्रापकेन कर्मणा तस्मिन्नारभ्यमाणेन निरुध्यन्त इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥

दृष्टान्तं विवृणोति । यदि हीति ॥ व्यवहितवासनोच्छेदेऽपि नाव्यवहितदेश उच्छिद्यते ॥ तथाचानन्तरजन्मोत्थवासनासामर्थ्यान्मर्कटशिशोर्यथोक्तकौशलमविरुद्धमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ किञ्च पूर्वप्रज्ञा चेत्यविशेषेण पूर्वजन्मार्जितवासना जीवमनुगच्छतीति श्रवणाद्व्यवहितपूर्वजन्मवासनैव तमन्वेतीति न शक्यं विशेषतो वक्तुमित्याह । तं विद्येति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकं निगमयति । तस्मादिति ॥ शेषकर्मसद्भावे फलितमाह । यत इति ॥ उपयुक्तात्कर्मणः शेषेणेति सम्बन्धः । कश्चिदिति श्रौतो वा स्मार्त्तो वा यौक्तिको वा लौकिको वेत्यर्थः ॥ एतमेवाध्वानमिति प्रकृतमध्वानं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽसावित्यादिना ॥ यथे-

उ॰ यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥ अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहि

भा॰ क्रम उक्तो न तथा निवृत्तिः । किन्तर्ह्याकाशाद्वायुमित्यादि कथं यथेतमित्युच्यते । नैष दोषः । आकाशप्राप्तेस्तुल्यत्वात्पृथिवीप्राप्तेश्च ॥

न चात्र यथेतमेवेति नियमोऽनेवंविधमपि निवर्त्तन्ते पुनर्निवर्त्तन्त इति तु नियमः । अत उपलक्षणार्थमेतद्यथेतमिति । अतो भौतिकमाकाशं तावत्प्रतिपद्यन्ते । यास्तेषां चन्द्रमण्डले शरीरारम्भिका आपः आसंस्तास्तेषां तत्रोपभोगनिमित्तानां कर्म्मणां क्षये विलीयन्ते । घृत-

---

आ॰ तमित्युक्तमाक्षिपति । नन्विति । किं यथेतमित्येतदेव न सम्भवति । किं वा यथेतमेवेति नियमो नोपपद्यते । तत्राद्यं दूषयति । नैष दोष इति ॥

द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । अत्रेति निवृत्तिवाक्ये । अनेवंविधमपीति यथागतिक्रमो दर्शितो न तथा निवर्त्तितव्यता । किन्तु विधान्तरेणापि सम्भवतीत्यर्थः । निवृत्तौ क्रमनियमाभावे कीदृशो नियमो विवक्षित इत्याशङ्क्याह । पुनरिति । केनाभिप्रायेण तर्हि यथेतमित्युक्तमत आह । अत इति । गतिक्रमवन्निवृत्तिक्रमे नियमाभावेऽपि शब्दार्थः । उक्तं यथेतमनेवंविधमेति । निवृत्तिनियमे परिहरति । अत इति । परमाकाशं व्यावर्त्तयितुं भौतिकमित्युक्तं । कथं पूर्वसिद्धाकाशतादात्म्यापत्तिरवरोहतां विद्वलीयांसस्तत्साम्यगमनमेव तद्भावापत्तिरित्युपचर्यते । सा भाव्यापत्तिरिति न्यायादित्याह । यास्तेषामिति । एतस्य कायस्य काठिन्यतायाः कारणभूताश्च तत्परिवेष्टिता कर्म्मणोऽप्यवरोहण

उ॰ यवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते
अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो

भा॰ संस्थानमिवाग्निसंयोगे ता विलीना अन्तरिक्षस्था आकाशभूता इव सूक्ष्मा भवन्ति। ता अन्तरिक्षाद्वायुर्भवन्ति। वायुप्रतिष्ठा वायुभूता इतश्चामुतश्चोह्यमानास्ताभिः सह क्षीणकर्मा वायुभूतो भवति। वायुर्भूत्वा ताभिः सहैव धूमो भवति। धूमो भूत्वाऽभ्रं अब्भरणमात्ररूपो भवति। अभ्रं भूत्वा ततः सेचनसमर्थो मेघो भूत्वा उन्नतेषु प्रदेशेष्वथ प्रवर्षति। वर्षधारारूपेण शेषकर्मा पततीत्यर्थः। त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इत्येवम्प्रकारा क्षीणकर्माणो जायन्ते। क्षीणकर्मणामनेकत्वाद्बहुवचननिर्देशः। मेघादिषु पूर्व्वेष्वेकरूपत्वादेकवचननिर्देशः। यस्माद्गिरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशादिसन्निवेशसह-

व्या॰ सूक्ष्मा इव भवन्तीत्यर्थः॥ आकाशाद्वायुमित्यस्यार्थं साधयति। ता अन्तरिक्षादिति॥ उन्नतेषु समुद्रादिव्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्विति यावत्॥ त इत्यनुशायिनो निर्दिश्यन्ते। इहेति पृथिवी कथ्यते। कथमस्मिन् वाक्ये बहुवचनेनानुशायिनां बहुत्वया निर्देशस्तत्राह। क्षीणकर्मणामिति॥ कथं मेघो भूत्वा प्रवर्षतीत्यादावेकवचननिर्देशस्तत्राह। मेघादिष्विति॥ ये पूर्व्वे मेघादयो नभोऽन्तास्तेषु प्रत्येकमभिमानिदेवतानामेकरूपत्वात्तदुपश्लिष्टानामनुशायिनामप्येकवचनेन निर्देशो युक्त इत्यर्थः॥ अतो वै खल्वित्यादिवाक्यं व्याचष्टे। यस्मादिति॥ अनुशायिना दुःखनिःसरणमित्युक्तं प्रपञ्चयति। यत इत्यादिना॥ मकरादिभिर्भक्षितानामनुशायिनां तेषां तत्समानजातीयत्वेन समुद्भवो भविष्यतीति चेत्तत्राह।

उ॰ रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥

भा॰ स्थानि वर्षधाराभिः पतितानां । अतस्तस्माद्धेतोर्वै खलु दुर्निष्प्रपतरं दुर्निष्क्रमणं दुर्निःसरणं । यतो गिरितटादुदकस्रोतसोह्यमाना नदीः प्राप्नुवन्ती ततः समुद्रं । ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते । तेऽप्यन्येन । तत्रैव च सह मकरेण समुद्रे विलीनाः समुद्राम्भोभिर्जलधरैराकृष्टाः पुनर्वर्षधाराभिर्मरुदेशे शिलातटे वाऽगम्ये पतितास्तिष्ठन्ति । कदाचिद्व्यालमृगादिपीता भक्षिताश्चान्ये. ॥

तेऽप्यन्यैरित्येवम्प्रकाराः परिवर्त्तेरन् । कदाचिदभक्ष्येषु स्थावरेषु जातास्तत्रैव शुष्येरन् । भक्ष्येष्वपि स्थावरेषु प्रजातानां रेतःसिग्देहसम्बन्धो दुर्लभ एव । बहुत्वात् स्थावराणामिति । अतो दुर्निष्क्रमणत्वं । अथवाऽतोऽस्माद्व्रीहियवादिभावाद्दुर्निष्प्रपतरं दुर्निर्गमनतरं । दुर्निष्प्रपतरमिति तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः । व्रीहिय-

---

व्या॰ तेऽपीति । मकरादयोऽपि अन्यादिभिरन्यैर्भक्ष्यन्ते तदा च समुद्रे पतितानामनुशयिनां तत्रैव सद्यः स्यादित्यर्थः । तत्रैव-मनुशयिन समुद्रे लीना न तत पुनरुद्गन्तुं शक्नुवन्ति । तदा च कृतविनाशः स्यादित्याशङ्क्याह । जलधरैरिति । समुद्राम्भोभिरिति तृतीया सहार्थे । तर्हि सर्पव्याघ्रादिभक्षणामनुशयिनां तत्समानजातीयदेहभोगः स्यादिति चेन्नेत्याह । भक्षिताश्चेति ।
यैरपि सर्पादयो भक्ष्यन्ते तत्समानजातीयदेहभागनुशयि-नामुक्त्वा स्यादिति चेन्नेत्याह । तेऽपीति । तथापि स्थावरतां परिवर्तमाने रेतःसिग्योगमपि तदा कदाचित्सम्भवेदिति चेत्

भा० वादिभावो दुर्निष्प्रपततरस्तस्मादपि दुर्निष्प्रपतराद्रेतः-
सिग्देहसम्बन्धो दुर्निष्प्रपततर इत्यर्थः। यस्मादूर्ध्वरेतोभि-
र्बालैः पुंस्त्वरहितैः स्थविरैर्वा भक्षिता अन्तराले शीर्यन्ते।
अनेकत्वादन्नादानाम्। कदाचित्काकतालीयन्यायेन रेतः-
सिग्भिर्भक्ष्यन्ते यदा तदा रेतःसिग्भावं गतानां कर्मणो
वृत्तिलाभः। कथं यो यो ह्यन्नमत्ति अनुशयिभिः संश्लिष्टं
रेतःसिक् यश्च रेतः सिञ्चत्यृतुकाले योषिति तद्भूय एव
तदाकृतिरेव भवति। रेतोरूपेण तदवयव आकृति-
भूयस्त्वं भूय इत्युच्यते रेतोरूपेण योषिति॥

रेतसो रेतःसिगाकृतिभावितत्वात्। सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य-
स्तेजः सम्भूतमिति हि श्रुत्यन्तरात्। अतो रेतःसिगा-
कृतिरेव भवतीत्यर्थः। तथा हि पुरुषात्पुरुषो जायते

व्या० त्याह। कदाचिदिति। तथापि सर्वेषु जातानां रेतःसिग्योगः
सुलभः स्यादिति चेन्नेत्याह। सर्वेष्वपीति। इतिशब्दो यच्छब्देन
पूर्वत्र सम्बध्यते। पूर्वमतःशब्दो हेतुपरतया व्याख्यातः। सम्प्रति-
व्रीह्याद्यवधिवाचकत्वेन तं व्याचष्टे। अथवेति। दुर्निष्प्रपततरमिति
तकारद्वयसहिते पाठे सति विवक्षितमर्थमाह। व्रीह्यादीति। तत्र
हेतुमाह। यस्मादिति। तर्हि तेषामन्तराले विशीर्णानां देहभा-
गित्वाभावादनुशयवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह। कदाचिदिति। काकता-
लीयया वृत्त्या यादृच्छिकन्यायेनेति यावत्। अनुशयाख्यस्य कर्मणो
भाविदेहारम्भार्थं मुख्यं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति। कथमित्यादिना।
अनुशयिनो रेतःसिगाकारभाक्त्वे हेतुमाह। रेतस इति।
तस्य रेतःसिगाकृत्या तदङ्गेन भावितत्वात्संस्कृतत्वात्तदङ्गसम्भूत-
त्वाच्चेद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगाकृतिर्भवती-
त्यर्थः। रेतसो रेतःसिगङ्गसमुत्थत्वे प्रमाणमैतरेयकश्रुतिरित्याह।
सर्वेभ्य इति। रेतोरूपेण गर्भाशयं प्रविष्टस्य रेतःसिगाकार-

भा॰ णोर्गवाकृतिरेव न जात्यन्तराकृतिस्तस्मादुक्तं तद्रूप एव भवतीति। ये त्वन्येऽनुशयिभ्यश्चन्द्रमण्डलमनारुह्यैव पापकर्मभिर्घोरैर्व्रीहियवादिभावं प्रतिपद्यन्ते पुनर्मनुष्यादिभावं गतास्तेषां नानुशायिनामिव दुर्निष्प्रपततरं। कस्मात् कर्मणा हि तैर्व्रीहियवादिदेह उपात्त इति। तदुपभोगनिमित्तक्षये व्रीह्यादिस्तम्बदेहविनाशे यथा कर्मार्जितं देहान्तरं नवं नवं जलूकावत्संक्रमन्ते सविज्ञाना एव। सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति श्रुत्यन्तरात्॥

यद्यप्युपसंहृतकरणाः सन्तो देहान्तरं गच्छन्ति तथापि स्वप्नवद्देहान्तरप्राप्तिनिमित्तकर्मोद्भावितवासना-

---

व्या॰ त्वमुक्तं निगमयति। अत इति॥ अनुशयिनोऽत्र शिलाकारत्वे लौकिकानुभवमनुकूलयति। तथेति॥ चन्द्रमण्डलस्खलितानामवरोहतां व्रीह्यादिदेहसंश्लिष्टानां द्राघीयसा कालेन देहान्तरलाभश्चेत्तर्हि व्रीह्यादिदेहाभिमानिनामपि दुःखकं निष्क्रमणं। व्रीह्यादिदेहसम्बन्धाविशेषादित्यत आह। ये त्विति॥ व्रीह्यादिदेहसम्बन्धाविशेषे कृतस्तद्देहभाजां ततो निःसरणमशक्यं न भवतीत्याशङ्क्य विशेषमाह। कस्मादित्यादिना॥ शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो येषां कर्मनिमित्तं स्थावरं जन्म तेषां कर्मक्षय एवावधि। अवरोहतां तु कर्मासन्नीतंमाद्दैर्घ्यमित्यर्थः। यथा जलूका तृणात्तृणान्तरं दीर्घीभूता संक्रमते न तथाऽनुशयिनो व्रीह्यादिदेहभाजोऽपि तद्यागेन देहान्तरं गच्छन्तस्तद्विषयविज्ञानवन्त एव गच्छन्तीत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति। सविज्ञान इति॥

कथमुपसंहृतकरणानां विज्ञाने कारणाभावात्कथं सविज्ञानत्वमत आह। यद्यपीति॥ इन्द्रियाभावेऽप्यदृष्टमेवैकं वासनात्मकं ज्ञानोत्पत्तौ निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छन्ति देहान्तरमित्यत्र हेतुमाह। श्रुतिप्रामाण्यादिति॥ श्रुतिरत्र बृह-

भा॰ ज्ञानेन सविज्ञाना एव देहान्तरं गच्छन्ति । श्रुतिप्रामा-ण्यात् । तथार्चिरादिना धूमादिना च गमनं। स्वप्न इवो-द्भूतविज्ञानेन लब्धवृत्तिकर्मनिमित्तत्वाद्गमनस्य । न तथा ऽनुशयिनां व्रीह्यादिभावेन जातानां च सविज्ञानमेव रेतःसिग्योषिद्देहसम्बन्ध उपपद्यते । न हि व्रीह्यादि-लवनकण्डनपेषणादौ च सविज्ञानानां स्थितिरस्ति । ननु चन्द्रमण्डलादप्यवरोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वाज्ज-लूकावत्सविज्ञानतैव युक्ता । तथा सति घोरो नरकानुभव ॥

इष्टापूर्तादिकारिणां चन्द्रमण्डलादारभ्य प्राप्तो यावद् ब्राह्मणादिजन्म । तथा च सत्यनर्थायैवेष्टापूर्त्ता-द्युपासनं विहितं स्यात् । श्रुतेश्चाप्रामाण्यं प्राप्तं वैदि-

---

आ॰ दारण्यकश्रुतिः । यथा सविज्ञानानामेव व्रीह्यादिदेशान्तरगमनं तथा ज्ञानिनामर्चिरादिना कर्मिणां धूमादिना च गमनं स्वप्न-दृगुद्भूतवासनात्मकविज्ञानानामेवेत्याह । तथेति । तेषां सवि-ज्ञानत्वे हेतुमाह । लब्धेति । अनुशयिनामपि तर्हि व्रीह्या-दिषु संश्लिष्टानां रेतःसिगादिदेहसम्बन्धः सविज्ञानानामेवेति चेन्नेत्याह । न तथेति । अनुशयिनां हेतुमाह । न हीति । व्रीह्या-दिसंश्लिष्टानामनुशयिनां सविज्ञानत्वे तल्लवनादौ तज्जीवनस्या-पि प्रवासप्रसङ्गान्न रेतःसिग्देहसम्बन्धः सिध्येदित्यर्थः । व्रीह्या-दिषु देहान्तरं गच्छत्सु विज्ञानलोपस्तस्मादनुशयिष्वपि देहा-न्तरप्राप्तेरविशेषाद्युक्तं सविज्ञानत्वमिति शङ्कते । नन्विति । यथा तृणान्तरं प्रति जलूकागमनवदवरोहतामपि देहाद्देहान्तरं प्रति गमनस्य तुल्यत्वाद्व्रीह्यादिवद्यातां सविज्ञानतेति योजना । अस्तु तेषां विज्ञानत्वं का हानिरित्यत आह । तथा सतीति । इष्टापूर्तादिकारिणामन्तराले नरकानुभवः । तथा च सति तद-नर्थस्यानर्थाय विहितत्वे वेद साधनविषयकस्याप्रामाण्य विरु

भा॰ कानां कर्मणामनर्थानुबन्धित्वात्। न वृक्षारोहणपतनवत् विशेषप्रभावात्। देशाद्देशान्तरं प्रतिपित्सोः कर्मणा सम्प्रवृत्तित्वात्। कर्मणोद्भावितेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं युक्तं। वृक्षाग्रमारोहत इव फलं जिघृक्षोः। तथार्चिरादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेत्। धूमादिना च चन्द्रमण्डलमारोहतां न तथा चन्द्रमण्डलादवरोहतां वृक्षाग्रादिव पततां सचेतनत्वं। यथा च मुद्गराद्यभिहतानां तदभिघातवेदनानिमित्तसम्मूर्च्छितप्रतिबन्धकरणानां स्वदेहेनैव देशाद्देशान्तरं नीयमानानां विज्ञानशून्यता दृष्टा तथा चन्द्रमण्डलान्मानुषादि-देशान्तरं प्रत्यवरोहतां स्वर्गभोगनिमित्तकर्मक्षया-

---

व्या॰ ध्येतेत्याह। युतेश्चेति। यथा बुद्धिपूर्वं वृक्षमारोहतो सविज्ञानत्वेऽपि तस्मादबुद्धिपूर्वं पततो न सविज्ञानत्वं विज्ञायते। तथा चन्द्रमण्डलमारोहतां सविज्ञानत्वेऽपि ततोऽवरोहतां नैव तदस्ति। उद्भूतकर्माभावात्। इत्यारोहावरोहयोर्ज्ञानविशेषसम्भवान्नैवमिति परिहरति। न वृक्षेति॥ सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति। देशादित्यादिना॥ चकारात् गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेदिति सम्बन्धः। अवरोहतां जीवानां सर्वथा विज्ञानशून्यत्वमयुक्तं तेषां चैतन्यस्वाभाव्याद्वृक्षात्पततामपि विज्ञानमात्रमस्त्येवेत्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह। यथा चेति॥ तेन मुद्गरादिना योऽभिघातस्तेन हेतुना यद्वेदनाख्यं निमित्तं तेन सम्मूर्च्छितानि प्रतिबद्धानि वा करणानि येषां तेषामिति यावत्। मर्दितोऽभिनष्टो देहोऽन्यस्य स्थूलो देहो येषां तेषां तत एव प्रतिबद्धकरणानां युक्ता विज्ञानशून्यतेति सम्बन्धः। यथोक्तदृष्टान्तवशाच्चन्द्रमण्डलादवरोहन्तो विज्ञानशून्याः सिद्ध्यन्तीति निगमयति। अत इति॥ तथापि मूर्च्छितानां

भा० मूर्च्छिताल्पदेहानां प्रतिबद्धकरणानां। अतस्तेऽपरित्यक्तदेह-बीजभूताभिरद्भिर्मूर्च्छिता इवाकाशादिक्रमेणेमामवरुह्य कर्म्मनिमित्तजातिस्थावरदेहैः संश्लिष्यन्ते। प्रतिबद्धकरण-तयाऽनुद्भूतविज्ञाना एव॥

तथा लवनकण्डनपेषणसंस्कारभक्षणरसादिपरिणामहेतुःसेककालेषु मूर्च्छितवदेव। देहान्तरारम्भकस्य

आ० स्थूलदेहसद्भावाद्देशान्तरगमनं न युक्तं। अवरोहतान्तु तदभावे कथं व्रीह्यादिभावः सम्भवतीत्यत आह। अपरित्यक्तेति॥ न परित्यक्तं देहभावस्य बीजं कर्म्मापूर्व्वं याभिरद्भिस्ताभिरुपहिता जीवा मूर्च्छितवद्विज्ञानशून्यगगनादिक्रमेण पृथिवीं प्राप्य कर्म्मफलभूतजातिस्थावरशरीरैः संश्लिष्यन्त इति सम्बन्धः। स्थावरदेहसम्बन्धित्वात्तद्गतजीववत्तदा सविज्ञानत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह। प्रतिबद्धेति। व्रीह्यादिसंश्लेषावस्थायामनुशयिनां कर्म्मणोऽनुद्भूतवृत्तित्वात् करणानां च तत्र वृत्तिलाभाभावादनुद्भूतविज्ञानत्वं युक्तमित्यर्थः।

न केवलं व्रीह्यादिसंश्लेषकालेऽनुद्भूतविज्ञानत्वं किन्तु व्रीह्यादेर्लवनादिकालेऽपीत्याह। तथेति॥ पाकसंस्कारो रसादीत्यादिशब्देन शोणितमांसमेदोऽस्थिमज्जादयो गृह्यन्ते। तस्मिन् काले मूर्च्छितवदनुद्भूतविज्ञानत्वे देहाद्बहिर्निर्गतानां प्राग्देहान्तरप्राप्तेस्तद्वस्थैवेति हेतुमाह। देहेति। अनभिव्यक्तत्वादिति छेदः। कथं पुनरनुशयिनां विज्ञानशून्यत्वे। तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरतीत्यादौ सचेतना जलूका दृष्टान्तत्वेनोपादीयते तत्राह। देहबीजभूतेति॥ सर्व्वास्ववस्थासु तासु व्रीह्यादिसंश्लेषलवनादिष्विति यावत्। न चेतनत्वस्य जलूकादृष्टान्ते विवक्षितं। किन्तु गन्तव्यमात्रमिति भावः। जलूकावत्त्वं जलूकासादृश्यमनुशयिनामित्यर्थः। आरोहतां सविज्ञानत्वमवरोहतां विज्ञानराहित्यमित्युपपादितोऽवरोहतामपि यावत्स्नावसाम्येभ्यः बद्धानुपसंहरण

भा॰ कर्म्मणोऽलब्धवृत्तित्वात् । देहबीजभूताम्भोन्यापरित्यागे-नैव सर्व्वास्ववस्थासु वर्त्तन्त इति जलूकावच्चेतनावत्त्व न विरुध्यते । अन्तराले त्वविज्ञान मूर्च्छितवदित्यदोष । न च वैदिकाना कर्म्मणा हिंसायुक्तत्वेनोभयहेतुत्व शक्य-मनुमातु । हिंसाया. शास्त्रचोदितत्वात् । अहिंसन् सर्व्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुते । शास्त्रचोदिताया हिंसाया नाधर्म्महेतुत्वमभ्युपगम्यते । अभ्युपगतेऽप्यधर्म्महेतुत्वे मन्त्रै-र्विषादिवत्तदपनयोपपत्तेर्न दु.खकार्य्यारम्भकत्वोपपत्ति-र्वैदिकानां कर्म्मणा मन्त्रेणेव विषभक्षणस्येति ॥

व्या॰ हृदयेऽवस्थान तावदेव सविज्ञानत्व । न देहाद्बहिर्निर्गताना प्रा-ग्देहान्तरप्राप्ते । तदस्त्यनुशयिना तु चन्द्रमण्डलादवरुह्यतामपि न भाविदेहपर्य्यन्ता वासना दीर्घा भवति प्रमाणाभावादित्याह । अन्तराले त्विति ॥ चन्द्रमण्डलादवरोहता देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वेऽपि विज्ञानशून्यत्वमदुष्टमित्युपसंहरति । इत्यदोष इति ॥

यत्तु हिंसानुग्रहात्मकत्वादिष्टादिकर्म्मणा स्थावरत्वमपि तत् फलमेव । तथाच वैदिकाना कर्म्मणामनर्थानुबन्धित्वादप्रामाण्य श्रुतेरिति तत्राह । न चेति ॥ उभयहेतुत्वमर्थानर्थहेतुत्वमिति यावत् ॥ अहिंसन्नित्यादिश्रुते शास्त्रचोदितवैदिकेषु कर्म्मसु हिंसा नानर्थहेतुरित्याह । अभ्युपगतेऽपीति ॥ यद्यपि स्वरूपेण हिंसानर्थहेतुरभ्युपगम्यते । तथापि तद्युक्ताना वैदिककर्म्मणा नानर्थारम्भकत्व । यथा स्वरूपेण विषदध्यादेर्मरणज्वरादिहेतुत्वेऽपि मन्त्रशर्करादिभि सहोपयुक्त सन्न तत्कार्य्यारम्भकत्व । तथा हिंसाया स्वतोऽधर्म्महेतुत्वेऽपि वैदिककर्म्मनिष्ठाया न तद्धेतुत्व । वैदिकैरेव कर्म्मभिस्तत्कृतदोषापनयनसिद्धेरित्यर्थ । पूर्व्वोक्तमेव दृष्टान्त स्पष्टयति । मन्त्रेणेति ॥ तेन सहोपभुक्तस्य विषस्या-नर्थाहेतुत्वेन पुष्टिहेतुत्ववद्वैदिककर्म्मानुप्रविष्टाया हिंसाया पुरुषार्थमेव शुद्धमिति चेन्न शब्दादिति न्यायादित्यर्थ ।

उ॰ तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यते कपूयां योनिमापद्येरन्

भा॰ तत्र तेष्वनुशयिनां य इह लोके रमणीयं शोभनं चरणं शीलं येषां ते रमणीयचरणा रमणीयचरणेनोपलक्षितः शोभनोऽनुशयः पुण्यं कर्म येषां ते रमणीयचरणा उच्यन्ते। क्रौर्यानृतमायावर्जितानां हि शक्य उपलक्षयितुं शुभानुशयसद्भावः। तेनानुशयेन पुण्येन कर्मणा चन्द्रमण्डले भुक्तशेषेणाभ्याशो ह क्षिप्रमेव यदिति क्रियाविशेषणं। ते रमणीयां क्रौर्यादिवर्जितां योनिमापद्येरन् प्राप्नुयुः। ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा स्वस्वकर्मानुरूपेण॥

अथ पुनर्ये तद्विपरीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्मा-

व्या॰ तद्धूम एव भवतीत्येतत्प्रसङ्गागतं परिसमाप्य प्रकृत श्रुतिव्याख्यानमनुवर्त्तयति। तत्रेति। चन्द्राधिष्ठिते पूर्ववदभिलापादिति न्यायेन तेषु व्रीह्यादिषु संश्लिष्टा येऽनुशयिनस्तेषां मध्ये ये केचिदस्मिंल्लोके चन्द्रमण्डलप्राप्तेः प्रागवस्थायामनुष्ठितशुभकर्माणो रमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिं प्रपद्येरन्निति सम्बन्धः। उक्तमेव स्पष्टयति। शोभनमिति। कथं रमणीयचरणानुरोधेन शोभनोऽनुशयो लभ्यते तत्राह। क्रौर्येति। ते खल्वनुशयिनो रेतःसिग्योगानन्तरं तेन कर्मणा रमणीयां योनिमापद्येरन्निति यच्चिरप्रमेवेति योजना। तत्रापि हेतुमाह। स्वकर्मेति।

अथेति प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे। पुनरिति। तद्विपरीता-

उ० श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥ अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयꣳ स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्य्यते

भा० येऽशुभानुशया अभ्याशो ह यत्ते कपूयां यथा कर्मयोनिमापद्येरन् कपूयामेव। धर्मसम्बन्धवर्जितां जुगुप्सितां योनिमापद्येरन्। श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा स्वकर्मानुरूपेणैव। ये तु रमणीयचरणाद्विजातयस्ते स्वकर्मस्थाश्चेदिष्टापूर्त्तादिकारिणस्ते धूमादिना गच्छन्त्यागच्छन्ति। च पुनः पुनर्घटीयन्त्रवद्विद्यां चेत्प्राप्नुयुस्तदार्चिरादिना गच्छन्ति। यदा तु न विद्यासेविनो नापीष्टापूर्त्तादिकर्म सेवन्ते तदाऽथैतयोः पथोर्यथोक्तयोरर्चिर्धूमादिलक्षणयोर्न कतरेणान्यतरेण च नापि यन्ति। तानीमानि भूतानि

आ० स्तेभ्यो विलक्षणा इति यावत्। ते कपूयां योनिमशुभानुशयवशाद्देवसियोगानन्तरमापद्येरन्निति यत्तदपि क्षिप्रमेवेति योजना॥ तथापि विकल्पे कारणमाह। स्वकर्मेति॥ योनिविकल्पे तृतीयं पन्थानमवतारयितुं पूर्वोक्तौ पन्थानौ सङ्क्षिप्यानुवदति। ये त्विति॥ शुभानुशयवशाद्ये केचिद्ब्राह्मणादियोनिमापन्नास्ते स्ववर्णाश्रमविहितकर्मनिष्ठाः सन्तो यदीष्टादिकर्म कृतवन्तस्तदा दक्षिणेन पथा चन्द्रं गच्छन्ति। तत्र च भोक्तव्ये कर्मणि भोगेन क्षीणे पुनरवशिष्टेन कर्मणा पृथिवीमागच्छन्ति। एवं घटीयन्त्रवत्पुनः पुनरारोहन्तोऽवरोहन्तश्च केवलकर्मिणो दृश्यन्ते। यदि चेद् द्विजातयः स्वकर्मस्थाः सन्तो ज्ञानं लभेरन्नुत्तरेण

भा॰ क्षुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसकृदावर्त्तीनि भवन्त्यत उभयमार्गपरिभ्रष्टा ह्यसकृज्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः ॥

तेषां जननमरणसन्ततेरनुकरणमिदमुच्यते । जायस्व म्रियस्वेति ईश्वरनिमित्तचेष्टोच्यते । जननमरणलक्षणेनैव कालयापनं भवति । न तु क्रियासु शोभनेषु भोगेषु वा कालोऽस्तीत्यर्थः । एतत्क्षुद्रजन्तुलक्षणं तृतीयं पूर्व्वोक्तौ पन्थानावपेक्ष्य स्थानं संसरतां । येनैव दक्षिणमार्गगा अपि पुनरागच्छन्ति । अनधिकृतानां ज्ञानकर्मणोरगमनमेव दक्षिणेन पथेति । तेनासौ लोको न सम्पूर्य्यते । पञ्चमस्तु प्रश्नः पञ्चाग्निविद्यायां व्याख्यातः । प्रथमो दक्षिणोत्तरमार्गाभ्यामपाकृतो दक्षिणोत्तरयोः पथोर्व्यावर्त्तनापि मृतानामग्नौ प्रक्षेपः समानः । ततो व्यावर्त्तनान्यर्चिरादिना यन्त्यन्ये धूमादिना । पुनरुत्तरदक्षिणायने षण्मासान् प्राप्नुवन्तः संयुज्य पुनर्व्यावर्त्तन्ते । अन्ये संवत्सरमन्ये मासेभ्यः

व्या॰ यान्त्येते ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यर्थः । इदानीं तृतीयस्थानमुपदिशति । यदा त्विति ।

पौन पुन्येन लोकद्वयप्राप्तिकारणयोः कर्म्माख्यानेषु विधानात् पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यस्मिन्नर्थे जायस्व म्रियस्वेति प्रयोग इत्यर्थः । तेषामिति । यदा सर्व्वेश्वरो मार्गद्वयभ्रष्टं दृष्ट्वा तं जायस्व म्रियस्वेति प्रेरयत्येतदिच्छेप्यत इति स्पष्टं । तेनासा-वित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । येनैवमिति । उक्तया रीत्या निर्वाणात् प्रत्यागम् विविच्य प्रतिपत्तिसौकर्य्यार्थं कथयति । प्रथमस्त्विति । व्यावर्त्तनापि व्याख्यातेत्युत्तरेण सम्बन्धः । मृतानामविदुषाम् अर्थः । पञ्चेन्द्रम्मस्तर्क विदुषां कर्म्मिणाञ्च संवत्सरमिति चान्येन सह्यते । अमुं पितृलोकमिति केवलकर्म्मिण इति विभागः ।

उ० तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः॥ ८॥ स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिवंश्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरंस्तैरिति॥ ९॥

भा० पितृलोकमिति व्याख्याता। पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुशयानां चन्द्रमण्डलादाकाशादिक्रमेणोक्ता। असुष्य लोकस्यापूरणं स्वशब्देनैवोक्तं। तेनासौ लोको न सम्पूर्यत इति॥ यस्मादेवं कष्टा संसारगतिस्तस्माज्जुगुप्सेत। यस्माच्च जन्ममरणजनितवेदनानुभवक्षतक्षणाः क्षुद्रजन्तवो ध्वान्ते घोरे दुस्तरे प्रवेशिताः सागर इवागाधे अप्लवे निराशाश्चोत्तरणं प्रति तस्माच्चैवंविधां संसारगतिं जुगुप्सेत बीभत्सेत घृणी भवेत्। मा भूदेवंविधे संसारमहोदधौ घोरे पात इति। तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः पञ्चाग्निविद्यास्तुतये॥ स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्त्ता। सुरां पिवन् ब्राह्मणसन्। गुरोश्च तल्पं दारानावसन्। ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता चेत्येते पतन्ति चत्वारः। पञ्चमश्च पतितैः सहाचरन्निति॥

आ० क्षीणानुशयानां चन्द्रलोके भोक्तव्यं कर्म्म भोगेन क्षपितवतामिति यावत्। स्वशब्दमेवानुवदति। तेनेति। किमर्थमेषां महायासवती तीव्रा संसारगतिरुक्तेत्याशङ्क्याह। यस्मादिति। तृतीयस्थानस्य कष्टत्वं स्पष्टयति। यस्माच्चेति। जन्मादिना जनिता या वेदना तदनुभवे हत क्षणोऽवसरो आनन्दश्च येषां। तथाऽपि प्रति च्छेदः। तृतीयस्थानादितरयोरावृत्तिमत्त्वात्तुल्या कष्टतेत्यभिप्रेत्याह। तस्माच्चेति। संसारस्वरूपकथनस्य तात्पर्य्यमुक्त्वा पञ्चाग्निविद्यायामनुष्ठानसिद्ध्यर्थं तस्य स्तावकं श्लोकमुदाहृत्य व्याचष्टे। तदेतस्मिन्नित्यादिना। पञ्चाग्निविद्यामाहात्म्यं समर्थयं।

उ० अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥१०॥१०॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरि-

भा० अथ ह पुनर्यो यथोक्तान् पञ्चाग्नीन् वेद स तैरप्याचरन्महापातकिभिः सह न पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव । तेन पञ्चाग्निदर्शनेन पावितो यस्मात्पूतः पुण्यलोकः प्राजापत्यादिर्यस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति य एवं वेद यथोक्तं समस्तं पञ्चभिः प्रश्नैः पृष्टमर्थजातं वेद । द्विरुक्तिः समस्तप्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्था ॥ १० ॥ दक्षिणेन पथा गच्छतामन्नभाव उक्तस्तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति क्षुद्रजन्तुलक्षणा च कष्टा संसारगतिरुक्ता । तदुभयदोषपरिजिहीर्षया वैश्वानरात्मभावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमित्यादिलिङ्गादाख्यायिका सुखावबोधार्था विद्यासम्प्रदानन्यायप्रदर्शनार्था च ॥

प्राचीनशाल इति नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः ।

आ० पञ्चमहापातकिनः लोके निन्द्यन्ते न तु पञ्चाग्निविद्याकृतिरिह भातीत्याशङ्क्याह । अथेति । शुद्धत्वे हेतुमाह । तेनेति । फलस्येदं फलमित्यपेक्षायां पूर्वोक्तविद्याफलमनुवदति । य एवमिति ॥१०॥ पूर्वोत्तरयोः सन्दर्भयोः सम्बन्धं दर्शयन्नुत्तरसन्दर्भमवतारयति । दक्षिणेनेत्यादिना । उत्तरग्रन्थस्य वैश्वानरात्मभावप्रतिपत्त्यर्थत्वे गमकमाह । अत्सीति ।

विद्यायाः सम्प्रदाने शिष्यस्तस्य न्यायो विनयादिसम्पत्तिस्त-

उ० न्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्व-तराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रिया समेत्य मीमाꣳसाञ्चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥१॥

भा० सत्ययज्ञो नामतः पुलुषस्यापत्यं पौलुषिः। तथेन्द्रद्युम्नो नामतो भल्लवेरपत्यं भाल्लविस्तस्यापत्यं भाल्लवेयः। जन इति नामतः शर्कराक्ष्यस्यापत्यं शार्कराक्ष्यः। बुडिलो नामतोऽश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विः। पञ्चापि ते हैते महाशाला महागृहस्था विस्तीर्णाभिः शालाभिर्युक्ताः सम्पन्नाः। महाश्रोत्रियाः श्रुताध्ययनवृत्तसम्पन्ना इत्यर्थः। त एवम्भूताः सन्तः समेत्य सम्भूय क्वचिन्मीमांसां विचारणाञ्चक्रुः कृतवन्त इत्यर्थः। कथम्। को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रह्मेत्यात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वम्। ब्रह्मेत्यध्यात्मपरिच्छिन्नमात्मानं निवर्त्तयत्यात्मेति च आत्मव्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण उपास्यत्वं निवर्त्तयति। अभेदेनात्मैव ब्रह्म ब्रह्मैवात्मेत्येवं सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेत्येतत्सिद्धं भवति॥

आ० तदर्थमाख्यायिका। इत्यत इति नाम प्राचीनशालप्रभृतीनां तत्सम्पत्तिरित्याह। विस्तीर्णेति। कथमात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतर विशेषणविशेष्यत्वं व्यावर्त्याभावादित्याशङ्क्याह। ब्रह्मेति। उभयोर्मिथो विशेषणविशेष्यत्वे फलितमाह। अभेदेति।

उ॰ ते ह सम्पादयाञ्चक्रुरुद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तꣳ हन्ताभ्यागच्छामेति तꣳ हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स ह सम्पादयाञ्चकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥ तान् होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तो ऽयं कैकेयः सम्प्रतीममा-

---

भा॰ मूर्द्धा ते व्यपतिष्यद्योऽभविष्यदित्यादिलिङ्गात् । ते ह मीमांसन्तोऽपि निश्चयमलभमानाः सम्पादयाञ्चक्रुः सम्पादितवन्त आत्मन उपदेष्टारं। उद्दालको वै प्रसिद्धो नामतः । हे भगवन्तः पूजावन्तो ऽयमारुणिः अरुणस्यापत्यं सम्प्रति सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमस्मदभिप्रेतमध्येति स्मरति । तं हन्तेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य तं हाभ्याजग्मुस्तं गतवन्तः। आरुणिः स ह तान् दृष्ट्वैव तेषामागमनप्रयोजनं बुद्ध्वा सम्पादयाञ्चकार । कथं । प्रक्ष्यन्ति मां वैश्वानरं इमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्योऽहं न सर्व्वमिव पृष्टं प्रतिपत्स्ये वक्तुं नोत्सहे । अतो हन्ताहमिदानीमन्यमेषामभ्यनुशासानि वक्ष्याम्युपदेष्टारमित्येवं सम्पाद्य तान् होवाच । अश्वपतिर्वै नामतो भगवन्तोऽयं कैकय-

---

टी॰ इतश्चोपास्यस्य सर्व्वात्मत्वं गम्यते। परिच्छिन्नोपासनस्य निन्दितत्वादूर्ध्वं त्वव्यत्ययिष्यदिति न्यायादित्याह । मूर्द्धेति । भग-

उ० त्मानं वैश्वानरमध्येति तं ह हन्ताभ्यागच्छामेति तं ह हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार स ह प्रातः सञ्जिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि

भा० स्थापत्य कैकेय सम्प्रतिममात्मानं वैश्वानरमध्येतीत्यादि समानं । तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्यः पृथक् पृथगर्हाण्यर्हणानि पुरोहितैर्भृत्यैश्च कारयाञ्चकार कारितवान् ॥ स ह्यन्येद्युराजा प्रातः सञ्जिहान उवाच विनयेनोपगम्यैतद्धनं मत्त उपादध्वमिति । तैः प्रत्याख्यातो मयि दोषं पश्यन्ति नूनं यतो न प्रतिगृह्णन्ति मत्तो धनमिति मन्वान आत्मनः सद्वृत्ततां प्रतिपिपादयिषन्नाह । न मे मम जनपदे स्तेनः परस्वहर्त्ता विद्यते । न कदर्य्योऽदाता सति विभवे । न मद्यपो द्विजोत्तमः सन् । नानाहिताग्निः शतगुः । नाविद्वानधिकारानुरूपं । न स्वैरी परदारेषु गन्ता । अत एव स्वैरिणी कुतो दुष्टचारिणी न सम्भवतीत्यर्थः । तैश्च न वयं धनार्थिन इत्युक्त आहाल्पं मत्वैते धनं न गृह्णन्तीति ।

आ० बत मम सम्पादयामासुरिति पूर्वेण सम्बन्धः । अन्नपतिरित्यादौ भगवन्त इति प्राचीनशालप्रमुखाः सम्बोध्यन्ते । स्तेनादि शोधनं व्याचष्टे । न मे इत्यादिना ।

उ० वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हैवा-
र्थेन पुरुषश्चरेत्तꣳ हैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वान-
रꣳ सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥
तान् होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्ताऽस्मीति ते ह

भा० यक्ष्यमाणो वै कतिभिरहोभिरहं हे भगवन्तोऽस्मि। तदर्थं क्लृप्तं धनं मया यावदेकैकस्मै यथोक्तमृत्विजे धनं दास्यामि तावत्प्रत्येकं भगवद्भ्योऽपि दास्यामि। वसन्तु भगवन्तः पश्यन्तु च मम यागमित्युक्तास्ते होचुः। येन हैवार्थेन प्रयोजनेन यं प्रति चरेद्गच्छेत्पुरुषस्तं हैवार्थं वदेत्। इदमेव प्रयोजनमागमनस्येत्ययं न्यायः सतां। वयञ्च वैश्वानरज्ञानार्थिनः॥ आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि सम्यग्जानासि अतस्तमेव नोऽस्मभ्यं ब्रूहीत्युक्तस्तान् होवाच। प्रातर्वो युष्मभ्यं प्रतिवक्तास्मि प्रतिवाक्यं दातास्मीत्युक्तास्ते ह राज्ञोऽभिप्रायज्ञाः समित्पाणयः समिद्भारहस्ता अपरेद्युः पूर्वाह्णे राजानं प्रतिचक्रमिरे गतवन्तः। यत एवं महाशाला महाश्रोत्रिया ब्राह्मणाः सन्तो महाशालत्वाद्यभिमानं हित्वा समिद्भारहस्ता जातितो हीनं राजानं विद्यार्थिनो विनयेनोपजग्मुः। तथाऽन्यैर्विद्योपादित्सुभिर्भवितव्यं।

व्या० यथोक्तं शास्त्रप्रसिद्धमिति यावत्। किमर्थं भगवदागमनप्रयो-
जनं तदाह। वयञ्चेति।
तत्समापि नाप्नोतीति शङ्कां निरस्यति। श्वःकालमिति। शिष्य-
भावेनोपसन्नेभ्यो विद्या दातव्या न यथा कथञ्चिदिति राज्ञोऽभि-

उ॰ समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान् हानुप-
नीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥ ११ ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि

भा॰ तेभ्यश्चादादिद्यां विवक्षुरनुपनीयैवोपनयनमकृत्वैव तान् यथायोग्येभ्यो विद्यामदात् तथाऽन्येनापि विद्या दातव्येत्याख्यायिकार्थः। एतद्वैश्वानरविज्ञानमुवाचेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ११ ॥

स कथमुवाचेत्याह। औपमन्यव हे कमात्मानं वैश्वानरं त्वमुपास्स इति पप्रच्छ। ननु यमन्याय आचार्यः सन् शिष्यं पृच्छतीति। नैष दोषः। यदेत्य तेन सोपसीद ततस्त ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामीति न्यायदर्शनात्। अन्यथाप्यप्रतिभानवति शिष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्नो दृष्टोऽजातशत्रोः। नैष तदाऽभूत् कुत एतदागादिति। दिवमेव द्युलोकमेव वैश्वा-

---

आ॰ प्रायः। त इत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति। यत इति। योगक्षेमार्थं राजानं प्रत्युपगमनमिष्टमेवेति मन्वानो विविनक्ति। विद्यार्थिन इति। तथेत्यत्रात्मशब्दो द्रष्टव्यः। उपनयनं पादयोर्निपतनं वक्ष्यमाणवैश्वानरविद्यानं। तेनैतदित्यस्य सम्बन्ध इति यावत्। आख्यायिकातात्पर्यमुपसंहरति। यथेति। ११।

शिष्या हि महान्तः। आचार्यस्तु प्रतिवक्तीति न्यायेन प्रश्ने। नन्विति। वाक्यार्थमाचार्यम्भेन दूषयति। नैष दोष इति।

उ॰ प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्द्धा ते विपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १२ ॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमु-

---

भा॰ नरमुपास्से भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजाः शोभनं तेजो यस्य सोऽयं सुतेजा इति प्रसिद्धो वैश्वानर आत्मा । अयमात्मनोऽवयवभूतत्वात्त्वं त्वमात्मानमात्मैकदेशमुपास्से तस्मात्सुतेजसो वैश्वानरस्योपासनात्तव सुतमभिषुतं सोमरूपं कर्माणि प्रसुतं प्रकर्षेण च सुतमासुतं चाहर्गणादिषु तव कुले दृश्यन्ते अतीव कर्मिणस्त्वत्कुलीना इत्यर्थः । अत्स्यन्नं दीप्ताग्निः सन् पश्यसि च पुत्रपौत्रादिप्रियमिष्टं ॥

अन्योऽप्यन्नमत्ति पश्यति च प्रियं भवत्यस्य सुतं प्रसुतमासुतमित्यादिकर्मित्वं ब्रह्मवर्चसं कुले यः कश्चिदेतं यथोक्तमेवं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा तु वैश्वानरस्यैष न समस्तो वैश्वानरः । अतः समस्तबुद्ध्या वैश्वानरस्योपासनाच्छिरो मूर्द्धा ते

आ॰ बृहदारण्यकश्रुत्योपासनायामपि नैतदन्याय्यमित्याह । अन्यत्रापीति । आचार्यस्याजातशत्रोरिति सम्बन्धः । तस्यात्मत्वे हेतुमाह । आत्मन इति । एकाहादिरूपो ज्योतिष्टोमादिरहर्गणस्तत्र सुतं सोमरूपं कर्मादश्यं अधीने प्रसुतं यज्ञे स्यात्सुतमिति भेदः । तवेति पुनर्वचनमन्वयदर्शनार्थं ॥

न केवलं प्राचीनशालस्यैवोक्तमिदं फलं किन्त्वन्यस्यापि भवतीत्याह । अन्योऽपीति । तर्हि यथोक्तवैश्वानरस्यात्मादेव फलस्य-

उ॰ पास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासीनिष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्ट्वेतदात्मन इति होवाचान्धोऽभविष्यद्यन्मां

भा॰ विपरीतग्राहिणि व्यपतिष्यद्विपतितमभविष्यत् । यद्यदि मां नागतोऽभविष्यत् साध्वकार्षीर्यन्मामागतोऽसीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं हे प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच। शुक्लनीलादिरूपत्वाद्विश्वरूपत्वमादित्यस्य सर्वरूपत्वाद्वा ॥ सर्वाणि रूपाणि हि त्वाष्ट्राणि यतोऽतो वा विश्वरूप आदित्यस्तदुपासनात्तव बहु विश्वरूपमिहामुत्रार्थमुपकरणं दृश्यते कुले। किञ्च त्वामनुप्रवृत्तोऽश्वतरीभ्यां युक्तो रथोऽश्वतरीरथो दासीनिष्को दासीभिर्युक्तो निष्को हारो दासीनिष्कोऽत्स्यन्नमित्यादि समानं। चक्षुर्वैश्वानरस्य

आ॰ तेनाग्राह्यत्वाच्च ।मूर्द्धा त्विति । अक्षरार्थमुक्त्वा विवक्षितार्थमाह । साध्विति । १२ । अथ प्राचीनशाले तूष्णीम्भूते जिज्ञासमाने सत्यनन्तरमित्यर्थः । आदित्यस्य शुक्लत्वादिरूपमनर्थेन स्पष्टो भविष्यति । तस्य सर्वरूपत्वेन विश्वरूपत्वमुपपादयति । सर्वाणीति । अत्स्यन्नमित्यादि । चक्षुष्ट्वेतदित्यत्र प्राणमिति ज्ञेयः । चक्षुष्ट्वेतदित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । चक्षुरित्यादिना । तथापि तात्पर्यं

उ० नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १३ ॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय आयन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त

भा० तु सविता । तस्य समस्तबुद्ध्योपासनादन्धो भविष्यच्चक्षुर्हीनो भविष्यो यन्मां नागमिष्य इति पूर्व्ववत् ॥ १३ ॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादि समानं । पृथग्वर्त्माऽऽत्मा नाना वर्त्मानि यस्य वायोरावहोद्वहादिभिर्भेदैर्वर्त्तमानस्य सोऽयं पृथग्वर्त्मात्मा वायुः । तस्मात्पृथग्वर्त्मात्मनो वैश्वानरस्योपासनात् पृथङ्नानादिक्कास्त्वां प्रति बलयो वस्त्रान्नादिलक्षणा बलय आयन्ति आगच्छन्ति । पृथग्रथश्रेणयो रथपङ्क्तयोऽपि त्वामनुयन्ति । अत्स्यन्नमित्यादि समानं । प्राणस्त्वेष आत्मन इति

आ० यथा पूर्व्वं सत्यमित्याह । पूर्व्ववदिति । १३ । सत्वयशोपरमानन्तरमित्यथशब्दार्थः । पृथगित्यतः प्राक्तनमादिपदेन गृहीतं । पृथग्वर्त्मेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । नानेति । आभिमुख्येनागमनमायव । ऊर्द्धेन यान्तीत्युक्तः । तस्मात्त्वामित्यादि व्याचष्टे । तस्मादिति । नानादिक्का नानाविधास्तु दिक्षुभवा गन्तव्याः । अत्स्यन्नमित्यादि समानमित्यन्नादिपदमुपास्ते इत्यन्तवाक्-

उ॰ उदक्रमिष्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १४ ॥
अथ होवाच जनꣳ शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥
अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्दे-

---

भा॰ होवाच प्राणस्ते तव उदक्रमिष्यदुत्क्रान्तो ऽभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥१४॥ अथ होवाच जनमित्यादि समानं। एष वै बहुल आत्मा वैश्वानरः। बहुलत्वमाकाशस्य सर्वगतत्वाद्बहुलगुणोपासनाच्च। त्वं बहुलोऽसि प्रजया पुत्रपौत्रादिलक्षणया धनेन च हिरण्यादिना। सन्देहस्त्वेष, सन्देहो मध्यमशरीरं वैश्वानरस्य। दिहेर्धातोरुपचयार्थत्वान्मांसरुधिरास्थ्यादिभिश्च बहुलं शरीरं। तत्सन्देहस्ते तव शरीरं व्यशीर्य्यत शीर्णमभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥१५॥

व्या॰ हार्दमुत्तरवाक्येष्वभिप्रायसाम्यं मत्वाह। प्राणस्त्विति। १४।
इन्द्रद्युम्नोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः। जनादिपदमेव व्याख्यातव्याख्यानवाक्यसंग्रहार्थं। कथमाकाशस्य बहुलत्वमत आह। बहुलत्वमिति। कथं शरीरस्य मध्यमे भागे संदेहशब्दो वर्त्तते तत्राह। दिहेरिति। आकाशस्य सर्वगतत्वेन बहुलत्वा-देहस्य च परिच्छिन्नत्वेन तदभावात्। कथमाकाशं वैश्वानरस्य शरीरं स्यादित्याशङ्क्याह। मांसेति। तच्छरीरमिति शेषः।१५।

उ० हस्ते व्यशीर्य्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥२॥१५॥अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वꣳरयिमान् पुष्टिमानसि॥ १॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते बस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच बस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥२॥१६॥

भा० अथ होवाच बुडिलं आश्वतराश्विमित्यादि समानं। एष वै रयिरात्मा वैश्वानरो धनरूपः। अद्भ्योऽन्नं ततो धनमिति। तस्माद्रयिमान् धनवांस्त्वं पुष्टिमांश्च शरीरेण पुष्टेरन्ननिमित्तत्वात्। बस्तिस्त्वेष आत्मनो वैश्वानरस्य बस्तिर्मूत्रसङ्ग्रहस्थानं बस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्भिन्नो ऽभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥ १६॥

व्या० भगवो राजन्नात्मेति शब्दार्थः। कथमयमात्मको वैश्वानरो रयिरिति धनेन निर्दिश्यते तत्राह। अद्भ्य इति। अद्भ्यो धनमितिवक्ष्यार्थं वाचकेन कार्यं लक्ष्यत इत्यर्थः। तस्माद्रयिमान् रोमात्मनादित्येतद्धनरूपवैश्वानरोपासनाद्धनवानित्येव व्याख्ये कथं पुष्टिमानित्यधिकं वाऽऽपन्नत्वाह। पुष्टिश्चेति। मूत्राद्यो धनुर्वंशो बस्तिरित्यभिधीयत इत्याशयेनाह। बस्तिरिति। १६।

उ॰ अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमा-
त्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति
होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मान-
मुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशु-
भिश्च ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति
प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच
पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥
१७॥तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं

भा॰ अथ होवाचोद्दालकमित्यादि समानं। पृथिवीमेव
भगवो राजन्निति होवाच। एष वै प्रतिष्ठा पादौ वैश्वान-
रस्य। पादौ ते व्यम्लास्येतां विम्लानाववभविष्येतां शिथि-
लीभूतौ यन्मां नागमिष्य इति ॥ १७ ॥ तान् यथोक्तवैश्वा-
नरदर्शनवतो ह उवाच। एते यूयं वै खल्वित्यनर्थकौ यूयं

व्या॰ प्राचीनशालप्रभृतिषु पञ्चसु मौनमातिष्ठमानेष्वनन्तरमित्य-
थशब्दार्थं। उद्दालकाग्नेषूपासन्नेषु सामस्त्येन वैश्वानरविद्या
वक्तुकामस्तेषां मिथ्याज्ञानमनुवदति। तानित्यादिना। अन-
र्थकाविवानर्थकौ निपातौ न त्वनर्थकावेव। तेषां मिथ्याज्ञान-
त्वसिद्धिस्फारकत्वाद्यूयमित्यन्वयार्थं। प्रागुक्तमपि पाठक्रमेण पुन-
रनूद्य एषमिव विद्वांस इति सम्बन्धः। यथा जात्यन्धा हस्ति-
दर्शने भिन्नदृष्टयो भवन्ति तथा यूयं वैश्वानरमात्मानमेकमपि
सर्वात्मकं सन्तं भिन्नमिव विद्वांसः परिच्छिन्नात्मत्वेनैवात्मानं
बुद्धवन्तः। तथा च मिथ्यादर्शिनो यूयं प्रागेव प्रत्यवायाभ्यामाग-
तवन्तः साधुकृतवन्त इत्यर्थः। १८। प्रधानविद्यां वक्तुं यातनिका

उ॰ वैश्वानरं विद्वाꣳसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥

भा॰ पृथगिवापृथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वाꣳसोऽन्नमत्थ परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्धस्तिदर्शन इव जात्यन्धाः ॥ यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्द्धादिभिर्विशिष्टमेकं प्रादेशमात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रं। मुखादिषु वा करणेष्वकर्तृत्वेन मीयत इति प्रादेशमात्रः। द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणो वा प्रादेशमात्रः। प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति प्रादेशा द्युलोकादय एव तावत्परिमाणः प्रादेशमात्रः। शाखान्तरे तु मूर्द्धादिचिबुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति। इह तु न तथाभिप्रेतः। तस्य ह वा एतस्यात्मन इत्याद्युपसंहारात् ॥ प्रत्यगात्मतयाऽभिविमीयतेऽह-

---

आ॰ कृत्वा तामिदानीमुपदिशति। यस्त्वित्यादिना। एतमेवम्भूतं यस्तूपास्ते स सर्वेष्वन्नमत्तीति सम्बन्धः। एवं शब्दार्थमाह। यथोक्तेति। एवं समस्तं त्रैलोक्यात्मकमिति यावत्। प्रादेशमात्रमित्येतद्विभजते। प्रादेशैरिति। यथोक्तैरधिदैवतावयवैरध्यात्मं प्रत्यगात्मन्येवायं मीयत इति व्युत्पत्त्या प्रादेशमात्रत्वमिति यावत्। प्रकारान्तरेण व्याचष्टे। मुखादिषु चेति। तेषु हि प्रदेशेष्वयमकर्तृत्वेन साक्षितया मीयत इति व्युत्पत्त्या तथोच्यत इत्यर्थः। विधान्तरेण व्याचष्टे। द्युलोकादीति। अर्थान्तरमाह। प्रकर्षेणेति। व्याप्तमस्ति चैनमभिमिमितीति न्यायेन पक्षान्तरमाह। शाखान्तरे त्विति। ननु तर्हि शाखान्तरानुसारेण मूर्द्धादिचिबुकप्रदेश-

उ॰ तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूप प्राण पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयि पृथिव्येव पादौ उर

भा॰ मिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानर विश्वान्नराननयति पुण्यपापानुरूपां गतिं। सर्व्वात्मैव ईश्वरो वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्व्वात्मत्वात्। विश्वैर्वा नरै प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानर । तमेवमुपास्ते य सोऽदन्नन्नादी सर्व्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु सर्व्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्व्वेष्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेश प्राणिनामन्नमत्ति। वैश्वानरवित्सर्व्वात्मा सन्नन्नमत्ति। न यथाज्ञ पिण्डमात्राभिमान सन्नित्यर्थ। कस्मादेव। यस्मात्तस्य ह वै प्रकृतस्यैवैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूप प्राण पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयि पृथिव्येव पादौ

व्या॰ पर्यन्ते देहावयवे सम्पादितो वैश्वानर प्रादेशमात्र इति नेत्याह। इह त्विति। सर्व्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपासनादप्रमाणान्न जाबालश्रुतिरनर्थकेत्यर्थः। विशेषणान्तरं व्याचष्टे। प्रत्यगात्म तयेति। सर्व्वेश्वरत्व सर्व्वात्मत्व सर्व्वप्रत्यक्त्व वा हेतूकृत्य वैश्वान रशब्दमनेकधा व्याकरोति। विश्वानित्यादिना। ईश्वरो वैश्वानर इत्यत्र वैश्वानरपदमभयत्र सम्बध्यते। स वैश्वानरविदन्नमदन सर्व्वेषु लोकादिषु स्थितोऽन्नमत्तीति सम्बन्ध। कथमात्मशब्देन शरीरादयो गृह्यन्ते तत्राह। तेषु हीति। सर्व्वेषु लोकेष्विदा दित्यादेस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति। वैश्वानरविदिति। वैश्वानरेर पासक सर्व्वात्मा सन्नन्नमत्तीत्येव कस्मादेतेनिश्चितमित्याशङ्का

उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनो ऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ १८ ॥ तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयꣳ स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति

भा॰ अथ वा विध्यर्थमेतद्वचनमेव उपास्य इति । अथेदानीं वैश्वानरविदो भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादयिषन्नाह एतस्य वैश्वानरस्य भोक्तुरुर एव वेदिराकारसामान्यात् । लोमानि बर्हिर्वेद्यामिवोरसि लोमान्यास्तीर्णानि दृश्यन्ते । हृदयं गार्हपत्यो हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिवानन्तरीभवति । अतो ऽन्वाहार्यपचनोऽग्निर्मनः । आस्यं मुखमाहवनीयः । आहवनीय इव हूयतेऽस्मिन्नन्नमिति ॥ १८ ॥ तत्रैवं सति यद्भक्तं भोजनकाले आगच्छेद्भोजनार्थं तद्धोमार्थं तद्धोमीयं

व्या॰ मनूद्य हेतुप्रदर्शनपरत्वेनोत्तरं वाक्यमुपादत्ते । कस्मादित्यादिना । वैश्वानरस्य सर्वात्मत्वात्तदुपासकस्यापि तदात्मतया सर्वात्मत्वादसौ सर्वात्मभूतः सर्वत्रान्नमत्तीति युक्तमित्यर्थः । तस्येत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथ वेति । प्रधानविद्याङ्गभूतमग्निहोत्रं दर्शयितुकामो भूमिकां करोति । अथेति । सम्पादयितुमिच्छन्नाह । तदङ्गान्यप्यतिदिशतीत्यर्थः । वेदिरिति स्थण्डिलमात्रं गृह्यते । अग्निहोत्रे तावन्मात्रस्योपयुक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् । यथा वेद्यामास्तीर्यन्ते ये दर्भा बर्हिःशब्देनोच्यन्ते । हृदयस्य गार्हपत्यत्वं मनःप्रणयनहेतुत्वात् प्रणीतमुक्तमित्यर्थः । आहवनीयसादृश्यं च मुखस्य दर्शयति । आहवनीय इति ॥ १८ ॥ एवं सतीत्युक्तत्वादेवाग्निहोत्रे सम्पा-

उ० चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यत्यां यत्किञ्च द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ १९ ॥ अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥ व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यतीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २० ॥ अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने

भा० तद्भोक्तव्यं अग्निहोत्रसम्पत्त्यास्य विवक्षितत्वादग्निहोत्राहुतिकर्त्तव्यताप्राप्तिः । तत्र स भोक्ता यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां कथं जुहुयादित्याह । प्राणाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेणाहुतिमन्नादवदानप्रमाणमन्नं प्रक्षिपेदित्यर्थः । तेन

आ० इति सतीदर्थः । समादितस्ताधिकारानस्य सामान्यादावृत्तस्या-दीनि तदङ्गान्यत्र भवेयुरित्याशङ्क्य तद्विभागस्य विवक्षितत्वाभा-वमित्याह । अग्निहोत्रेति । स इति वैश्वानरविदो भोक्तुरुक्तिः । प्रकृतहोमाभावान्तरविभागमाह । स भोक्तेति । अन्नमिति मन्त्रो वा तत्परिमाण वा मन्त्रं वा एव्यते तत्र प्रदमं प्रकाश ।

उ० तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २१ ॥ अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ १ ॥ उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाश-

---

भा० द्यौश्चेत्यादि तृप्यति प्राणस्तृप्यति प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुरादित्यो यच्चान्यद्द्यौश्चादित्यश्च स्वामित्वेनाधितिष्ठतस्तच्च तृप्यति तस्य तृप्तिमनु स्वयं भुञ्जानस्तृप्यत्येवं प्रत्यक्षं । किञ्च प्रजादिभिश्च। तेजः शरीरस्था दीप्तिरुज्ज्वलत्वं प्रागल्भ्यं

आ० प्राणायेति। यद्दि द्वितीयमन्नमाह। व्याकृतीति। अन्नदानस्य प्रमाणं परिमाणं कस्मिंश्चित् परिमाणं प्रसिद्धं तेन परिमितमिति यावत्। तृतीयमेतमाह। तेनेति। भुञ्जानस्य तृप्तौ प्रत्यक्षं प्रमाणं प्राणादितृप्तौ शास्त्रमिति विभागमभिप्रेत्याह। प्रत्यक्ष

उ॰ स्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति॥२॥२३॥

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् ॥१॥ अथ

भा॰वा ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजः ॥ १९ ॥ अथ यां द्वितीयां ॥ २० ॥ अथ यां तृतीयां ॥ २१ ॥ अथ यां चतुर्थीं ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीमिति समानं ॥ २३ ॥

स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविद्वान्सन्नग्निहोत्रं प्रसिद्धं जुहोति यथाङ्गारानाहुतियोग्यानपोह्यानाहुतिस्थाने भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्तुल्यं तस्य तदग्निहोत्रहवनं स्याद्वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रमपेक्ष्येति प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दया वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रं स्तूयते। अतश्चैतद्विशिष्टमग्निहोत्रं कथं अथ य एतदेवं विद्वान-

आ॰ मिति ॥ प्रजादिभिश्च भोक्ता तृप्यतीति सम्बन्ध ॥१९॥२०॥ ॥२१॥२२॥२३॥

प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दाद्वारेण वैश्वानरविदो यथोक्तमग्निहोत्रमवश्यकर्त्तव्यतायै स्तौति। स यः कश्चिदित्यादिना ॥ प्राणाग्निहोत्रस्य वैशिष्ट्ये द्वैत्वन्तरमत शब्दोपात्तं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति। कथमित्यादिना॥ नैयमिकाग्निहोत्रनिन्दाद्वारा प्राणाग्निहोत्रस्तुत्यन्तरं विधान्तरेण तस्यैव निरवद्यता कीर्त्यत इत्यथशब्दार्थः। एतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तं। एवमिति॥ वैश्वानरस्योक्तसर्व्वात्मत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः। अग्निहोत्रमिति सायंप्रातरादिकर्माग्निहोत्रं गृह्यते। कथमिदमुक्तार्थं सर्व्वेषु लोकेष्वन्नमत्तीति

उ॰ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति ॥२॥ तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवꣳ हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्नि-

---

भा॰ ग्निहोत्रं जुहोति तस्य यथोक्तवैश्वानरविज्ञानवतः सर्व्वेषु लोकेष्वित्याद्युक्तार्थं । हुतमन्नमत्तीत्यनयोरेकार्थत्वात् ॥

किञ्च तद्यथा इषीकायास्तूलमग्रमग्नौ प्रोतं प्रक्षिप्तं प्रदूयेत प्रदह्येत क्षिप्रमेवं ह्यस्य विदुषः सर्व्वात्मभूतस्य सर्व्वान्नानामत्तुः सर्व्वे निरवशिष्टाः पाप्मानो धर्म्माधर्म्माख्या अनेकजन्मसञ्चिता इह च प्राक् ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञानसहभाविनश्च प्रदूयन्ते प्रदह्येरन् । वर्त्तमानशरीरारम्भकपापवर्ज्जं लक्ष्यं प्रतिमुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात्तस्य न दाहः ।

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति भुङ्क्ते । यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टानर्हायोच्छिष्टं प्रयच्छेदुच्छिष्टं दद्यात् प्रतिषिद्धमुच्छिष्टदानं यद्यपि कुर्यादात्मनि हैवास्य चण्डा-

---

आ॰ वाक्यं व्याख्यातं । तस्य सर्व्वेषु लोकादिषु हुतं भवति इत्यन्यादृशमिदं वाक्यं तत्राह । हुतमिति ॥

इतश्च वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति वक्तुं वैश्वानरविद्यां स्तौति । किञ्चेति ॥ तत्र वैश्वानरविद्यामाहात्म्ये दृष्टान्त इति यावत् । ईषिका मुञ्जामध्यवर्त्तितृणस्यैतत् ॥ सर्व्वप्रारब्धकर्म्मणोऽपि दाहमाशङ्क्याह । वर्त्तमानेति ॥

वैश्वानरविद्याया महाफलत्वे सिद्धे तद्वतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति तत्फलं सर्व्वदोषास्पृष्टत्वमित्याशयेनाह । य एतदिति ॥

उ॰ होत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्माद् हैवंविद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतꣳ स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्य्युपासत एवꣳ सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥ ५ ॥ २४ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा॰ तदेहस्ये वैश्वानरे तद्धुतं स्यान्नाधर्मनिमित्तमिति विद्यामेव स्तौति। तदेतस्मिन्स्तुत्यर्थे श्लोको मन्त्रोऽप्येष भवति। यथेह लोके क्षुधिता बुभुक्षिता बाला मातरं पर्य्युपासते कदा नो माताऽन्नं प्रयच्छतीत्येवं सर्व्वाणि भूतान्यन्नादान्येवंविदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते कदा त्वसौ भोक्ष्यत इति जगत्सर्व्वं विद्वद्भोजनेन तृप्तं भवतीत्यर्थः। द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

व्या॰ विद्यामेव विद्यास्तुतिद्वाराऽग्निहोत्रमिति यावत् स्तुत्यर्थेऽग्निहोत्रस्य स्तुतिरूपो योऽर्थस्तस्मिन्नित्येतन्मन्त्रस्य तात्पर्य्यार्थं दर्शयति। जगदिति ॥ विदुषो वैश्वानरात्मन सर्व्वात्मत्वादित्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

ॐ तत्सत् ॥

उ॰ हरिः ॐ ॥ श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तꣳ ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्य्यं न वै सोम्याऽस्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥

भा॰ ॐ श्वेतकेतुर्हारुणेय आसेत्याद्यध्यायसम्बन्धः । सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानित्युक्तं कथं तस्माज्जगदिदं जायते तस्मिन्नेव च लीयतेऽनिति च तेनैवेत्येतद्वक्तव्यं । अनन्तरञ्चैकस्मिन्भुक्ते विदुषि सर्व्वं जगत्तृप्तं भवतीत्युक्तं तदेकत्वे सदात्मनः सर्व्वभूतस्योपपद्यते नात्मभेदे कथञ्च तदेकत्वमिति तदर्थोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । पितापुत्राख्यायिका विद्यायाः सारिष्ठत्वप्रदर्शनार्था । श्वेतकेतुरिति नामतो ह इत्यैतिह्यार्थः । आरुणेयोऽस्य पौत्र आस बभूव । तं पुत्रं ह आरुणिः पिता योग्यं विद्याभाजनं मन्वानस्तस्योपनयनकालात्ययञ्च पश्यन्नुवाच हे श्वेतकेतोऽनुरूपं गुरुं कुलस्य नो गत्वा वस ब्रह्मचर्य्यं । न चैतद्युक्तं यदस्मत्कुलीनो

आ॰ ॐ वर्त्तिष्यमाणाध्यायस्यातीतेन सन्दर्भेण सम्बन्धं वक्तुं प्रतीकं गृहीत्वा तं प्रतिजानीते । श्वेतकेतुरिति ॥ तमेव प्रकटयन्प्रथमं द्वितीयेनाध्यायेनास्य सम्बन्धं कथयति । सर्व्वमिति ॥ एतद्वक्तव्यं तदर्थोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यत इति सम्बन्धः । व्यवहितसम्बन्धमुक्त्वाऽव्यवहितं समादर्शयति । अनन्तरञ्चेति ॥ अध्यायतात्पर्य्यमुक्त्वाऽऽख्यायिकातात्पर्य्यमाह । पितेति ॥ पिता प्रतिवक्ता पुत्रश्च प्रष्टेत्येवं विधेयमाख्यायिका । सा च विद्यायाः सारिष्ठत्वद्योतनार्था । पिता हि पुत्राय सारतममेवोपदिशतीत्यर्थः । कुलस्यानुरूपमित्यादिवचनान्न कुलाधमस्य गुरुत्वमिति गम्यते ब्रह्मचर्य्यमध्ययनार्थमिति शेषः । गत्वेत्यादिवचनात्स्वयमधीतमनध्ययनमिति

उ॰ स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान् वेदानधीत्य महामनाऽनूचानमानी स्तब्ध एयाय तꣳ ह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामनाऽअनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशम-

भा॰ हे सोम्याननूच्यानधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ब्राह्मणान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्त इति ॥

तस्मातः प्रवासोऽनुमीयते पितुः । येन स्वयं गुणवान् सन्पुत्रं नोपनेष्यति स पित्रोक्तः श्वेतकेतुर्द्वादशवर्षः सन्नुपेत्याचार्य्यं यावच्चतुर्विंशतिवर्षो बभूव तावत्सर्व्वान् वेदांश्चतुरोऽप्यधीत्य तदर्थञ्च बुद्ध्वा महामना महद्गम्भीर मनो यस्य स ममात्मानमन्यैर्मन्यमानं मनो यस्य सोऽयं महामना अनूचानमान्यनूचानमात्मानं मन्यत इत्येवं शीलो यः सोऽनूचानमानी स्तब्धोऽप्रणतस्वभाव एयाय गृहं । तमेवम्भूतं ह्यात्मनोऽननुरूपं शीलं स्तब्धं मानिनं पुत्रं दृष्ट्वा पितोवाच सद्धर्मावतारचिकीर्षया श्वेतकेतो यन्निदं महामना अनूचानमानी स्तब्धश्चासि कस्तेऽतिशयः प्राप्त उपाध्यायादुतापि तमादेशमादिश्यत इत्यादेशः । केवलशास्त्राचार्य्योपदेशगम्यमित्येतद्येन वा परं ब्रह्मादिश्यते ऽसावादेशस्तमप्राक्ष्य पृष्टवानस्याचार्य्यं तमादेशं विशिनष्टि येनादेशेन श्रुते-

आ॰ सूचितं । माभूदुपनयनमध्ययनञ्चेत्याशङ्क्याह । न चैतद्युक्तमिति ॥ किमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं नाध्यापयति तत्राह । तस्येति ॥ अत शब्द स्पष्टविषयं । अनुमानं कम्पनं तत्र

उ० प्राक्ष्यो येनाश्रुतꣳ श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं

भा० नाश्रुतमप्यन्यच्छ्रुतं भवत्यमतं मतमतर्कितं तर्कितं भवत्यविज्ञातं विज्ञातमनिश्चितं निश्चितं भवतीति ॥ सर्वानपि वेदानधीत्य सर्वं चान्यद्वेद्यमधिगम्याप्यकृतार्थ एव भवति यावदात्मतत्त्वं न जानातीत्याख्यायिकातोऽवगम्यते । तदेतदद्भुतं श्रुत्वाह कथं न्वेतदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्यद्विज्ञातं भवतीत्येवं मन्वानः पृच्छति कथं नु केन प्रकारेण हे भगवः स आदेशो भवतीति । यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सोम्य। यथा लोके एकेन मृत्पिण्डेन रुचककुम्भादिकारणभूतेन विज्ञातेन सर्वमन्यत्तद्विकारजातं मृण्मयं मृद्विकारजातं विज्ञातं स्यात् । कथं मृत्पिण्डे कारणे विज्ञाते कार्यमन्यद्विज्ञातं स्यात् । नैष दोषः।कारणेनानन्यत्वात् कार्यस्य

व्या० कल्पकमाह । येनेति ॥ अनूचानोऽनुवचनसमर्थः । कर्मव्युत्पत्त्या करणव्युत्पत्त्या चादेशशब्दो व्याख्यातः ॥ किमित्यधीत्य सर्वं वेदमधिगततदर्थं च पुत्रमात्मविद्यामधिकृत्य पिता पृच्छति तस्य सर्ववेदाध्ययनादिनैव कृतार्थत्वादित्याशङ्क्याह । सर्वानपीति ॥ तदेतदद्भुतं श्रुत्वा ह्येतदुक्तं विवृणोति । कथं न्विति ॥ मृण्मयमित्यस्य व्याख्या मृद्विकारजातमिति । तद्यथा मृत्पिण्डेन विज्ञातेन विज्ञातं स्यात्तथाऽन्यदपि सर्वं कारणेन विज्ञातेन तद्विकारजातं विज्ञातं भवतीति योजना ॥ अन्यविज्ञानादन्यविज्ञानमदृष्टत्वादश्लिष्टमिति शङ्कते । कथमिति ॥ कार्य-

उ॰ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं ॥ ४ ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्व्वं लोहमयं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यं ॥ ५ ॥ यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्व्वं कार्ष्णायसं विज्ञातꣳ स्याद्वा-

भा॰ यन्मन्यसेऽन्यस्मिन् विज्ञातेऽन्यन्न ज्ञायत इति । सत्यमेवं स्यात्। यद्यन्यत्कारणात्कार्य्यं स्यान्न त्वेवमन्यत्कारणात्कार्य्यं॥ कथं तर्हीदं लोके इदं कारणमयमस्य विकार इति। शृणु वाचारम्भणं वागारम्भणं वागालम्बनमित्येतत् । कोऽसौ । विकारो नामधेयं । नामैव नामधेयं स्वार्थे धेयट्प्रत्ययः । वागालम्बनमात्रं नामैव केवलं विकारो नामवस्त्वस्ति परमार्थतो मृत्तिकेत्येव मृत्तिकैव सत्यं वस्तिति ॥ यथा च सोम्यैकेन लोहमणिना सुवर्णपिण्डेन सर्व्वमन्यद्विकारजातं कटकमुकुटकेयूरादि विज्ञातं स्यात्। वाचारम्भणमित्यादि समानं । यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेनोपलक्षितेन कृष्णायसपिण्डेनेत्यर्थः । सर्व्वं कार्ष्णायसं कृष्णायसो विकारजातं विज्ञातं स्यात्। समानमन्यत्। अनेकदृष्टान्तोपादानं दार्ष्टा-

आ॰ कार्य्यकारणयोरन्यत्वासिद्धेर्नैवमिति परिहरति । नैष दोष इति ॥ तदेव स्फुटयति । यन्मन्यस इत्यादिना ॥ अन्यत्वाभावे लोकप्रसिद्धिविरोधं शङ्कते । कथं तर्हीति ॥ वाचारम्भणमित्यत्र वाचेति तृतीया सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या ॥ नामधेयमित्यस्यार्थं कथयति । नामैवेति ॥ विकारस्य मिथ्यात्वे किं परमार्थतोऽस्तीत्याशङ्क्याह ॥

उ॰ वारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यं एवꣳ सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्यद्ध्येतदवेदिष्यन्

भा॰ न्तिकानेकभेदानुगमार्थं दृढप्रतीत्यर्थञ्चैव सोम्य स आदेशो यो मयोक्तो भवतीत्युक्तवति पितर्य्याहेतरो न वै नूनं भगवन्तः पूजावन्तो गुरवो मम ये ते एतद्भगवदुक्तवस्तुनाऽवेदिषुर्न विज्ञातवन्तो नूनं ॥ यद्यदि ह्यवेदिष्यन् विदितवन्त एतद्वस्तु कथं मे गुणवते भक्तायानुगताय नावक्ष्यन्नोक्तवन्तस्तेनाहं मन्ये न विदितवन्त इति । अवाच्यमपि गुरोर्न्यग्भावमवादीत्पुनर्गुरुकुलं प्रति प्रेषणभयात् । अतो भगवांस्त्वेव मे मह्यं तद्वस्तु येन सर्व्वज्ञत्वं ज्ञातेन मे स्यात्तद्ब्रवीतु कथयत्वित्युक्तः पितोवाच तथास्तु सोम्येति ॥ १ ॥ सदेव । सदित्यस्तितामात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्व्वगतं । एकं निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते

आ॰ मृत्तिकेत्येवेति । एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किमनेकदृष्टान्तोपादानेनेत्याशङ्क्याह । अनेकेति । न वा इत्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे । भगवन्त इति । तेषामज्ञाने हेतुमाह । यदित्यादिना । ननु श्वेतकेतुर्गुरूणामज्ञानमाचक्षाणो गुरुद्रोही प्रत्यवायी स्यादित्याशङ्क्याह । अवाच्यमपीति । गुरूणामज्ञानमतःशब्दार्थः ॥ १ ॥ यद्विज्ञानेन सर्व्वविज्ञानं लभ्यते तद्विज्ञानं प्रतिज्ञातं प्रकटीकर्त्तुं सर्व्वस्य सन्मात्रत्वं प्रतिजानीते । सदेवेति । सच्छब्दस्य सामान्यविषयत्वं व्युदस्यति । सदितीति । तस्य पृथिव्यादिभ्यो विशेषं दर्शयति । सूक्ष्ममिति । आकाशादिभ्यो विशेषमाह । निर्विशेषमिति । अन्यविशेषव्यावृत्त्यर्थं विशेष-

उ॰ कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवाꣳस्त्वेवमेतद्ब्रवीत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥७॥ १ ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयं ॥

भा॰ सर्व्ववेदान्तेभ्यः । एवशब्दोऽवधारणार्थः । किन्तदवध्रियत इत्याह । इदं जगन्नामरूपक्रियावद्विकृतमुपलभ्यते यत्तत्सदेवासीदित्यासीच्छब्देन सम्बध्यते । कदा सदेवेदमासीदित्युच्यते अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः ॥

किं नेदानीमिदं सद्येनाग्रऽआसीदिति विशेष्यते न कथं तर्हि विशेषणं इदानीमपीदं सदेव किन्तु नामरूपविशेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयं चेतीदञ्च भवति । प्रागुत्पत्तेस्त्वग्रे केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेद-

---

व्या॰ माह । सर्वंगतमिति ॥ तस्य ताटस्थ्यं व्यावर्त्तयति । एकमिति ॥ प्रत्यगभिन्नस्य तस्य ससारित्वं वारयति । निरञ्जनमिति ॥ निष्क्रियत्वेन तत्कूटस्थत्वमाह । निरवयवमिति ॥ यथोक्ते वस्तुनि प्रमाणमाह । यदवगम्यत इति ॥

विशेषणानुसारेण शङ्कते । किं नेदानीमिति ॥ वर्त्तमानदशायामसत्त्वं जगतो नास्तीत्याह । नेति ॥ सदा सत्ताविशेषे विशेषणं न निर्वहतीति शङ्कते । कथमिति ॥ किं विशेषणसामर्थ्यादिदानीमसत्त्वं जगतश्चोद्यते किंवा विशेषणस्यार्थवत्त्वं पृच्छ्यते तत्राद्यं दूषयति । इदानीमपीति ॥ प्रत्यक्षविरोधान्न वर्त्तमानावस्थाया जगदसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । किन्त्विति ॥ यच्चेदं वर्त्तमानं जगन्नामरूपविशेषणवदालक्ष्यते तदिदंशब्दस्य तद्बुद्धेश्च विषयभावेन स्थितं भवतीति कृत्वेदमिदानीमित्यपि व्यवह्रियते तदेव त्वग्रे प्रागुत्पत्ते सच्छब्दतद्बुद्धिभ्यामेतावन्मात्रगम्यमेव न त्विदंशब्दस्य तद्बुद्धेश्च विषयो भवतीत्यपि सदेवेदमग्र आसीदि-

भा० अग्र आसीदित्यवधार्य्यते । न हि प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपवद्वेदमिति ग्रहीतुं शक्यं वस्तु । सुषुप्तकाल इव । यथा सुषुप्तादुत्थितः सत्त्वमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सन्मात्रमेव केवलं वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः ॥

यथेदमुच्यते लोके । पूर्व्वाह्णे घटादिसिसृक्षुणा कुलालेन मृत्पिण्डं प्रसारितमुपलभ्य ग्रामान्तरं गत्वा प्रत्यागतोऽपराह्णे तत्रैव घटशरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्य्यमुपलभ्य मृदेवेदं घटशरावादि केवलं पूर्व्वाह्णे आसीदिति तथैवोच्यते सदेवेदमग्र आसीदिति ॥ एकमेवेति । स्वकार्य्यपतितमन्यन्नास्तीत्येकमेवेत्युच्यते । अद्वितीयमिति ॥ मृद्व्यतिरेकेण मृदो यथाऽन्यद्घटाद्याकारेण

व्या० त्यवधार्य्यते तस्मादिदंशब्दबुद्धियोग्यत्वापेक्षं प्राक्कालीने जगत्यविरुद्धमित्यर्थः ॥ यथावर्त्तमानावस्थायामपि जगतः सत्त्वे किमिति तत्रेदंशब्दबुद्धिर्न क्रमतेऽत आह । न हीति ॥ यथा सुषुप्ते काले सदपि वस्तु नेदंशब्दबुद्ध्योर्गोचरः तथा प्रागुत्पत्तेः सदपि जगन्नामवत्त्वेन रूपवत्त्वेन चेदमिति न व्यवहर्त्तुं शक्यं करणोपसंहारस्योभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ सुषुप्तेऽपि वस्तुनो न सत्त्वं मानाभावादित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ तत्र वस्तुनोऽसत्त्वमुत्थितस्य परामर्शादनुभूतस्यानुभवितुश्चाभावे तदयोगात् । न च तत्र विभक्तं वस्तु दृश्यते सुषुप्त्यभावप्रसङ्गादतस्तत्र केवलसन्मात्रं वस्त्विति यथावगमस्तथा प्रागुत्पत्तेरपि सर्व्वं सन्मात्रमुक्तमेवेत्यर्थः । उक्तमेवार्थं सम्प्रतिपन्नेनोदाहरणान्तरेण समर्थयते ॥ यथेत्यादिना ॥ किमिदं सदित्यपेक्षायां तल्लक्षणमाह । एकमिति ॥ अवधारिते लक्षणवाक्ये प्रथमं विशेषणयोरर्थमाह । स्वकार्य्येति ॥ सजातीयस्वगतभेदहीनमित्यर्थः ॥ विशेषणान्तरमादाय व्याकरोति । अद्वितीयमिति ॥ विजातीयभेदशून्यमित्यर्थः । यदुक्तं

उ० तद्धैक आहुरसदेवेदमग्रऽआसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायेत ॥ १ ॥

भा० परिणमयितृकुलालादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्व्यतिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । अद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वस्त्वन्तरं विद्यत इत्यद्वितीयं । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्सामानाधिकरण्यं सर्व्वस्योपपद्यते । द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्ध्यनुवृत्तेः । सद्द्रव्यं सन् गुणः सत् कर्म्मेत्यादिदर्शनात् । सत्यमेवं स्यादिदानीं प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्य्यं सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते । वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्य्यस्यासत्त्वाभ्युपगमात् । न चैकमेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्वैशेषिकपरिकल्पितात् सतोऽन्यत्कारणमिदं सदुच्यते ॥

मृदादिदृष्टान्तेभ्यस्तत्र हैतस्मिन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपणे एके वैनाशिका आहुर्वस्तु निरूपयन्तोऽसदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवाद्वितीयमासीदिति । सद-

---

आ० सत्सामानाधिकरण्यात्सदेव सर्व्वमिति तन्त्रारम्भवादी ब्रूते । नन्विति । किं कार्य्यस्य सत्सामानाधिकरण्यं वर्त्तमानदशायां परपक्षेऽपि सम्भवतीत्युच्यते किं वा प्रागवस्थायामपीति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति । प्रागुत्पत्तेस्त्विति । तत्तुल्यवाक्यस्य परपक्षे दुर्योज्यमित्याह । न चेति । वाक्यद्वयपर्य्यालोचनया परपक्षासम्भवमुपसंहरति । तस्मादिति ।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरैकरूप्याद्दृष्टान्ताभ्यां कार्य्यकारणाभेदसिद्धत्वाच्च वैशेषिकपक्षासिद्धिरित्याह । मृदादीति । वैशे-

भा॰ भावमात्र हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वं कल्पयन्ति बौद्धाः । न तु सत्प्रतिद्वन्द्विवस्त्वन्तरमिच्छन्ति । यथा सच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतं तद्विपरीतं तत्त्वं भवतीति नैयायिकाः ॥

ननु सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेरिदमभिप्रेतं वैनाशिकैः । कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयञ्चेति कालसम्बन्धः सङ्ख्यासम्बन्धोऽद्वितीयत्वं चोच्यते तैः ॥

बाढं । न युक्तं तेषां भावाभावमात्रमभ्युपगच्छतां । असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवाभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुपपत्तेः । इदानीमभ्युपगन्त्राभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति

व्या॰ धिकपक्षासम्भवेऽपि वैनाशिकपक्षो भविष्यतीति शङ्कते । तत्त्वेति ॥ असच्छब्दस्य तुच्छत्वावच्छिन्नविषयत्वं वारयति । अभावमात्रमिति ॥ सतोऽन्यदसदिति स्थितेरसदादिनाऽपि प्रतियोगिभूतं सदा स्थितमित्याशङ्क्याह । सदभावमात्रमिति ॥ तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति ॥ सदिति यथाभूतमसदिति चेत्ततो विपरीतं गृह्यमाणं सच्चासच्चेति द्विविधं तत्त्वं भवतीति यथा नैयायिका वदन्ति द्वे तत्त्वे सदसती भावाभावाविति तैरभ्युपगमान्न तथा बौद्धैर्द्विविधं तत्त्वमिष्टं सदत्यन्ताभावोऽसदित्यभ्युपगमात् । अप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्यात्यन्ताभानतया शशविषाणं नास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ तमिमं वैनाशिकपक्षं शिष्यमुखेन दूषयति । नन्वित्यादिना ॥

शिष्योक्तमङ्गीकरोति । बाढमिति ॥ भावस्य योऽभावस्तन्मात्रमसदित्यभ्युपगच्छतां तेषां पक्षे न युक्तं कालसम्बन्धाद्यसत इति युक्तमेव त्वयोक्तमित्यर्थः । किञ्च तन्मते यस्य कस्य चिदसत्त्वमिष्टं ॥ सर्वस्य वेति विकल्प्याद्यमुपेत्य द्वितीयं दूषयति । असत्त्वेति ॥ किमभ्युपगन्त्रा यदा कदाचिदभ्युपगम्यते किं वा प्रागवस्थायामपीति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयन्नाशङ्कते । इदानीमिति ॥ स किं तदानीमसत्त्वान्नाभ्युपगम्यते तथा प्रागवस्थायामभ्युपगन्ता

भा॰ चेत् । न । प्रागुत्पत्तेः सदभावस्य प्रामाणाभावात् । प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्पनानुपपत्तिः । ननु कथं वस्त्वाकृते शब्दार्थत्वे ऽसदेवमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिः स्यादनुपपत्तौ चेदं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् । नैष दोषः । सद्ग्रहणनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य ॥

सदित्ययं तावच्छब्दः सदाकृतिवाचकः । एकमेवाद्वितीयमित्येतौ च सच्छब्देन च समानाधिकरणौ । तथेदमासीदिति च । तत्र नञ् सद्वाक्ये प्रयुक्तः सद्वाक्यमेवावलम्ब्य सद्वाक्यार्थविषयां बुद्धिं सदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येव-

---

आ॰ सन्नित्यस्याप्यभ्युपगन्तुरिदानीमभ्युपगमसम्भवान्न हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वे मानाभावः । विमतः कालो ध्वान्तसत्तावान् कालत्वात्सम्मतवदित्यनुमानादित्याह । प्रागुत्पत्तेरिति ॥ परपक्षं दूषयित्वा वाक्यतात्पर्यं दर्शयितुं चोदयति । नन्विति ॥ अन्यापोहस्य शब्दार्थत्वे सत्यपोह्य वस्तुनस्तदर्थत्वे वा कथमसदितिशब्दस्यार्थसिद्धिराकृतेश्च मीमांसकप्रक्रियया शब्दार्थत्वे सत्येकमद्वितीयमितिपदयोराकृतिवाचकत्वायोगादर्थानुपपत्तिस्तदभावे च पदार्थसंसर्गात्मनो वाक्यार्थस्यानुपपत्तिः । वाक्यार्थस्यानुपपत्तौ च निर्विषयमिदं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । सदभिनिवेशनिवृत्त्यर्थमिदं वाक्यं न तु शून्यमेव साक्षादभिधत्ते ॥ तत्र वाक्याप्रामाण्यमिति परिहरति । नैष दोष इति ॥

तथापि कथमसदादिशब्दानामगृहीतशक्तित्वे वाक्यार्थोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । सदित्ययमिति ॥ एकमद्वितीयमितिशब्दद्वयवदिदमासीदिति च शब्दौ सच्छब्देन समानाधिकरणावेवेत्याह । तथेति ॥ सदेवेत्यादिवाक्यस्योक्तविधयार्थवत्त्वेऽपि कथमसदेवेत्यादिवाक्यमर्थवदित्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ इवशब्दो यद्दर्शितमर्थं सद्दिति पृथक्प्रयोगादित्यर्थः । किमिति वाक्यस्य सदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वं सदभावपरत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न

उ॰ कुतस्तु खलु सोम्यैवꣳ स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति ॥

भा॰ लक्षणां ततः सद्वाक्यार्थान्निवर्त्तयति। अश्वारूढ इवाश्वालम्बनोऽश्वं तदभिमुखविषयान्निवर्त्तयति तद्वत्। न तु पुनः सदभावमेवाभिधत्तेऽतः पुरुषस्य विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थपरमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते। दर्शयित्वा हि विपरीतग्रहणं ततो निवर्त्तयितुं शक्यत इत्यर्थवत्त्वाऽसदादिवाक्यस्य श्रौतत्वं प्रामाण्यञ्च सिद्धमित्यदोषः। तस्मादसतः सर्वाभावरूपात्सद्विद्यमानमजायत समुत्पन्नं। अडाभावश्छान्दसः। तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाशिकपक्षं दर्शयित्वा प्रतिषेधति। कुतस्तु प्रमाणात् खलु हे सोम्य एवं स्यादसतः सज्जायेत इत्येवं कुतो भवेन्न कुतश्चित्प्रमा-

---

व्या॰ त्विति॥ सदभावस्यात्यन्ताभावलक्षणस्य तुच्छत्वाच्छब्दशक्तिगोचरत्वासम्भवादित्यर्थः॥ अन्यपरत्वासम्भवे सदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वं वाक्यस्य सिद्धमित्युपसंहरति। अत इति॥ प्रकाले पुरुषस्य सदभिनिवेशनिवृत्तिरेव विवक्षिता चेत्तर्हि नञ्पदमेव प्रयोक्तव्यं किमित्यसदेवेदमग्र आसीदिति प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह। दर्शयित्वा हीति॥ अथवा सदेवेत्यादिना स्वपक्षमुक्त्वा तद्दृढीकरणार्थत्वेनासदेवेत्यादिनानुवादोऽयमिति तात्पर्यान्तरमाह। दर्शयित्वा हीति॥ प्रथमे पक्षे तस्मादित्यादिवाक्यस्यार्थाभावाद्द्वितीयः पक्षो गृहीतः। तत्र कारणस्यासत्त्वमुक्तमिदानीं कार्यस्यापि तद्दर्शयति। तस्मादिति॥ अजायतेति वक्तव्ये कथ श्रुत्या जायतेति प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह। अडाभाव इति॥ कुतस्तु खल्वित्यादिवाक्यालोचनायामपि द्वितीय पक्षो ग्राह्य इत्यभिप्रेत्याह। तदेत-

भा॰ स्यादेवं सम्भवतीत्यर्थः। यदपि बीजोपमर्द्देऽङ्कुरो जायमानो दृष्टोऽभावादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषां। कथं ये तावद्बीजावयवा बीजसंस्थानविशिष्टास्तेऽङ्कुरेऽप्यनुवर्त्तन्त एवं न तेषामुपमर्द्दोऽङ्कुरजन्मनि। यत्पुनर्बीजाकारसंस्थानं तद्बीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकैरभ्युपगम्यते यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येताथ तदस्त्यवयवव्यतिरिक्तं वस्तुभूतं तथाच सत्यभ्युपगमविरोधः। अथ संवृत्त्याभ्युपगतं बीजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इति चेत्। केयं संवृत्तिर्नाम किमसावभाव उत भाव इति। यद्यभावो दृष्टान्ताभावः॥

अथ भावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः। बीजावयवेभ्यो ह्यङ्कुरोत्पत्तिः। अवयवा अप्युपमृद्यन्त इति चेत्। न। तदवयवेषु तुल्यत्वात्। यथा वैनाशिकानां बीजसंस्थानरूपोऽ-

---

व्या॰ दिति॥ विमतमभावपुरस्सरं कार्य्यत्वादङ्कुरवदिति प्रवृत्ते। यदपीति॥ अप्रसिद्धविशेषणत्वं मत्वा परिहरति। तदपीति॥ बीजोपमर्द्देनाङ्कुरोत्पत्तेरिष्टत्वात्पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वेति प्रवृत्ते। कथमिति॥ किमङ्कुरोत्पत्तौ बीजावयवा उपमृद्यन्ते किं वा बीजाकारसंस्थानमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। ये तावदिति॥ द्वितीयं दूषयति। यत्पुनरिति॥ तत्किं परमार्थवस्तु किं वा संवृत्तिसिद्धं। नाद्योऽभ्युपगमविरोधादित्युक्तं द्वितीयमुत्थापयति। अथ संवृत्त्येति॥ संवृत्तिं विकल्पयति। केयमिति॥ आद्ये भावस्याभावादुत्पत्तौ दृष्टान्ताभावः संवृतेरवस्तुत्वेन च बीजसत्त्वासाधकत्वादित्याह। यद्यीति॥

द्वितीयमनूद्य दूषयति। अथेति॥ तत्त्वं यया संव्रियते आच्छाद्यते सा संवृत्तिर्लौकिकी बुद्धिः सा चेद्भावरूपेष्टा तर्हि तया बीजावयवानामङ्कुराकारपरिणामसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः। लौकिकबुद्धिमनाश्रित्य परमतमेवादाय प्रवृत्ते। अवयवा इति।

भा० वयवी नास्ति। तथावयवा अपीति। तेषामप्युपमर्दानुपपत्तिः। बीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवास्तदवयवानामप्यन्ये सूक्ष्मास्तदवयवा इत्येवं प्रसङ्गस्याऽनिवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दानुपपत्तिः। सद्बुद्ध्यनुवृत्तेः सत्तानिवृत्तिश्चेति सदादिनां सत एव सदुत्पत्तिः सेत्स्यति। न त्वसदादिनां दृष्टान्तोऽस्त्यसतः सदुत्पत्तेः। मृत्पिण्डाद्धटोत्पत्तिर्दृश्यते सदादिनां तद्भावे च भावात्तदभावे चाभावात्॥ यद्यभावादेव घट उत्पद्येत घटार्थिना मृत्पिण्डो नोपादीयेत॥

अभावशब्दबुद्ध्यनुवृत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत न त्वेतद्-

आ० असत्यवयविन्युपमर्दायोगवदवयवेष्वपि तदयोगस्य तुल्यत्वान्नेदं चोद्यमित्युत्तरमाह। न तदवयवेष्विति॥ तदेव स्फुटयति। यथेति॥ नन्वन्त्यो परमावयवो नास्त्यवयवास्तु सन्त्येवेति तत्राह। बीजावयवानामपीति॥ तर्हि तेषामङ्कुरजन्मन्युपमर्दः स्यादिति चेत्तत्राह। तदवयवानामपीति॥ न चाङ्कुरजन्मन्यवयवपरम्पराविश्रान्तिभूमिरुपपद्यते तस्याः शून्यत्वे तदुपमर्दे सत्कार्यवादापातात्। अशून्यत्वेऽपि कार्यत्वे कादाचित्कत्वस्य सावयवत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यादकार्यत्वे भावस्येदुपमर्दासिद्धिरभावस्येत्तदुपमर्दे सत्कार्यवादापत्तिरेवेति भावः॥ असद्वादस्याप्रामाणिकत्वमुक्त्वा सद्वादस्य प्रामाणिकत्वमाह। सद्बुद्धीति॥ परमते दृष्टान्ताभावमुक्तमनूद्य स्वमते तत्सत्त्वं च समुच्चिनोति। न त्विति॥ घटस्याप्यभावादेवोत्पत्तेरिष्टत्वाद्दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याह। यदीति॥

किञ्च यद्यस्योपादानं दृष्टं तच्छब्दप्रत्ययौ तत्रानुवर्तेते यथा तथा भावश्चेद्घटादेरुपादानं तच्छब्दधियौ तत्रानुवृत्ते स्याताम्॥

भा॰ स्वतो नासतः सदुत्पत्तिः। यदप्याङ्गमृद्बुद्धिर्घटबुद्धेर्निमित्तमिति मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेः कारणमुच्यते न तु परमार्थत एव मृद्घटौ वास्तीति तदपि मृद्बुद्धिर्विद्यमानाविद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति नासतः सदुत्पत्तिः। मृद्बुद्धिघटबुद्ध्योर्निमित्तनैमित्तिकतयानन्तर्य्यमात्रं न तु कार्य्यकारणत्वमिति चेत्। न। बुद्धीनां नैरन्तर्य्ये गम्यमाने वैनाशिकानां वहिर्दृष्टान्ताभावात्। अतः कुतस्तु खलु सोम्यैव स्यादिति होवाच कथं केन प्रकारेणासतः सज्जायेतेति। असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः। एवमसदादिपक्षमुन्मथ्योपसंहरति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदिति स्वपक्षसिद्धिं ॥

व्या॰ न चानुवर्त्तते तस्मादसतः सदुत्पत्तिरयुक्तेत्याह। अभावेति॥ भावस्य सतो मृत्पिण्डस्य घटादिकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तं तत्रान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिमुद्भावयति। यदपीति॥तस्मिन्नपि पक्षे न मत्पक्षक्षतिरित्युत्तरमाह। तदपीति॥ यदुक्तं सद्रूपाया बुद्धेः सद्रूपां बुद्धिं प्रति कारणत्वमिति तदसिद्धमिति प्रश्नते। मृद्बुद्धिघटबुद्ध्योरिति॥ सत्त्वसिद्धौ हि पूर्व्वभावित्वं कारणत्वं कार्य्यत्वञ्चोत्तरभावित्वं युक्तं बुद्धीनां त्वसत्त्वादानन्तर्य्यमात्रेण व्यवह्रियते निमित्तनैमित्तिकत्वमित्यर्थं। असतीनामपि बुद्धीनामानन्तर्य्येण निमित्तनैमित्तिकत्वमित्येतन्न शक्यं सम्भावयितुं दृष्टान्ताभावादित्युत्तरमाह। न बुद्धीनामिति॥ कुतस्तु खल्वित्यादि वाक्यं व्याख्यातमुपसंहरति। अत इति। पूर्व्वमसतः सदुत्पत्तौ दृष्टान्ताभावं उक्तं इदानीमन्यदुपसंहृतमिति भ्रमं वारयति। असत इति॥ स्वपक्षसिद्धिमुपसंहरतीति सम्बन्धः॥

भा॰ ननु मृदादिभ्योऽपि सतः सदुत्पद्यत इति नैव दृष्टान्तो ऽस्ति। घटाद्घटान्तरोत्पत्त्यदर्शनात्। सत्यमेवं न सतः सदन्तरमुत्पद्यते किं तर्हि सदेव संस्थानान्तरेणावतिष्ठते। यथा सर्पः कुण्डली भवति। यथा च मृच्चूर्ण पिण्डघटकपालादि प्रभेदैः। यद्येवं सदेव सर्व्वप्रकारावस्थं कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते। ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारणमिदंशब्दवाच्यस्य कार्य्यस्य प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवासीन्नेदंशब्दवाच्यमिदानीमिदं जातमिति। न सत एवेदंशब्दबुद्धिविषयतयावस्थानाद्यथा मृदेव पिण्डघटादिशब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत्॥

घा॰ सिद्धान्तेऽपि दृष्टान्तासिद्धिस्तुल्येति शङ्कते। नन्विति॥ यद्यपि मृदो घटोत्पत्तिर्दृष्टा तथापि न मृदो मृदन्तरं घटाद्घटान्तरमुत्पद्यमानमुपलभ्यते तस्मान्न सतः सदन्तरोत्पत्तिरित्यर्थः। किं सदन्तरस्य सतः सकाशादुत्पत्तिरेव वार्य्यते किंवा कारणत्वं सतो निराक्रियते तत्राद्यमङ्गीकरोति। सत्यमिति॥ द्वितीयं निराकरोति। किं तर्हीति॥ तत्रापि दृष्टान्ताभावमाशङ्क्याह। यथेति॥ कुण्डलीभावे कार्य्यत्वप्रसिद्धिर्मास्त्वित्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह। यथा चेति॥ प्रभेदैरवतिष्ठत इति सम्बन्धः। सत एव सर्व्वप्रकारेणावस्थाने प्राक्कालिकं कार्य्यस्य सत्त्ववचनमयुक्तं तस्य सर्व्वदा सत्त्वाविशेषादिति शङ्कते। यद्येवमिति॥ प्रागवस्थं हि कारणं सम्भाव्यत्वं च कार्य्यस्यावधार्य्यते तथाच कारणस्यैव सतत्त्वेन तेनाकारेणावस्थानमित्यङ्गीकारेऽपि कार्य्यस्य प्राक्कालिकं सत्त्वावधारणमविरुद्धमित्युत्तरमाह। नन्विति॥ कार्य्यस्य कारणमात्रत्वश्चेदवधृतं तर्हि कारणमेवासीन्न कार्य्यं तदसदेवेदानीं जातमित्यसत्कार्य्यवादिमतमायातमिति शङ्कते। प्राप्तमिति॥ कारणस्यैव कार्य्यरूपेणावस्थानान्नासत्कार्य्यवादापत्तिरिति दृष्टान्तेन परिहरति। नेत्यादिना॥

भा॰ ननु यथा मृद्वस्त्वेव पिण्डघटाद्यपि तद्वत्सद्बुद्धेरन्यबुद्धिविषयत्वात्कार्यस्य सतोऽन्यद्वस्त्वन्तरं स्यात्कार्यजातं यथाऽश्वाद्गौर्न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि । मृत्त्वाव्यभिचारात्। यद्यपि घटः पिण्डं व्यभिचरति पिण्डश्च घटं तथापि पिण्डघटौ मृत्त्वं न व्यभिचरतस्तस्मान्मृन्मात्रं पिण्डघटौ व्यभिचरत्यश्वं गौरश्वो वा गाम्। तस्मान्मृदादिसंस्थानमात्रं घटादयः । एवं सत्संस्थानमात्रमिदं सर्व्वमिति युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति॰। वाचारम्भणमात्रत्वाद्विकारसंस्थानमात्रस्य। ननु निरवयवं सन्निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः इत्यादिश्रुतिभ्यो निरवयवस्य सतः कथं विकारसंस्थानमुपपद्यते॥

व्या॰ विमतमुपादानाद्भिद्यते तद्विलक्षणबुद्धिविषयत्वाद्यथाश्वबुद्धिविलक्षणो विषयो महिषस्ततो भिद्यते। तथा च कथं सत एवेदंधीविषयता निर्व्वाच्यावस्थाङ्गीकारेणासत्कार्य्यवादापत्तिसमाधिरिति चोदयति। नन्विति॥ विलक्षणबुद्धिविषयत्वस्य भेदमात्रसाधकत्वे सिद्धसाधनं तात्त्विकभेदे साधकत्वे दृष्टान्तासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह। नेति॥ किञ्च कार्य्यस्य व्यभिचारित्वेन रज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वानुमानादनिर्व्वाच्यसंस्थानादेव कार्य्येषु ज्ञालम्बनत्वं सतोऽङ्गीकर्त्तव्यमित्याह। पिण्डेति॥ तदेव स्फुटयति। यद्यपीति॥ मृदन्तरेण पिण्डघटयोः स्वरूपाभावादिति तच्छब्दार्थः। अव्यभिचारेण गोत्वमित्यादिदृष्टान्तः। व्यभिचारफलमाह। तस्मादिति॥ दृष्टान्तगतमर्थं दार्ष्टान्ते समर्थयति। एवमिति॥ एवमेव प्रथमानस्य कार्य्यस्य कथं सन्मात्रत्वमित्याशङ्क्याह। वाचारम्भणेति॥ कार्य्यमिथ्यात्वं स्फुटीकर्त्तुं चोदयति। नन्विति॥

उ॰ एकमेवाद्वितीयं ॥ २ ॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति

भा॰ नैष दोषो रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानवद्बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेः । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव सत्यमिति श्रुतेः । एकमेवाद्वितीयं परमार्थत इदंबुद्धिकालेऽपि तत्सत् ऐक्षतेक्षां दर्शनं कृतवान् । अतश्च न प्रधानं साङ्ख्यपरिकल्पितं जगत्कारणं । प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात् । इदन्तु सचेतनमीक्षितृत्वात्तत्कथमैक्षतेत्याह बहु प्रभूतं स्यां भवेयं प्रजायेय प्रकर्षेणोत्पद्येय । यथा मृद्घटाद्याकारेण यथा वा रज्ज्वादि सर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पितेन । असदेव तर्हि सर्व्वं यद्गृह्यते रज्जुरिव सर्पाद्याका-

---

व्या॰ यथा खल्वज्ञातेभ्यो रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानमनिर्वाच्यमिष्टं तथा श्रुतिजनितजगत्कारणत्वबुद्ध्यनुपपत्त्या कल्पितेभ्यः सतो मायोपाधिकस्यावयवेभ्यो विकारसंस्थानमुपपद्यते । तस्मादयं द्वैतप्रपञ्चो ब्रह्मविवर्त्तः सम्भवतीति परिहरति । नैष दोष इति ॥ ब्रह्मविवर्त्तो जगदित्यत्र श्रुतिमनुकूलयति । वाचारम्भणमिति ॥ प्रपञ्चमिथ्यात्वे फलितमुपसंहरति । एकमेवेति ॥ अद्वितीयत्वसमर्थनार्थमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । तत्सदिति ॥ सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं प्रधानमिति केचित्तदप्येतेन निरस्तमित्याह । अतश्चेति ॥ ईक्षापूर्व्वकारित्वादिति यावत् । अचेतनत्वाभ्युपगमान्न तस्येक्षापूर्व्वकं कर्तृत्वमिति शेषः । परिणामविवर्त्तवादावाश्रित्योदाहरणद्वयं । बहु स्यामित्यादि श्रुतितात्पर्य्यवशं निरस्तमेव चोद्यमुद्भावयति । असदेवेति ॥ बहु स्यां प्रजायेयेत्यनेनेक्षितुरेव कार्य्याकारापत्तिवचनेन वैशेषिकादिम-

भा०रेण। न सत एव द्वैतभेदेनान्यथा गृह्यमाणत्वान्नासत्त्वं कस्यचित्क्वचिदिति ब्रूमः॥

यथा सतोऽन्यद्वस्त्वन्तरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्वमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः कदाचित्क्वचिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु परिकल्प्यते सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्यबुद्ध्या यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा वा पिण्डघटादि मृदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभिधीयते लोके रज्जुविवेकदर्शिनां तु सर्पाभिधानबुद्धी निवर्त्तेते यथा च मृद्विवेकदर्शिनां घटादिशब्दबुद्धी तद्वत्सद्विवेकदर्शिनामन्यविकारशब्दबुद्धी निवर्त्तेते। यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सहेति अनिरुक्तेऽनिलयन इत्यादिश्रुतिभ्यः। एवमीक्षित्वा तत्तेजोऽसृजत तेजः सृष्टवत्।

व्या० तमेतन्निरस्तमिति श्रुतितात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाह। नेत्यादिना॥ तदेव प्रपञ्चयति। यथेत्यादिना॥ प्रतिज्ञातमर्थं मतद्वयानुसारेण दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति। यथा रज्जुरिति॥ यथान्वयव्यतिरेकाभ्यां रज्जुसर्पादेरज्ञानमयत्वं च द्वैताभिनिवेशस्य सन्मात्राविवेके सत्येवोत्पत्तेर्विपर्यये तद्विवेके चानुत्पत्तेरेतदप्यज्ञानमयमेव तस्य तु तत्त्वं सन्मात्रमधिष्ठानं वाङ्मनसातीतमित्यर्थः॥ तस्य वाङ्मनसातीतत्वे प्रमाणमाह। यत इति॥ अन्यदेव तद्विदितादित्यादिवाक्यमादिपदार्थः। तैत्तिरीयकश्रुतिविरोधमाशङ्कते। नन्विति॥ तथापि कथं विरोधधीरित्याशङ्क्याह। इति विरुद्धमिति॥ अस्यां श्रुतौ सतः सकाशादेव प्राथम्येन तेजः सृष्ट्य-

उ॰ तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत ॥

भा॰ ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुत्यन्तरः। आकाशाद्वायुस्ततृतीयं तेजः श्रुतमिह कथं प्राथम्येन तस्मादेव तेजः सृज्यते तत एव चाकाशमिति विरुद्धं॥ नैष दोषः। आकाशवायुसर्गानन्तरं तत्तत्तेजोऽसृजतेति कल्पनोपपत्तेः। अथ वाऽविवक्षित इह सृष्टिक्रमः सत्कार्यमिदं सर्वमतः सदेकमेवाद्वितीयमित्येतद्विवक्षितं। मृदादिदृष्टान्तात्। अथ वा त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात्। तेजोबन्नानामेव सृष्टिमाचष्टे। तेज इति प्रसिद्धं

आ॰ मानमुच्यते श्रुत्यन्तरे तु तस्मादेव सतः सकाशादाकाशं प्राथम्येन सृष्टमित्युपदिष्टं तथा च कथमिदं मिथो विरुद्धं सिध्यतीत्यर्थः॥ तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण छान्दोग्यश्रुतेर्व्याख्यानसम्भवान्न विरोधोऽस्तीति परिहरति। नैष दोष इति॥ सृष्टिक्रमस्य विवक्षितत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्त्यद्वितीयत्वं तु सतो विवक्षितमिति पक्षान्तरमाश्रित्याह। अथ वेति॥ तत्र गमकं दर्शयति। मृदादीति॥ मृदादिकार्यं घटादि तद्व्यतिरेकेण नास्ति मृदाद्येव तु सत्यमिति दृष्टान्तोपादानाद्ब्रह्मणः सतस्तेजोबन्नादिकार्यं तदतिरेकेण नास्ति सन्मात्रमेव सत्यमिति दार्ष्टान्तिकेऽपि विवक्षितं प्रतिभातीत्यर्थः॥ तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यान्तरमाह। अथवा त्रिवृत्करणस्येति॥ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्यादौ त्रिवृत्करणस्येष्टत्वात्तयाणामेव भूतानामिह सृष्टिरुच्यते। न चैवं पञ्चीकरणमविवक्षितमिति वाच्यं भूतत्रयसृष्टिश्रुतौ श्रुत्यन्तरसिद्धाकाशादिसृष्टेरुपलक्षणवत् त्रिवृत्करणश्रुत्या पञ्चीकरणोपलक्षणं तथा च श्रुत्यन्तरसिद्धयोराकाश-

उ० तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते ॥३॥ ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र

भा० लोके दग्धृपक्तृप्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत। तेजोरूपसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः। बहु स्यां प्रजायेयेति पूर्ववत्तदपोऽसृजत। आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके॥

यस्मात्तेजसः कार्यभूता आपस्तस्माद्यत्र क्व च देशे काले वा शोचति सन्तप्यते स्वेदते प्रस्विद्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदापोऽधिजायन्ते। ता आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेव वाकारसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः। बह्व्यः प्रभूताः स्याम भवेम प्रजायेम उत्पद्येमहीति। ता अन्नमसृजन्त पृथिवीलक्षणं। पार्थिवं ह्यन्नं यस्मादप्कार्यमन्नं। तस्माद्यत्र क्व च वर्षति देशे तत्तत्रैव भूयिष्ठं प्रभूतमन्नं भवति। अतोऽद्भ्य एव तदन्नाद्यमधिजायत इति। ता अन्नमसृजन्तेति पृथिव्युक्ता पूर्वमिह

आ० वाय्वादेस्तेजःप्रभृतिष्वन्तर्भावमभिप्रेत्य बहूपायेन सर्वस्य गन्धाद्यर्थं मन्तव्यमिति मन्वाना श्रुतिस्त्रिवृत्करणमेवाचष्टामा तदनुरोधेन यथाश्रामेव सृष्टिमाहेत्यर्थः। तेजसोऽचेतनस्य कथमीक्षितृत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह। तेजोरूपेति।

यथा तेजःकार्यत्वे लोकानुभवमनुकूलयति। यस्मादिति। पृथिव्यामन्नशब्दप्रयोगे हेतुमाह। पार्थिवं हीति। अपां कार्यमन्नमित्यत्रापि लोकप्रसिद्धिं दर्शयति। यस्मादिति। ता अन्नमसृजन्तेत्यत्राद्भिरन्नं सृष्टमुपदिष्टं। इदानीमपि तास्तत्सृष्टिमुपदिशति। तथाच पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्यार्थविशेषं दर्शयति। अन्नमिति।

उ॰ क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥ २ ॥

भा॰ दृष्टान्तोऽन्नञ्च तदद्भ्यश्चेति विशेषणाद्व्रीहियवाद्या उच्यन्ते ऽन्नञ्च गुरु स्थिरञ्च धारणं कृष्णञ्च रूपतः प्रसिद्धं । ननु तेजःप्रभृतिष्वीक्षणं न गम्यते हिंसादिप्रतिषेधाभावात्त्रासादिकार्य्यानुपलम्भाच्च तत्र कथं तत्तेज ऐक्षतेत्यादि । नैष दोषः । ईक्षितृकारणपरिणामत्वात्तेजःप्रभृतीनां सत एवेक्षितुर्नियतक्रमविशिष्टकार्य्योत्पादकत्वाच्च तेजःप्रभृतीक्षत इवेक्षित इत्युच्यते भूतं ॥

ननु सतोऽप्युपचरितमेवेक्षितृत्वं । न सदीक्षणस्य केवलशब्दगम्यत्वान्न शक्यमुपचरितं कल्पयितुं । तेजःप्रभृतीनां त्वनुमीयते मुख्येक्षणाभाव इति युक्तमुपचरितं कल्पयितुं। ननु सतोऽपि मृद्वत्कारणत्वादचेतनत्वं शक्यमनुमातुं ।

व्या॰ तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति । नन्विति ॥ प्राणिषु हिंसाप्रतिषेधवदनुग्रहविधानाच्च तेजःप्रभृतिषु तदभावात्तेष्वीक्षणकार्य्यादृष्टिः तदेतेषु तद्दृष्ट्यभावाच्च नैतेष्वीक्षणं प्रामाणिकं । तथा च प्रकृतं वाक्यं प्रमत्तगीतमित्यर्थः ॥ तेषां गौणमीक्षितृत्वमुपेत्य परिहरति । नैष दोष इति ॥

सतोऽपि गौणमीक्षणमुपचारप्राये पाठादिति शङ्कते । नन्विति ॥ सन्निधेः शब्दस्य बलीयस्त्वमुपेत्य परिहरति । न सदीक्षणस्येति ॥ तुल्यं तेजःप्रभृतिष्वपि शब्दगम्यत्वमीक्षणस्येति चेन्नेत्याह । तेजःप्रभृतीनान्त्विति ॥ विमतमीक्षितृ न भवत्यचेतनत्वात्कुम्भवदित्यनुमानात्तेजोमुख्ये जगतीक्षणसम्भवात्तत्र श्रुतं तदौपचारिकमुचितमित्यर्थः । साङ्ख्योऽनुमानावष्टम्भेन

भा॰ अतः प्रधानस्यैवाचेतनस्य सतश्चेतनार्थत्वान्नियतकालक्रमविशिष्टकार्य्योत्पादकत्वाच्चेतन इवैक्षत इति प्रक्रमनुमातुमुपचरितमेवेक्षणम्। दृष्टश्च लोकेऽचेतने चेतनवदुपचारः। यथा कूलं पिपतिषतीति। तद्वत्सतोऽपि स्यात्। न तत्सत्य। स आत्मेति तस्मिन्नात्मोपदेशात्। आत्मोपदेशोऽप्युपचरित इति चेत्। यथा ममात्मा भद्रसेन इति सर्व्वार्थकारिण्यनात्मन्यात्मोपचारस्तद्वत्। न सदस्मीति सत्सत्याभिसन्धस्य तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेशात्॥

मोक्षोऽप्युपचार इति चेत्। प्रधानात्माभिसन्धस्य मोक्षसामीप्यं वर्त्तत इति मोक्षोपदेशोऽप्युपचरित एव। यथा लोके ग्रामं गन्तुं प्रस्थितः प्राप्तवानहं ग्राममिति ब्रूयाददूरापेक्षया तद्वत्। न येन विज्ञानेनाविज्ञातं विज्ञातं भव-

---

व्या॰ शङ्कते। नन्विति। अचेतनस्य कथमीक्षणमित्याशङ्क्याह। अत इति। अनुमातुं कल्पयितुमिति यावत्। कथमचेतने चेतनवदुपचार इत्यत आह। दृष्टश्चेति। आत्मशब्दावष्टम्भेन परिहरति। नेत्यादिना। आत्मोपदेशोऽपि प्रधाने गौणो भविष्यतीति शङ्कते। आत्मोपदेशोऽपीति। तामेव शङ्कां दृष्टान्तद्वारा विवृणोति। यथेति। इह परिहरति तस्मिन्नात्मोपदेशो गौणो न भवति तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादित्युत्तरमाह। नेत्यादिना।

मोक्षोपदेशोऽप्युपचरितो भविष्यतीति शङ्कते। सोऽपीति। शङ्कामेव विवृणोति। प्रधानात्मेति। एकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानोपदेशमाश्रित्य परिहरति। न येनेति। उक्तमेव विवृणोति। सत्येकस्मिन्निति। सतोऽन्यस्य भ्रान्तत्वस्याप्रामाणिकत्वाच्च सतो ज्ञाने सर्व्वज्ञानोपदेशो युक्तिमानित्यर्थः। न चेति। सम्भवति हि प्रधानज्ञाने तद्विकारस्य तदभिन्नस्य ज्ञानं तस्य च पुरुषार्थत्वात्सज्ज्ञाने पुरुषाणामपि ज्ञानमुपपद्यते। तस्मादेक

उ॰ तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

भा॰ तीत्युपक्रमात्। सत्येकस्मिन्विज्ञाते सर्व्वं विज्ञातं भवति तदनन्यत्वाच्च सर्व्वस्याद्वितीयवचनाच्च । न चान्यद्विज्ञातव्यमवशिष्टं श्रावितं श्रुत्या अनुमेयं वा लिङ्गतोऽस्ति येन मोक्षोपदेश उपचरितः स्यात्। सर्व्वस्य च प्रपाठकस्योपचरितत्वपरिकल्पनायां वृथा श्रमः परिकल्पयितुः स्यात् पुरुषार्थसाधनविज्ञानस्य तर्केणैवाधिगतत्वात्तस्य। तस्माद्वेदप्रामाण्याच्च युक्तः श्रुतार्थपरित्यागः। अतश्चेतनावत्कारणं जगत इति सिद्धं ॥ २ ॥

तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्देशान्नतु तेजःप्रभृतीनां तेषां त्रिवृ-

आ॰ विज्ञानेन सर्व्वविज्ञानोपदेशान्न मोक्षोपदेशमुख्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह। सर्व्वस्य चेति॥ कथमुपनिषदारम्भो वृथेत्युच्यते। पुमर्थसाधनज्ञानार्थत्वादित्याशङ्क्याह। पुरुषार्थेति॥ तस्यानुमानवादिनः साङ्ख्यस्य मते मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य जडाजडयोरैक्यानुपपत्तिरित्यादिना तर्केणैव सिद्धत्वादुपनिषदारम्भो व्यर्थो वेत्यर्थः। श्रुतेर्मुख्यार्थत्वे बाधकाभावात्तत्परित्यागायोगादीक्षत्यधिकरणन्यायेन प्रधानवादासिद्धिरिति परमतनिरसनमुपसंहरति। तस्मादिति॥ प्रधानवादाभावे परिशेषायातं स्वमतं निगमयति। अत इति॥ २॥

महाभूतानामचेतनानां ब्रह्मकार्य्यतोक्ता सम्प्रति जीवाविष्टानां भौतिकानामपि परम्परया ब्रह्मकार्य्यत्वेति वक्तुं तान्यनुवदति। तेषामिति॥ पूर्व्वाध्याये येषां गत्यागती दर्शिते तृतीयञ्च स्थानमुक्तं तानि तच्छब्देन परामृश्यन्ते। तेषां प्रसि-

भा॰ त्करणस्य वक्ष्यमाणत्वाद्भवति चित्रत्करणे प्रत्यक्षनिर्देशानुपपत्तिः। देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमास्तिस्रो देवता इति। तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति। कानि तानीत्युच्यन्ते। आण्डजमण्डाज्जातं अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि। पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते। तेन पक्षी पक्षिणां बीजं। सर्पः सर्पाणां बीज। तथाऽन्यदप्यण्डाज्जात तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः॥

नन्वण्डाज्जातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं कथमण्डजं बीजमुच्यते। सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातन्त्रा श्रुतिः स्यात्स्वतन्त्रा श्रुतिर्यत आहाण्डजाद्येव बीजं नाण्डा-

---

आ॰ उत्पत्त्युद्योतनार्थं खल्वित्युक्तं। भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्तीत्युत्तरत्र सम्बन्धः। भूतशब्दस्य तेजःप्रभृतिषु रूढत्वात्तेषामिह ग्रहणं किं न स्यादित्याशङ्क्याह। एषामितीति॥ भूतानां प्रत्यक्षत्वमेषामिति निर्दिश्यते। सम्भवति च पश्वादीनां प्रत्यक्षतेति। तान्येवात्र भूतानि विवक्षितानि न तु तेजःप्रभृतीनि। तेषां प्रत्यक्षत्वायोगादित्यर्थः। तेजःप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वायोगादेषामिति निर्देशानुपपत्तिं समर्थयति। तेषामिति॥ तेषां प्रत्यक्षतया निर्देशासम्भवे हेत्वन्तरमाह। देवताशब्देति॥ देवतानां परोक्षत्वप्रसिद्धेस्तेषु च देवताप्रयोगात्तेषां प्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यर्थः। तस्मान्महाभूतानामत्र भूतशब्देनोपादानायोगादित्यर्थः॥ आण्डजं पक्ष्यादीत्येतद्व्याचष्टे पक्षिसर्पादिभ्यो हीति॥ अन्यदपीति गोधाद्युच्यते॥

अण्डाज्जातमिति व्युत्पत्त्यनुसारेणाण्डमेव बीजं न त्वण्डजमिति शङ्कते। नन्विति॥ मैवमेषो व्युत्पत्तिं श्रुत्या बाध्येति परिह-

उ॰ सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता

भा॰ दीति। दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्तत्यभावो नाण्डाद्यभावे। अतोऽण्डजादीन्येव वीजान्यण्डजादीनां। तथा जीवाज्जातं जीवजं जरायुजमित्येतत्पुरुषपश्वादि। उद्भिज्जं उद्भित्स्थावरं ततो जातमुद्भिज्जं धाना वोद्भिन्ततो जायत इत्युद्भिज्जं स्थावरवीजं स्थावराणां वीजमित्यर्थः। स्वेदजसंशोकजयोराण्डजोद्भिज्जयोरेव यथा सम्भवमन्तर्भावः। एवं ह्यवधारणं त्रीण्येव वीजानीत्युपपन्नं भवति॥

सेयं प्रकृता सदाख्या तेजोबन्नयोनिर्देवतोक्ता ऐक्षतेक्षितवती यथा पूर्वं बहु स्यामिति। तदेव बहुभवनं

आ॰ इति। सत्यमित्यादिना॥ न केवलं श्रुतेरेषा व्यवस्था किन्तूपपत्तेश्चाह। दृश्यते चेति॥ सत्येवाण्डजादौ तज्जातीयमण्डजादि सन्तत्या जायते। तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामण्डजाद्येवाण्डजादिकारणं। यद्यप्यण्डाद्यभावेनाण्डादि जायते तथाप्यण्डाद्यभावेऽण्डजाद्यभावेऽपि तद्भवतीति नान्वयः। तस्मादण्डजादीनामण्डजान्येव वीजानि नाण्डादीनीत्यर्थः। धानाशब्दो वीजविषयः॥ ननु स्वेदजं संशोकजमिति वीजद्वयमवशिष्यते तत्किमिति न व्युत्पाद्यते तत्राह। स्वेदजेति॥ स्वेदमुद्भिद्य जायमानं दंशमशकादि तदुद्भिज्जेऽन्तर्भवति। संशोकादेरुष्णाज्जायमानं यूकादि तदण्डजेऽन्तर्भवति। यद्वा स्वेदजं यूकादि तदण्डजेऽन्तर्भूतं संशोकादेरुष्णाद्भूमिमुद्भिद्य जातं मशकादि तदुद्भिज्जेऽन्तर्भाव। तथा च न तयोरस्ति पृथग्व्युत्पादनापेक्षेत्यर्थः। स्वेदजादेरण्डजादावन्तर्भावस्य प्रापकमाह। एवमिति॥

जीवाविष्टानां भूतानां सत्कार्यत्वं प्रकरणप्रामाण्यादुक्तं। इदानीं जीवानां विशिष्टरूपत्वेन ब्रह्मकार्यत्वेऽपि न स्वरूपेण तत्कार्यत्वं ब्रह्मैवोपाधिप्रविष्टं। जीवव्यवहारास्पदमित्यङ्गीका-

उ॰ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ॥ २ ॥

भा॰ प्रयोजनं नाद्यापि निर्वृत्तमित्यत ईक्षां पुनः कृतवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुररीकृत्य। कथं हन्तेदानीमहमिमा यथोक्तास्तेजआद्यास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनेति स्वबुद्धिस्थं पूर्वसृष्ट्यनुभूतं प्राणधारणमात्मानमेव स्मरन्त्याहानेन जीवेनात्मनेति। प्राणधारणकर्त्रात्मनेति वचनात्। स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तेन चैतन्यस्वरूपतया अविशिष्टेनेत्येतद्दर्शयति ॥

अनुप्रविश्य तेजोबन्नभूतमात्रासंसर्गेण लब्धविशेषविज्ञाना सती नाम च रूपञ्च नामरूपे व्याकरवाणि विस्पष्टमाकरवाणि असौ नामायमिदंरूपमिति व्याकुर्यामीत्यर्थः। ननु न युक्तमिदमसंसारिण्याः सर्व्वज्ञाया देवताया

आ॰ रात्। तथा च ब्रह्मणि विज्ञाते जीवविज्ञानं सेत्स्यति। जीवानाञ्च भोगायतनानि भौतिकानि कार्य्याणि। तेषां नामरूपञ्च निर्म्माणं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्योत्तरग्रन्थमादाय व्याकरोति। सेयमित्यादिना। यथा बहु स्यामिति पूर्व्वमीक्षितवती तथा किमिति पुनरैक्षत प्रयोजनाभावादित्याशङ्क्याह। तदेवेति। इदानीं महाभूतसृष्टेरनन्तरमिति यावत्। ब्रह्मणो मायोपाधिकस्य कारणत्वान्मायोपाधिवशात्पूर्व्वसृष्टावनुभूतत्वं तत्संस्कारस्य बुद्धिस्थत्वं स्मरणञ्चेत्यादि न विरुद्धमिति द्रष्टव्यं। आत्मनेति विशेषणस्य तात्पर्य्यमाह। प्राणेति।

निर्व्विकल्पचिन्मात्ररूपा देवता मायावशान्महाभूतानि सृष्ट्वा तेषु यदा प्रविष्टा तदारब्धेषु हिरण्यगर्भविराट्प्रभृतिषु समष्टिव्यष्ट्यात्मकदेहेषु प्रविश्य तत्तद्देहाभिमानवती देवदत्तादिनाम्ना रूपेण

भा० बुद्धिपूर्व्वकमनेकशतसहस्रानर्थाश्रयं देहमनुप्रविश्य दुःखमनुभविष्यामीति सङ्कल्पनं । अनुप्रवेशश्च स्वातन्त्र्ये सति । सत्यमेवं न युक्तं स्याद्यदि स्वेनैवाविकृतेन रूपेणानुप्रविशेयं दुःखमनुभवेयमिति च सङ्कल्पितवती नत्वेवं । कथं तर्ह्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति वचनात् । जीवो हि नामदेवताया आभासमात्र ॥

बुद्ध्यादिभूतमात्रासंसर्गजनित आदर्श इव प्रविष्टः पुरुषप्रतिबिम्बो जलादिष्विव च सूर्यादीनां । अचिन्त्यानन्तशक्तिमत्या देवताया बुद्ध्यादिसम्बन्धः । चैतन्याभासो देवतास्वरूपविवेकाग्रहणनिमित्तः । सुखी दुःखी मूढ

आ० च शीर्षाद्यादिना संयोज्य पिण्डं व्याकरोतीत्याह । अनुप्रविश्येति ॥ देवताया सर्व्वज्ञत्वादसंसारित्वात्स्वातन्त्र्याच्च सङ्कल्पप्रवेशावयुक्ताविति शङ्कते । नन्विति ॥ किं साक्षादनुप्रवेशादि विरुध्यते किंवा जीवद्वारापीति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ साक्षादनुप्रवेशादि नास्ति चेत्तर्हि कथं तदित्याकाङ्क्षापूर्व्वकं द्वितीयं दूषयति । कथमिति । देवताया जीवद्वारेणानुप्रवेशादि विरुद्धमिति शेषः । अविरोधमेव साधयितुं जीवस्वरूपमाह । जीवो हीति ॥ आभिमुख्येनाहमित्यापरोक्ष्येणाभासत इत्याभास । स्वतोऽपरोक्षचित्प्रतिबिम्बस्तन्मात्रं जीवो नामेत्यर्थः ॥

तस्य स्वरूपेणानादित्वेऽपि विशिष्टरूपेण सादित्वं दर्शयति । बुद्ध्यादीति ॥ बुद्ध्यादिभिः भूतमात्रादिभिश्चिदात्मनः संसर्गस्तेन जनितस्तत्पन्नेति यावत् । ननु चिदात्मा कूटस्थोऽसङ्गोऽद्वितीयश्चेष्यते स कथं बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभिश्च सम्बध्यते तत्राह । अचिन्त्येति ॥ सत्त्वादिप्रकारैरशक्यचिन्तनीयाऽनादिरनिर्वाच्या सम्यग्ज्ञानमन्तरेण नाशशून्या दृश्यमाना या मायाशक्तिस्तस्या विषयत्वेनाश्रयत्वेन च यदा देवता वर्त्तिष्यते । तस्याश्च स्वनिष्ठमायाशक्तिवशाद्बुद्ध्यादिभिरात्मनः सम्बन्धः सिध्य-

उ॰ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं,

भा॰ नामरूपादि सदात्मनैव सत्यं विकारजातं स्वतस्त्वनृतमेव॥ वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्युक्तत्वात्। तथा जीवो-ऽपीति। यक्षानुरूपो हि बलिरिति न्यायप्रसिद्धिः॥

अतः शब्दात्मना सर्व्वव्यवहाराणां सर्व्वविकाराणाञ्च सत्यत्वं सतोऽन्यत्वे चानृतत्वमिति न कश्चिद्दोषस्तार्किकै-रिहानुवक्तुं शक्यः। यथेतरेतरविरुद्धद्वैतवादाः स्वबुद्धिवि-कल्पनामात्रा अतत्त्वनिष्ठा इति शक्यं वक्तुं। सैवं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूतेऽव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतीक्षित्वा तासाञ्च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिवित्करणे एकै-

आ॰ सत्यत्वाज्जीवस्य ब्रह्मास्मीतिज्ञानान्मुक्तिः सम्भवतीति समाधत्ते। नैष दोष इति। यत्तु परलोकेहलोकादि न्मृषा स्यादिति तत्राह। सर्व्वञ्चेति। कथं तर्हि तस्य मिथ्यात्वोक्तिरित्याशङ्क्याह। स्वत इति। यथा प्रपञ्चो ब्रह्मात्मना सत्योऽपि स्वरूपेण मिथ्येत्युक्तं तथा जीवशब्दवाच्योऽपि ब्रह्मात्मना सत्यस्वरूपेण मिथ्येति स्वीकर्त्त-व्यमित्याह। तथेति। ननु भोक्ता स्वरूपेणापि सत्योऽस्तु भोग्य-प्रपञ्चस्यैव मिथ्यात्वमित्यतमित्याशङ्क्याह। यक्षानुरूपो हीति। लौकिकन्यायानुसारेण भोग्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे भोक्तुरपि विभक्त-स्वरूपेण तत्प्रसिद्धिरतो जीवशब्दवाच्यस्य मिथ्यात्वेऽपि तल्लक्ष्यस्य सन्मात्रसत्यत्वमिति व्यवस्थेत्यर्थः॥

यच्च तार्किकैरुच्यते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे सौगतमतानुमतिः। सत्य-त्वे चाद्वैतव्याहतिरिति तदप्युक्तन्यायेन निरस्तमित्याह। अत इति। अद्वैतवादे दोषाभावं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेति। व्याकरवाणीत्येतदन्तं वाक्यं व्याख्याय तदनूद्य तासामित्यादि व्याचष्टे। सैवमित्यादिना। व्याकरवाणीत्यैक्षतेति सम्बन्धः। कथं

उ॰ देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मना-नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥ तासां

भा॰ कस्मात्? प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात्। न तु तिसृणां पृथक् त्रिवृत्करणमिति। एवं हि तेजोबन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदमिमा आपोऽन्नमिदमिति च। पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात्।

एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डाननुप्रविश्य यथा सङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदंरूप इति तासां च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदुक्तवती देवता। तिष्ठतु तावद्देवतादिपिण्डानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां तेजोबन्नमयत्वेन त्रिधात्वं यथा तु

आ॰ पुनरपि त्रिवृत्करणमित्याशङ्क्य प्रथममेकैकां देवतां द्विधा द्विधा विभज्य पुनरेकैकं भागं द्विधा द्विधा कृत्वा तदितरभागयोर्निक्षिप्य त्रिवृत्करणं विवक्षितमित्याह। एकैकस्या इति। गुणप्रधानभावानङ्गीकारे समानपरिमाणरज्जुत्रयनिर्मितरज्जुवत्त्रिवृत्करणमेकमेव स्यादित्याह। अन्यथेति। एवकारार्थं दर्शयति। न त्विति। गुणप्रधानभावेन त्रिवृत्करणमुपसंहर्तुमिति शब्दः। इतश्च गुणप्रधानभावेन त्रिवृत्करणमेष्टव्यमित्याह। एवं चेति। पृथङ्नामप्रत्ययलाभेनापि किं स्यादित्याशङ्क्याह। पृथगिति।

सेयमित्यादि व्याचष्टे। एवमित्यादिना। सङ्कल्पेव त्रिवृत्करणं प्रतिज्ञ योदाहरणतः स्फुटीकर्तुमारभमाणा इदं त्रिवृत्करण-

उ॰ त्रिवितं त्रिवितमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥ ३ ॥

यदग्ने रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचा-

---

भा॰ खलु बहिरिमाः पिण्डेभ्यस्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे मम निगदतो विजानीहि विस्पष्टमवधारयोदाहरणतः ॥ ३ ॥ यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्ध्याशेषप्रसिद्ध्यर्थमुदाह्रियत इति ॥

तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा च यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानां यत्कृष्णं तस्यैवाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धि । तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति यन्मन्यसे त्वं तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतं । प्राग्रूपत्रयविवेक-

---

आ॰ स्वार्थे स्फुटीकर्तव्यत्वाद्देवतात्रित्वेषु प्रथमं तदुदाहर्तुमुपक्रमते । तिष्ठतु तावदिति ॥ ३ ॥ कथमुदाहरणतोऽवधारणमित्याशङ्क्यानन्तरवाक्यमवतारयति । यत्तदिति ॥ उदाहरणशब्दं व्युत्पादयति । उदाहरणं नामेति ॥

तत्रैव श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे । तदेतदित्यादिना ॥ अत्रिवृत्कृतानां रूपमिति विद्धीति सम्बन्धः । तथापि रूपत्रये पूर्वोक्तरीत्या पृथक्कृते सतीति यावत् । इदानीं विवेकदशायामित्यर्थः ।

उ० रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसो

भा० विज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासीत्तेजसोऽग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः । यथा दृश्यमानरक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमिति शब्दबुद्ध्योः प्रयोजको भवति प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानात्तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मरागशब्दबुद्धी निवर्त्तेते तद्विवेकविज्ञातुस्तद्वत् । ननु किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया क्रियते प्राग्रूपत्रयविवेककरणादग्निरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं रोहितादिरूपविवेककरणादपागादिति युक्तं । यथा तन्त्वपकर्षणे पटाभावः । नैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्निर्यत आह वाचारम्भणमग्निर्नाम विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्निबुद्धिरपि मृषैव । तर्हि किं तत्र सत्यं त्रीणि रूपाणीत्येव

व्या० वाचारम्भणमित्यस्य तात्पर्यमाह । प्रागिति । रूपत्रयविवेकात्प्रागवस्थायामग्निशब्दबुद्धिभावविशेषादूर्ध्वं तदिदमित्येतमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते । यथेत्यादिना । पद्मविषये श्रुतं ह्यस्याधिकस्यभावो नास्ति निबन्धनमिति पृच्छति । नन्विति । रोहितादिरूपत्रयविवेके सत्यग्नेरग्निरगच्छतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । शब्दबुद्धिप्रसंगेऽपि न युक्तमतोऽस्मीति परिहरति । नैवमिति । तत्र प्रमाणत्वेनाभ्यस्तवाचारम्भणवाक्यं व्याचष्टे । तत्र इति ।

उ॰ रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ३ ॥ यद्विद्युतो रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ४ ॥

भा॰ सत्यं नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थः । तथा यदादित्यस्य यच्चन्द्रमसो यद्विद्युत इत्यादि समानं । ननु यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीत्युक्ता तेजस एव चतुर्भिरप्युदाहरणैरग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणं दर्शितं नाबन्नयोरुदाहरण दर्शितं त्रिवृत्करणे ॥

नैष दोषः । अबन्नविषयाण्यप्युदाहरणान्येवमेव च द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थं । रूपवत्त्वात्स्पष्टार्थत्वोपपत्तेश्च । गन्धरसयोरनुदाहरणं

आ॰ सत्येनाणुमात्रमत शब्दार्थः ॥ प्रक्रमपर्यालोचनायामुदाहरणन्यूनत्वमस्तीति शङ्कते । नन्विति ॥

यद्वा पीलूपादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य यच्च व्रीहियवादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येत्युदाहरणसम्भवान्न न्यूनतेति परिहरति । नैष दोष इति ॥ तर्हि तेजोविषयमप्युदाहरणमूहनीयं किमित्युदाहृतमित्याशङ्क्याह । तेजस इति ॥ यदि क्वचिदपि नोदाहरणमुच्यते नोपलक्षणमेव सिद्ध्येदतस्त्रयाणां रूपवत्त्वेन यथोक्तरूपविभागस्य तेषु स्फुटत्वसम्भवात्तेजसो दृष्टान्तप्रदर्शनम

भा० त्रयाणामसम्भवात् न हि गन्धरसौ तेजसि स्तः । स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

यदि सर्वं जगत्त्रिवृत्कृतमित्यग्न्यादिवत्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागाज्जगतो जगत्त्वं । तथाऽन्नस्यापि अप्शुङ्गत्वादाप इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमन्नं। तथापामपि तेजःशुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यं। तेजसोऽपि सच्छुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वं सदित्येव सत्यमित्येषोऽर्थो विवक्षितः । ननु वाय्वन्तरिक्षे त्वत्रिवृत्कृते तेजः-

---

टी० गन्धादिविषयोदाहरणोपलक्षणार्थं तेनोपेक्षितमित्यर्थः । अत्र त्रयाणामपि त्रिवृत्करणमुपलक्षितं चेत्तर्हि तत्र रसगन्धयोस्त्रिवृत्करणमुदाहर्तव्यमित्याशङ्क्याह । गन्धरसयोरिति । यथा यदन्नयोर्भास्वरं लोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति प्रकाशते रूपं विवेक्तुं न तथाऽप्सु रसो गन्धो वा तेजसोऽपामन्नस्यास्तीति वक्तुं शक्यमित्यनुदाहरणं तयोरित्यर्थः । ननु त्रिवृत्करणे त्रिष्वपि रूपवद्गन्धरसौ सम्भावितौ सत्यत्र तयोस्तेजस्यसम्भावितत्वमाह । न हीति । सम्भावितावपि तौ त्रिषु विवेक्तुमशक्याविस्यनुदाहरणौ तावित्यर्थः । तर्हि सर्वेषु भूतेषु सम्भावितयोः स्पर्शशब्दयोरुदाहरणं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । स्पर्शशब्दयोरिति । यथा लोहितादिरूपत्रयं त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न तथा शब्दत्रयं स्पर्शत्रयं च त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न स्पर्शस्त्रिविधो ज्ञातुं शक्यते नापि स्पर्शमधुरमध्यमशब्दभेदेनैवोपलभ्यमित्यर्थः ।

सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वे फलितमाह । यदीति । यथाऽग्न्यादि त्रिवृत्कृतं तथा सर्वमेव जगदपि त्रिवृत्कृतमित्युपेतं तदाग्नेरग्नित्ववज्जगतो जगत्त्वमपगतं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति योजना । तथापि कथं सन्मात्रपरिशेष इत्याशङ्क्याह । तथेति । रूपत्रयव्यतिरेकेण अन्नतोऽभावमप्शुङ्गत्वमपि रूपत्र-दर्शितमित्यत्र शुङ्गशब्दमात्रमवगम्यतां तदविवेकितानां

भा॰ प्रभृतिष्वनन्तर्भूतत्वाद्विशिष्येते। एवं गन्धरसशब्दस्पर्शाख्यावशिष्टा इति। कथं सतो विज्ञानेन सर्व्वमन्यदविज्ञातं भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यं। नैष दोषो रूपवद्द्रव्ये सर्व्वस्य दर्शनात्।

कथं तेजसि तावद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलम्भाद्वाय्वन्तरिक्षयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः सद्भावोऽनुमीयते। तथा बन्नयो रूपवतो रसगन्धान्तर्भाव इति। रूपवतां त्रयाणां तेजोऽबन्नानां त्रिवृत्करणप्रदर्शनेन सर्व्वं तदन्तर्भूतं सद्विकारत्वात्तोणैव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः। न हि मूर्त्तं रूपवत् द्रव्यं प्रत्याख्याय वाय्वाकाशयोस्तद्गुणयो-

---

आ॰ पृथिवीवदपामपि शुक्लरूपमात्राणां लोहितरूपमात्रतेजोविकारत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावस्तस्यापि सत्कार्यत्वात्ततो भेदेनासत्त्व सन्मात्रमेव परिशिष्टमित्येतत्त्रिवृत्करणप्रकरणे विवक्षितमित्यर्थः। त्रिवृत्करणपक्षे नैकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानं सिद्धति॥ परिशिष्टविज्ञेयसद्भावादिति शङ्कते। नन्विति॥ इतिपदं कथमित्यादिना सम्बध्यते। गन्धादयश्च शब्दान्ता गुणा गुणिष्वनन्तर्भूताः सन्तीति न सद्विज्ञानेन तद्विज्ञानोपपत्तिरित्याह। गन्धेति॥ तद्विज्ञानं सद्विज्ञानेन वाय्वादिविज्ञानं तत्र प्रकारान्तरं तत्कार्यत्वादतिरिक्तमिति यावत्॥ आकाशादेस्त्रिष्वेवान्तर्भावसम्भवान्न परिशिष्टविज्ञेयमस्तीति परिहरति। नैष दोष इति॥ कथं तेजोऽबन्नेषु सर्व्वस्याकाशादेर्दर्शनमित्याह। कथमिति॥

तत्र शब्दस्पर्शयोराकाशवाय्वोश्च भूतत्रये प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलब्धिं दर्शयति। तेजसीति॥ तेजोग्रहणमबन्नयोरप्युपलक्षणं तत्रापि स्पर्शाद्युपलब्धेरविशेषात्तु गन्धादि ज्ञेयान्तरमिति तत्राह। तथेति॥ भूतत्रये स्पर्शाद्यन्तर्भाववदिति यावत्॥ त्रिष्वेवान्तर्भावे फलितमाह। रूपवतामिति॥ भूतत्रये रूपवत्याकाशादेरन्तर्भावं व्यतिरेकद्वारा समर्थयते। न हीति॥ अन्त

उ॰ एतद्ध स्म वै तद्विद्वाꣳस आहुः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञात-

---

भा॰ गन्धरसयोर्वा यद्ग्रहणमस्ति। अथवा रूपवतामपि त्रिवृत्करणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः। यथा तु त्रिवृत्कृते त्रीण्येव रूपाणीत्येव सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो न्याय इत्यतः सर्व्वस्य सद्विकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्व्वमिदं विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति ॥

तदेकस्मिन् सति ज्ञाते सर्व्वमिदं ज्ञातं भवतीति सूक्तं। एतद्विद्वांसो विदितवन्तः पूर्व्वेऽतिक्रान्ता महाशाला महाश्रोत्रिया आहुः स्म वै किल। किमुक्तवन्त इत्याह। न नोऽस्माकं कुलेऽद्येदानीं यथोक्तविज्ञानवतां कश्चन कश्चिदप्यश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यति नोदाहरिष्यति सर्व्वं

आ॰ भौतिकप्रयासं परिहर्तुं पक्षान्तरमाह। अथवेति। प्रदर्शनार्थं पञ्चीकरणस्येति शेषः। कथं पञ्चीकरणे तत्प्रदर्शनमित्याशङ्क्याह। यथेति। यदा पञ्चापि भूतानि प्रत्येकं द्वेधा विभज्य पुनरेकैकं भागं चतुर्धा कृत्वा तान्भागानितरेषु चतुर्षु भागेष्वेकैकशो निक्षिप्यन्ते तदा पञ्चीकरणं सम्पद्यते तथापि पञ्चानां भागानां पृथक्त्वे सत्येव तन्मात्राण्युपलभ्यन्ते तान्यपि पृथिव्यादीन्यबादिकार्यत्वात्कारणव्यतिरेकेण न सिद्ध्यन्तीति त्रिवृत्करणवत्पञ्चीकरणेऽपि न्यायसाम्यात्सर्वस्य सद्विकारत्वात्सदतिरेकेणाभावात्तेन विज्ञातेन तदपि विज्ञातमेव स्यात्तस्मात्तु परमार्थसत्यं सदिदं भवतीत्यर्थः।

उक्तन्यायेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरुद्धेत्युपसंहरति। तदेकस्मिन्निति। विद्वत्त्वव्यपदेशोऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपपाद्य विद्वत्त्वमुदाहरणादेव दर्शयितु-

उ० मुदाहरिष्यतीति तेभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥ यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः यदु शुक्लमिवाभूदित्यपाꣳ रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति

भा० विज्ञातमेवास्मत्कुलीनानां मद्विज्ञानत्वादित्यभिप्रायः । ते पुनः कथं सर्व्वं विज्ञातवन्त इत्याह । एभ्यस्त्रिभ्यो रोहितादिरूपेभ्यस्त्रिवृत्कृतेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्व्वमप्यन्यच्छिष्टमेवमेवेति विदाञ्चक्रुर्विज्ञातवन्तो यस्मात्तस्मात्सर्व्वज्ञा एव सद्विज्ञानात्त आसुरित्यर्थः । अथवैभ्यो विदाञ्चक्रुरित्यग्न्यादिभ्यो दृष्टान्तेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्व्वमन्यद्विदाञ्चक्रुरित्येतत्कथं यदन्यद्रूपेण सन्दिह्यमाने कपोतादिरूपे रोहितमेव यद्गृह्यमाणमभूत्तेषां पूर्व्वेषां ब्रह्मविदां तत्तेजसो रूपमिति विदाञ्चक्रुः ॥

तथा यच्छुक्लमिवाभूद्गृह्यमाणं तदपां यत्कृष्णमिव गृह्यमाणं तदन्नस्येति विदाञ्चक्रुरेवमेवात्यन्तदुर्लक्ष्यं यत् उ अप्यविज्ञातमिव विशेषतो गृह्यमाणमभूत्तदप्येतासा-

---

आ० मारभते । एतदिति ॥ त्रिवृत्करणमिति यावत् । ते पुनरिति त्रिवृत्करणविज्ञानवन्तो निर्दिश्यन्ते ॥ वेदनप्रकारमेवाकाङ्क्षापूर्व्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ अन्यदग्न्यादिभ्य सकाशादिति शेषः । यदनेकरूपत्वात्कपोतादिरूपेण सन्दिह्यमानमेतद्दृश्यते तस्मिन्कपोतादिरूपे यत्किञ्चिद्रोहितमिव रूप गृह्यमाणं पूर्व्वेषामासीत्तत्तेजसो रूपमिति ते विदितवन्त इति योजना ॥

अत्यन्तदुर्लक्ष्यं नामरूपाभ्यां दुर्ज्ञानं दीपान्तरादागतपक्ष्यादीत्यर्थः । अगृह्यमाणमिति च्छेदः । यथा नु खलु इत्यादिवाक्यं वृत्तानु-

उ० तद्विदाञ्चक्रुः ॥ ६ ॥ यद्वविज्ञातमिवाभूदित्येता-
षामेव देवतानाꣳ समास इति तद्विदाञ्चक्रुर्यथा
नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य
त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति
॥ ७ ॥ ४ ॥ अन्नमशितं त्रेधा विधीयते
तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो
मध्यमस्तन्माꣳसं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

भा० मेव तिसृणां देवतानां समासः समुदाय इति विदा-
ञ्चक्रुः । एवं तावदाद्यं वस्त्वग्न्यादिष्वविज्ञातं तथेदानीं
यथा नु खलु सोम्येमा यथोक्तास्तिस्रो देवताः पुरुषं शिरः-
पाण्यादिलक्षणं कार्यकारणसंघातं प्राप्य पुरुषेणोपयु-
ज्यमानास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहि निग-
दत इत्युक्त्वाह ॥ ४ ॥ अन्नमशितं भुक्तं त्रेधा
विधीयते जाठरेणाग्निना पच्यमानं त्रिधा विभज्यते ।
कथं तस्यान्नस्य त्रेधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः
स्थूलतमो धातुः स्थूलतमं वस्तु विभक्तस्य स्थूलोंऽशस्तत्पु-
रीषं भवति । यो मध्यमोंऽशो धातुरन्नस्य तद्रसादिक्रमेण

आ० वादपूर्वकमवगतमिति । एवं तावदिति । यथा नन्विमा देवता
पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृद्भवति तथेदानीं वदाम्यात्मिकं त्रिवृत्कर-
णमेवेति जानीहीति सम्बन्धः । कथमन्नं त्रिवृत्क्रियत इति चेत् ॥ ४ ॥
कथं त्रेधा विभज्यमानस्य कथं वा तस्य त्रिविधत्वमिति
प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । जाठराग्निनेत्यादिना । रसादीत्यादिशब्देन
रुधिरादि गृह्यते । तस्य कार्यभूतस्य नाडीभ्यो मांसमिति चिता-

उ॰ आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं यो-

---

भा॰ परिणम्य मांसं भवति योऽणिष्ठोऽणुतमो धातुः स ऊर्ध्वं हृदयं प्राप्य सूक्ष्मासु हिताख्यासु नाडीष्वनुप्रविश्य वागादिकरणसंघातस्य स्थितिमुत्पादयन्मनो भवति । मनोरूपेण विपरिणमन्मनस उपचयं करोति । ततश्चान्नोपचितत्वान्मनसो भौतिकत्वमेव न वैशेषिकतन्त्रोक्तं लक्षणं नित्यं निरवयवं चेति गृह्यते । यदपि मनोऽस्य दैवं चक्षुरिति वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया किं तर्हि सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टादिसर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वापेक्षया । यच्चान्येन्द्रियविषयापेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति वक्ष्यामः । सदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः । तथापः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति । यो मध्यमस्तल्लोहितं भवति । योऽणिष्ठः स प्राणो भवति ।

व्या॰ ख्या नाड्यस्तास्विति यावत् ॥ कथमन्नोपयोगात्प्रागेव मनसः सिद्धत्वात्तन्मनो भवतीत्युच्यते तत्राह । मनोरूपेणेति ॥ मनसोऽन्नोपचितत्ववचनाद्वैशेषिकपरिभाषापि दूषिता वेदितव्येत्याह । ततश्चेति ॥ मनसो दैवत्वविशेषणान्नित्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह । यदपीति ॥ केनाभिप्रायेण तर्हि विशेषणमित्याशङ्क्याह । किं तर्हीति ॥ तर्हि चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यादस्ति तदपेक्षया नित्यत्वमित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥ यदा चक्षुरादिष्वसत्स्वपि मनसः सत्त्वोपलम्भात्तदपेक्षया तस्य नित्यत्वमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥

आत्मवन्मनसो किं न स्यादित्याशङ्क्याह । सदिति ॥ भुक्तस्यान्नस्य त्रैविध्यमुक्त्वा पीतानामपामपि त्रैविध्यमाह । तथेति ॥

उ॰ ऽणिष्ठः स प्राणः॥ २ ॥ तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक्॥ ३ ॥

भा॰ वक्ष्यति ह्यापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति। तथा तेजोऽशितं तैलघृतादि भक्षितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् अस्थि भवति। यो मध्यमः स मज्जा ऽस्थ्यन्तर्गतस्नेहः। योऽणिष्ठः सा वाक्। तैलघृतादिभक्षणाद्धि वाग्विशदाभाषणे समर्था भवतीति प्रसिद्धं लोके। यत एवमन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्। ननु केवलान्नभक्षिण आखुप्रभृतयो वाग्मिनः प्राणवन्तश्च। तथाऽम्बाचभक्ष्याः सामुद्रा मीनमकरप्रभृतयो मनस्विनो वाग्मिनस्तथा स्नेहपानानामपि प्राणवत्त्व मनस्वित्वं चानुमेयं यदि सन्ति तत्र कथमन्नमयं हि सोम्य मन इत्याद्युच्यते॥

नैष दोषः। सर्व्वस्य त्रिवृत्करणत्वात्सर्व्वत्र सर्व्वोपपत्तेः। न ह्यत्रिवृत्कृतमन्नमश्नाति कश्चिदापो वा अत्रिवृत्कृताः

व्या॰ कथं तेजसोऽग्न्यादेरशनमित्याशङ्क्य विशिनष्टि। तैलेति॥ मज्जाशब्दार्थमाह। अस्थीति॥ योऽणिष्ठ सा वागित्युक्तं व्याकरोति। तैलघृतादीति॥ भुक्तस्यान्नस्य पीतानामप्यपामशितस्य तैलादेश्च योऽणिष्ठा धातवस्ते मनोवाक्प्राणा इत्येवं यत सिद्धमतस्तेषामन्नादिमयत्वं युक्तमित्याह। यत इति॥ तेषामन्नादिमयत्वं व्यतिरेकसिद्धिमाश्रित्याक्षिपति। नन्विति॥
आखुप्रमुखाना स्फुटोदपानाद्यनुपलम्भेऽपि यत्तेषां भक्ष्यं तत्रैवोदकाद्यन्तर्भावसम्भवात्प्राणादेरब्मयत्वाद्युपपन्नमित्युत्तरमाह।

उ० अन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा० पीयन्ते तेजो वा अश्चिद्धृतमश्नाति कश्चिदित्यन्नादानामाखुप्रभृतीनां वाग्मित्वं प्राणवत्त्वञ्चेत्याद्यविरुद्धं। इत्येव प्रत्यायितः श्वेतकेतुराह भूय एव पुनरेव मा मा भगवानन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि विज्ञापयतु दृष्टान्तेनावगमयतु नाद्यापि ममास्मिन्नर्थे सम्यङ्निश्चयो जातः। यस्मात्तेजोऽबन्नमयत्वेनाविशिष्टे देह एकस्मिन्नुपयुज्यमानान्यबन्नतेजांसि भक्ष्याणि जातान्यणिष्ठधातुरूपेण मनःप्राणवाचमुपचिन्वन्ति स्वजात्यनतिक्रमेणेति दुर्विज्ञेयमित्यभिप्रायोऽतो भूय एवेत्याद्याह । तमेवमुक्तवन्तं तथास्तु

घा० नच दोष इति ॥ सर्वस्यान्नादेस्त्रिवृत्करणसंस्कृतत्वात्तस्य सर्वस्यैव भक्ष्यस्य भूतत्रयात्मत्वसम्भवादेकैकं भक्षयतोऽपि सर्वभक्षकत्वोपपत्तेर्मनआदेरन्नादिमयत्वमविरुद्धमित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्तीकरोति। न ह्येत्यादिना ॥ उक्तरीत्या मनआदेरन्नादिमयत्वप्रत्यायनद्वारा प्रमाद्या सन्मात्रपरिशेषे प्रत्यायिते सति श्वेतकेतुश्चोदयतीत्याह। इत्येवमिति ॥ सर्वेषां सन्निधानाविशेषेऽन्नस्य सूक्ष्मांशो मन एवोपचिनोति। न प्राणमिति ॥ नियमासिद्धिरित्याह। नाद्यापीति ॥ पार्थिवमेवोपचिनोतीति विशेषमाशङ्क्याह। यस्मादिति ॥ एकस्मिन्नुदरे प्रविष्टानामन्नादीनां मिश्रीभूतत्वान्मनसश्च सर्वभूतगुणाभिव्यञ्जकत्वेन सर्वभूतारब्धत्वात्पार्थिवत्वासिद्धेर्नोक्तो विशेष सम्भवतीत्यर्थः। यस्मादेवमभिप्राय श्वेतकेतोरत इति योजना ॥ मनआदेरन्नादिमयत्वमुपपादयितुमुपाख्यानमवतारयति । तमेवमिति ॥ यच्च मन

उ॰ दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपाँ सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स

भा॰ सोम्येति होवाच पिता शृणु एव यत्र दृष्टान्तं यथैतदुपपद्यते यत्पृच्छसि ॥ ५ ॥

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमाणुभागः स ऊर्ध्वः समुदीषति सम्भूयोर्ध्वं नवनीतभावेन गच्छति तत्सर्पिर्भवति। यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव खलु सोम्यान्नस्यौदनादेरस्य भुज्यमानस्यौदर्येणाग्निना वायुसहितेन खजेनेव मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति। मनोऽवयवैः सह सम्भूय मन उपचिनोतीत्येतत्। तथापां सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवत्येवमेव खलु सोम्य तेजसोऽश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवत्यन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति युक्तमित्य-

---

आ॰ मनआदेरन्नादिमयत्वं कथमिति पृच्छति तदिदं [illegible] ते तथान्नादिमयत्वे मम दृष्टान्तमुपमानं [illegible] ॥ ५ ॥

निरवयवभावेऽपि [illegible] एकैव [illegible] दृष्टान्तमाह । दध्न इति । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । तत्र मथ्यमानस्य दध्नो [illegible] तदा

उ० प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजस सोम्याश्यमा-
नस्य योऽणिमा स ऊर्द्ध्वं समुदीषति सा वाग्भ-
वति ॥ ४ ॥ अन्नमयं हि सोम्य मन आपो-
मय प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा
भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच
॥ ५ ॥ ६ ॥

षोडशकल सोम्य पुरुष पञ्चदशाहानि
माशी काममप पिबापोमय प्राणो न पिबतो

भा० भिप्रायोऽतोऽत्तेजसोऽस्तु एतत्सर्वमेव । मनस्त्वन्नमय-
मित्यत्र नैकान्तेन मम निश्चयो जातो भूय एव मा भग-
वान्मनसोऽन्नमयत्वं दृष्टान्तेन विज्ञापयत्विति । तथा
सोम्येति होवाच पिता ॥ ६ ॥

अन्नस्य भुक्तस्य योऽणिष्ठो धातु स मनसि शक्तिम
धात्सोऽन्नोपचिता मनस शक्ति षोडशधा प्रविभज्य पुरु-
षस्य कलात्वेन निर्दिदीक्षिता । तया मनस्यन्नोपचितया

व्या० यथोक्तस्यान्नस्य योऽणिमेति योज्य ॥ कथ तस्मात् भवतीत्युच्यते
प्रागपि मनस सिद्धत्वादित्याशङ्क्याह । मनोऽवयवैरिति ॥
मनआदेरन्नादिमयत्वमुपसंहरति । अन्नमय हीति ॥ अतो
भवदभिप्रायादिति यावत ॥ एतत्सर्वमिति प्राणस्याबमयत्व
वाचस्तेजोमयत्वञ्चोच्यते । हृदयप्रदेशे प्राणादिसन्निधानाविशेषे
कथ मनस एवान्नरसेनोपचय इत्येतन्नाद्यापि समाहितमि
त्याह । मनस्त्विति ॥ मनसो विशेषतोऽन्नमयत्वमुपपादयितुमु
त्तरग्रन्थम् त्थापयति । तथेति ६ ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्या मनसोऽन्नरसोपचितत्व दर्शयितुमनर

उ॰ विच्छेत्स्यत इति ॥१॥ स ह पञ्चदशाहानि नाशाथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजु-

भा॰ मनसा षोडशधा प्रविभक्तया संयुक्तसंघातः कार्यकारणसंघातलक्षणो जीवविशिष्टः षोडशकल उच्यते। यस्यां सत्यां द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञाता सर्वक्रियासमर्थः पुरुषो भवति हीयमानायां च तस्यां सामर्थ्यहानिः। वक्ष्यति चाथान्यापि द्रष्टेत्यादि। सर्वस्य कार्यकारणसंघातस्य सामर्थ्यं मनःकृतमेव। मानसेन हि बलेन सम्पन्ना बलिनो दृश्यन्ते लोके। ध्यानाहाराश्च केचिदन्नस्य सर्वात्मकत्वात्। अतोऽन्नकृतं मानसं वीर्यं। षोडशकला यस्य पुरुषस्य सोऽयं षोडशकलः पुरुष एतच्चेत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि पञ्चदशसंख्यान्यहानि माशीरशन माकार्षीः काममिच्छातोऽपः पिब यस्मात् पिबतोऽपस्ते प्राणो विच्छेदमापत्स्यते नापां पानमब्मयोऽब्विकारः प्राण इत्यवोचाम। न हि कार्यं स्वकारणोपष्टम्भमन्तरेणाविभ्रंशमानं स्थातुमुत्सहते न हि परं पुनः समर्थोऽयमदर्श प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छस्यदर्शनादि साक्षात्कर्त्तुं न इमशाम्।

उ० ꣳषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥ २ ॥

तꣳ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानु-

---

भा० अथ षोडशेऽहनि हैनं पितरमुपससादोपगतवानुपगम्य होवाच किं ब्रवीमि भो इति इतर आह ऋचः सोम्य यजूंषि सामान्यधीष्वेत्येवमुक्तः पिताह। न वै मा मामृगादीनि प्रतिभान्ति मम मनसि न दृश्यन्त इत्यर्थो हे भो भगवन्नित्येवमुक्तवन्तं पिताह शृणु ॥ तत्र कारणं येन ते तान्यृगादीनि न प्रतिभान्तीति तं होवाच यथा लोके हे सोम्य महतो महत्परिमाणस्याभ्याहितस्योपचितस्येन्धनैरग्नेरेकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाणः शान्तस्य परिशिष्टोऽवशिष्टः स्याद्भवेत्तेनाङ्गारेण ततोऽपि तत्परिमाणादीषदपि न बहु दहेदेवमेव खलु सोम्य ते तवान्नोपचितानां षोडशानामेका कलावयवोऽतिशिष्टाऽ-

---

आ० ऽनाभोऽस्यासीत्यपि यावदन्नं प्राप्तो भवति तावदेवास्य मन्त्रेत्यादिव्यवहारः सम्भवतीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे लोकानुभवमनुकूलयति । सर्वस्येति । तदेव स्पष्टयति । मानसेति । किञ्च केचिन्मानसेनैव बलेन ध्यानाभ्यासा दृश्यन्ते तथ ध्यानमन्नपराऽभ्यासपरिनिष्पन्नमनसैव देहादिरूपेण परिणतत्वादित्याह । ध्यानेति । एवं भूमिकां कृत्वा षोडशकलशब्दार्थमाह ।

उ० भवस्यशान ॥ ३ ॥ अथ मे विज्ञास्यसीति स हाशाथ हैनमुपससाद तꣳ ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्वꣳ ह प्रतिपेदे तꣳ होवाच ॥ ४ ॥ यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत् । तेन ततोऽपि

भा० वशिष्टा स्यात्तया त्वं खद्योतमात्राङ्गारतुल्यतयैतर्हीदानीं वेदान्नानुभवसि न प्रतिपद्यसे श्रुत्वा च मे मम वाचमथाशेष विज्ञास्यस्यशान भुङ्क्ष्व तावत्स ह तथैवाश भुक्तवानथानन्तरं हैनं पितरं शुश्रूषुरुपससाद तं होपागतं पुत्रं यत्किञ्चिदृगादिषु पप्रच्छ ग्रन्थरूपमर्थजातं वा पिता स श्वेतकेतुः सर्वं हैतत्प्रतिपेदे ऋगाद्यर्थतो ग्रन्थतश्च तं होवाच पुनः पिता यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्येत्यादि समानमेकमङ्गारं शान्तस्याग्नेः खद्योतमात्रं परिशिष्टं तत् तृणैश्चूर्णैश्चोपसमाधाय प्रज्वालयेद्वर्द्धयेत् । तेनेद्धेनाङ्गारेण ततोऽपि पूर्व्वपरिमाणाद्बहु दहेदेवं सोम्य ते षोडशानामन्नकलानां सामर्थ्यरूपाणामेका कलातिशिष्टाऽभू-

---

आ० व्रत इति ॥ यतोऽन्नकृतं मानसं वीर्य्यं व्रतस्तदेव षोडशधा विभज्य कला यस्येति योजना । एतच्छब्देनान्नकृतं मानसं वीर्य्यं परामृश्यते विच्छेत्स्यते विच्छेदमापत्स्यते यस्मात्तस्मादपः पिबेति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ अपां पानपरित्यागे प्राणविच्छेदे कारणमाह । यस्मादिति ॥ प्राणस्याम्मयत्वेऽपि किमित्यपां परित्यागे तस्योच्छेदकत्वमाह । नहीति ॥ ऋगाद्यप्रतिभानं तथेत्युच्यते ईषदपि न दहेत्कुतो बहु दहेदिति योजना । आवृत्ति

उ॰ बहु दहेत् ॥ ५ ॥ एवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥ ७ ॥

भा॰ इतिशिष्टासीत्सा त्वदशनादन्यभुक्तवत एकैकेनाह्नैका कला चन्द्रमस इवापरपक्षे क्षीणातिशिष्टा कला तवान्नेन भुक्तेनोपसमाहिता वर्द्धितोपचिता प्राज्वालीत्। दैर्घ्यं छान्दसं। प्रज्वलिता वर्द्धितेत्यर्थः। प्राज्वलीदिति पाठान्तरं। तदा तेनोपसमाहिता सुप्रज्वलितवतीत्यर्थः॥ तया वर्द्धितयैतर्हीदानीं वेदाननुभवस्युपलभसे। एवं व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः सिद्धमित्युपसंहरत्यन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि। यथैतन्मनसोऽन्नमयत्वं तव सिद्धं तथापोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येतदपि सिद्धमेवेत्यभिप्रायस्तदेतद्धास्य पितुरुक्तं मनआदीनामन्नादिमयत्वं विजज्ञौ विज्ञातवान् श्वेतकेतुः। द्विरभ्यासस्त्रिवृत्करणप्रकरणपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ७ ॥

आ॰ व्यतिरेकोऽन्नोपयोगाभावे मनसः सामर्थ्याभावः। अनुवृत्तिरन्वयोऽन्नोपयोगे मनसः सामर्थ्यमिति भेदः। मनसोऽन्नमयत्वमुपपादयितुमुपक्रान्तमापोमयः प्राण इत्यादि कथमिहोच्यते तत्राह। यथैतदिति ॥ विद्यासमाप्तिमन्तरेण कथं द्विर्वचनमित्याशङ्क्याह। द्विरभ्यास इति ॥ ७ ॥

उ॰ उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं

भा॰ यस्मिन्मनसि जीवेनात्मनानुप्रविष्टा परा देवतादर्श इव पुरुषः प्रतिबिम्बेन जलादिष्विव सूर्यादयः प्रतिबिम्बैः। तन्मनोऽन्नमयं तेजोऽम्मयाभ्यां वाक्प्राणाभ्यां सङ्गतमधिगतं। यन्मयो यत्स्थश्च जीवो मननदर्शनश्रवणादिव्यवहाराय कल्पते तदुपरमे च स्वं देवतारूपमेव प्रतिपद्यते। तदुक्तं श्रुत्यन्तरे। ध्यायतीव लेलायतीव स धीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय इत्यादि स्वप्नेन शारीरमित्यादि प्राणन्नेव प्राणो नाम भवतीत्यादि। तस्यास्य मनसस्थस्य मनआख्यां गतस्य मनउपशमद्वारेणेन्द्रियविषयेभ्यो निवृत्तस्य यस्यां देवतायां स्वात्मभूतायां यदवस्थानं तत्पुत्रायाचिख्यासुरुद्दालको ह किलारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचोक्तवान्। स्वप्नान्तं स्वप्नमध्यं स्वप्न इति दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्याख्यातस्य मध्यं स्वप्नान्तं सुषुप्तमित्येतत्। अथवा स्वप्नान्तं स्वप्नसतत्त्वमित्यर्थः॥

आ॰ त्रिवृत्करणनिर्णयविषयमवान्तरप्रकरणं परिसमाप्य महाप्रकरणं सद्विषयमेवानुवर्तयन्मनसो लये सुषुप्तौ जीवस्य सत्सम्पत्तिं वक्तुं मनउपाधिकत्वमुक्तमनुवदति। यस्मिन्निति। उपाधौ स्वरूपमुक्तं स्मारयति। तन्मन इति उपाध्युपहितं कार्यकरणत्वं दर्शयति। यन्मय इति। मनसो भावे जाग्रत्स्वप्नव्यवहारसिद्धिरित्युक्त्वा तदभावे सुषुप्तिमवतारयति। तदुपरमे चेति। आत्मनि मनोवशादेव दर्शनादिव्यवहारो संसारस्येत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति। तदुक्तमिति।

उ॰ मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति

भा॰ तत्रापि अर्थात्सुषुप्तमेव भवति। स्वमपीतो भवतीति वचनात्। न ह्यन्यत्र सुषुप्तात्स्वमपीतिं जीवस्येच्छन्ति ब्रह्मविदः। तत्र ह्यादर्शापनयने पुरुषप्रतिबिम्ब आदर्शगतो यथा स्वमेव पुरुषमपीतो भवत्येवं मनआद्युपरमे चैतन्यप्रतिबिम्बरूपेण जीवेनात्मना मनसि प्रविष्टा नामरूपव्याकरणाय परा देवता सा स्वमेवात्मानं प्रतिपद्यते जीवरूपतां मन आख्यां हित्वा। अतः सुषुप्त एव स्वप्नान्तशब्दवाच्य इत्यवगम्यते। यत्र तु सुप्तः स्वप्नान् पश्यति तत्स्वाप्नं दर्शनं सुखदुःखसंयुक्तमिति पुण्यापुण्यकार्य्यं। पुण्यापुण्ययोर्हि सुखदुःखारम्भकत्वं प्रसिद्धं। पुण्यापुण्ययोश्चाविद्याकामोपष्टम्भेनैव सुखदुःखतद्दर्शनकार्य्यारम्भकत्वमुपपद्यते

व्या॰ द्वितीये वाक्ये सधीरित्येतदुपयुज्यते। तृतीयेतु विज्ञानमयो मनोमय इति च पदद्वयमुपजीव्यते॥ एवं भूमिकां कृत्वा समनन्तरवाक्यमादत्ते। तस्येति॥ तत्तु त्रायेत्यत्र तस्या देवताया तदवस्थानमिति तच्छब्दार्थः॥ तत्रेति द्वितीयपद्योक्तिः। अर्थादिति स्वप्नस्य हि कार्य्यस्य सतत्त्वं कारणं तच्च सुषुप्तमेव सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोरित्युभयापगमनात्। द्वितीयव्याख्याने सुषुप्तमेवार्थवशात्फलतीत्यर्थः। इतश्च स्वप्नान्तशब्देन साक्षादर्थाद्वा सुषुप्तमेवोक्तमित्याह। स्वमिति॥ नन्ववस्थान्तरेऽपि स्वमपीतो भवतीतिवचनमविरुद्धमिति चेन्नेत्याह। नहीति॥ तत्रापि कथं स्वाप॰ स्यादित्याशङ्क्याह। तत्रेति। स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यसिद्धमर्थं निगमयति। यत इति॥ ननु स्वप्नान्तशब्दो बुद्धान्तशब्दवद्यदा स्वप्नमेवाभाचष्टे। तदापि स्वमपीतो भवतीत्यविरुद्धं सर्वदा जीवस्य

उ॰ नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो

भा॰ नान्यथेत्यविद्याकामकर्म्मभिः संसारहेतुभिः संयुक्त एव स्वप्न इति न स्वमपीतो भवति ॥ अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्व्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति तद्वाऽस्यैतदतिच्छन्दा एष परम आनन्द इत्यादिश्रुतिभ्यः सुषुप्त एव स्वं देवतारूपं जीवत्वविनिर्मुक्तं दर्शयिष्यामीत्याह । स्वप्नान्तं मे मम निगदतो हे सोम्य विजानीहि विस्पष्टमवधारयेत्यर्थः । कदा स्वप्नान्तो भवतीत्युच्यते । यत्र यस्मिन्काले एतन्नाम भवति पुरुषस्य स्वप्स्यतः प्रसिद्धं हि लोके स्वपितीति गौणञ्चेदं नामेत्याह । यदा स्वपितीत्युच्यते पुरुषस्तदा तस्मिन्काले सता सच्छब्दवाच्यया प्रकृतया देवतया सम्पन्नो भवति सङ्गत एकीभूतो भवति मनसि प्रविष्टं मन आदिसंसर्गकृतं जीवरूपं परित्यज्य स्वं सद्रूपं यत्परमार्थसत्य-

व्या॰ तद्रूपसम्प्राप्तितुल्यत्वादत आह । यत्रेति । स्वप्नदर्शनस्य पुण्यापुण्यकार्य्यत्वं प्रकटयति । पुण्यापुण्ययोरिति । न केवलं पुण्यापुण्याभ्यामेव स्वप्ने संयुज्यते किन्त्वविद्यादिभिश्चेति न तत्र स्वाप्ययः सम्भवतीत्याह । पुण्यापुण्ययोश्चेति । तर्हि सम्प्रसन्न सुषुप्तेऽपि स्वाप्ययः स्यात्तत्रापि कामकर्म्मादिसम्बन्धसम्भवादित्याशङ्क्याह । अनन्वागतमिति । तर्हि जीवरूपे कथं देवताभावः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । सम्पन्नेति । तस्मादित्यस्मात्शब्दो व्याख्यातक्रमेण परामृष्टं हेतुमेव स्पष्टयति । स्वमात्मानमिति । स्वपितिनामनिर्वचनफलं दर्शयति । दृष्टेति । सुषुप्ते

उ० भवति तस्मादेनꣳ स्वपितीत्याचक्षते स्वꣳ ह्यपीतो भवति ॥ १ ॥

भा० मपीतोऽपि गतो भवति अतस्तस्मात्स्वपितीत्येनमाचक्षते लौकिकाः । स्वमात्मानं हि यस्मादपीतो भवति । गुणानामप्रसिद्धतोऽपि स्वात्मप्राप्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायः । कथं पुनर्लौकिकानां प्रसिद्धा स्वात्मसम्पत्तिः ॥ जाग्रच्छ्रमनिमित्तोद्भवत्वात्स्वापस्येत्याहुः । जागरिते हि पुण्यापुण्यनिमित्तसुखदुःखाद्यनेकायासानुभवाच्छ्रान्तो भवति ततश्चायस्तानां करणानामनेकव्यापारनिमित्तग्लानानां स्वव्यापारेभ्य उपरमो भवति । श्रुतेश्च श्राम्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुरित्येवमादि । तथा च गृहीता वाक् गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन इत्येवमादीनि करणानि प्राणग्रस्तानि प्राण एकोऽश्रान्तो देहे कुलाये यो जागर्ति तदा जीवः श्रमापनुत्तये स्वं देवतारूपमात्मानं प्रतिपद्यते । नान्यत्र स्वरूपावस्थानाच्छ्रमापनोदः स्यादिति

आ० स्वरूपावस्थानस्य गुरुत्वासम्भवान्मुक्तत्वेनानुत्थानप्रसङ्गात्स्वरूपावस्थानप्रसिद्धेर्निमित्तं वक्तव्यमिति पृच्छति । कथं पुनरिति । ज्वरादिरोगग्रस्तस्य स्वभावस्थितौ प्रसिद्ध रोगाभावः । सुषुप्तश्च श्रमापनोदावस्थानं । तथा च तत्र स्वरूपस्थितिप्रसिद्धिरविरुद्धेत्याह । जाग्रदिति । सङ्गृहीतं समाधानं विवृणोति । जागरिते हीति । करणानामनेकव्यापारनिमित्ता या ग्लानिर्भवतीत्यत्र मानमाह । श्रुतेश्चेति । अनुभवसमुच्चयार्थश्चकारः । सुषुप्त्यवस्थायां करणानामुपरतौ प्रमाणमाह । तथा चेति । सुषुप्तौ प्राणस्यापि वागादिवदुपसंहृतत्वमाशङ्क्याह । करणानीति ।

उ॰ स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽ

भा॰ युक्ता प्रसिद्धिर्लौकिकानां स्वं ह्यपीतो भवतीति। दृश्यते हि लोके ज्वरादिरोगग्रस्तानां तद्विनिर्मोके स्वात्मस्थानां विश्रमणं तद्वदिहापि स्यादिति युक्तं॥ तद्यथा श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्त इत्यादिश्रुतेश्च। तत्रायं दृष्टान्तो यथोक्तेऽर्थे स यथा शकुनिः पक्षी शकुनिघातकस्य हस्तगतेन सूत्रेण प्रबद्धः पाशितो दिशं दिशं बन्धनमोक्षार्थी सन् प्रतिदिशं पतित्वान्यत्र बन्धनादायतनमाश्रयं विश्रमणायालब्ध्वाऽप्राप्य बन्धनमेवोपश्रयते। एवमेव यथाऽयं दृष्टान्तः खलु हे सोम्य तन्मनस्तत्प्रकृतं षोडशकलमन्नोपचितं मनोनिर्द्धारितं तत्प्रविष्टस्तत्स्थस्तदुपलक्षितो जीवस्तन्मन इति निर्द्दिश्यते। मञ्चाक्रोश-

---

आ॰ अन्यथा मतभ्रान्ति स्यादिति भावः। जीवस्यापि बहिर्व्यापार-स्यादिति चेन्नैवं कारणाभावादित्याह। तदेति। ननु सुषुप्ते श्रमापनोदमात्रं न स्वरूपावस्थानं तत्कुतो लौकिकी प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याह। नान्यत्रेति। उक्तमर्थं लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टयति। दृश्यते हीति।

बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि सुषुप्त्यवस्थायामवस्थाद्वय-जनितश्रमापोहार्थं स्वनीडप्राप्तिर्गम्यत इत्याह। तद्यथेति। तत्रेति सुषुप्त्यवस्थोच्यते। यथोक्तोऽर्थो हि जीवस्य स्वरूपावस्थान-लक्षणमिति यावत्। सशब्दो दृष्टान्तविषयः शकुनिर्विषयो वा अप्राप्येति छेदः। यथा मञ्चाक्रोशनेन मञ्चस्थो देवदत्तो लक्ष्यते

उ॰ न्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धनꣳ हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥ अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशि-

भा॰ नवत्तु मन आख्योपाधिर्जीवोऽविद्याकामकर्मोपदिष्टो दिशं दिशं सुखदुःखादिलक्षणां जाग्रत्स्वप्नयोः पतित्वा गत्वानुभूयेत्यर्थः। अन्यत्र सदाख्यात्स्वात्मन आयतनं विश्रमणस्थानमलब्ध्वा प्राणमेव प्राणेन सर्वकार्य्यकारणाश्रयेणोपलक्षिता प्राण इत्युच्यते सदाख्या परा देवता। प्राणस्य प्राणं प्राणशरीरो भारूप इत्यादिश्रुतेः। अतस्तां देवतां प्राणं प्राणाख्यामेवोपश्रयते। प्राणो बन्धनं यस्य मनसस्तत् प्राणबन्धनं हि यस्मात्सोम्य मनः प्राणोपलक्षितदेवताश्रयं मन इति तदुपलक्षितो जीव इति ॥ एवं स्वपितिनामप्रसिद्धिद्वारेण यज्जीवस्य सत्यं स्वरूपं जगतो मूलं पुत्रस्य दर्शयित्वाह। अन्नादिकार्य्यकारणपरं परयापि जगतो मूलं सद्दिदर्शयिषुरशनापिपासे अशितुमिच्छाशना सन् यलोपेन। पातुमिच्छा पिपासा ते अशनापि-

आ॰ तथा तन्मनसि स्थितो जीवो लब्धो भवतीत्याह। स यथा शकुनवदिति। न केवलं प्रकरणात्प्राणशब्देन परा देवता लभ्यते ऽन्यत्र प्रयोगदर्शनाच्चेत्याह। प्राणस्येति। प्राणशब्देन परदेवतालक्षणायां फलितमाह। अत इति।

प्राणमेवोपश्रयति। विश्रामार्थमिति। तत्र हेतुमाह। प्राणबन्धनमिति। एतमनुमानमात्वाक्यमुत्थापयति। एवमिति। आहाराशनापिपासे सोम्येत्यादीति शेषः। किमभिप्रायः सन् पिता पुत्रं

उ॰ षति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोना-
योऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षते
ऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजा-

भा॰ पाशेऽशनापिपासयोः सतत्त्वं विजानीहीत्येतत् । यत्र यस्मिन् काले एतन्नामपुरुषो भवति । किं तदशिशिषत्यशितुमिच्छतीति । तदा तस्य पुरुषस्य किं निमित्तं नाम भवतीत्याह । यत्तत्पुरुषेणाशितमन्नं कठिनं पीता आपो नयन्ते द्रवीकृत्य रसादिभावेन विपरिणामयन्ते तदा भुक्तमन्नं जीर्यति । अथ च भवत्यस्य नामाशिशिषतीति गौणं । जीर्णे ह्यन्नेऽशितुमिच्छति सर्वो हि जन्तुः । तत्रापामशितनेतृत्वादशनाया इति नाम प्रसिद्धमित्येतस्मिन्नर्थे । यथा गोनायो गां नयतीति गोनायो गोपाल

आ॰ प्रत्येवमाहेत्याकाङ्क्षायामाह । अन्नादीति । अन्नादीनि कार्याणि कारणान्यबादीनि तेषां या परम्परा तयापि जगतो यन्मूलमूलं तद्दर्शयितुमिच्छन् पिता पुत्रं प्रत्यशनेत्यादिकं वाक्यमाहेत्यर्थः । अशनेत्यस्य सम्बन्धाभावेऽपि कथं तदर्थो व्याख्यायते तत्राह । अशनेति । यकारस्य लोपेनाभिप्रयोगे सम्प्रदायप्रत्युत्पत्त्या च तदर्थाभिरविवक्षेत्यर्थः । तत्राशनापिपासयोः सतत्त्वं विज्ञापयति । यत्रेति । सामान्येनोक्तं नाम विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति । किमिति । यत्कठिनमन्नं पुरुषेणाशितं तत्पीता आपो नयन्त इति सम्बन्धः । तदेति परिणामावस्थोक्तिः । अपेक्षितस्य भुक्तस्य जीर्णत्वमनन्तरमुच्यते । अथ तदा नाम गौणत्वं तदाह । जीर्णे हीति ।

तद्येतत्र तच्छब्दार्थमाह । तत्रेति । एतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उक्त इति शेषः । अशनायेति वदमपामान्त्यानमाकाराद्य इति

उ॰ नोहि नेदममूलं भविष्यतीति॥ ३॥ तस्य क्व मूलꣳ स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गे-

भा॰ इत्युच्यते। तथाश्वान्नयतीत्यश्वनायोऽश्वपाल इत्युच्यते। पुरुषनायः पुरुषान्नयतीति राजा सेनापतिर्वा। एवं तत्तदाप आचक्षते लौकिका अशनायेति विसर्जनीयलोपेन। तत्रैवं सत्यद्भीरसादिभावेन नीतेनाशितेनान्नेन निष्पादितमिदं शरीरं वटकणिकायामिव शुङ्गोऽङ्कुरोत्पत्तिंत उद्गतस्तमिमं शुङ्गं कार्यं शरीराख्यं वटादिशुङ्गवदुत्पतितं हे सोम्य विजानीहि। किं तत्र विज्ञेयमित्युच्यते। शृणु इदं शुङ्गवत्कार्य्यत्वाच्छरीरं नामूलं मूलरहितं भविष्यतीत्युक्त आह श्वेतकेतुः। यद्येवं समूलमिदं शरीरं वटादिशुङ्गवत्तस्यास्य शरीरस्य क्व मूलं स्याद्भवेदित्येवं पृष्ट आह पिता। तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्नादन्नं मूलमित्यभिप्रायः। कथं। अशितं ह्यन्नमद्भिर्द्रवीकृतं जाठरेणाग्निना पच्यमानं रसादिभावेन परिणमते। रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातः शुक्रं। तथा योषिद्भुक्तञ्चान्नं रसादिक्रमेणैव परिणतं लोहितं भवति। ताभ्यां शुक्रशोणिताभ्यामन्नकार्य्याभ्यां संयुक्ताभ्यामन्नेनैवं प्रत्यहं भुज्यमानेनापूर्य्यमाणाभ्यां कुड्य-

आ॰ हि वाक्यं तत्राह। विसर्जनीयेति। तत्रैतस्य व्याख्यानं। एवं सतीत्यपामशितनेतृत्वे सतीत्यर्थः। अद्भिः पीताभिरिति शेषः। तमेति शरीरनिर्द्देशः। अन्यस्य इवमुक्तत्वमाचाद्धापूर्व्वकं कृत्वा-

उ॰ नापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति

भा॰ मिव मृत्पिण्डैः प्रत्यहमुपचीयमानोऽन्नमूलो देहशुङ्गः परिनिष्पन्न इत्यर्थः ॥ यत्तु देहशुङ्गस्य मूलमन्नं निर्दिष्टं तदपि देहवद्विनाशोत्पत्तिमत्त्वात्कस्माच्चिन्मूलादुत्पन्नं तं शुङ्गमेवेति कृत्वा आह। यथा देहशुङ्गोऽन्नमूलः एवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेन कार्य्यभूतेनापो मूलमन्नस्य शुङ्गस्यान्विच्छ प्रतिपद्यस्व । अपामपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुङ्गत्वमेवेति। अद्भिः सोम्य शुङ्गेन कार्य्येण कारणं तेजोमूलमन्विच्छ । तेजसोऽपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुङ्गत्वमिति । तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलं एकमेवाद्वितीयं परमार्थसत्यं । यस्मिन्सर्वमिदं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतं रज्ज्वामिव सर्पादिविकल्पजातमध्यस्तं। अविद्यया तदस्य जगतो मूलं अतः सन्मूलाः सत्कारणा हे सोम्येमाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः

आ॰ इयति। कथमित्यादिना ॥ तथा पुरुषभुक्तान्नवदिति यावत् ॥ तथापि कथं सतो मूलत्व सिद्धिरत आह। यत्त्विति ॥ सतो मूलस्य वास्तवं रूपं दर्शयति। एकमिति ॥ तस्य सर्व्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन परिणामवादं व्युदस्यति। यस्मिन्निति ॥ अध्यासे मूलकारणमाह। अविद्ययेति ॥ प्रजाः सर्व्वाः सन्मूलाः सदायतनास्त्वेत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते। न हीति ॥ सत्प्रतिष्ठाः सदायतनास्त्वेत्यनयोरर्थभेदभावमाशङ्क्याह। अन्ते चेति ॥ प्रति-

उ॰ नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्व-
नायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति
तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजानीहि
नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥ तस्य क्व मूलꣳ

भा॰ सर्व्वाः प्रजा न केवलं सन्मूला एव। इदानीमपि स्थितिकाले सदायतनाः सदाश्रया एव। नहि मृदमनाश्रित्य घटादेः सत्त्वं स्थितिर्वाऽस्ति। अतो मृद्वत्सदायतनं यासां प्रजानां तन्मूलत्वात्सदायतनाः प्रजाः। अन्ते च सत्प्रतिष्ठाः सदेव प्रतिष्ठा लयः समाप्तिरवसानं परिशेषो यासान्ताः सत्प्रतिष्ठाः। अथेदानीमप्शुङ्गद्वारेण सतो मूलस्यानुगमः कार्य्य इत्याह। यत्र यस्मिन् काल एतन्नाम पिपासति पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति। अशिशिषतीतिवदिदमपि गौणमेव नाम भवति। द्रवीकृतस्याशितस्यान्नस्य नेत्र्य आपोऽन्नशुङ्गं देहं क्लेदयन्त्यः शिथिलीकुर्य्युरब्बाहुल्याद्यदि तेजसा न शोष्यते। नितरां च तेजसा शोष्यमाणास्वप्सु देहभावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पुरुषस्य

आ॰ ष्ठाशब्दस्य लयवाचित्वादायतनशब्दस्य चाश्रयविषयत्वान्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः। लयशब्दस्य सुषुप्त्यादिविषयत्वं वारयति। समाप्तिरिति। सम्यगाप्तिः समाप्तिरिति प्राप्तिरत्र विवक्षितेति शङ्कां वारयति। अवसानमिति॥

तस्याभावत्वेन तुच्छरूपत्वं निरस्यति। परिशेष इति॥ अथान्यशुङ्गद्वारा सतो मूलस्याधिगतेरनन्तरमित्यथशब्दार्थः। पिपासतीत्येतन्नामा पुरुषो यस्मिन्काले भवतीति योजना। कथं पिपा-

उ॰ स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः

भा॰ जायते तदा पुरुष पिपासति नाम तदेतदाह। तेज एव तत्तदा पीतमबादि शोषयद्देहगतलोहितप्राणभावेन नयते परिणमयति। तद्यथा गोनाय इत्यादि समानमेव। तत्तेज आचष्टे लोकः। उदन्येति उदकं नयतीत्युदन्य उदन्येतीति छान्दसम्। तत्रापि पूर्ववत् अपामप्येतदेव शरीराख्य शुङ्ग नान्यदित्येवमादि। समानमन्यत्। सामर्थ्यात्तेजसोऽप्येतदेव शरीराख्य शुङ्ग। अतोऽपशुङ्गेन देहेनापो मूल गम्यते। अद्भिः शुङ्गेन तेजो मूल गम्यते।

आ॰ सतीत्येतन्नाम पुरुषस्य गौणमित्याशङ्क्याह। अपीतमिति ॥ भवत्वपां तेजसा शोष्यमाणत्वं किं तावतेत्याशङ्क्याह। नितरामिति ॥ तदा पानेच्छावस्थायामित्यर्थः ॥ तेजसो यदुदकनेतृत्वमुक्तं तच्छ्रुतिमवतार्य व्याचष्टे। तदेतदाहेति ॥ उदकमिति वक्तव्ये कथमुदन्येतीत्युक्तं तत्राह। छान्दसमिति ॥ तत्रापि तेजस्यपीत्येतत् ॥ यथाऽशनायेति छान्दसं तथा तेजस्युदन्येतीत्यपि छान्दसमेवेत्याह। पूर्ववदिति ॥ अन्नद्वारा सतो मूलस्याधिगमवदम्बुद्वारापि तस्याधिगतिरस्तीत्याह। अपामपीति ॥

तेजःशुङ्गद्वारापि सतो मूलस्य प्रतिपत्तिरस्तीत्याह। सामर्थ्यादिति ॥ त्रिवृत्करणवशादिति यावत्। शरीरस्य भूतत्रयकार्यत्वमत शब्दार्थः ॥ यथा पूर्वमन्नशुङ्गेन देहेनान्नाख्यं मूलं गम्यत इत्यादि व्याख्यातं तथा तेजःशुङ्गेन देहेन तेजो मूलं गम्यत इत्यादि व्याख्येयमित्याह। पूर्ववदिति ॥ वृत्तानुवादपूर्वकं यथेत्यादिवाक्यमादत्ते। एव हीति ॥ उक्तया रीत्या नामद्वयप्रसि

उ० सत्प्रतिष्ठा यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुर-

भा० शुङ्गेन सन्मूलं गम्यते पूर्ववत्। एवं हि तेजोबन्नमयस्य देहशुङ्गस्य वाचारम्भणमात्रस्यान्नादिपरम्परया परमार्थसत्यं सन्मूलमभयमसन्त्रासं निरायासं सन्मूलमन्विच्छेति पुत्रं गमयित्वाऽशिशिषति पिपासतीति नामप्रसिद्धिद्वारेण। यदन्यदिहास्मिन् प्रकरणे तेजोबन्नानां पुरुषेणोपयुज्यमानानां कार्यकरणसङ्घातस्य देहशुङ्गस्य स्वजात्यासाङ्कर्येणोपचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं तदिहोक्तमेव द्रष्टव्यमिति पूर्वोक्तं व्यपदिशति। यथा तु खलु। येन प्रकारेणेमास्तेजोबन्नाख्यास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव। भवत्यन्नमशितं त्रेधा विधीयत इत्यादि। तत्रैवोक्तं अन्नादीनामशितानां ये

आ० द्वारेण यथोक्तदेहाख्यशुङ्गस्यान्नादिकारणपरम्परया सदाख्यं मूलमुक्तविशेषणं सन्मूलमन्विच्छेत्युपदेशेन श्वेतकेतुं ग्राहयित्वा व्यवस्थया शरीरमेकैकभूतारब्धमित्याक्षेपे प्राप्ते यदास्मिन्प्रकरणे तेजःप्रभृतीनामुपयुज्यमानानां स्वस्वभावानुसारेण सङ्घातस्योपचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं। तदा हि सर्वशरीरेषु सर्वभूतकार्योपलम्भाद्यवस्थायां प्रमाणाभावाद्दृश्यमाने सङ्घाते कस्य भूतस्य कियत्कार्यमित्यपेक्षायामन्नमशितमित्यादावुक्तमेव द्रष्टव्यमिति पूर्वोक्तं व्यपदिशतीति योजना। सतो मूलस्य व्यवहारसत्यत्वं वारयति। परमार्थेति। वस्तुतो नाविद्यासम्बन्धस्तस्यास्तीत्याह। अभयमिति। अविद्याकार्यसम्बन्धोऽपि परमार्थतो न तस्यास्तीत्याह। असन्त्रासमिति। उभयसम्बन्धाभावे समुत्खातनिखिलदुःखत्वेन परमानन्दत्वं तस्य सिध्यतीत्याह। निरायासमिति।

उ॰ स्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मन प्राणे प्राणस्तेजसि तेज परस्यां

भा॰ मध्यमा धातवस्ते सप्तधातुकं शरीरमुपचिन्वन्तीत्युक्तं । मांसं भवति लोहितं भवति मज्जा भवत्यस्थि भवति ये त्वणिष्ठा धातवो मन प्राण वाच देहस्यान्तःकरण सङ्घातमुपचिन्वन्तीति चोक्तं तन्मनो भवति स प्राणो भवति सा वाग्भवतीति । सोऽयं प्राण करणसङ्घातो देहे विशीर्णे देहान्तरं जीवाधिष्ठितो येन क्रमेण पूर्वदेहात्प्रच्युतो गच्छति तदा हास्य हे सोम्य पुरुषस्य प्रयतो म्रियमाणस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनस्युपसंह्रियते। अथ तदाहुर्ज्ञातयो न वदतीति । मन पूर्व्वको हि वाग्व्यापार । यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति श्रुते । वाच्युपसंहृतायां मनसि मननव्यापारेण केवलेन वर्त्तते । मनोऽपि यदोपसंह्रियते तदा मन प्राणे सम्पन्नं भवति सुषुप्तकाल इव। तदा पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजानातीत्याहु । प्राणश्च तदोर्द्ध्वोच्छासी स्वात्मन्युपसंहृतवाह्य-

आ॰ पूर्व्वोक्तमेव व्यक्तीकरोति। तथैवेति । किन्तदन्नमशितमित्यादावुक्तं तत्राह । अन्नादीनामिति। सप्तधातुकं त्वगसृङ्मांसमेदोमज्जास्थिशुक्राख्या सप्तधातवस्तेषां सङ्घातिरूपमित्यर्थ । तेजोऽबन्नकार्यभूतदेहस्वरूपद्वारा सतत्त्वं निरूपितं इदानीं मरणद्वारेणापि तन्निरूपयितुमारभते। सोऽयमिति । तदाहेत्यत्र क्रमवद्रूमनवदित्युक्तं । वाग्व्यापारस्य मनसि लये हेतुमाह । मन पूर्व्वकोहीति । प्राणसम्पत्तिर्मनसस्तदधीनस्य मनोव्यापारनिवृत्त्या तदेत्युच्यते । प्राणस्य तदैक्यविज्ञानावस्था कथ्यते। कथं

उ॰ देवताया स य एषोऽणिमा ॥ ६ ॥ एतदात्म्य-मिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-

भा॰ करणः संवर्गविद्यायां दर्शनाद्धस्तपादादीन् विक्षिपन्म-र्मस्थानानि निकृन्तन इवोत्सृजन् क्रमेणोपसंहृतकरण-स्तेजसि सम्पद्यते । तदाऽऽज्ञातयो न चलतीति । ततो नेति वा विचिकित्सन्तो देहमालभमाना उष्णश्चोपलभ-माना देह उष्णो जीवतीति यदा तदाप्यौष्ण्यलिङ्गं तेज उपसंह्रियते । तदा तत्तेजः परस्यां देवतायां प्रशाम्यति । तदेवं क्रमेणोपसंह्रियते । स्वमूलं प्राप्तेष मनसि तत्स्थो जीवोऽपि सुषुप्तकालवन्निमित्तोपसंहारादुपसंह्रियमाणः सन् सत्याभिसन्धिपूर्वकं चेदुपसंह्रियते सदेव सम्पद्यते न पुनर्देहान्तराय सुषुप्तादिवोत्तिष्ठति ॥

यथा लोके सभये देशे वर्त्तमानः कथञ्चिदेवाभयं देशं प्राप्तस्तद्वत् । इतरस्त्वनात्मज्ञस्तस्मादेव मूलात्सुषुप्तादिवो-

आ॰ प्राणस्य धाम्न्युपसंहृतवागादिकरणत्वं तदाह । संवर्गविद्याया-मिति । तत्र हि प्राणः संहृते वागादीनीति दृष्टं यतो युक्तं तस्य धाम्न्युपसंहर्तृत्वमित्यर्थः । तेजसीति भौतिकमा-ध्यात्मिकं तेजो गृह्यते । जीवतोऽस्याङ्गादिति सम्बन्धः । सक-रणस्य प्राणस्य च भूतसङ्घस्य परस्यां देवतायामुक्तक्रमेणोपसंहा-रेऽपि जीवस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । तदेवमिति । तस्यां परस्यां देवतायामुक्तेन क्रमेण तेजस्युपसंहृते सतीति यावत् । तस्य मनसो मूलं भूतपञ्चकं । निमित्तोपसंहारादित्यत्र निमित्तं मनो विवक्षितं ।

सत्सम्पद्यते सत्याभिसन्धेनामुत्थानमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्ट-यति । यथेति । अभयं देशं प्राप्तो न पुनः सभयं देशं गन्तुमि-

उ॰ केतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ ८ ॥

भा॰ त्थाय गत्वा पुनर्देहजालमाविशति। यस्मान्मूलादुत्थाय देहमाविशति जीवः ॥ स यः सदाख्य एष उक्तोऽणिमाऽणुभावो जगतो मूलमैतदात्म्यमेतत्सदात्मा यस्य सर्व्वस्य तदेतदात्मा तस्य भाव ऐतदात्म्यं। एतेन सदाख्येनात्मनात्मवत्सर्व्वमिदं जगत्। नान्योऽस्यास्त्यात्मा संसारी नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोत्रित्यादिश्रुत्यन्तरात्। येन चात्मनात्मवत्सर्व्वमिदं जगत्तदेव सदाख्यं कारणं सत्यं परमार्थसत्। अतः स एवात्मा जगतः प्रत्यक्स्वरूपं सतत्त्वं याथात्म्यं। आत्मशब्दस्य निरुपपदस्य प्रत्यगात्मनि गवादिशब्दवन्निरूढत्वात्। अतस्तत्सत्त्वमसीति हे श्वेतकेतो इत्येवं प्रत्यायितः पुत्त्र आह भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु यद्भवद्भुक्तं तत्सन्दिग्धं मम। अहन्यहनि सर्व्वाः प्रजाः सुषुप्ते सत्सम्पद्यन्ते इत्येतत्। ये न सत्सम्पद्य न विदुः सत्सम्पन्ना

आ॰ च्छतीति शेष। यत्स्वन्तताभिसन्धेर्यथोक्तया रीत्या न सत्सम्पत्तस्तत्राह। इतरस्त्विति ॥ अस्येति मया सर्व्वं जगद्भामसंसारो वेतिच्छेदः। मूलादेर्विशेषं दर्शयति। परमार्थेति ॥ कल्पितस्य जगतः स्वरूपं प्रत्यग्भूतमतात्त्विकमिति शङ्कां वारयति। सतत्त्वमिति ॥ तत्त्वेन सहितमपि सतत्त्वमित्याशङ्क्याह। याथात्म्यमिति॥ कथमेवमर्थंवत्त्वमात्मशब्दस्य लभ्यते तत्राह। आत्मशब्दस्येति ॥ सतो भवत्वात्मत्वं मम किं स्यादित्याशङ्क्याह। अत इति ॥ सन्देहस्येदमेव विशिनष्टि। अहन्यहनीति ॥ सन्देहे हेतुमाह। येनेति ॥ तेन सन्दिग्धमेतदिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ सन्देहस्याक्षि-

उ॰ यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणाꣳ रसान् समवहारमेकताꣳ रसं गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमु-

---

भा॰ वयमिति । अतो दृष्टान्तेन मां प्रत्याययत्वित्यर्थः । एवमुक्तस्तथाऽस्तु सोम्येति होवाच पिता ॥ ८ ॥

यत्पृच्छस्यहन्यहनि सत्सम्पद्य न विदुः सत्सम्पन्नाः स्म इति तत्कस्मादित्यत्र शृणु दृष्टान्तं । यथा लोके सोम्य मधुकृतो मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो मधुकरमक्षिका मधु निस्तिष्ठन्ति मधु निष्पादयन्ति तत्पराः सन्तः । कथं नानात्ययानां नानागतीनां नानादिक्काख्यानां वृक्षाणां रसान् समवहारं समाहृत्यैकतामेकभावं मधुत्वेन रसान् गमयन्ति मधुत्वमापादयन्ति । ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र मधूनि विवेकं न लभन्ते । कथममुष्याहमाम्रस्य पनसस्य वा वृक्षस्य रसोऽस्मीति च । यथा हि लोके बहूनां चेतनावतां समेतानां प्राणिनां विवेकलाभो भवत्यमुष्याहं पुत्रो नप्ताऽस्मीति । ते च लब्धविवेकाः सन्तो न सङ्कीर्यन्ते न

आ॰ तर्हि कथमित्यत आह । अत इति । पुत्रस्य प्रागुक्तसन्देहापोहार्थमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति । एवमिति । ८ ।

यथेत्यादिदृष्टान्तमवतारयति । यत्पृच्छसीति । प्रत्यहं सुषुप्ते सर्वाः प्रजाः सत्सम्पद्य सत्सम्पन्नाः स्मो वयमिति यन्न विदुस्तदज्ञाने कस्मात्कारणादिति यन्मां पृच्छसि तत्र सुषुप्तादावज्ञाने कारणभूतं दृष्टान्तमुच्यमानं शृणु त्वमिति योजना । यथा दृष्टान्तः स्पष्टो भवति तथोच्यत इत्याह । यथेति । पुनर्मधुपदं क्रियापदेन

उ॰ यथाहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति ॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दꣳशो वा

भा॰ तथेहानेकप्रकारवृक्षरसानामपि मधुराम्लतिक्तकटुकादीनां मधुत्वेनैकतां गतानां मधुरादिभावेन विवेको गृह्यत इत्यभिप्रायः । यथाऽयं दृष्टान्त इत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजा अहन्यहनि सति सम्पद्य सुषुप्तकाले मरणप्रलययोश्च न विदुर्न विजानीयुः सति सम्पद्यामह इति सम्पन्ना इति वा । यस्माच्चैवमात्मनः सद्रूपतामज्ञात्वैव सत्सम्पद्यन्ते । अतस्त इह लोके यत्कर्मनिमित्ताः यां यां जातिं प्रतिपन्ना आसुर्व्याघ्रादीनां व्याघ्रोऽहं सिंहोऽहमित्येवं । ते तत्कर्मज्ञानवासनाङ्किताः सन्तः सत्प्रविष्टा अपि तद्भावेनैव पुनराभवन्ति । पुनः सत आगत्य व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा

आ॰ सम्बन्धप्रदर्शनार्थं मधुकृता मधुनिष्पादकत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना । नानागतीनां नानावृक्षाणामित्येतद्-च्छिन्नानां रसानां कथमेकतेत्याशङ्क्याह । मधुत्वेनेति । तदेव स्पष्टयति । मधुत्वमिति । तं यथेत्यादि व्याचष्टे । ते रसा इति । उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथा चेत्यादिना । इहेति प्रकृतदृष्टान्तोक्तिः । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । रसानामचेतनत्वेन विवेकानर्हत्वात्कथं चेतनावतामिव दृष्टान्तः स्यादित्याशङ्क्याह । यस्माच्चेति । एवं यथोक्तरसदृष्टान्तवशेन यावच्चेतनानामपि सुषुप्त्यादौ आज्ञानाक्रन्दितया रस-

उ॰ मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥ ३ ॥ स य एषो ऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ९ ॥

भा॰ दंशो वा मशको वा यद्यत्पूर्वमिह लोके भवन्ति बभूवुरित्यर्थः। तदेव पुनरागत्य भवन्ति। युगसहस्रकोट्यन्तरितापि संसारिणो जन्तोर्या पुरा भाविता वासना सा न नश्यतीत्यर्थः। यथाप्रज्ञं हि सम्भवा इतिश्रुत्यन्तरात्। ताः प्रजा यस्मिन् प्रविश्य पुनराविर्भवन्ति। ये त्वितोऽन्ये सत्सत्यात्माभिसन्धा यमणुभावं सदात्मानं प्रविश्य नावर्तन्ते। स य एषोऽणिमेत्यादि व्याख्यातं। यथा लोके स्वकीये गृहे सुप्त उत्थाय ग्रामान्तरं गतो जानाति स्वगृहादागतोऽस्मीत्येवं सत आगतोऽस्मीति च जन्तूनां कस्माद्विज्ञानं न भवतीति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्वित्युक्तस्तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ९ ॥

आ॰ तुल्यत्वात्तेषां विवेकानर्हावस्थामात्रिमात्रे प्रश्नसमुदाहरणमविरुद्धमिति भावः। सतां सम्पन्नानामपि मत्स्यादिव्याघ्रत्वादि। संसारित्व इति। स य एषोऽणिमेत्याद्यवतारयति। ताः प्रजा इति। इत अविद्यावद्विलक्षणेभ्य सकाशादिति यावत्। यमणुभावमिति यच्छब्दोऽध्याहार्यः। प्रश्नान्तरं दृष्टान्तबलादुत्थापयति। यथेति। सतोऽहमागतोऽस्मीत्युत्थितस्य ज्ञानाभावं दृष्ट्वा शिष्येणापादयितुमुत्तरप्रश्नमुत्थापयति। इत्युक्त इति। ९।

उ॰ इमा सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवन्ति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमै-

---

भा॰ शृणु तत्र दृष्टान्तं यथा सोम्येमा नद्यो गङ्गाद्याः पुरस्तात्पूर्वां दिशं प्रति प्राच्यः प्रागञ्चनाः स्यन्दन्ते स्रवन्ति। पश्चात्प्रतीचीं दिशं प्रति सिन्ध्वाद्याः प्रतीचीमञ्चन्ति गच्छन्तीति प्रतीच्यस्ताः समुद्रादम्भोनिधेर्जलधरैराक्षिप्ताः पुनर्वृष्टिरूपेण पतिता गङ्गादिनदीरूपिण्यः पुनः समुद्रमम्भोनिधिमेवापियन्ति स समुद्र एव भवन्ति ता नद्यो यथा तत्र समुद्रे समुद्रात्मनैकतां गता न विदुर्न जानन्तीयं गङ्गाहमस्मीयं यमुनाहमस्मीतीयमहमस्मीति चैवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजा यस्मात्सति सम्पद्य न विदुस्तस्मात्सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे आगता इति वा। त इह व्याघ्र इत्यादि समानमन्यत्। दृष्टं लोके जले वीचि-

---

आ॰ आगमनावबोधपरिहारार्थं नद्युदाहृतम्। यथाभावं व्याचष्टे। दृष्टमिति। विनष्टा इति लोके दृष्टमिति सम्बन्धः। जीवास्तु प्रत्यहं सुषुप्त्यवस्थायां सत्प्रप्रविष्टा अपि कारणभावं गच्छन्तोऽपि

उ॰ तदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १० ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥ यस्य

भा॰ तरङ्गफेनबुद्बुदादय उत्थिताः पुनस्तद्भावङ्गता विनष्टा इति । जीवास्तु तत्कारणभावं प्रत्यहं गच्छन्तोऽपि सुषुप्ते मरणप्रलययोश्च न विनश्यन्तीत्येतत् । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु दृष्टान्तेन । तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १० ॥

शृणु दृष्टान्तमस्य हे सोम्य महतोऽनेकशाखादियुक्तस्य वृक्षस्याग्रतः स्थितं दृष्टं दर्शयन्नाह । यदि कश्चिदस्य मूलेऽभ्याहन्यात्परश्वादिना सकृद्घातमात्रेण न शुष्यतीति जीवन्नेव भवति तदा तस्य रसः स्रवेत् । तथा यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवं स्रवेत्तथा योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवं स्रवेत्स एष

टी॰ न विनश्यन्तीति यदेतत्तदिति योजना । जीवविनाशं प्रश्नमा-त्रस्य प्रतिबोधनार्थमुत्तरं वाक्यमुत्थापयति । तथेति ॥ १० ॥

जीवस्य नाशाभावं वक्तुमादौ दृष्टान्तमाह । शृण्विति । ननु रोगग्रस्तायां वातोपहतायां वा शाखायां प्राणोपसंहारेऽपि कुतो जीवोपसंहारः सम्भवति तत्राह । वाचेति । ननु रसो जीवस्य सद्भावे तदीयोपसंहारानुपसंहारौ वक्तव्यौ । तत्र तस्य सत्त्वन्तु कुतस्त्यमत आह । जीवेन चेति । रसरूपेण वर्धयदिति सम्बन्धः ।

उ॰ यदेकाᳪ शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यत्येवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच ॥ २ ॥ जीवापेतं वाव

भा॰ स वृक्ष इदानीं जीवेनात्मनानुप्रभूतोऽनुव्याप्तः पेपीयमानोऽत्यर्थं पिबन्नुदकं भौमांश्च रसान्मूलैर्गृह्णन्मोदमानो हर्षं प्राप्नुवंस्तिष्ठति। तस्यास्य यदेकां शाखां रोगग्रस्तामाहतां वा जीवो जहात्युपसंहरति शाखायां विप्रसृतमात्मांशं। अथ सा शुष्यति। वाङ्मनःप्राणकरणग्रामानुप्रविष्टो हि जीव इति तदुपसंहारे उपसंह्रियते। जीवेन च प्राणयुक्तेनाशितं पीतञ्च रसतां गतं जीववच्छरीरं वृक्षञ्च वर्द्धयद्रसरूपेण जीवस्य सद्भावे लिङ्गं भवति॥ अशितपीताभ्यां हि देहे जीवस्तिष्ठति ते चाशितपीते जीवकर्मानुसारिणी इति। तस्यैकाङ्गवैकल्यनिमित्तं कर्म यदोपस्थितं भवति तदा जीव एकां शाखां जहाति शाखाया आत्मानमुपसंहरति। अथ तदा सा शाखा शुष्यति। जीवस्थितिनिमित्तो रसो जीवकर्माक्षिप्तो जीवोपसंहारे न तिष्ठति। रसापगमे च

आ॰ वृक्षशरीरे जीवस्य सत्त्वेऽपि किमित्यसौ कदाचित्तदीयामेकां शाखां जहातीत्याशङ्क्याह। अशितेति। जीवोपसंहारे किमिति शाखा शुष्यति तत्राह। जीवस्थितीति। जीवस्य स्थितिर्निमित्तं यस्येति विग्रहस्तथा शाखायामुपकारकोऽसाविति यावत्। यत्तु वैशेषिकवैनाशिकाभ्यां स्थावराणां निर्जीवत्वमचेतनत्वमुक्तं तदेतन्निरस्तमित्याह। रसस्येति। आदिशब्दो वृद्धिमोदादिसङ्ग-

उ॰ किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषो ऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा

भा॰ शाखा शोषमुपैति। तथा सर्वं वृक्षमेव यदा जहाति तदा सर्वोऽपि वृक्षः शुष्यति। वृक्षस्य रसस्रवणशोषणादिलिङ्गाज्जीववत्त्वं। दृष्टान्तश्रुतेश्च चेतनावन्तः स्थावरा इति। बौद्धकाणादमतमचेतनाः स्थावरा इत्येतदसारमिति दर्शितं भवति। यथाऽस्मिन्वृक्षदृष्टान्ते दर्शितं जीवेन युक्तो वृक्षोऽशुष्को रसपानादियुक्तो जीवतीत्युच्यते तदपेतश्च म्रियत इत्युच्यते। एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच। जीवापेतं जीववियुक्तं वाव किलेदं शरीरं म्रियते न जीवो म्रियत इति। कार्यशेषे च सुप्तोत्थितस्य ममेदं कार्यशेषमपरिसमाप्तमिति स्मृत्वा समापनदर्शनात्। जातमात्राणां च जन्तूनां स्तन्याभिलाषभयादिदर्शनाच्चातीतजन्मान्तरानुभूतस्तनपानदुःखानुभवस्मृतिर्गम्यते। अग्निहोत्रादीनां च कर्मणामर्थवत्त्वाच्च जीवो म्रियत इति। स

व्या॰ सार्थः। स एष वृक्षो जीवेनात्मनानुप्रभूत इति दृष्टान्तश्रुतिः। श्रुतिदृष्टान्तेन विवक्षितमंशमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह। यथेत्यादिना। जीवस्य सुषुप्ते नाशाभावे हेत्वन्तरमाह। कार्यशेषे चेति। तस्मिन् सति सुषुप्तो भूत्वा पुनरुत्थितस्य कार्यस्य शेषोऽस्ति यस्मिन्कर्मणि तदिदं ममासमाप्तमिति स्मृत्वा तस्य समापनदर्शनात्सोऽपि जीवो नश्यतीत्यर्थः। मरणकाले तन्नाशाभावे हेत्वन्तरमाह। जातमात्राणामिति। चाद्यचकारः समुच्चये द्वितीयोऽप्यर्थे। जीवस्य प्रलयादावविनाशे कारणान्तर-

उ॰ तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच॥ ३॥ ११॥ न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व

भा॰ स एषोऽणिमेत्यादि समानं। कथं पुनरिदं पृथिव्यादिनामरूपवज्जगदत्यन्तसूक्ष्मात्सद्रूपान्नामरूपरहितात्सतो जायते इत्येतद्दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति। तथास्तु सोम्येति होवाच पिता॥ ११॥

यद्येतत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि अतोऽस्मान्महतो न्यग्रोधात्फलमेकमाहरेत्युक्तस्तथा चकार। स इदं भगव उपाहृतं फलमिति दर्शितवन्तं प्रत्याह फलं भिन्धीति। भिन्नमित्याहेतरः। तमाह पिता किमत्र पश्यसीत्युक्त आहाण्व्योऽणुतरा इवेमा धाना बीजानि पश्यामि भगव इति। आसां धानानामेकां धानामत्र हे वत्स भिन्धीत्युक्त आह भिन्ना भगव इति॥ यदि भिन्ना धाना तस्यां भिन्नायां किं पश्यसीत्युक्त

व्या॰ माह। पृथिव्यादीनामिति। इतिशब्दो जीवस्य नित्यत्वोप संहारार्थः। यदुक्तं सम्पन्नाः सोम्येत्यादि तत्र चोदयति। कथं पुनरिति। विलक्षणयोर्न कार्यकारणत्वमिति मन्वान प्रति बोधयितुमुत्तरवाक्यमुपादत्ते। तथेति॥ ११॥

स्थूलस्य कार्यस्य सूक्ष्मं कारणत्वमेतदित्युच्यते। अस्य सोम्य महतो वृक्षस्येति महान्तं वृक्षं परामृशति। अत इति। यमेतमणिमानं न पश्यस्येतस्याणिम्नो बीजस्येति सम्बन्धः। तथापीति अत्यन्तासूक्ष्मादर्शनेऽपीत्यर्थः। अत्यन्तसूक्ष्मादीशादत्यन्तस्थूलस्य

उ॰ इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति किञ्चन न भगव इति ॥१॥ तꣳ होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति ॥२॥ श्रद्धत्स्व सोम्येति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वं तत्सत्यꣳस आत्मा

भा॰ आह न किञ्चन पश्यामि भगव इति। तं पुत्रं होवाच वटधानायां भिन्नायां य वटबीजाणिमानं हे सोम्य एतं न निभालयसे न पश्यसि। तथाप्येतस्य वै किल सोम्य एष महान्यग्रोधो बीजस्याणिम्नः सूक्ष्मस्यादृश्यमानस्य कार्यभूतः स्थूलशाखास्कन्धफलपलाशवांस्तिष्ठत्युत्पन्नस्तिष्ठतीति वेतिशब्दोऽध्याहार्योऽतः श्रद्धत्स्व सोम्य सत एवाणिम्नः स्थूलं नामरूपादिमत्कार्यं जगदुत्पन्नमिति। यद्यपि न्यायागमाभ्यां निर्द्धारितोऽर्थस्तथैवेत्यवगम्यते तथाप्यत्यन्तसूक्ष्मेष्वर्थेषु बाह्यविषयासक्तमनसः स्वभावप्रवृत्तस्यासत्या गुरुतरायां श्रद्धायां दुरवगमत्वं स्यादित्याह श्रद्धत्स्वेति। श्रद्धायान्तु सत्यां मनसः समाधानं बुभुत्सितेऽर्थे भवेत्ततश्च

व्या॰ वृक्षस्योत्पत्त्युपलम्भोऽतः शब्दार्थः। सन्मूलाः सोम्येत्यादिश्रुत्या दृश्यते त्विति न्यायेन च जगतः सत्कार्यत्वे सिद्धे श्रद्धामन्तरेणापि तन्निर्णयसम्भवात्किमिति श्वेतकेतुं श्रद्धत्स्वेति पित्रानुयुज्यते तत्राह॥ यद्यपीति॥ सत्यामपि श्रद्धाया कथं बाह्यविषयासक्तमनसोऽत्यन्तसूक्ष्मेष्वर्थेष्ववगमः स्यादित्याशङ्क्याह। श्रद्धायान्त्विति॥ मनःसमाधानवशाद्बुभुत्सितस्यार्थस्यावगतिरित्यत्र बृहदारण्य

उ० तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच॥ ३॥ १२॥

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा चकार तꣳ होवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति तद्धावमृश्य

भा० तदर्थावगतिः। अन्यत्रमना अभूवमित्यादिश्रुतेः। स य इत्याद्युक्तार्थं। यदि तत्सज्जगतो मूलं कस्मान्नोपलभ्यत इत्येतद्दृष्टान्तेन मामां भगवान् भूय एव विज्ञापयत्विति। तथा सोम्येति होवाच पिता॥ १२॥

विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारान्तरेण तूपलभ्यत इति शृणु त्र दृष्टान्तं। यदि चेममर्थं प्रत्यक्षीकर्त्तुमिच्छसि पिण्डरूपं लवणमेतत् घटादावुदकेऽवधाय प्रक्षिप्याथ मा मां श्वः प्रातरुपसीदथा उपगच्छेथा इति। स ह पित्रोक्तमर्थं प्रत्यक्षीकर्त्तुमिच्छन् तथा चकार। तं होवाच परेद्युः प्रातो यल्लवणं दोषा रात्रौ उदकेऽवधा निक्षि-

---

घा० तच्छ्रुति संवादयति। अन्यत्रेति॥ प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानत्वान्नास्तीति मन्वानः शङ्कते। यदीति॥ अनुपलभ्यमानस्यापि सत्त्वमाशङ्क्याह। इत्येतदिति॥ अप्रत्यक्षस्यापि जगन्मूलस्यास्तित्वं प्रतिपादयितुमुत्तरग्रन्थमवतारयति। तथेति॥ १२॥

नोपलभ्यते स्वेन प्रकारेणेति शेष। इतीममर्थं प्रत्यक्षीकर्त्तुं यदीच्छसि तर्हि दृष्टान्तमत्र शृण्विति योजना। रात्रेरत्ययात्पर्य्यंमयपश्चादर्थं। जगन्मूलं सतोऽप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षमुपायान्तरेणेति पित्रोक्तोऽर्थस्तं प्रत्यक्षीचिकीर्षुर्घटादावुदके पिण्डरूपं

उ० न विवेद यथा विलीनमेवाङ्ग ॥ १ ॥ अस्यान्ता-दाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद्ध

भा० तवानमि अङ्ग हे वत्स तदाहरेत्युक्तस्तल्लवणमाजिहीर्षुर्किलावमृश्योदके न विवेद न विज्ञातवान्। यथा तल्लवणं विद्यमानमपि सत् अप्सु लीनं संश्लिष्टमभूत् यथा विलीनं लवणं न वेत्थ तथापि तच्चक्षुषा स्पर्शनेन च पिण्डरूपं लवणमगृह्यमाणं विद्यत एवाप्सु लभ्यते चोपायान्तरेणे-त्येतत्पुत्रं प्रत्याययितुमिच्छन्नाहाङ्गास्योदकान्तादुपरि गृहीत्वाऽऽचामेत्युक्त्वा पुत्रं तथाकृतवन्तमुवाच कथमितीतर आह लवणं स्वादुत इति। तथा मध्यादुदकस्य गृहीत्वाऽऽ-चामेति कथमिति लवणमिति। तथान्तादधोदेशाद्गृहीत्वा-ऽऽचामेति कथमिति लवणमिति। यद्येवमभिप्रास्य परित्यज्यैतदुदकमाचम्याथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा

व्या० लवणं रात्रौ प्रक्षिप्य तदध्ययनानन्तरं प्रातःकाले पितृसमीपे श्वेत-केतुर्गतवानित्याह ॥ स हेति ॥ यथा तत्पिण्डरूप लवणं प्रक्षेपात् प्रागभूत्तथा न विज्ञातवानिति सम्बन्धः ॥ उदके प्रक्षिप्तं लवणं विमृश्यापि न ज्ञायते चेदसदेव तर्हि तदित्याशङ्क्याह । विद्य-मानमेवेति ॥ किमिति चक्षुषा स्पर्शनेन वा नोपलभ्यते तत्राह । श्लिष्टमिति ॥ कथं तर्हि विद्यमानत्वमवगतं तत्राह । यथेति ॥ यद्यपि पिण्डरूपं लवणमुदके क्षिप्तमवमृश्यापि चक्षुःस्पर्शनाभ्यां न त्वं वेत्थ तथापि तत्तत्र विद्यत एव । चक्षुःस्पर्शनाभ्यामगृह्यमाणमपि

उ॰ तथा चकार तच्छश्वत्संवर्तते तꣳ होवाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा

भा॰ चकार लवणं परित्यज्य पितृसमीपं आजगामेत्यर्थः । इदं वचनं ब्रुवन् तल्लवणं तस्मिन्नुदके यन्मया रात्रौ क्षिप्तं प्रश्ननित्यं संवर्तते विद्यमानमेव सम्यग्वर्तते इत्येवमुक्तं वन्तं ह उवाच पिता । यद्यपि लवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वं गृहीतं पुनरुदके विलीनं ताभ्यामगृह्यमाणमपि विद्यत एवो-पायान्तरेण जिह्वयोपलभ्यमानत्वात् । एवमेवात्रैवास्मिन्नेव तेजोबन्नादिकार्ये शुङ्गे देहे । वाव किलेत्याचार्योपदेशस्म-रणप्रदर्शनार्थौ । सत्तेजोबन्नादिशुङ्गकारणं वटबीजाणि-मवद्विद्यमानमेवेन्द्रियैर्नोपलभसे न निभालयसे । यथात्रै-वोदके दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं लवणं विद्यमानमेव जिह्वयोपलब्धवानसि एवमेवात्रैव किल विद्यमानं सज्ज-गन्मूलमुपायान्तरेण लवणमिव तदुपलप्स्यस इति वाक्य-

---

व्या॰ ततोपायान्तरेणोपलभ्यत इत्येतमर्थं पुनः प्रत्याययितुमत्तर वाक्य मित्याह । यथाशब्दो यथार्थोर्थः । तद्धेत्यादि व्याचष्टे । चकार मिति । संवर्तत इतीदं वचनं ब्रुवन्नुन्नाजगामेति सम्बन्धः । दृष्टा न्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । इत्यवमुक्तवन्तमित्यादिना । सतो जग न्मूलस्याविन्द्रियैः सत्त्वं त्वया कथमवगतमित्यत आह । उवाचेति । अत्र वावेत्यादिनाऽत्रैव किलेत्यस्य मौनवाक्यमाशङ्क्यापविशेषं दर्श यति । यथात्रेत्यादिना । उपायान्तरजिज्ञासया पृच्छति । दर्शे-

उ० भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच
॥ ३ ॥ १३ ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वा

भा० शेषः। स य इत्यादि समानं। यद्येवं लवणमिव तदिन्द्रियैरनुपलभ्यमानमपि जगन्मूलं सदुपायान्तरेणोपलब्धुं शक्यते यदुपलम्भात्कृतार्थः स्यामनुपलम्भाच्चाकृतार्थः स्यामहं तस्योपलब्धौ क उपाय इत्येतद्भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु दृष्टान्तेन तथा सोम्येति होवाच ॥ १२ ॥

यथा लोके हे सोम्य पुरुषं यं कश्चिद्गन्धारेभ्यो जनपदेभ्योऽभिनद्धाक्षं बद्धचक्षुषमानीय द्रव्यहर्त्ता तस्करस्तमभिनद्धाक्षमेव बद्धहस्तमरण्ये ततोऽप्यतिजनेऽतिगतजनेऽत्यन्तविगतजने देशे विसृजेत् स तत्र दिग्भ्रमोपेतो यथा प्राङ्वा प्रागञ्चनः प्राङ्मुखो वेत्यर्थः। तथोदङ्वाऽधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायीत शब्दं कुर्याद्विक्रोशेत्। अभि-

---

व्या० वमिति ॥ तर्हि तदेवाध्याहृतस्य तस्येत्यादिना सम्बन्धः। सतो मूलस्योपलम्भेऽनुपलम्भे वा किं स्यादित्याशङ्क्याह। यदुपलम्भादिति ॥ बुभुत्सितमुपायमुपदर्शयितुमुत्तरग्रन्थमुपादत्ते। तथेति ॥ १२ ॥

यथायमुपायः शक्यो ज्ञातुं तथा लोके प्रदृश्यते दृष्टान्त इत्याह। यथेति ॥ तमेव दृष्टान्तं व्याचष्टे। हे सोम्येति ॥ यथा दिग्भ्रमोपेतो यत्किञ्चिद्दिगभिमुखो विक्रोशति तथा स तत्र विजने देशे शब्दं कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ प्राङ्वेत्यस्यार्थमाह। प्रागञ्चन इति ॥

उ॰ उद्बद्धाधराद्धा प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतो ऽभिनद्धाक्षो विसृष्ट ॥ १ ॥ तस्य यथाभिनहनं

भा॰ नद्धाचोऽद्द गन्धारेभ्यस्तस्करेणानीतोऽभिनद्धाच एव विसृष्ट इत्येन विक्रोशतस्तस्य यथाभिनहन यथा बन्धन प्रमुच्य मुक्ता कारुणिक कश्चिदेता दिशमुत्तरतो गन्धारा एता दिश व्रजेति प्रब्रूयात् स एव कारुणिकेन बन्धनान्मोचितो ग्रामाद्ग्रामान्तर पृच्छन्पण्डित उपदेशवान्मेधावी परोपदिष्टग्रामप्रवेशमार्गावधारणसमर्थ मन् गन्धारानेवोपसम्पद्येत नेतरो मूढमतिर्देशान्तरदर्शनतृष्णो वा। यथाऽय दृष्टान्तो वर्णित स्वविषयेभ्यो गन्धारेभ्य पुरुषस्तस्करैरभिनद्धाचोऽविवेको दिङ्मूढोऽशनायापिपासादिमान् व्याघ्रतस्कराद्यनेकभयानर्थव्रातयुतमरण्य प्रविशतो दु खार्त्तो विक्रोशन् बन्धनेभ्यो मुमुक्षुस्तिष्ठति स कथञ्चिदेव कारुणिकेन केनचिन्मोचित स्वदेशान्

आ॰ तस्यैव विवच्चितमर्थं कथयति। प्राङ्मुख इति ॥ वच्यमाणप्रकारै विकल्पार्थो वाशब्द । यथा बन्धन बन्धनमनुसृत्येति यावत् ॥ पण्डितो मेधावीति विशेषणद्वयस्य व्यवच्छेद्य दर्शयति । नेतर इति ॥ व्याख्यात दृष्टान्त सोपस्कारमनुवदति । यथेत्यादिना ॥ दार्ष्टान्तिक व्याचष्टे । एवमिति ॥ आदिशब्देन वाय्वाकाशौ गृह्येते। मयटविकारार्थं ॥ देहारण्यस्यानेकानर्थसङ्कटत्व कथयति। वातेति ॥ शीतोष्णादीत्यादिपदेन रागद्वेषादि द्वन्द्वमुच्येत। तेनानेकेन द्वन्द्वेन जात सुख च तदुपेतमिद देहारण्यमित्येतत। बन्धादीत्यादिशब्दो मिचद्वेषादिविषय । पुण्यापुण्यादीत्यादिपद अविद्याकामवासनासङ्ग्रहार्थं । देहारण्य प्रविष्टस्य

प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी

भा॰ गान्धारानेवापन्नो निर्वृतः सुखभूतया। एवमेव मतो जगदात्मन. स्वरूपात्तेजोवन्नादिमयं देहारण्यं वातपित्तकफरुधिरमेदोमांसास्थिमज्जाशुक्रकृमिमूत्रपुरीषवच्छीतोष्णाद्यनेकद्वन्द्वदुःखवच्चेदं मोहपटाभिनद्धाक्षो भार्यापुत्रपशुबन्ध्वादिदृष्टादृष्टानेकविषये तृष्णापाशितः पुण्यापुण्यादिकर्मतस्करैः प्रवेशितोऽहममुष्य पुत्रो ममैते बान्धवाः सुख्यहं दुःखी मूढ. पण्डितो धार्मिको बन्धुमान् जातो मृतो जीर्णः पापी पुत्रो मे मृतो धनं मे नष्टं हा हतोऽस्मि कथं जीविष्यामि का मे गतिः किं मे त्राणमित्येवमनेकशतसहस्रानर्थजालवानिव क्रोशन् कथञ्चिदिव पुण्यातिशयात्परमकारुणिकं कञ्चित्सद्ब्रह्मात्मविद विमुक्तबन्धनं ब्रह्मिष्ठं यदाऽऽसादयति तेन च ब्रह्मविदा

च्छा॰ जन्तोर्विमोक्षणप्रकारं सकारणं सूचयति। अहमित्यादिना॥ तस्य सदा दुःखितत्वशङ्कां वारयति। कथञ्चिदिवेति॥ आपाततो ब्रह्मवित्त्वमात्रेण मुक्तबन्धनत्वासिद्धेर्विशिनष्टि। ब्रह्मिष्ठमिति॥ यदाऽऽसादयति तदा सुखी स्यादित्युत्तरत्र सम्बन्ध। संसारविषयं दोषदर्शनं तस्य दापयितृत्वादिज्ञानं तस्य मार्गो विवेक स यस्याचार्येण दर्शितविद्यात सदर्शितसंसारविषयदोषदर्शनमार्गं॥ आचार्येण साधनचतुष्टयसम्पन्नस्याधिकारिण संसारान्मोक्षितत्वप्रकारं दर्शयति। नासीति॥ यद्यपि वाक्यार्थज्ञाने वाक्यमेवोपायस्तथाप्याचार्योपदेशजनितातिशयदर्शनात्तदुपदेशोऽवगत्यन्तवाक्यार्थज्ञाने प्रथमो हेतुरुपदेशमात्रा

उ॰ गन्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्य्यवान् पुरुषो

भा॰ कारुण्याद्दर्शितसंसारविषयदोषदर्शनमार्गो विरक्तः संसारविषयेभ्यः । नासि त्वं संसार्यमुष्य पुत्रत्वादिधर्मवान् किन्तर्हि सद्यत्तत्त्वमसीत्यविद्यामोहपटाभिनहनान्मोचितो गन्धारपुरुषवच्च स्वं सदात्मानमुपसम्पद्य सुखी निर्वृतः स्यादित्येतमेवार्थमाहाचार्य्यवान् पुरुषो वेदेति तस्यास्यैवमाचार्य्यवतो मुक्ताविद्याभिनहनस्य तावदेव तावानेव कालश्चिरं क्षेपः सदात्मस्वरूपसम्पत्तेरिति वाक्यशेषः। कियान् कालश्चिरमित्युच्यते यावन्न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्यते इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन। सामर्थ्यात्। येन कर्म्मणा शरीरमारब्धं तस्योपभोगेन क्षयाद्देहपातो यावदित्यर्थः । अथ तदैव सत्सम्पत्स्यत इति पूर्ववत्। न हि देहमोक्षस्य सत्स-

आ॰ अस्य तावत्त्वन्तवाक्यार्थधीस्तस्य प्रमाणाद्यसम्भावनानिरसनसमर्थो विचारो मेधाविशब्देन विहितस्तस्य प्रज्ञातिशयवति प्रयोगादिति भाव ॥ पुरुषव्यत्यये हेतुमाह । सामर्थ्यादिति ॥ अस्मद्युपपदेऽसत्युत्तमपुरुषप्रयोगानुपपत्तेर्देहादिस्थित्यनुपपत्तेर्वेत्यर्थः ॥ यावदित्यादिवाक्यार्थं स्पष्टयति । येनेति ॥ पूर्ववदिति सामर्थ्यात्पुरुषव्यत्ययं सूचयति । अथ शब्दस्य सत्सम्पत्तेर्देहमोक्षादानन्तर्यमर्थो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अथ सम्पत्स्य इति विदेहमुक्तिमुक्तामाक्षिपति । नन्विति ॥ अप्रवृत्तफलानीति च्छेदः । उत्पन्ने चेति चकारोऽप्यर्थः । विमतानि कर्म्माणि ज्ञानाग्निना न क्षीयन्ते कर्म्मत्वात्प्रवृत्तफलकर्म्मवदित्यर्थः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि। ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणीत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधात्कालात्ययापदिष्टतेति शङ्कते। अथेति ॥ अतिप्रसङ्गान्न श्रुतिस्मृत्योर्यथाश्रुतार्थतेति परिहरति । तदेति ॥ ज्ञानस्यानर्थक्यमुक्त्वा पक्षान्तर-

उ० वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ

भा० मन्तेय कालभेदोऽस्ति येनाथशब्द आनन्तर्य्यार्थं स्यात्। ननु यथा सद्विज्ञानानन्तरमेव देहपातः सत्सम्पत्तिश्च न भवति कर्म्मशेषवशात्तथाऽप्रवृत्तफलानि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेर्जन्मान्तरसञ्चितान्यपि कर्म्माणि सन्तीति तत्फलोपभोगार्थं पतितेऽस्मिन् शरीरान्तरमारब्धव्यं। उत्पन्ने च ज्ञाने यावज्जीवं विहितानि प्रतिषिद्धानि वा कर्म्माणि करोत्येवेति तत्फलोपभोगार्थञ्चावश्यं शरीरान्तरमारब्धव्यं ततश्च कर्म्माणि ततः शरीरान्तरमिति ज्ञानानर्थक्यं। कर्म्मणां फलवत्त्वात्। अप्रवृत्तफलानि कर्म्माणि न ब्रह्मज्ञानेन क्षीयन्ते कर्म्मत्वात्प्रवृत्तफलकर्म्मवदित्युक्ते तत्र ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणीति स्मृतिविरोधः। अथ ज्ञानवतः क्षीयन्ते कर्म्माणि। तदा ज्ञानप्राप्तिसमकालमेव ज्ञानस्य

चा० माह। देहान्तरेति॥ यथा ग्रामप्राप्त्युपायोऽश्वो रथो वेति ज्ञाने सत्यसत्यन्तराये कस्यचिदेव ग्रामप्राप्तिर्भवति न त्वन्तरायवतस्तज्ज्ञानेऽपि तत्प्राप्तिर्यथा तथा समुत्पन्नज्ञानस्यापि कस्यचिदेव भोगेन क्षीणकर्म्माशयस्य मोक्षो न ज्ञानमात्रादित्यनियतफलत्वमित्यर्थः॥ कर्म्मत्वहेतोरप्रयोजकत्वं वदन्नुत्तरमाह न कर्म्मणामिति॥ सङ्ग्रहवाक्यमेव प्रपञ्चयन्नादौ तमर्थं स्फुटयति। यदुक्तमिति॥ तत्र हेतुमाह। विदुष इति॥ प्रामाण्याद्देहान्तरारम्भे तद्विरोधप्रसङ्गादिति शेषः॥ श्रुत्यन्तरमाश्रित्य शङ्कते। नन्विति॥ तथा चानारब्धकर्म्मवशाद्विदुषोऽपि देहान्तरमारब्धव्यमिति शेषः। तत्प्रामाण्यमङ्गीकरोति। सत्यमेवमिति॥ तर्हि विदुषोऽपि देहान्तरमनारब्धकर्म्मवशादारब्धव्यं नेत्याह। तथापीति॥ विशेषमेवाकाङ्क्षाद्वारा विशदयति। कथमित्यादिना॥ प्रवृत्तफलत्व-

उ॰ सम्पत्स्य इति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-

---

भा॰ सत्सम्पत्तिहेतुलाभ्मोक्षः स्यादिति शरीरपातः स्यात् । तथा चाचार्याभाव इत्याचार्यवान् पुरुषो वेदेति अनुपपत्तिज्ञानाम्मोक्षाभावप्रसङ्गश्च । देशान्तरप्राप्त्युपायज्ञानवदनैकान्तिकफलत्वं वा ज्ञानस्य । न कर्मणां प्रवृत्ताप्रवृत्तफलवत्त्वविशेषोपपत्तेः । यदुक्तमप्रवृत्तफलानां कर्मणां ध्रुवफलवत्त्वाद्ब्रह्मविदः शरीरे पतिते शरीरान्तरमारब्धव्यमप्रवृत्तकर्मफलोपभोगार्थमित्येतदसत् । विदुषस्तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेः प्रामाण्यात् । ननु पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवतीत्यादिश्रुतेरपि प्रामाण्यमेव। सत्यमेवं तथापि प्रवृत्तफलानामप्रवृत्तफलानाञ्च कर्मणां विशेषोऽस्ति कथं यानि प्रवृत्तफलानि कर्माणि। यैर्विदच्छरीरमारब्धन्तेषामुपभोगेनैव चयः। यथारब्धवेगस्य लक्ष्यमुक्तेष्वादेर्वेग-

---

व्या॰ मेव स्फुटयति । यैरिति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ लक्ष्यस्य वेधो भेदनं तत्समकालमेवेष्वादेरूर्द्धं गतिप्रयोजनं नास्तीति न स्थितिर्लक्ष्यमुद्दिश्य मुक्तस्य तस्यारब्धवेगस्याप्रतिबन्धेन तेन वेगेनासादितस्य मुक्तस्य वेगक्षयादेव स्थितिर्दृष्टान्तवद्विद्यार्थो देहे विद्यालाभानन्तरं फलं नास्तीति न कर्माणि निवर्त्तन्ते किन्तु भोगक्षयादेव तस्य लब्धवृत्तित्वादित्यर्थः ॥ प्रवृत्तफलेभ्योऽप्रवृत्तफलाना कर्मणां विशेषमाह । यान्यानि त्विति ॥ न चाप्रवृत्तफलानां कर्मणां प्रक्षयो ऽप्रसिद्धस्तथाविधस्यैव पापस्य प्रायश्चित्तेनैव प्रक्षयोपयोगादित्याह । प्रायश्चित्तेनेवेति ॥ आरब्धफलातिरिक्तानां कर्मणां ज्ञानान्निवृत्तौ श्रुतिस्मृती दर्शयति । ज्ञाना-

उ० कोते इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

भा० यावदेव स्थितिर्न तु लक्ष्यवेधसमकालमेव प्रयोजनं नास्तीति तद्वत्। अन्यानि त्वप्रवृत्तफलानीह प्राग्ज्ञानोत्पत्तेरूर्द्ध्वं च कृतानि वा क्रियमाणानि वाऽतीतजन्मान्तरकृतानि वाऽप्रवृत्तफलानि ज्ञानेन दह्यन्ते। प्रायश्चित्तेनेव। ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति स्मृतेश्च। क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणीति चाथर्वणे। अतो ब्रह्मविदो जीवनादिप्रयोजनाभावेऽपि प्रवृत्तफलानां कर्म्मणामवश्यमेव फलोपभोगः स्यादिति युक्तेर्युक्तस्य तावदेव चिरं इति युक्तमेव चोक्तं यथोक्तदोषचोदनानुपपत्तिः। ज्ञानोत्पत्तेरूर्द्ध्वं च ब्रह्मविदः कर्म्माभावमवोचाम। ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यत्र नच स्मर्त्तुमर्हसि स य इत्याद्युक्तार्थं।

व्या० मिरित्यादिना॥ प्रवृत्ताप्रवृत्तफलेषु कर्म्मसु सिद्धे विशेषे फलितमाह। अत इति। जीवनादित्यादिशब्देन पुत्रकलत्रादि गृह्यते। मुक्तस्याप्रतिबन्धेऽप्यादेर्यावद्देहद्वयं गतिशेषव्यवहारवदारब्धकर्म्मणां फलभोगोऽवश्यमेव स्यादिति सम्बन्धः। यतस्त्वारब्धकर्म्मणां भोगादेव क्षयस्तस्येत्यादिना यच्चिरत्वं सत्सम्पत्तेरुक्तं तदुक्तमेवेति कृत्वा यथोक्तस्य दोषस्य सद्यः शरीरपातादिलक्षणस्याप्रसङ्गानुपपत्तिरित्युपसंहरति। इतीति॥ आचार्य्येतिशब्दस्य तस्येत्यनेन सम्बन्धः॥ यत्तूत्पन्नेऽपि ज्ञाने यावज्जीवविहितानि करोत्येवेति तत्राह। ज्ञानोत्पत्तेरिति॥ ज्ञानस्य नानर्थकामविद्यातत्कार्य्यनिवर्त्तनेन सत्सम्पत्तिहेतुत्वान्नाप्यनैकान्तिकफलत्वमन्त्यायाभावादित्युक्तमिदानीमर्चिरादिमार्गप्राप्त्या वाऽद्वैतावविद्यानिवृत्तिमात्रेण वा सत्सम्पत्तिरिति सन्दिहानः पृच्छति। आचार्य्य

उ॰ पुरुषꣳ सोम्योतोपतापिन ज्ञातयः पर्य्युपासते जानासि मा जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥ अथ यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्ते-

---

भा॰ आचार्य्यवानिव। तदा येन क्रमेण सत्सम्पद्यते तं क्रमं दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति। तथा सोम्येति होवाच॥ १४॥

पुरुषं हे सोम्य उपतापिनं ज्वराद्युपतापवन्तं ज्ञातयो बान्धवाः परिवार्य्योपासते मुमूर्षुं जानासि मां तव पितरं पुत्रं भ्रातरञ्चेति पृच्छन्तस्तस्य मुमूर्षोर्यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामित्येतदुक्तार्थं। संसारिणो यो मरणक्रमः स एवायं विदुषो ऽपि सत्सम्पत्तिक्रम इत्येतदाह परस्यां देवतायां तेजसि सम्पन्नेऽयं न जानाति। अविद्वांस्तु ततः उत्थाय प्राग्भावितं व्याघ्रादिभावं देवमनुष्यादिभावं वा विशति। विद्वांस्तु शास्त्राचार्य्योपदेशजनितज्ञानदीपप्रकाशितं सद्-

---

आ॰ वानिति॥ सम्पद्यमानस्य सम्बोधनार्थमुत्तरं वाक्यमवतारयति। तथेति॥ १४॥

नन्वेष संसारिणो मरणक्रमो न तु विदुषः सत्सम्पत्तिक्रमस्तयोः विशेषस्य वक्तव्यत्वादत आह। संसारिण इति॥ करणोपरमे तेजः सम्पत्तिभूतसूक्ष्मोपसंहारे च विशेषविज्ञानाभावः समान एव विद्वदविदुषोरित्यर्थः॥ क्वतर्हि तयोर्विशेषस्तत्राह। अवि

उ॰ जसि इतेज: परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति

भा॰ ब्रह्मात्मानं प्रविश्य नावर्त्तन्त इत्येष सत्सम्पत्तिक्रमः । अन्ये तु मूर्द्धन्यया नाड्योत्क्रम्यादित्यादिद्वारेण सद्गच्छन्तीत्याहुस्तदसत् । देशकालनिमित्तफलाभिसन्धानेन गमनदर्शनात् । न हि सदात्मैकत्वदर्शिनः सत्याभिसन्धस्य देशकालनिमित्तफलाद्यनृताभिसन्धिरुपपद्यते । विरोधात् । अविद्याकामकर्म्मणाञ्च गमननिमित्तानां सद्विज्ञानहुताशनविप्लुष्टत्वाद्गमनानुपपत्तिरेव । पर्य्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्व्वे विलीयन्ते कामा इत्याद्याथर्वणे नदीसमुद्रदृष्टान्तश्रुतेश्च । स य इत्यादि समानं । यदि म्रियते मुमुक्षतश्च तुल्या

व्या॰ दानीति । ततस्तस्मादज्ञानात्सदात्मनः सकाशादिति यावत् । एकदेशिमतमुत्थाप्य प्रत्याचष्टे । अन्ये त्विति । भवतु विदुषोऽपि सदभिसन्धिपूर्व्वकं गमनमित्याशङ्क्याह । न हीति । आदिशब्देन गत्यागतिरुच्यते । सद्विज्ञानवतो गमनायोगे हेत्वन्तरमाह । अविद्येति । विदुषोऽविद्याकामकर्म्मणामभावे प्रमाणमाह । पर्य्याप्तकामस्येति । ननु कामप्रविलय एवात्र श्रूयते नाविद्याकामकर्म्मनिरासस्तत्राह । नदीति । यथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपे विहाय समुद्रं प्रविशन्ति तथा विद्वान्नामरूपे हित्वा परं पुरुषमुपैतीति दृष्टान्तपूर्व्वको य श्रुतिस्तामसपदीयावस्थाविद्याया-कर्यो गम्यते तथाविद्याकामयोरभावे कर्म्मापगतिस्तस्मात् विदुषो गतिपूर्व्विका सत्सम्पत्तिरित्यर्थः ।
पुनरावृत्तिमदर्शि सत्सम्पत्त्यत्यन्तकाले न
विशेषविज्ञानाभावेनाऽविशिष्टा विदुषो ।

उ॰ भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १५ ॥

पुरुषꣳ सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षी-स्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृ-ताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रति-

---

भा॰ सत्सम्पत्तिस्तत्र विद्वान् सत्सम्पन्नो नावर्त्तते आवर्त्ततेऽविद्वा-नित्यत्र कारणं दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञा-पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ १५ ॥

शृणु यथा सोम्य पुरुषं चौर्य्यकर्मणि सन्दिह्यमानं निग्रहाय परीक्षणार्थं चोतापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमान-यन्ति राजपुरुषाः। किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाहुरपहा-र्षीद्धनमस्यायं। ते चाहुः किमपहरणमात्रेण बन्धनम-र्हति। अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ताः पुन-राहुः स्तेयमकार्षीच्चौर्य्येण धनमपहार्षीदिति। तेष्वेवं वदत्सु इतरोऽपह्नुते नाहं तत्कर्त्ता इति। ते चाहुः सन्दिह्य-मानाः स्तेयमकार्षीस्त्वमस्य धनस्येति। तस्मिंश्चापह्नुवति

व्या॰ कालीनविशेषविज्ञानाभाववदित्यनुमानाद्विदविदुषोरविशेषं मन्वान पृच्छते। यदीति। तत्रानृताभिसन्धत्वं साध्यमभिसन्धि-मनिष्टत्वश्चोपाधिरित्यनुमानद्वयं दूषयितुमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति। तथेति। परीक्षणाय परीक्षाद्वारेणार्थमिति यावत्॥ १५॥

परस्वपहरणमात्रेण बन्धने प्रतिग्रहीतुरपि बन्धनप्रसङ्गान्न तन्मात्रं बन्धनकारणमित्याह। अन्यथेति। तत एवानृताभिस-

उ० गृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥ अथ यदि तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्द्धाय परशुं तप्तं

भा० आह्नः परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति। स यदि तस्य स्तैन्यस्य कर्त्ता भवति वहिश्चापह्नुते स एवम्भूतस्तत एवानृतमन्यथा भूतं सन्तमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथानृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्द्धाय व्यवहितं कृत्वा परशुं तप्तं मोहात्प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृताभिसन्धिदोषेण। अथ यदि तस्य कर्म्मणोऽकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा स्तैन्याकर्तृतयात्मानमन्तर्द्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्याभिसन्धः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च मृषाभियोक्तृभ्यः। तप्तपरशुहस्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेयकर्त्रकर्त्रोरनृताभिसन्धो दह्यते न तु सत्याभिसन्धः। स यथा सत्याभिसन्धस्तप्तपरशुग्रहणकर्म्मणि सत्यव्यवहितहस्तत्वात्तन्नादाह्येत न दह्यते इत्येतदेवं सद्ब्रह्म सत्याभिसन्धेतरयोः शरीरपातकाले च तुल्यायां सत्सम्पत्तौ विद्वान् सत्सम्पन्नो न पुनर्व्याघ्रदेवादिदेहग्रहणायावर्त्तते

आ० न्यस्यादेवेत्यर्थः। तत एवेति स्तैन्यस्य कर्म्मणोऽकर्तृत्वादेवेत्यर्थः। दृष्टान्ते विवक्षितमंशमनुवदति। तप्तेति। तदनुवादपूर्व्वकं दार्ष्टान्तिकमाह। स यथेति। स य एषोऽणिमेत्यादि व्याचष्टे। यदात्मेति। तं यदसीति समर्थोद्देशेन तदर्थभावो विधीयते

उ० प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ॥ २ ॥ स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विज-

---

भा० अविद्वांस्तु विकारानृताभिसन्धः पुनर्व्याघ्रादिभावं देवतादिभावं वा यथा कर्म्म यथा श्रुतं प्रतिपद्यते । यदात्माभिसन्ध्यनभिसन्धिकृते मोक्षबन्धने यच्च मूलं जगतो यदायतनाः यत्प्रतिष्ठाश्च सर्व्वाः प्रजाः यदात्मकञ्च सर्व्वं यच्चाजममृतमभयं शिवमद्वितीयं तत्सत्यं स आत्मा तवातस्तत्त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तार्थमसकृद्वाक्यं । कः पुनरसौ श्वेतकेतुस्त्वंशब्दार्थः । योऽहं श्वेतकेतुरुद्दालकस्य पुत्र इति वेदात्मानमादेशं श्रुत्वा मत्वा विज्ञाय चाश्रुतममतमविज्ञातं विज्ञातुं पितरं पप्रच्छ कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति । स एषोऽधिकृतः श्रोता मन्ता विज्ञाता तेजोबन्नमयकार्य्यकरणसङ्घातं प्रविष्टापरैव देवता नामरूपव्याकरणायादर्शे इव पुरुषः सूर्य्यादिरिव जलादौ प्रतिबिम्बरूपेण स आत्मानं कार्य्यकारणेभ्यः प्रविभक्तं सद्रूपं सर्व्वात्मानं प्राक् पितुः श्रवणान्न विजज्ञौ । अथेदानीं

आ० तत्रोद्दिष्टस्य शरीरद्वयविशिष्टस्य विरोधादशरीरं ब्रह्मात्मत्वं विधातुमशक्यमिति मन्वानश्चोदयति । कः पुनरिति । त्वंपदेन वाच्यस्य लक्ष्यस्य वा ब्रह्मत्वायोगस्तत्रोच्यते । भाष्योऽङ्गीकाराच्च द्वितीयो शरीरद्वयवैशिष्ट्योपलक्षितस्य श्रोतृत्वाद्यध्यासास्पदस्य त्वंपदलक्ष्यस्य ब्रह्मत्वविधाने विरोधाऽस्फुरणादिति परिहरति । योऽहमिति । विज्ञाय च वेदेति पूर्व्वेण सह सम्बन्धः । तस्य यतः

उ॰ ज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ २ ॥ ॥ १६ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

भा॰ पित्रा प्रतिबोधितस्तत्त्वमसीतिदृष्टान्तैर्हेतुभिश्च तत्पितुरस्य ह किलोक्तं सदेवाहमस्मीति विजज्ञौ विज्ञातवान्। द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थं ॥ १६ ॥

किं पुनरत्र षष्ठे वाक्यप्रमाणेन जनितं फलमात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतत्वं विज्ञाननिवृत्तिरस्य फलं वयमवोचाम। त्वंशब्दवाच्यमर्थं श्रोतुं मन्तुश्चाधिकृतमविज्ञातविज्ञानफलार्थं। प्राक्तेतस्मादिज्ञानादहमेवं करिष्याम्यग्निहोत्रादीनि कर्माण्यहमत्राधिकृतः। एषाञ्च कर्मणां फलमिहामुत्र च भोक्ष्ये कृतेषु वा कर्मसु कृतकर्त्तव्यः स्यामित्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतोऽस्मीत्यात्मनि येदिज्ञानमभूत्तस्य यत्सज्जगतो मूलमेकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य निवर्त्तते। विरोधात्।

व्या॰ सत्यानृतादिभेदो वस्तुतस्त्वैक्यमिति मत्वाह। तेजोऽबन्नमयमिति। त्वंपदार्थं श्वेतकेतुं निर्धार्य तद्वाक्यमित्यादि व्याचष्टे। आत्मानमिति॥१६॥

अज्ञातार्थप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मण्यनुपपत्तिरिति मन्वानश्चोदयति। किं पुनरिति। षष्ठ आत्मनीति सम्बन्धः। स्वप्रकाशे स्वप्रकाशातिशयस्य मानफलस्यासम्भवेऽप्यध्यस्तानर्थनिवृत्तिः फलं भविष्यतीत्युत्तरमाह। कर्तृत्वेति। अस्य तस्य अवगतायामतस्य मननायाविज्ञातस्य विज्ञानफलसिद्धये चाधिकृतं यमर्थं त्वम्पदवाच्यमवोचाम। तस्य स्वात्मनि क्रियाकर्तृत्वे फलभोक्तृत्वे च यन्मिथ्यैवाधिकृतत्वविज्ञानं तन्निवृत्तिर्मान-

भा० न ह्येकस्मिन्नद्वितीय आत्मन्ययमहमस्मीति विज्ञाते ममेदमनेन कर्त्तव्यमिदं कृत्वाऽस्य फलं भोक्ष्य इति वा भेदविज्ञानमुपपद्यते। तस्मात् सत्याद्वितीयात्मविज्ञाने विकारानृतजीवात्मविज्ञानं निवर्त्तत इति युक्तं ॥ ननु तत्त्वमसीत्यत्र त्वंशब्दवाच्येऽर्थे सद्बुद्धिरादिश्यते। यथा आदित्यमनआदिषु ब्रह्मादिबुद्धिः । यथा च लोके प्रतिमादिषु विष्ण्वादिबुद्धिस्तद्वत् । ननु सदेव त्वमिति यदि सदेव श्वेतकेतुः स्यात् कथमात्मानं न विजानीयात् येन तस्मै तत्त्वमसीत्युपदिश्यते। न। आदित्यादिवाक्यवैलक्षण्यात्। आदित्यो ब्रह्मेत्यादावितिशब्दव्यवधानान्न साक्षा-

---

व्या० फलमिति योजना॥ यथोक्तं मानफलमेव प्रपञ्चयति। प्राक् चेति॥ अहमेवात्राधिकृतस्येति चकारस्य सम्बन्धस्तस्येयस्येत्यर्थः ॥ विरोधमेव स्फोरयति। न हीति ॥ प्रमाणफलमुपसंहरति। तस्मादिति॥ तत्त्वमसीति वाक्यं मुख्यैकत्वपरमिति स्वपक्षमुक्त्वा परपक्षमाशङ्कते। नन्विति॥ आध्यासिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यालम्बनमिति स्वपक्षं दृष्टान्तेनोक्त्वा सिद्धान्तं दूषयति। नन्विति॥ श्वेतकेतोः सन्मात्रत्वे तदज्ञानायोगादसदुपदेशासिद्धिरित्यर्थः । किमध्यासवाक्यसामान्यादाध्यासिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यालम्बनं किं वा मुख्यैकत्वे बाधकसद्भावादिति विकल्प्याद्यं दूषयति। नेत्यादिना॥ यथा लोके शुक्तिका रजतमिति प्रत्येतीत्यादावितिशब्दपरं सामानाधिकरण्यं न वस्तुनिष्ठं दृष्टं तथाऽध्यासवाक्यानामप्यादित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादीनामितिशब्दपरसामानाधिकरण्यवशादवस्तुनिष्ठत्वं गम्यते न तथा तत्त्वमसिवाक्यस्यावस्तुनिष्ठत्वमितिशब्दपरत्वाभावेन सामानाधिकरण्यस्य स्वरूपपर्य्यवसायित्वनिश्चयादित्यर्थः । स्थ त्विति प्रकरणोक्तिः। स्थ प्रवेशं दर्शयित्वेत्यत्र तेजोबन्नमयं सङ्घातमिहेति व्यपदिशति । जीवब्रह्मणोर्भेदग्राहिप्रमाणविरोधान्न मुख्य

भा॰ क्षत्वं गम्यते। रूपादिमत्त्वाच्चादित्यादीनामाकाशमनसो-श्चेति शब्दव्यवधानादेवाप्रत्यक्षत्वमिह तु सत एव देहप्रवेशं दर्शयित्वा तत्त्वमसीति निरङ्कुशं सदात्मभावमुपदिशति। ननु पराक्रमादिगुणैः सिंहोऽसि त्वमितिवत्तत्त्वमसीति स्यात् न मृदादिवत्सदेकमेवाद्वितीयं । सत्यमित्युपदेशात् । न चोपचारविज्ञानात्तस्य तावदेव चिरमिति सत्सम्पत्तिरुपदिश्यते । मृषात्वादुपचारविज्ञानस्य । त्वमिन्द्रो यम इतिवत् ।नापि स्तुतिरनुपास्यत्वाच्छ्वेतकेतोः । नापि सच्छ्वेतकेतुत्वोपदेशेन स्तूयते। न हि राजा दासस्त्वमिति स्तुतः स्यात्। नापि सतः सर्व्वात्मन एकदेशनि-

---

व्या॰ मेकत्वं किन्तु चैतन्यगुणयोगाद्गौणमिति द्वितीयं शङ्कते। नन्विति॥ यथा मृदादि कारणमेव घटादि कार्य्यं न पृथगस्ति तथा सर्व्वमिदमाकाशादिकार्य्यं सन्मात्रं तच्च सर्व्वप्रकारभेदरहितमेकरसमबाधितमित्युपदेशदर्शनान्न गौणमेकत्वमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ इतश्च नोपचरितमेकत्वमित्याह । नचेति ॥ चौपचारिकविज्ञानस्य मृषात्वे दृष्टान्तमाह। त्वमिति॥ किञ्च गौणत्वमेकत्वं वदता स्तुत्यर्थं विधिपरत्वं वा वाक्यस्य वक्तव्य। आद्येऽपि श्वेतकेतोः सतो वा वस्तुन स्तुतिरिति विकल्प्याद्यं दूषयति। नापीति। उपास्यत्वात्तस्य स्तुतिरिति द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति। नापि सदिति ॥ इतश्च श्वेतकेतुत्वोपदेशेन सतो न स्तुतिरित्याह। नापि सत इति॥ श्वेतकेतोरुपास्यत्वेन स्तुत्यसम्भवेऽपि कर्त्तृत्वात्कर्म्मसु तत्स्तावकत्वं वाक्यस्य युक्तमित्याशङ्क्य कर्म्मविध्यसन्निधानात्सदात्मत्वमात्रप्रतीतेश्च नैवमित्याह। न चेति॥ विकल्पान्तरमुद्भावयति। ननु सदस्मीति॥ एकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानवचनविरोधान्न दृष्टिविधिपरत्वमित्युत्तरमाह । न स्मिति । गौणपक्षेऽपि मुख्यानुपपत्तिरित्यपरे त्वर्थः। एकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानश्रुतेर्न विरोधोऽस्तीति पूर्व्वपक्षाह । नेति ।

भा॰ बोधो युक्तः । तत्त्वमसीति देशाधिपतिरिव ग्रामाध्यक्षत्वमिति । न चान्या गतिरिह सदात्मनोपदेशादर्थान्तरभूता सम्भवति । ननु सदस्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्त्तव्यतया चोद्यते न तज्ज्ञातं सदस्मीति ज्ञाप्यत इति चेत् ॥ नन्वस्मिन् पक्षेऽप्यश्रुतं श्रुतं भवतीत्याद्यनुपपन्नं । न । सदस्मीति बुद्धिविधेः स्तुत्यर्थत्वात् । आचार्य्यवान् पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिरमित्युपदेशात् । यदि हि सदस्मीति बुद्धिमात्रं कर्त्तव्यतया विधीयते न तु त्वशब्दवाच्यस्य सद्रूपत्वमेव तदा नाचार्य्यवान्वेदेति ज्ञानोपायोपदेशो वाच्यः स्यात् । यथाग्निहोत्रं जुहुयादित्येवमादिष्वर्थप्राप्तमेवाचार्य्यवत्त्व-

---

टी॰ नेदमेकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञान इत्यादिविधिस्तुति कार्य्यकारणानन्यत्वादियुक्तिभिः सम्पादितत्वादिमच्चे चासम्भावनादिनिराससमर्थाचार्य्यवत्त्वोपदेशानर्थक्यादोपदेशिकज्ञानमात्रेण विध्यनुष्ठानसिद्धेर्विध्यपेक्षितं तस्य च तेनैवाक्षेपादित्युत्तरमाह । नाचार्य्यवानिति । तदेव विवृणोति । यदि हीति । आचार्य्यवत्त्वमिति नोपदिश्यत इति शेषः ॥ इतश्च नेदं वाक्यं इष्टिविधि परमेष्टव्यमित्याह । तस्येति । सदात्मत्वसाक्षात्कारादृतेऽपि सकृदनुष्ठितपरोक्षबुद्धिमात्रान्मोक्षसम्भवादिहक्षाभिधानमनर्थकमापद्येत । यथा सकृदनुष्ठितादपि यागाद्भवति स्वर्गस्तद्वदिह च चिरमिति क्षेपकरणं मोक्षस्येति । तस्मान्नेदं इष्टिविधिपरमित्यर्थः ॥ किञ्च विधिवादिना प्रतीयमानेऽर्थे वाक्यस्य प्रामाण्यं विपर्य्यासलक्षणं वा वाच्यं तदुभयं दुर्वाच्यमित्याह । नचेति ॥ तत्त्वमसीत्यधिकारिण्य प्रयुक्ते सति प्रमाणभूतेन तेन वाक्येन जनिता सद्ब्रह्माहमिति या तस्य बुद्धिस्तां निवर्त्तयितुं नाहं सदिति बलवती बुद्धिरुत्पद्येति न शक्यते वक्तुं । विवेकवत श्रुतवाक्यस्य तथाविधबुद्ध्यनुत्पादाच्च नाधिकारिण्य श्रुतवाक्यस्य सद्ब्रह्माहमिति बुद्धिर्नोत्पद्येति वक्तुं शक्यं । अधिकारिण्य. प्रमिति-

भा० मिति तद्वत्। तस्य तावदेव चिरमिति चाक्षेपकरणं न युक्तं स्यात्। सदात्मतत्त्वे विज्ञातेऽपि सकृद्बुद्धिमात्रकरणे मोक्षप्रसङ्गात्। नच तत्त्वमसीत्युक्तेनाहं सदितिप्रमाणवाक्यजनिता बुद्धिर्निवर्त्तयितुं शक्या नोत्पन्नेति वाक्यं वक्तुं। सर्व्वोपनिषद्वाक्यानां तत्परतयैवोपक्षयात्। यथाग्निहोत्रादिविधिजनिताग्निहोत्रादिकर्त्तव्यताबुद्धीनामतथार्थत्वमनुत्पन्नत्वं वा न शक्यते वक्तुं तद्वत्। यदुक्तं सदात्मा सन्नात्मानं कथं न जानीयादिति। नासौ दोषः। कार्य्यकारणसङ्घातव्यतिरिक्तोऽहं जीवः कर्त्ता भोक्तेत्यपि स्वभावतः प्राणिनां विज्ञानादर्शनात् किमु तस्य

व्या० जनको वेद इति न्यायात्। न च वेदप्रत्ययो यथोक्ताया बुद्धेर्बाधकस्तस्य स्वाप्नभेदप्रत्ययवन्मिथ्यात्वानुमानादित्यर्थः॥ इतश्च तत्त्वमसिवाक्यं वस्तुपरमेवेत्याह। सर्व्वोपनिषदिति॥ तत्त्वमसिवाक्याद्यथार्था बुद्धिर्नापि न भवत्येव बुद्धिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेनाह। यथेति॥ जीवे भासमानेऽप्यनवभासमानत्वान्न स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तमनूद्य दूषयति। यदुक्तमिति॥ लोकायतातिरिक्ताना देहादतिरेको जीवस्य स्वाभाविकोऽपि नावभासते तथा ब्रह्मभावोऽपि। तस्यानाद्यनिर्वाच्याज्ञानसामर्थ्यादेव नावभासिष्यते। तथाच तस्मिन् भासमानेऽप्यनवभासमानत्वान्न स्वभावो ब्रह्मेत्ययुक्तं व्याघ्रभावादित्याह। कार्य्येति॥ देहव्यतिरिक्तात्मवादिनामात्मनि भाति देहव्यतिरिक्तोऽपि भात्येवेति व्याप्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह। कथमिति॥ देहादिसङ्घातादतिरिक्तोऽहमित्येवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति कथं तेषां कर्त्तृत्वादिविज्ञानसम्भवति। न हि सङ्घाताभिमानविगमे तदुत्पद्यते। नच तथाप्येव दृश्यमानत्वादित्यर्थः॥ सिद्धे दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकमाह। तद्वदिति॥ देहाद्यतिरिक्तस्य सतोऽप्यप्रतिभानवत्सदात्मकस्यापि श्वेतकेतोर्देहादिष्वात्माभिमानित्वात्सदात्मनि सत्यपि विज्ञानं न स्यादत-

उ॰ ॥ॐ॥ अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तꣳ होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद

भा॰ सदात्मविज्ञानं ॥ कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति तेषां कर्त्तृत्वादिविज्ञानं सम्भवति । दृश्यते च । तद्वत्तस्यापि देहादिष्वात्मबुद्धित्वात्र स्यात्सदात्मविज्ञानं । तस्मादिकारानृताधिकृतजीवात्मत्वविज्ञाननिवर्त्तकमेवेदं वाक्यं तत्त्वमसीति सिद्धमिति ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे षष्ठः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ६ ॥

ॐ तत्सत् ॥ परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः षष्ठोऽध्यायः सदात्मैकत्वनिर्णयपरतयैवोपयुक्तः । न सतोऽर्वा-

---

व्या॰ स्वतःस्वभावस्यापि ब्रह्मभावस्याप्रतिभानमज्ञानकृतमित्यर्थः ॥ वाक्यस्यार्थान्तरपरत्वासम्भवे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ महावाक्यस्योक्तया विधयार्थान्तरपरत्वासम्भवाद्विकारेऽनृताभिसन्धिवतोऽयं जीवात्मेत्येवं रूपं यन्मिथ्याज्ञानं तस्य सनिदानस्य निवर्त्तकमेवेदं तत्त्वमसिवाक्यं न त्वभूतप्रादुर्भावफलमित्येवं जीवब्रह्मणोरैक्यं सर्व्वोपनिषत्सारभूतं स्थितमित्यर्थः ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां श्रीशङ्करभगवत्कृतच्छान्दोग्यभाष्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥ ॐ तत् सत् ॥

ॐ । षष्ठसप्तमयोरध्याययोः सम्बन्धं वक्तुकामः षष्ठे वृत्तं कीर्त्तयति । परमार्थेति ॥ उत्तमाधिकारिणं प्रत्यबाधिततत्त्वबोधनं प्रधानं तत्परोऽतीतोऽध्यायः स सतो ब्रह्मणः प्रत्यङ्निश्चयपरत्वेनैव व्याख्यात इत्यर्थः ॥ अध्यायान्तरभूमिकामारचयति । न सत इति ॥ मध्यममधिकारिणं प्रति परम्परया

उ० ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाचर्ग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-

भा० विकारलक्षणानि तत्त्वानि निर्दिष्टानीत्यतस्तानि नामादीनि प्राणान्तानि क्रमेण निर्दिश्य तद्द्वारेणापि भूमाख्यं निरतिशयं तत्त्वं निर्देक्ष्यामीति शाखाचन्द्रदर्शनवदितीमं सप्तमं प्रपाठकमारभते । अनिर्दिष्टेषु हि सतोऽर्वाक्तत्त्वेषु सन्मात्रे च निर्दिष्टेऽन्यदप्यविज्ञातं स्यादित्याशङ्का कस्यचिन्मा भूदिति वा तानि निर्दिदिक्षति । अथवा सोपानारोहणवत्स्थूलादारभ्य सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च बुद्धिविषयं ज्ञापयित्वा तदतिरिक्ते स्वाराज्येऽभिषेक्ष्यामीति नामादीनि निर्दिदिक्षति । अथवा नामाद्युत्तरोत्तरविशिष्टानि तत्त्वान्यतितरां च तेषामुत्कृष्टतमं भूमाख्यं

आ० सदात्मतत्त्वमुपदिष्टं षष्ठप्रपाठकपर्यन्तमित्यर्थः । तत्राऽपि सदात्मतत्त्वमेवोपदेष्टुमिष्टं किमिति तर्हि नामादीनि तत्त्वानि निर्दिश्यन्ते तत्राह । अनिर्दिष्टेष्विति । वाय्वादयः शब्दादिरत्रार्थः । यदा ह्येतेष्वर्थेष्वविज्ञातेषु सन्मात्रविषयस्य विशेषेऽपि ज्ञानात्सामान्यमात्रज्ञानमपरिपूर्णं भवति नामादीनामुत्तरोत्तरोत्कर्षविशिष्टानां कामचारविधानमेतावतां देवविद्यानिन्दा सर्वविद्याप्रमुखमियमात्म सर्वविदः सर्वज्ञत्वं स्पष्टीकर्तुं प्रपञ्चाख्यायिकायाम् इत्याह । निर्दिदिक्षतीति । नामादिगतीर्भेदेन सामर्थ्यमारभते । अथवेति । यद्वाऽधिकारी नामादीनि सूक्ष्मतराणि तत्त्वानि बुद्ध्वा क्रमेण भूमात्मभावं

उ॰ विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥ सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् श्रुतꣳ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भग-

---

भा॰ तत्त्वमिति तत्स्तुत्यर्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः । आख्यायिका तु परविद्यास्तुत्यर्था । कथं नारदो देवर्षिः कृतकर्त्तव्यः सर्व्वविदोऽपि सन्ननात्मज्ञत्वाच्छुशोचैव किमु यस्त्वयमन्योऽल्पविज्जन्तुरकृतपुण्यातिशयोऽकृतार्थ इति । अथवा नान्यदात्मज्ञानान्निरतिशयश्रेयःसाधनमस्तीत्येतत्प्रदर्शनार्थं सनत्कुमारनारदाख्यायिकाऽऽरभ्यते । येन सर्व्वज्ञानसाधनशक्तिसम्पन्नस्यापि नारदस्य देवर्षेः श्रेयो न बभूव येनोत्तमाभिजनविद्यावृत्तसाधनशक्तिसम्पत्तिनिमित्ताभिमानं हित्वा प्राकृतपुरुषवत्सनत्कुमारमुपससाद श्रेयःसाधनप्राप्तयेऽतः प्रख्यापितं भवति निरतिशयप्राप्तिसाधनत्वमात्मविद्याया इति । अधीहि अधीष्व भगवो भगवन्निति ह किलोपससाद । अधी-

---

आ॰ प्राप्नोतीति प्रदर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः । छायाचन्द्रनिदर्शनन्यायेन मन्दस्याधिकारिणो महासिद्धिलाभार्थं मध्यमस्याधिकारिणो ध्यानार्थं वा नामादिसङ्कीर्त्तनमित्युक्तमिदानीमुत्तममेवाधिकारिणमधिकृत्य भूमस्तुत्यर्थं नामादिवचनमिति मतान्तरमाह । अथवा नामादीति । अध्यायसम्बन्धमुक्त्वाऽऽख्यायिकासम्बन्धमाह । आख्यायिका त्विति । स्तुत्यर्थत्वमेव प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । तथा च परविद्या

उ॰ चः श्रोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारय-
त्विति तꣳ होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगीष्ठा नामै
वैतत् ॥ ३ ॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

भा॰ हि भगव इति मन्त्रः। सनत्कुमारं योगीश्वरं ब्रह्मनिष्ठं नारद उपसन्नवान्। तं न्यायेनोपसन्नं होवाच यदात्मविषये किञ्चिद्वेत्थ तेन तत्प्रख्यापनेन मामुपसीदेदमहं जाने इति ततोऽहं भवतो विज्ञानात्तु तुभ्यमूर्द्धं वक्ष्यामीत्युक्तवति स होवाच नारद ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि स्मरामि। यद्वेत्थेति विज्ञानस्पष्टत्वात्तथा यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं पञ्चमं वेदं वेदानां भारतपञ्चमानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः। व्याकरणेन हि पदादिविभागश ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते। पित्र्यं श्राद्धकल्पं। राशिगणितं दैवमुत्पातज्ञानं। निधिं महाकालादिनिधिशास्त्रं। वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रं। एकायनं नीतिशास्त्रं। देवविद्यां निरुक्तं। ब्रह्मण ऋग्यजुःसामा-

---

भा॰ कृतार्थत्वात्तस्याः स्तुतिरत्र विवक्षितेति ध्येयः। अतीताध्यायादिषु सदात्मत्वविज्ञानादन्यदेव देवतोपासनं मोक्षसाधनमित्याशङ्क्य तन्निषेधे सदात्मविज्ञानस्यैव मोक्षसाधनं दृढीकर्तुमाख्यायिका प्रवृत्तेति पक्षान्तरमाह। अथवेति॥ द्वितीयमाख्यायिकातात्पर्यं प्रपञ्चयति। येनेत्यादिना॥ सर्वस्यापि श्रेयस सद्विधानं तस्य साधनमुत्पादनं तत्र श्रद्धया सम्पन्नो वेदवेदाङ्गाभिज्ञत्वं तस्यापीति यावत्। अस्ति हि नारदस्योत्तमाभिजने जन्म। ब्रह्मणो मानसपुत्रत्वादस्ति कोत्तमकर्मविद्या अस्ति च

उ॰ वेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निधिर्वाकोवा-

---

भा॰ ब्रह्मविद्यां ब्रह्मविद्या शिक्षाकल्पछन्दश्चितयस्ताः । भूत-विद्यां भूततन्त्रं । क्षत्रविद्यां धनुर्वेदं । नक्षत्रविद्यां ज्योतिषं । सर्पदेवजनविद्याः सर्पविद्यां गारुडं । देवजनविद्यां गन्धयुक्ति-नृत्यगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि । एतत्सर्व्वं हे भगवोऽ-ध्येमि । सोऽहं भगव एतत्सर्व्वं जानन्नपि मन्त्रविदेवास्मि शब्दार्थमात्रविज्ञानवानेवास्मीत्यर्थं । सर्व्वो हि शब्दोऽभि-धानमात्रमभिधानं च सर्व्वं मन्त्रेष्वन्तर्भवति । मन्त्रवि-देवास्मि । मन्त्रवित्कर्म्मविदित्यर्थं । मन्त्रेषु कर्म्माणीति हि वक्ष्यति नात्मवित्रात्मानं वेद्मि ॥ नन्वात्मापि मन्त्रैः प्रका-श्यत एवेति कथं मन्त्रविच्च नात्मवित् । न । अभिधानाभि-धेयभेदस्य विकारत्वात् । नच विकार आत्मेष्यते । नन्वा-त्मात्मशब्देनाभिधीयते । न । यतो वाचो निवर्त्तन्ते । यत्र

व्या॰ वृत्त सदाचरत्यमर्हि च अवयाध्यानादिसाधनादिसाधनशक्तीनां धर्म्माधर्म्मसाधनस्य वा शरीरस्य शक्तिः सम्पत्तिश्च जन्मादयो निमित्तमस्याभिमानस्य त व्यक्तेति यावत । इतिशब्दोऽध्या-याख्यायिकयो सम्बन्धोक्तिसमाप्त्यर्थं । अध्ययनेन ज्ञानं लभ्यते ॥ तथा चाधीत्य ज्ञापयेत्यर्थं । मन्त्र उपसदनस्येति शेषः । न्यायत समित्पाण्यादित्यादिशास्त्रोक्तविधिवशादिति यावत ॥ अध्यय नवाचि पद सारग्रपरतया कथ व्याख्यातमित्याशङ्क्याह । यद्वे-त्थेति ॥ गन्धयुक्ति कुङ्कुमादिसम्पादनं ॥ तर्हि सर्व्वज्ञ सत स्तव कृतकृत्योऽसीत्याशङ्क्याह । सोऽहमिति ॥ कथ मन्त्रवि दित्यस्य कर्म्मविदिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याह । मन्त्रेष्विति ॥ ब्रह्म

उ॰ ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां नामैवैतन्ना-

भा॰ नान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुतेः। कथं तर्ह्यात्मैवाधस्तात् आत्मेत्यादिशब्दा आत्मानं प्रत्याययन्ति। नैष दोषः। देहवति प्रत्यगात्मनि भेदविषये प्रयुज्यमानः शब्दो देहादीनामात्मत्वे प्रत्याख्यायमाने यत्परिशिष्टं सदवाच्यमपि प्रत्याययति। यथा सराजिकायां दृश्यमानायां छत्रध्वजपताकादिव्यवहितेऽदृश्यमानेऽपि राजन्येष राजा दृश्यत इति भवति शब्दप्रयोगस्तत्र कोऽसौ राजेति राजविशेषनिरूपणायां दृश्यमानेतरप्रत्याख्यानेऽन्यस्मिन्नदृश्यमानेऽपि राजनि राजप्रतीतिर्भवेत्तद्वत्। तस्मात्सोऽहं मन्त्रवित्कर्मविदेवास्मि कर्म कार्यञ्च सर्वं विकार इति विकारज्ञ एवास्मि नात्मविन्नात्मप्रकृतिस्वरूपज्ञ इत्यर्थः। अत एवोक्तमाचार्य्यवान् पुरुषो वेदेति। यतो वाचो निवर्त्तन्त

व्या॰ विद्वेव नात्मविदित्यत्र विरोधं चोदयति। नन्विति ॥ मन्त्रवित्त्वेत्वप्रकाश्यात्मवित्त्वमपि स्यात्तदभावे मन्त्रवित्त्वमपि न युक्तमित्यर्थः। अभिधानमभिधेयमित्येवं रूपस्य भेदस्य विकारत्वेन मिथ्यात्वादात्मनस्त्व विकारत्वानङ्गीकारान्मन्त्रप्रकाश्यत्वाभावान्न विरोध इति परिहरति। नाभिधानेति ॥ आत्मनो विकारत्वाभावेऽप्यभिधेयत्वमेष्टव्यमिति शङ्कते। नन्विति ॥ श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन निराचष्टे। नेत्यादिना ॥ आत्मशब्देनात्मनोऽभिधेयत्वाभावे वाक्यशेषादिविरोधः स्यादित्याशङ्कते। कथं तर्हीति ॥ आत्मशब्देनावाच्यस्यात्मनस्तेन लक्षणया प्रतिपत्तिसम्भवान्नोपक्रमोपसंहारविरोधोऽस्तीत्युत्तरमाह। नैष दोष इति ॥ विशिष्टे गृहीतशब्दो विशेषणे

उ॰ मोपास्वेति ॥ ४॥ स यो नामब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो

भा॰ इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। श्रुतमागमज्ञानमस्त्येव हि यस्मात्तो मम भगवद्दृशेभ्यो युष्मत्सदृशेभ्यस्तरत्यतिक्रामति शोकं मनस्तापमकृतार्थबुद्धितामात्मविदित्यतः सोऽहमनात्मवित्त्वात् हे भगवः शोचाम्यकृतार्थबुद्ध्या सन्तापे सर्वदा तं मा मां शोकस्य शोकसागरस्य पारं तं भगवांस्तारयत्वात्मज्ञानोडुपेन कृतार्थबुद्धिमापादयत्वभयं गमयत्वित्यर्थः। तमेवमुक्तवन्तं होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगीष्ठा अधीतवानस्यध्ययनेन तदर्थज्ञानमुपलक्ष्यते ज्ञातवानसीत्येतन्नामैवैतत्। वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः। नाम वै ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादि। नामैवैतत्। नामोपास्स्व ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्या।

आ॰ प्रत्युक्ते यत्तन्मात्रं परिशिष्टं तदवाच्यमपि लक्षणया बोधयतीत्यर्थः। केवलात्मविषयस्यात्मशब्दस्य तद्दर्शनमन्तरेण विशिष्टात्मदर्शिमात्रेण कथं प्रयोग, कथं वा तत्प्रयोगेऽपि विवक्षितात्मधीरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति। यथेत्यादिना॥ आत्मनो मुख्यवृत्त्या मन्त्रप्रकाश्यत्वाभावे फलितमाह। तस्मादिति॥ शब्दार्थज्ञानमात्रेणात्मवित्त्वं न भवतीत्यनेनाचार्योपदेशजनितज्ञानवत एवात्मवित्त्वमित्युक्तं तत्र प्रमाणमाह। श्रुत एवेति॥ औपदेशिकज्ञानविषयत्व तर्हि स्वीकृतमित्याशङ्क्याह। यत इति॥ मा तर्हि तवात्मविद्या भूदित्याशङ्क्य शोकनिवृत्त्युपायत्वेन तदपेक्षा सूचयति। श्रुतमिति॥ आत्मज्ञानोडुपेनात्मज्ञानाख्येन प्लवेनेति यावत्॥ कथ मदीयमर्थज्ञानं सर्वं नाममात्रमित्याशङ्क्याह। वाचारम्भणमिति॥ उक्तमुपपादयति। नाम वेति॥ तदुपसंहरति। नामैवेति॥ केन रूपेणेदं नामादर्त्तव्यमित्या-

उ॰ नामब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ५॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति-

---

भा॰ यथा प्रतिमां विष्णुबुद्ध्योपास्ते तद्वत्। स यस्तु नामब्रह्मेत्युपास्ते तस्य यत्फलं भवति तच्छृणु यावन्नाम्नो गतं यावन्नाम्नो गोचरं। तत्र तस्मिन्नामविषयेऽस्य यथा कामचारः कामचरणं राज्ञ इव स्वविषये भवति। यो नामब्रह्मेत्युपास्ते इत्युपसंहारः। किमस्ति भगवो नाम्नो वाव भूयोऽधिकतरं यद्ब्रह्म दृष्ट्यर्हमन्यदित्यभिप्रायः। सनत्कुमार आह नाम्नो वाव भूयोऽस्त्येवेत्युक्त आह यद्यस्ति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति॥ १ ॥

वाग्वाव। वागितीन्द्रियं जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु स्थितं वर्णानामभिव्यञ्जकं। वर्णाश्च नामेति नाम्नो वाग्भूयसीत्युच्यते।

व्या॰ प्रश्नमाह। नामेति। उपास्तिप्रकारं दृष्टान्तेन स्फुटयति। यथेति। नाम्नि ब्रह्मदृष्ट्योपास्यमाने किं स्यादित्याह। स यस्त्विति। यो नामेत्यादिवाक्यस्य पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह। यो नामेति॥ १॥

२ वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्युक्तं वाङ्नाम्नोरेकत्वाद्व्याख्यापकत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य व्याचष्टे। वागितीन्द्रियमिति। जिह्वामूलादिष्वित्यादिशब्देनोरःकण्ठशिरोदन्तौष्ठनासिकातालूनि गृह्यन्ते। वागिन्द्रियस्य वर्णेभ्योऽभिव्यङ्ग्येभ्यो भूयस्त्वेऽपि नाम्नस्तु भूयस्त्वं कुतस्त्यमित्याशङ्क्याह। वर्णाश्चेति। तयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावे

उ॰ हासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाकाशञ्चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशूꣳश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतींश्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं धर्मञ्चाधर्मञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्च यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय

भा॰ कार्याद्धि कारणं भूयो दृष्टं लोके। यथा पुत्रात्पिता तद्वत्। कथं च वाङ्नाम्नो भूयसीत्याह। वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयत्ययमृग्वेद इति। तथा यजुर्वेदमित्यादि समानं। हृदयज्ञं हृदयप्रियं। तद्विपरीतमहृदयज्ञं। यद्यदि वाङ्नाभविष्यद्वागभावेऽध्यापनाभावस्तदर्थश्रवणाभावस्तच्छ्रवणाभावे धर्मादि न व्यज्ञापयिष्यन्नाविज्ञातमभविष्यदित्यर्थः। तस्मा-

व्या॰ ऽपि कथं व्याप्यव्यापकत्वमित्याशङ्क्याह। कार्याद्धीति॥ वाचो नाम्नो भूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति। कथं चेत्यादिना॥ इतश्च वाचो भूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह। यद्यदीति॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां

उ० इति वाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचञ्च नाम च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रानधीयीयेत्यथाधीते कर्म्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते

भा० द्वागेवैतच्छब्दोच्चारेण सर्व्वं विज्ञापयत्यतो भूयसी वाङ्नाम्नस्तस्माद्वाचं ब्रह्मेत्युपास्व । समानमन्यत् ॥ २ ॥

मनो मनस्यनविशिष्टमन्तःकरणं वाचो भूयः । तद्धि मनस्यनव्यापारवद्वाचं वक्तव्ये प्रेरयति । तेन वाङ्मनसेऽन्तर्भवति । यच्च यस्मिन्नन्तर्भवति तत्तस्य व्यापकत्वात्ततो भूयो भवति । यथा वै लोके द्वे वामलके फले द्वे वा कोले वदरफले द्वौ वाक्षौ विभीतकफले मुष्टिरनुभवति मुष्टिस्ते फले व्याप्नोति मुष्टौ हि तेऽन्तर्भवतः । एवं वाचञ्च नाम चामलकादिवन्मनोऽनुभवति स यदा पुरुषो यस्मिन् काले मनसान्तःकरणेन मनस्यति मनस्यनं विवक्षाबुद्धिः कथं मन्त्रानधीयीयोच्चारयेयमित्येवं विवक्षां कृत्वाथाधीते तथा

व्या० तस्या भूयस्त्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ॥ स यो वाचमित्याद्यन्यदित्युच्यते ॥ २ ॥

मन शब्दस्य वृत्तिमात्रविषयत्वं व्यावर्त्तयति । मन इति ॥ कथं तस्य वाचो भूयस्त्व तदाह । तद्धीति ॥ वाचो मनस्यन्तर्भावेऽपि कुतो मनसस्तस्या भूयस्त्वं तदाह । यथेति ॥ मनसो वागादेर्व्याप्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ इतश्च मनसो

उ० पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमं च लोकममुं-
चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको
मनो हि ब्रह्म मन उपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो
मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य
यथा कामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपा-
स्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो
वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति
॥ २ ॥ ३ ॥

भा० कर्माणि कुर्वीयेति चिकीर्षाबुद्धिं कृत्वाथ कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छां कृत्वा तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते पुत्रादीन् प्राप्नोतीत्यर्थः । तथेमं च लोकममुं चोपायेनेच्छेयमिति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते प्राप्नोति । आत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सति मनसि नान्यथेति । मनो ह्यात्मेत्युच्यते मनो हि लोकः । सत्येव हि मनसि लोको भवति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानं चेति । मनो हि लोको यस्मात्तस्मान्मनो हि ब्रह्म । यत एवं तस्मान्मन उपास्स्वेति । स यो मन इत्यादि समानम् ॥ ३ ॥

आ० उक्तं भूयस्त्वमित्याह । यदेति । विवक्षाबुद्धिं कृत्वा करोतीति शेषः । इच्छेयेतीच्छां कृत्वेति शेषः । तस्यात्मत्वमुपपादयति । आत्मन इति । तस्य लोकत्वं साधयति । सत्येवेति ॥ ३ ॥

उ॰ सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै सङ्कल्पयते ऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्म्माणि ॥१॥ तानि ह वैतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्म-

---

भा॰ सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान्। सङ्कल्पोऽपि मनस्वनवदन्तःकरणवृत्तिः कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषयविभागेन समर्थनं। विभागेन हि समर्थिते विषये चिकीर्षाबुद्धिर्मनसःनानन्तरं भवति। कथं। यदा वै सङ्कल्पयते कर्त्तव्यादिविषयान् विभजते इदं कर्त्तुं युक्तमिति। अथ मनस्यति मन्त्रानधीयीयेत्यादि। अथानन्तरं वाचमीरयति मन्त्राद्युच्चारणे। ताञ्च वाचमु नाम्नि नामोच्चारणनिमित्तं विवक्षा ईरयति नाम्नि नामसामान्ये मन्त्राः शब्दविशेषाः सन्त एकं भवन्त्यन्तर्भवन्तीत्यर्थः। सामान्ये हि विशेषोऽन्तर्भवति। मन्त्रेषु कर्म्माण्येकं भवन्ति। मन्त्रप्रकाशितानि कर्म्माणि क्रियन्ते नामन्त्रकमस्ति कर्म्म। यद्धि मन्त्रप्रकाशनेन लब्धसत्ताकं

श्रा॰ सङ्कल्पशब्दार्थमाह। सङ्कल्पोऽपीति॥ का सान्तःकरणवृत्तिर्या सङ्कल्पशब्दितेत्याशङ्क्याह। कर्त्तव्येति॥ द्विविधे विषये विभागेन समर्थितेऽपि कथं यथोक्तस्य सङ्कल्पस्य मनसो भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह। विभागेन हीति॥ सङ्कल्पस्य कारणत्वान्मनसश्च कार्य्यत्वादतो भूयस्त्वमित्यर्थः॥ कार्य्यकारणभावं तयोराकाङ्क्षापूर्व्वकं व्यक्तीकरोति। कथमित्यादिना॥ मनसः सकाशाद्वाचो ऽन्तरभावेऽपि विशेषं दर्शयति। ताञ्चेति॥ नाम्नि मन्त्राणामन्तर्भावं समर्थयति। सामान्ये हीति॥ कथं मन्त्रेष्वनुपलब्धकर्म्मणामन्तर्भावस्तत्राह। मन्त्रेति॥ कथं कर्म्म नामन्त्रकमस्ती

उ० कानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समक्लृपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च समकल्पन्तामापश्च तेजश्च तेषाꣳ संक्लृप्त्यै वर्षꣳ सङ्कल्पते वर्षस्य संक्लृप्त्या अन्नꣳ सङ्कल्पतेऽन्नस्य संक्लृप्त्यै प्राणाः

भा० यत्कर्म ब्राह्मणेनेदं कर्त्तव्यमस्मै फलायेति विधीयते। याण्युत्पत्तिर्ब्राह्मणेषु कर्मणो दृश्यते सापि मन्त्रेषु लब्धसत्ताकानामेव कर्मणां स्पष्टीकरणं । न हि मन्त्राप्रकाशितं कर्म किञ्चिद्ब्राह्मणे उत्पन्नं दृश्यते । त्रयीविहितं कर्मेति प्रसिद्धं लोके । त्रयीशब्दश्चर्ग्यजुःसामसमाख्या । मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्निति चाथर्वणे। तस्माद्युक्तं मन्त्रेषु कर्माण्येकं भवन्तीति। तानि ह वा एतानि मनआदीनि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्प एकोऽयनं गमनं प्रलयो येषां तानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकान्युत्पत्तौ सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि स्थितौ समक्लृपतां सङ्कल्पं कृतवत्याविव हि

व्या० नुद्यते ब्राह्मणविहितस्यापि कर्मणो दर्शनादित्याशङ्क्याह । यद्यपीति । ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वादतिरिक्तमन्त्रानुपलम्भेऽपि कल्प्यते मन्त्रोऽस्त्वमित्यर्थः । एतदेव प्रपञ्चयति । याणो-त्यादिना । एकस्यां शाखायां यत्कर्म मन्त्रेष्वनुपलब्धं तच्छाखान्तरीयं मन्त्रप्रकाशितं भविष्यति इत्यत्र हेतुमाह । त्रयीति । तथापि कथं मन्त्रप्रकाशितत्वं तत्राह । त्रयीशब्दश्चेति । मन्त्रेषु कर्माण्यसम्भवन्तीत्यत्र श्रुतेरनुमतिं कथयति । मन्त्रेष्विति । तथापि कथं सङ्कल्पस्य भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह । तानीति । अयनपर्यायत्वेनोक्तगमनस्य क्रियात्वं व्यावर्तयति । प्रलय इति ।

उ० सङ्क्लृप्ते प्राणानाᳫं संक्लृप्त्यै मन्त्राः सङ्क
मन्त्राणाᳫं सङ्क्लृप्त्यै कर्म्माणि सङ्कल्पन्ते कर्म्म
सङ्क्लृप्त्यै लोकः सङ्कल्पते लोकस्य सङ्क्लृप्त्यै स
सङ्कल्पते स एष सङ्कल्पः सङ्कल्पमुपास्वेति ॥ २ ॥

भा० द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ निश्चले लक्ष्येते। तथा समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च एतावपि सङ्कल्पं कुर्वत्याविव। तथा समकल्पन्तामापश्च तेजश्च स्वेन रूपेण निश्चलानि लक्ष्यन्ते। यतस्तेषां द्यावापृथिव्यादीनां सङ्क्लृप्त्यै सङ्कल्पनिमित्तं वर्षं सङ्कल्पते समर्थो भवति। तथा वर्षस्य सङ्क्लृप्त्यै सङ्कल्पनिमित्तमन्नं सङ्कल्पते। वृष्टेर्ह्यन्नं भवत्यन्नस्य सङ्क्लृप्त्यै प्राणाः सङ्कल्पन्ते। अन्नमया हि प्राणा अन्नोपष्टम्भका अन्नं दामेति हि श्रुतिस्तेषां सङ्क्लृप्त्यै मन्त्राः सङ्कल्पन्ते ॥ प्राणवान् हि मन्त्रानधीते नाबलो मन्त्राणां हि सङ्क्लृप्त्यै कर्माण्यग्निहोत्रादीनि सङ्कल्पन्तेऽनुष्ठीयमानानि मन्त्र-

---

आ० इतश्च सङ्कल्पस्याप्यस्ति महत्त्वमित्याह। समक्लृपतामिति॥ यतो द्यावापृथिव्यादिषु महत्स्वपि सङ्कल्पानुवृत्तिर्दृश्यतेऽतोऽपि तस्य महत्त्वं गम्यते न केवलं कारणत्वादेवेत्यर्थः॥ इतश्च तस्य महत्त्वमेवमवश्यमित्याह। तेषामिति॥ वृष्टेर्द्युलोकादिकार्यत्वात्तदीयसङ्कल्पस्य तन्निमित्तत्वोपचारात्तस्य भूयस्त्वसिद्धिरित्यर्थः। वृष्टिवशादन्नं समर्थंभवतीत्यत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति। वृष्टेर्हीति॥ अन्नाधीनं प्राणसामर्थ्यमित्यत्र हेतुमाह। अन्नमया हीति॥ आपोमयः प्राण इत्युक्तत्वात्कथमन्नमयत्वमित्याशङ्क्याह। अन्नोपष्टम्भका इति॥ तत्र वाजसनेयकश्रुतिं प्रमाणयति। अन्नमिति॥

उ॰ स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते सङ्कॢप्तान् वै स लोका न्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानान- व्यथमानोऽभिसिध्यति यावत्सङ्कल्पस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते

भा॰ प्रकाशितानि समर्थीभवन्ति फलाय । ततो लोकः फलं सङ्कल्पते । कर्म्मकर्त्तृसमवायितया समर्थो भवतीत्यर्थः । लोकस्य सङ्कॢप्त्यै सर्व्वं जगत्सङ्कल्पते स्वरूपावैकल्याय । एतद्धीदं सर्व्वं जगद्यत्फलावसानं तत्सर्व्वं सङ्कल्पमूलं। अतो विशिष्टः स एव सङ्कल्पः । अतः सङ्कल्पमुपास्स्वेत्युक्त्वा फल- माह तदुपासकस्य। स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्योपास्ते कॢप्तान् वै धाताऽस्येमे लोकाः फलमिति कॢप्तान् समर्थितान् सङ्कल्पितान्स विद्वाध्रुवान् नित्यान् । अत्यन्ताध्रुवापेक्षया ध्रुवत्वं स्वयं । लोकिनो ह्यध्रुवत्वे लोके ध्रुवकॢप्तिर्व्यर्थेति ध्रुवः सन् प्रतिष्ठितानुपकरणसम्पन्नानित्यर्थः । पशुपुत्रादिभिः

आ॰ प्राणाना मन्त्राध्ययनकारणत्वं व्युत्पादयति । प्राणवानिति ॥ ततो मन्त्रप्रकाशितकर्म्मवशादिति यावत । कर्म्मफलवशाज्जगत सर्व्व- स्याविकल्येऽपि कथं सङ्कल्पस्य महत्त्वमित्याशङ्क्याह । एतद्धीति॥ तन्महत्त्वे फलितमाह । अत इति ॥ आत्मातिरिक्ताना लोकाना कथं नित्यत्वमत आह। अत्यन्तेति॥ लोकानामेवं ध्रुवत्वमुच्यता कि मिति लोकिनस्तदुच्यते तत्राह। लोकिनो हीति ॥ कथमुपकरणेषु प्रतिष्ठितशब्दो भवतीत्याशङ्क्याह । पशुपुत्रादिभिरिति । याव- त्सङ्कल्पस्येत्यादिश्रुतेः ॥ विषयसङ्कोचं दर्शयति । आत्मन इति ॥ सङ्कल्पस्य यावद्गोचरत्वमास्य कामचारो भवतीति सम्बन्धः। निरङ्कुशे सङ्कल्पशब्दे का हानिरित्याशङ्क्याह । उत्तरेति ॥ यदि

उ० ऽस्ति भगवः सङ्कल्पाद्भूय इति सङ्कल्पाद्वाव भूयो-ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥

चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु

भा० प्रतितिष्ठतीति दर्शनात्स्वयं च प्रतिष्ठित आत्मीयोपकरणसम्पन्नोऽव्यथमानानमित्रादित्रासरहितानव्यथमानश्च स्वयमभिसिद्ध्यत्यभिप्राप्नोतीत्यर्थः । यावत्सङ्कल्पस्य गतं सङ्कल्पगोचरः तत्रास्य यथा कामचारो भवति । आत्मनः सङ्कल्पस्य न तु सर्व्वेषां सङ्कल्पस्येति । उत्तरफलविरोधात् । यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयोऽस्ति । चित्तं चेतयितृत्वं प्राप्तकालानुरूपबोधवत्त्वं अतीतानागतविषयप्रयोजननिरूपणसामर्थ्यञ्च तत्सङ्कल्पादपि भूयः । कथं । यदा वै प्राप्तं वस्त्विदमेवं प्राप्तमिति चेतयते तदा दानाय वापोहाय वाऽथ सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥

व्या० सङ्कल्पमात्रस्य गोचरे सङ्कल्पोपासकस्य कामचारो भवति तर्हि सर्व्वसङ्कल्पस्य निश्चितया सर्व्वगोचरत्वसम्भवाद्यावच्चित्तस्य गतिमित्यादिना वक्ष्यमाणफलविरुद्धेत नहि सङ्कल्पोपासनादेव सर्व्वस्मिन्फले सिद्धे चित्ताद्युपासन तत्फलं वा पृथक्कथयितुमुचितं । यतो यावत्सङ्कल्पस्येत्यादि श्रुतेरुक्तसङ्कोचो युक्त इत्यर्थः ॥४॥

चित्तशब्दस्य मनःशब्देन पुनरुक्तिं परिहरति । चित्त चेतयितृत्वमिति ॥ तस्यात्मत्व व्याचष्टे ग्यति । प्राप्तेति ॥ इदं वस्त्वेवं प्राप्तमिति प्राप्तकालवस्तुनो वस्त्वनुरोधी चेतनाख्यो वृत्तिविशेषस्तद्वत्त्वं चित्तमित्यर्थः । यथोक्तं भोजनकालसाधनं दृष्टं भोजनत्वात् ॥

उ॰ नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्म्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्यदयं वेद यद्वाऽयं विद्वान्नेत्थमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान् भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते चित्तꣳ ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्स्वेति ॥ २ ॥ स यश्चित्तं ब्रह्मेत्यु-

भा॰ तानि सङ्कल्पादीनि कर्म्मफलान्तानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्तोत्पन्नानि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्तस्थितान्यपि पूर्ववत् । किञ्च चित्तस्य माहात्म्य । यस्माच्चित्त सङ्कल्पादिमूल तस्माद्यद्यपि बहुविद्बहुशास्त्रादिपरिज्ञानवान् सन्नचित्तो भवति प्राप्तादिचेतयितृत्वसामर्थ्यविरहितो भवति त निपुणा लौकिका नायमस्ति विद्यमानोऽप्यसत्सम एवेत्येनमाहुः । यच्चायं किञ्चिच्छास्त्रादि वेद श्रुतवांस्तदप्यस्य वृथैवेति कथयन्ति । कस्मात् । यद्ययं विद्वान् स्यादित्थमेवमचित्तो न स्यात्तस्मादस्य श्रुतमप्य-

व्या॰ आगामिनोऽपि तस्य तदेव प्रयोजनमिति निरूपणसामर्थ्यं चित्तमिति प्रसिद्धमित्याह । चेतयतीति ॥ यथोक्तस्य चित्तस्य सङ्कल्पाङ्कुरत्व ॥ प्राप्तमपूर्व्वत्व युत्पादयति । कथमित्यादिना ॥ सङ्कल्पप्रकरणमवाप्स्यति । पूर्व्ववदिति ॥ यथा सङ्कल्पस्य निमित्तत्वे सति स्तुत्यर्थमधिकरणत्व युक्त । तथा चित्तस्य विभक्तस्य सङ्कल्पादिषु निमित्तत्वेऽपि स्तुत्यर्थत्वमेव तदधिकरणत्वमाह । साम्नीति ॥ इतश्च

उ० पास्ते चित्तान् वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायतीवापो

भा० श्रुतमेवेत्याहुरित्यर्थः । अथवाऽल्पविदपि यदि चित्तवान् भवति तस्मा एतस्मै तदुक्तार्थग्रहणायैवोतापि शुश्रूषन्ते श्रोतुमिच्छन्ति । तस्माच्च चित्तं ह्येवैषां सङ्कल्पादीनामेकायनमित्यादि पूर्ववत् । चित्तानुपचित्तान् बुद्धिमद्गुणैः स चित्तोपासको ध्रुवानित्यादि चोक्तार्थः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयः । ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवताद्यालम्बनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्ययसन्तानः ।

व्या० चित्तस्यास्ति वैशिष्ट्यमित्याह । किञ्चेति । यद्यपि बहुशास्त्रार्थपरिज्ञानवान् तथापि यद्यचित्तो भवतीति योजना ॥ अचित्तस्यासत्समत्वं श्रुतवैयर्थ्यञ्चेत्युक्तं प्रश्नद्वारा विवृणोति । कस्मादित्यादिना । श्रुतमपीत्यपिशब्देन साध्यं गृह्यते ॥ चित्ताभावे श्रुतादेर्वैयर्थ्यात्तथा तद्वैशिष्ट्यमादिष्टमिदानीं तद्वैशिष्ट्ये हेत्वन्तरमाह । अथवेति ॥ चित्तवतोक्तार्थग्रहणार्थं श्रोतुमिच्छा लोकस्य भवतीत्यत्र हेतुमाह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

किं तद्ध्यानमित्यपेक्षायामाह । ध्यानं नामेति ॥ अचलत्वं साधयति । भिन्नजातीयैरिति ॥ कथं तस्य चित्ताद्भूयस्त्वमित्या-

उ॰ ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादाꣳशा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादाꣳशा इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो

भा॰ एकाग्रतेति यमाहुः । दृश्यते च ध्यानस्य माहात्म्यं फलतः । कथं । यथा योगी ध्यायन्निश्चलो भवति ध्यानफललाभे । एवं ध्यायतीव निश्चला दृश्यते पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादि समानमन्यत् । देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्या मनुष्या एव वा देवमनुष्याः शमादिगुणसम्पन्ना मनुष्या देवस्वरूपं न जहतीत्यर्थः । यस्मादेवंविशिष्टं ध्यानं तस्माद्य इह लोके मनुष्याणामेव धनैर्विद्यया गुणैर्वा महत्तां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति धनादिमहत्त्वहेतुं लभन्त इत्यर्थः । ध्यानापादांशा इव ध्यानस्यापादानमापादो ध्यानफललाभ इत्येतत्तस्यांशोऽवयवः

व्या॰ श्रद्धानेकाग्रतादोषोपहतस्यातीतादिपदार्थनिरूपणेन सामर्थ्यादर्शनादेकाग्रतारूपो ध्यानपदार्थश्चेतयितृत्वात्तस्य कारणात्ततो भूयानेवेत्यभिप्रेत्याह । एकाग्रतेति ॥ इतश्चास्ति तस्य भूयस्त्वमित्याह । दृश्यते चेति ॥ फलद्वारा तन्माहात्म्यं प्रश्नपूर्वकं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । कथमित्यादिना ॥ गौरवपरिहारार्थं पक्षान्तरमाह । मनुष्या एवेति ॥ मनुष्याणामेव सतां कुतो देवत्वमित्याशङ्क्याह । शमादीति ॥ ध्यानफलं नैश्चल्यं तन्महत्सु पृथिव्यादिषु दृष्टं तथा च तद्वैशिष्ट्यमित्यर्थः ॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह । यस्मा-

उ॰ ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य कामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते॰ भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा॰ कला काचिद्ध्यानफललाभकलावन्त इवेत्यर्थः । ते भवन्ति निश्चला इव लक्ष्यन्ते न क्षुद्रा इव । अथ ये पुनरन्याः क्षुद्राः किञ्चिदपि धनादिमहत्त्वैकदेशमप्राप्तास्ते पूर्वोक्तविपरीताः कलहिनः कलहशीलाः पिशुनाः परदोषोद्भासका उपवादिनः परदोष सामीप्ये युक्तमेव वदितुं शील येषां ते उपवादिनश्च भवन्ति । अथ ये महत्त्वं प्राप्ता धनादिनिमित्तं तेऽन्यान् प्रति भवन्तीति प्रभवो विद्याचार्यराजेश्वरादयो ध्यानापादांशा इवेत्याद्युक्तार्थं । अतो दृश्यते ध्यानस्य महत्त्वं फलतो भूयस्त्वित्तादतस्तदुपास्स्वेत्याद्युक्तार्थं ॥ ६ ॥

व्या॰ दिति ॥ धनादिभिर्महत्त्वे हेतुमुत्कृष्टं कर्म्मेति यावद्ध्यानस्यापादनमनुष्ठानं तेन तत्फललाभो लक्ष्यते तस्यांशो येषामस्ति ते तथा ध्यानफललाभकलावत्त्वमेव स्फुटयन्ति । निश्चला इति ॥ एवकारार्थमाह । नेति ॥ महत्सु पुरुषेषु ध्यानफलानुवृत्तिर्दृश्येत्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह । अथेति ॥ व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमुपसंहरति । अथ ये महत्त्वमिति ॥ महत्सु नैश्चल्यदर्शनमत शब्दार्थ ॥ महत्त्वफलमाह । अत इति ॥ ६ ॥

उ॰ विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं
विजानाति यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतु-
र्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ
राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां
ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ
सर्पदेवजनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाका-
शञ्चापश्च तेजश्च देवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च वयाꣳसि
च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं
धर्मञ्चाधर्मञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च
हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्चान्नञ्च रसञ्चेमञ्च लोकममुञ्च
विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

भा॰ विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयः। विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं ज्ञानं ध्यानं तस्य च कारणत्वाद्ध्यानाद्भूयस्त्वम्। कथं च तस्य भूयस्त्वमित्याह। विज्ञानेन वै ऋग्वेदं विजानाति अयमृग्वेद इति प्रमाणतया यथार्थज्ञानं ध्यानकारणम्। तथा यजुर्वेदमित्यादि। किञ्च पश्वादींश्च धर्माधर्मौ शास्त्रसिद्धौ साध्वसाधुनी लोकतः स्मार्त्ते वा दृष्टविषयञ्च सर्वं विज्ञानेनैव विजानातीत्यर्थः। तस्माद्युक्तं ध्यानाद्-

---

आ॰ विज्ञानस्योत्कृष्टत्वं प्रश्नपूर्वकं दर्शयति। कथमित्यादिना। यद्यपि प्रमाणतया तज्ज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानपूर्वकं तथापि कथं तस्य भूयस्त्वमत आह। दर्शेति। इतश्च तस्य ध्यानाद्भूयस्त्वमित्याह। किञ्चेति। भूयस्त्वफलमाह। यत इति। विज्ञानशब्दयोरर्थभेद

उ॰ स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकान् ज्ञानवतोऽभिसिध्यति यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिचरिता भवति

भा॰ ज्ञानस्य भूयस्त्वं। अतो विज्ञानमुपास्स्वेति। शृणूपासनफलं विज्ञानवतः। विज्ञानं येषु लोकेषु तान्विज्ञानवतो लोकान् ज्ञानवतश्चाभिसिध्यति प्राप्नोति विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं ज्ञानमन्यविषयनैपुण्यं तद्वद्भिर्युक्तान् लोकान् प्राप्नोतीत्यर्थः। यावद्विज्ञानस्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयः। बलमित्यन्नोपयोगजनितं मनसो विज्ञेये प्रतिभानसामर्थ्यं। अनशनादृगादीनि न वै मा प्रतिभान्ति भो इतिश्रुतेः। शरीरेऽपि तदेवोत्थानादिसामर्थ्यं विज्ञानवतां शतमप्येकः प्राणी बलवाना-

---

धा॰ कथयति। विज्ञानमिति। तथापि लोकानामचेतनानां कुतस्त्वं इभयाश्रयत्वमित्याशङ्क्याह। तद्वद्भिरिति ॥ ७ ॥

यथोक्ते बलशब्दार्थे श्वेतकेतुवाक्यं प्रमाणयति। अनशनादिति। कथं तर्हि शरीरसामर्थ्ये बलशब्दप्रयोगस्तत्राह। शरीरेऽपीति ॥

उ॰ परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयाꣳसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति

भा॰ कम्पयते यथा हस्ती। यतो मनुष्याणां शतं समुदितमपि। यस्मादेवमन्नाद्युपयोगनिमित्तं बलं तस्मात्स पुरुषो यदा बली बलेन तद्वान् भवत्युत्थातोत्थानस्य कर्त्तोत्तिष्ठंश्च गुरूणामाचार्य्यस्य च परिचरिता परिचरणस्य शुश्रूषायाः कर्त्ता भवति परिचरन्नुपसत्ता तेषां समीपगोऽन्तरङ्गः प्रियो भवतीत्यर्थः। उपसीदंश्च सामीप्यं गच्छन्नेकाग्रतयाऽऽचार्य्यस्यान्यस्य चोपदेष्टुर्गुरोर्द्रष्टा भवतीत्यर्थः। ततस्तदुक्तस्य श्रोता भवति। तत इदमेभिरुक्तमेवमुपपद्यत इत्युपपत्तितो मन्ता भवति मन्वानश्च बोद्धा भवति।

आ॰ तदेवेत्यन्नोपयोगजनितमेवेत्यर्थः। न केवलं कार्य्यत्वादेव बलं विज्ञानाद्भूयस्त्वं। किन्तु प्रयत्नश्च तस्य ततो भूयस्त्वमित्याह। विज्ञानवतामिति। तस्माद्बलस्य विज्ञानाद्भूयस्त्वमिति शेषः। समुदितमपि कम्पयते तथान्यदपि दृश्यमिति सम्बन्धः। यस्मादेवं बलस्य कारणत्वं विज्ञानस्य च कार्य्यत्वं तस्मात्तत्कृद्भूयस्त्वमित्येत-

उ॰ यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीर्नाश्नीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथाऽन्नस्यायै द्रष्टा भवति

भा॰ एवमेवेदमिति । तत एवं निश्चित्य तदुक्तार्थस्य कर्त्ताऽनुष्ठाता भवति विज्ञाताऽनुष्ठानफलस्यानुभविता भवतीत्यर्थः । किञ्च बलस्य माहात्म्यं बलेन वै पृथिवी तिष्ठतीत्याद्युक्तार्थं ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयः । बलहेतुत्वात् । कथमन्नस्य बलहेतुत्वमित्युच्यते । यस्माद्बलकारणमन्नं तस्माद्यद्यपि कश्चिद्दशरात्रीर्नाश्नीयात्सोऽन्नोपयोगनिमित्तस्य बलस्य हान्या म्रियते नचेन्म्रियते यद्यु ह जीवेत् । दृश्यन्ते हि मासमप्यनश्नन्तो जीवन्तोऽथवा सजीवन्नप्यद्रष्टा भवति गुरोरपि तत एवाश्नीतेत्यादि पूर्वविपरीतं सर्वं भवति । अथ यदा बह्वन्यदान्यवशितो दर्शनादिक्रियास्वसमर्थः सन्नन्नस्यायी

व्या॰ स्थितर्थं कार्यकारणभावमेतयोरुपपादयति । यस्मादित्यादिना । इतस्च बलस्य भूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह । किञ्चेति ॥ ८ ॥

अथवा यदि सोऽभुञ्जानोऽपि कथञ्चिज्जीवेत्तदा जीवन्नपि सोऽद्रष्टेति सम्बन्ध । कथमशनशून्यस्य जीवनमित्याशङ्क्याह । दृश्यन्त इति ॥ अन्नोपयोगाभावे बलहानिरिति व्यतिरेकमुक्त्वा तदुपयोगे बलं भवतीत्यन्वयं व्याचष्टे । अथवेति ॥ अथान्नस्यायै इत्यपि

उ॰ श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान् पानवतोऽभिसिध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ९ ॥

भा॰ आगमनमायोऽन्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः स यस्य विद्यते सोऽन्नस्य आयी । आय इत्येतद्वर्णव्यत्ययेनेकारस्य व्यत्ययेन ईकारान्तत्वेन । अथान्नस्यायै इत्यपिपाठे एवमेवाप्नोत्येवमेवार्थस्तत्र हेतुमाह । आयै इत्येदिति । ऐकारस्य वर्णस्य व्यत्ययेन ईकारान्तत्वेनैवेत्यर्थः । इत्येतद्वर्णव्यत्ययेन अथान्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवार्थः । द्रष्टेत्यादिकार्य्यश्रवणात् ॥ दृश्यते ह्यन्नोपयोगे दर्शनादिसामर्थ्यं न तदप्राप्तावतोऽन्नमुपास्स्वेति ॥ फलं चान्नवतः प्रभूतान्नान् स लोकान् पानवतः प्रभूतोदकांश्चान्नपानयोर्नित्यसम्बन्धाल्लोकानभिसिध्यति । समानमन्यत् ॥ ९ ॥

आ॰ पाठेऽस्ति तत्रायस्याय इत्येतदेव पदमन्नस्य प्राप्तिपरतया व्याख्येयमैकारमीकारत्वेन विपरिणम्य इत्युप्रत्ययाकारोकारादित्याह । आय इत्येतदिति । द्रष्टा योगेत्याद्यन्नकार्यस्य श्रवणादपि पाठान्तरमन्नप्राप्तिपरतया व्याख्येयमित्याह । द्रष्टेत्यादीति । कथं तदन्नकार्यमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति । दृश्यते हीति ।९।

उ॰ पास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १० ॥

तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपगृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयि-

---

भा॰ ऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते आप्नोति स सर्व्वान् कामान्मूर्त्तिमतो विषयानित्यर्थः। अप्सम्भवत्वाच्च मूर्तेरब्रुपासनात्तृप्तिमांश्च भवति। समानमन्यत् ॥ १० ॥

तेजो वाऽद्भ्यो भूयः। तेजसोऽप्कारणत्वात्। कथमप्कारणत्वमित्याह। यस्मादब्योनिस्तेजस्तस्मात्तद्वा एतत्तेजो वायुमात्मनावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदा तदाहुर्लौकिका निशोचति सन्तपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षिष्यति वै इति। प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः कार्य्यं भविष्यतीति विज्ञानं ॥ तेज एव तत्पूर्व्वमात्मान-

---

व्या॰ स्वादन्तरिक्षादेरप्मयत्वमवसेयं। यथा सर्व्वमूर्त्तात्मकत्वमुपसंहरति। इत्यादीति ॥ १० ॥

इतिशब्दस्तदाहुरनेन सम्बध्यते। वैशब्दार्थं दर्शयति। प्रसिद्धमिति। यत्तेजसोऽपां कार्य्यकारणत्वं उपजीव्य फलितमाह। तेज एवेति। यत्तेजसोर्विधान्तरेण कार्य्यकारणभावं दर्शयति।

उं॰ त्वाऽथापः सृजते तेज उपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान्भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिध्यति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ११ ॥

भा॰ मुद्भूतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽप्स्रष्टृत्वाद्भूयोऽप्भ्यस्तेजः । किञ्चान्यत्तदेतत्तेज एव स्तनयित्नुरूपेण वर्षहेतुर्भवति । कथं ऊर्द्ध्वाभिश्चोर्द्ध्वगाभिर्विद्युद्भिस्तिरश्चीभिश्च तिर्य्यग्गताभिश्च महाह्रादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति । तस्मात्तद्दर्शनादाहुर्लौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इत्याद्युक्तार्थमतस्तेज उपास्स्वेति । तस्य तेजस उपासनफलं तेजस्वी वै भवति । तेजोवत एव च लोकान् भास्वतः प्रकाशवतोऽपहततमस्कान् बाह्यानाध्यात्मिकानज्ञानाद्यपहततमस्कान् अपनीतबाह्याध्यात्मिकादितमस्कानभिसिध्यति । समानमन्यत् ॥ ११ ॥

व्या॰ किञ्चान्यदिति ॥ तदेवोपपादयति । ऊर्द्ध्वाभिरिति ॥ तेजसो भूयस्त्वफलमाह । तेज इति ॥ तमःशब्दार्थमाह । बाह्येति ॥ बाह्यन्तमः प्रावरं प्रसिद्धमाध्यात्मिकमज्ञानरागादि तदुभयमपहततमस्कानित्यत्र तमःशब्दितमित्यर्थः ॥ अपहतशब्दार्थमाह । अपनीतेति ॥ ११ ॥

उ॰ आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्य्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजायत आकाशमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान् प्रकाशवतोऽसम्बाधानुरुगायवतोऽभिसिध्यति या-

भा॰ आकाशो वाव तेजसो भूयान्। वायुसहितस्य तेजसः कारणत्वाद्व्योम्नो वायुमाद्बह्येति तेजसा सहोक्तो वायुरिति पृथगिह नोक्तस्तेजसः कारणं हि लोके कार्य्याद्भूयो दृष्टं। यथा घटादिभ्यो मृत्तथाकाशो वायुसहितस्य तेजसः कारणमिति ततोऽपि भूयान्। कथमाकाशे वै सूर्य्याचन्द्रमसावुभौ तेजोरूपौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निश्च तेजोरूपाण्याकाशेऽन्तः। यच्च यस्यान्तर्वर्त्ति तदल्पं भूय इतरत्। किञ्चाकाशेनाह्वयति चान्यमन्य आहूतश्चेतर आकाशेन शृणोत्यन्योक्तञ्च शब्दमन्यः प्रतिशृणोति आकाशे रमते क्रीडत्यन्योन्य सर्व्वस्तथा न रमते चाकाशे बन्ध्वादिवियोगे आकाशे जायते न मूर्त्तेनावष्टब्धे। तथाकाशमभिल-

आ॰ वायोः सकाशादाकाशो भूयानिति वक्ष्यन् कथं तेजसो भूयानित्युक्तमत आह। वायुरिति। कारणत्वेऽपि कथमाकाशस्य वायुसहितात्तेजसो भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह। कारणं हीति। तेजसो वायुसहितादाकाशस्य भूयस्त्वं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकारान्तरेण दर्शयति। कथमित्यादिना। इतश्चाकाशस्यास्ति भूयस्त्वमित्याह।

उ० यदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कञ्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ

भा० बीजाङ्कुरादि जायते न प्रतिलोमं। अत आकाशमुपास्स्व। फलं शृण्वाकाशवतो वै विस्तारयुक्तान् स विद्वान् लोकान् प्रकाशवतः। प्रकाशाकाशयोर्नित्यसम्बन्धात्प्रकाशवतश्च लोकानसम्बाधान् सम्बाधनं सम्बाधः सम्बाधोऽन्योन्यपीडा तद्रहितानसम्बाधानुरुगायवतो विकीर्णगतीन्विस्तीर्णप्रचारान् लोकानभिसिध्यति। यावदाकाशस्येत्याद्युक्तार्थं ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयः। स्मरणं स्मरोऽन्तःकरणधर्मः। स आकाशाद्भूयानिति द्रष्टव्यं। लिङ्गव्यत्ययेन स्मर्त्तुः। स्मरणे हि सत्याकाशादि सर्वमर्थवत्स्मरणवतो भोग्यत्वात्। असति तु स्मरणे सदप्यसदेव। सत्त्वकार्य्याभावात्। नापि

आ० बीजेति। तद्रूपत्वमाह। अत इति। कथमाकाशोपासकस्य प्रकाशवल्लोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह। प्रकाशाकाशयोरिति॥ १२॥

नपुंसकलिङ्गं श्रुतं पुंलिङ्गत्वेन कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्य पुंलिङ्गोपक्रमसामर्थ्यादाह। लिङ्गव्यत्ययेनेति। कथं पुनः स्मरणस्याकाशाद्भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह। स्मरणे हीति। अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकं

उ॰ मन्वीरन्नथ विजानीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् स्मरमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १३ ॥

भा॰ सत्त्वं स्मर्त्रभावे शक्यमाकाशादीनामवगन्तुमित्यतः स्मरणस्याकाशाद्भूयस्त्वं ॥ दृश्यते हि लोके स्मरणस्य भूयस्त्वं यस्मात्तस्माद्यद्यपि समुदिता बहव एकस्मिन्नासीरन्नुपविशेयुस्ते तत्रासीना अन्योन्यभाषितमपि न स्मरन्तश्चेत्स्युर्नैव ते कञ्चन शब्दं शृणुयुस्तथा न मन्वीरन्मन्तव्यं चेत्स्मरेयुस्तदा मन्वीरन् स्मृत्यभावत्वान्न मन्वीरन् तथा न विजानीरन्। यदा वाव ते स्मरेयुर्मन्तव्यं विज्ञातव्यं श्रोतव्यं चाथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन्। तथा स्मरेण वै मम पुत्रा एत इति पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून्। अतो भूयस्त्वात्स्मरणमुपास्स्वेति। उक्तार्थमन्यत् ॥ १३ ॥

आ॰ दर्शयति। असतीति। आकाशादेः स्मर्त्रभावेऽपि सत्त्वमङ्गीकृत्य भोग्यत्वाभावादानर्थक्यमुक्तं सम्प्रत्यस्मरणे सत्त्वमेव नास्तीत्याह। नासीनेति। स्मरस्य भूयस्त्वमनुभवानुसारेण साधयति। दृश्यते हीति। हिशब्दार्थो यस्मादित्युक्तः। स्मर्त्रभावे श्रवणाद्यभावं व्यतिरेकमुक्त्वा तद्भावे तद्भावमन्वयमाह। यदेति। इत्यादिना स्मरस्य भूयस्त्वमित्याह। तथेति। तद्भूयस्त्वे फलितमाह। अत इति। १३।

उ॰ आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्म्माणि कुरुते पुत्राꣳश्च पशूꣳश्चेच्छत इमञ्च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयाऽस्य सर्व्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा ह्यस्याशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय इत्याशाया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १४ ॥

भा॰ आशा वाव स्मराद्भूयसी। अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा आशा तृष्णा काम इति यामाहुः पर्य्यायैः सा च स्मरात् भूयसी। कथमाशया ह्यन्तःकरणस्थया स्मरति स्मर्त्तव्यं आशाविषयरूपं स्मरन्नसौ स्मरो भवत्यत आशेद्धः आशयाऽभिवर्द्धितः स्मरभूतः स्मरन्नृगादीन्मन्त्रानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधींश्च श्रुत्वा कर्म्माणि कुरुते तत्फलाशयैव पुत्रांश्च पशूंश्च कर्म्मफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति आशयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्ध एव स्मरन् लोकसङ्ग्रहहेतुभिरिच्छत्यमुञ्च लोकमाशेद्धः स्मरन् तत्साधनानुष्ठानेनेच्छते आशारशनावबद्धं स्मराकाशादिनामपर्य्यन्तं जगच्चक्रीभूतं प्रतिप्राणि अत आशायाः स्मरादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्स्व ॥ यस्त्वाशां ब्रह्मेत्युपास्ते शृणु तस्य फलमाशया सदोपासितयाऽस्योपास-

उ॰ प्राणे वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वꣳ समर्पितं

भा॰ कस्य सर्व्वे कामाः सम्प्रद्यान्ति सम्टद्धिं गच्छन्त्यमोघा ह्यस्याशिषः प्रार्थनाः सर्व्वा भवन्ति यत्प्रार्थितं सर्व्वं तद्वश्यं भवतीत्यर्थः । यावदाशाया गतमित्यादि पूर्व्ववत् ॥ १४ ॥

नामोपक्रममाशान्तं कार्य्यकारणत्वेन निमित्तनैमित्तिकत्वेन चोत्तरोत्तरभूयस्तयाऽवस्थितं स्मृतिनिमित्तसद्भावमाशारशनापाशैर्विपाशितं सर्व्वं सर्व्वतो विसमिव तन्तुभिर्यस्मिन् प्राणे समर्पितं। येन च सर्व्वतो व्यापिना अन्तर्वहिर्गतेन सूत्रे मणिगणा इव सूत्रेण ग्रथितं विधृतञ्च । स एष प्राणो वै आशाया भूयान्। कथमस्य भूयस्त्वमित्याह दृष्टान्तेन समर्थयंस्तद्भूयस्त्वं यथा वै लोके रथचक्रस्यारा रथनाभौ समर्पिताः सम्प्रोताः सम्प्रवेशिता इत्येतत्। एवमस्मिन् लिङ्गसङ्घातरूपे प्राणे प्रज्ञा-

---

भा॰ आशाया भूयस्त्वमाकाङ्क्षाद्वारा श्रुत्यादर्यात। कथमित्यादिना ॥ १७ ॥

प्राणस्य सर्व्वास्पदत्वेन भूयस्त्वं कथयति। नामोपक्रममिति ॥ प्रकृतश्रुतिवशात्तदुपक्रमे यस्य अगतोऽस्ति तत्तथा पाठक्रममेवाश्रित्याशा चान्ते यस्यास्ति वज्जगत्तथेति विग्रहः। कार्य्यकारणत्वं क्वाचित्कमुपादानोपादेयत्वं निमित्तनैमित्तिकत्वमपि क्वाचित्कमेव उत्तरोत्तरभूयस्तया पूर्व्वस्मात्पूर्व्वस्मान्नामादेरुत्तरोत्तरवागादिभूयस्त्वेनेति यावत् ॥ स्मृतिनिमित्तः सद्भावो यस्य तत्तथा। आशाख्यैरशनापाशैः सर्व्वतो विपाशितमित्यत्र दृष्टान्तमाह।

उ॰ प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्य्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥ स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं

भा॰ तस्मिं दैहिके मुख्ये यस्मिन् परा देवता नामरूपव्याकरणायाऽऽदर्शादौ प्रतिबिम्बवज्जीवेनात्मनानुप्रविष्टा । यस्य महाराजस्येव सर्व्वाधिकारीश्वरस्य । कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति श्रुतेः । यस्य छायेवानुगत ईश्वरं । तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पितो नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः । स एव प्राण एव प्रज्ञात्मेति कौषीतकीनां । अतं एवमस्मिन् प्राणे सर्व्वं यथोक्तं समर्पितं । अतः स एव

व्या॰ विसमिवेति ॥ विसशब्दो मृणालविषय । यथोक्तं जगद्यस्मिन्नर्पितं स एव भूयानिति सम्बन्ध । सर्व्वस्य जगतः ॥ तस्मिन्नर्पितत्वमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । येन चेति ॥ सर्व्वतो व्यापिनेत्यस्यैव स्फुटीकरणमन्तर्वहिर्गतेनेति प्राणस्याशयाः सकाशाद्भूयस्त्वमाकाङ्क्षापूर्व्वकं समर्थयते । कथमित्यादिना ॥ लिङ्गाना यष्टीनां सङ्घातः समुदायस्तद्रूपे समष्ट्यात्मनीति यावत् ॥ उपाधितद्वतोरैक्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि । प्रज्ञात्मनीति ॥ तस्यैवाध्यात्ममधिदैवञ्चावस्थान सूचयति । दैहिकमिति ॥ प्राणान्तरं व्यावर्त्तयति । मुख्य इति ॥ यथोक्तोऽस्मिन् प्राणे सर्व्वं समर्पितमित्युत्तरत्र सम्बन्ध ॥ प्रज्ञात्मनीति परमात्मोपाधित्व प्राणस्योक्तं तदुपपादयति । यस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सर्व्वं समर्पितमिति पूर्व्ववत्सम्बन्धः । किमिति

उ॰ वाचार्य्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहु पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वम-

---

भा॰ प्राणोऽपरतन्त्र प्राणेन स्वशक्त्यैव याति नान्यकृतगमनादिक्रियास्यस्य सामर्थ्यमित्यर्थ । सर्व्वं क्रियाकारकफलभेदजात प्राण एव न प्राणाद्बहिर्भूतमस्तीति प्रकरणार्थं । प्राण प्राण ददाति । यद्ददाति तत्स्वात्मभूतमेव । यस्मै ददाति तदपि प्राणायैव । अत पित्राद्याख्योऽपि प्राण एव । कथ पित्रादिशब्दाना प्रसिद्धार्थोत्सर्गेण प्राणविषयत्वमिति । उच्यते । सति प्राणे पित्रादिशब्दप्रयोगात्तदुत्क्रान्तौ च प्रयोगाभावात् कथ तदित्याह । स य कश्चित्पित्रादीनामन्यतम यदि त भृशमिव तद-

---

आ॰ चक्षुरादिषु विद्यमानेषु मुख्यस्यैव प्राणस्य परमात्मोपाधित्वमुपगतमित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ प्राणस्येश्वर प्रति सर्व्वाधिकारित्वे श्रुत्यन्तर प्रमाणयति । कस्मिन्निति ॥ ईश्वर प्रति प्राणस्यैवोपाधित्वे हेत्वन्तरमाह । यस्मिन्निति ॥ अत्रापि पूर्व्ववदन्वय ॥ प्राणश्छायावदीश्वरमनुगच्छतीत्यत्र श्रुत्यन्तर प्रमाणयति । तद्यथेति ॥ भूतमात्रा शब्दादय पृथिव्यादयश्च विषया प्रज्ञामात्राश्च शब्दादिबुद्धिषु तज्जनकेन्द्रियेषु चेत्यर्थं । भवतु ताभ्यां प्राणोऽर्पितत्व तथापि कथ प्राणस्य छायावदीश्वर प्रत्यनुगतिस्तत्राह । स एष इति ॥ कौषीतकीनां श्रुतिरिति शेष । प्राणस्य यथोक्तविशेषणविशिष्टमत शब्दार्थं ॥ व्याख्यात भाष्यमनूद्यावशिष्टमंश व्याकरोति । एवमिति ॥ प्राण प्राणेन याती त्यस्यार्थमाह । अत इति ॥ सर्व्वास्पदत्वादिति यावत् ॥ प्राण प्राणेन यातीत्यादि प्राणो ह्येवैतानि सर्व्वाणि भूतानीत्यन्तस्य

उ॰ स्याचार्य्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसीति ॥ २ ॥ अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समासं व्यतिषन्दहेन्नैवैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न

भा॰ ननुरूपमिव किञ्चिद्वचनं त्वंकारादियुक्तं प्रत्याह तदेनं पार्श्वस्था आहुर्विवेकिनो धिक्त्वास्तु धिगस्तु त्वामित्येवं ॥ पितृहा वै त्वं पितुर्हन्तेत्यादि । अथैनानेवोत्क्रान्तप्राणांस्त्यक्तदेहान् अथान्यदपि शूलेन समासं समस्य व्यतिषन्दहेद्व्यत्यस्य सन्दहेदेवमतिक्रूरमपि कर्म्म समासव्यत्यासादिप्रकारेण दहनलक्षणं तद्देहसम्बद्धमेव कुर्वाणं नैवैनं ब्रूयुः पितृहेत्यादि । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते एतत्पित्राद्यखोऽपि प्राण एवेति । तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि पित्रादीनि सर्व्वाणि भवन्ति चलानि स्थिराणि च । स वा

आ॰ तात्पर्य्यार्थं सङ्क्षिप्य कथयति । सर्व्वमिति ॥ दातुर्देयस्य सम्प्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति । प्राण इति ॥ तदपीति दीयमानमुच्यते । स्वस्य सम्प्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वात्प्राणायैवेत्युक्तं प्राणस्य सर्व्वात्मत्वमतःशब्दार्थः ॥ प्रसिद्धिरनतिक्रमणीयेति शङ्कते । कथमिति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पित्रादिशब्दानां प्राणविषयत्वान्न प्रसिद्धेरुल्लङ्घनमित्याह । उच्यत इति ॥ अन्वयव्यतिरेकावेव प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ पित्रादिषु प्राणे सति पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमन्यथा चाप्रयुज्यमानत्वं तदित्युच्यते । त्वंकारादियुक्तमित्यादिपदेन तिरस्कारप्रभेदो गृह्यते ॥ पित्रादिष्वप्रियवादिनं प्रति विवेकिना धिक्कारवचने हेतुमाह । पितृहेति ॥ सति प्राणे पित्रादिषु पित्रादिशब्दाना प्रयुज्यमानत्वमित्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह । अथैनानेवेति ॥ समस्य पुञ्जीकृत्य व्यत्यस्यावयवान्विभजत इत्यर्थः ।

उ॰ भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्य्यहासीति न ब्राह्मणहासीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं

भा॰ एष प्राणवित्। एवं यथोक्तप्रकारेण पश्यन् फलतोऽनुभवन्नेवं मन्वान उपपत्तिभिश्चिन्तयन्नेवं विजानन्नुपपत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्चयं कुर्व्वन्नित्यर्थः। मननविज्ञानाभ्यां हि सम्भूतः शास्त्रार्थो निश्चितो दृष्टो भवेत् अत एवं पश्यन्नतिवादी भवति। नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशीलो भवतीत्यर्थः। तं चेद्ब्रूयुः यदि एवमतिवादिनं सर्व्वदा सर्व्वे शब्दैर्नामाद्याशान्तमतीत्य वर्त्तमानं प्राणमेव वदन्ति एवं पश्यन्तमतिवदनशीलमतिवादिनं ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तं। तस्य हि जगतः प्राण आत्माऽह-

आ॰ यद्यपीत्युपक्रमादेवमपीत्येतत्तथापीत्यस्मिन्नर्थे द्रष्टव्यम्॥ तदेवातिक्रूरं कर्म्म विशिनष्टि। समासेति॥ व्यवयवविभञ्जनमादिशब्दार्थः। तद्देहसम्बद्धमित्यत्र तच्छब्दः क्रूरपित्रादिविषयः। यद्यपि त्यक्तप्राणेष्वपि देहेषु पित्रादिशब्दो दृष्टस्तथापि नासौ मुख्यः। तद्विषये क्रूरकर्म्मानुष्ठानेऽपि शिष्टमहादृष्टेरिति भावः॥ उक्तान्वयव्यतिरेकफलमुपसंहरति। तस्मादिति॥ प्राणस्यैव पित्रादिसञ्ज्ञकत्वे किं स्यादित्याशङ्क्याह। तस्मात्प्राणो हीति॥ प्राणस्य भूयस्त्वमित्थं व्युत्पाद्य तद्विज्ञानफलमाह। स वा इति॥ प्राणविदतिवादी भवतीति सम्बन्धः॥ कथं प्राणवित्त्वमित्यपेक्षायामाह। एवमिति॥ सर्व्वात्मत्वं यथोक्तप्रकारं फलतोऽनुभवं स्वरूपत्वेन साक्षात्कारः॥ तदनुदर्शनेनैव प्राणवित्त्वे सिद्ध्यति सति किमिति मननविज्ञाने पृथगुपन्यस्येते तत्राह। मननविज्ञानाभ्यां हीति॥ उक्तान्वयव्यतिरेकाख्योपपत्तिसंहृतादाक्याद्यत्प्राणविषयं ज्ञान

उ॰ विजानन्नतिवादी भवति तञ्चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसी-
त्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत ॥ ४ ॥ १५ ॥
एष तु अतिवदति यः सत्येनातिवदति
सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यन्त्वेव

भा॰ मिति ब्रुवाणं यदि ब्रूयुरतिवाद्यसीति। वाढमतिवाद्यस्मीति ब्रूयात् नापह्नुवीत। कस्माद्धसावपह्नुवीत। यत्प्राणं सर्वेश्वरमयमस्मीत्यात्मत्वेनोपगतः ॥ १५ ॥

स एष नारदः सर्व्वातिशयं प्राणं स्वमात्मानं श्रुत्वा नातःपरमस्तीत्युपरराम। न पूर्ववत्किमस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति पप्रच्छ। यतस्तमेवं विकारानृतब्रह्मविज्ञानेन परितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवादिनमात्मानं मन्यमानं योग्यं शिष्यमित्याग्रहविशेषादिप्रच्यावयन्नाह भगवान्सनत्कुमारः। एष तु वा अतिवदति यमहं वक्ष्यामि न प्राणविदतिवादी परमार्थतः। नामा-

---

व्या॰ जायते तदत्र विज्ञानं विवक्ष्यते। तत्फलसाक्षात्करणं दर्शनमिति भेदः। मननविज्ञाने विना दर्शनासम्भवोऽत्र·शब्दार्थः। एवं मननादिद्वारेणेति यावत्॥ अतिवादित्वं व्युत्पादयति। नामादीति॥ नापह्नुवीतेत्युक्तं व्यक्तीकरोति। कस्मादिति॥ १५॥

यद्यस्मादयं विद्वानात्मत्वेन सर्व्वेश्वरं प्राणोऽस्मीत्युपगतवांस्तस्मादपह्नवे हेत्वभावादात्मनोऽतिवादित्वं॥ नापह्नुवीतेत्यत्र प्राणान्तमुपदेशं श्रुत्वा नारदस्य तुष्णींभावे किं कारणमित्याशङ्क्याऽऽह। स एष इति॥ अथ तस्योपरतिरवगतेत्याशङ्क्याह। न पूर्ववदिति॥ किमिति सर्हि प्राणान्तायामुपेक्षायां स्वयमेवाचार्यो व्युत्पादयतीत्याशङ्क्याह। तमेवमिति॥ एतस्माज्जायते प्राण

उ॰ विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १६ ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजा-

भा॰ द्यपेक्षन्तु तस्यातिवादित्वं। यस्तु भूमाख्यं सर्वातिक्रान्तं तत्त्वं परमार्थसत्यं वेद सोऽतिवादीत्यत आह। एष तु वा अतिवदति यः सत्येन परमार्थसत्यं विज्ञानवत्तयाऽतिवदति सोऽहं त्वां प्रपन्नो भगवन्सत्येनातिवदानि। तथा मां नियुनक्तु भगवान् यथाहं सत्येनातिवदानीत्यभिप्रायः। यद्येवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञासितव्यमित्युक्त आह नारदः। तथास्तु तर्हि सत्यं भगवो विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छन्यतोऽहमिति ॥ १६ ॥

यदा वै सत्यं परमार्थतो विजानाति। इदं परमार्थतः सत्यमिति ततोऽनृतं विकारजातं वाचारम्भणं

आ॰ इति श्रुत्यन्तरात्तस्य विकारत्वेनासत्त्वं। वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्युक्तं। तस्मिन्ननृते प्राणे ब्रह्मणि विज्ञानं तेनेति यावत्। यत्तु तस्य कथमसत्यार्थत्वमित्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानप्राप्तित्वादित्याह। परमार्थेति। न च तस्यापेक्षाद्वैत्वमित्याह। योग्यमिति। मिथ्याग्रहविशेषो नास्ति प्राणात्परमित्यभिमानः। कथं तर्हि प्राणविदोऽतिवादित्वमुक्तं तत्राह। नामादीति। कस्तर्हि परमार्थतोऽतिवादीत्याशङ्क्याह। यस्त्विति। सोऽतिवादीति। यतः सनत्कुमारस्याभिप्रायोऽत एवाहेति योजना। ननु नारदस्य नाद्यापि सत्यविज्ञानमुत्पन्नं कथं सत्येनातिवदानीति पृच्छति तत्राह। तथेति। १६।

यदा वै विजानातीत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह। यदेति। यदि विश्वं सद्रूपादनुगताद्भिन्नमसदेव स्यात् यदि त्वभिन्नं सम्मा-

उ॰ ननु सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञा-

भा॰ हित्वा सर्वविकारावस्थं सदेवैकं सत्यमिति तदेवाथ वदति यद्वदति । ननु विकारोऽपि सत्यमेव । नामरूपे सत्यान्ताभ्यामयं प्राणस्तन्नः प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यन्तरे विकारस्य न तु परमार्थापेक्षमुक्तं किन्तर्हीन्द्रियविषयाविषयत्वापेक्षं सच्च त्यच्चेति सत्यमित्युक्तं तद्द्वारेण च परमार्थसत्यस्योपलब्धिर्विवक्षितेति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति चोक्तं । इहापि तदिष्टमेव । इह तु प्राणविषयात्परमार्थसत्यविज्ञानाभिमानाद्व्युत्थाप्य नारदं यत्सदेव सत्यं परमार्थतो भूमाख्यं तद्विज्ञापयिष्यामीत्येष विशेषतो विवक्षितोऽर्थः । नाविजानन्सत्यं वदति ॥ यस्त्वविजानन्वदति सोऽग्न्यादिशब्देनाग्न्यादीन् परमार्थसद्रूपान्मन्यमानो

आ॰ नमेव परमार्थसत्य सिद्धेदिति परमार्थतः सत्यं यदेव विजानातीत्यर्थः ॥ विज्ञानप्रकारमभिनयति । इदमिति ॥ ततश्चदाऽऽरब्धं विकारजातं हित्वा सदेव सत्यमिति ज्ञात्वा यद्वदति तत्तदेव वदतीति योजना ॥ सत्यविज्ञानस्य तद्वदनं प्रति हेतुत्वद्योतनार्थोऽथशब्दः ॥ श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन भेदाभेदवादी शङ्कते । नन्विति ॥ किं बृहदारण्यकश्रुत्या विकारस्य सत्यत्वमुक्तमित्येतावन्मात्रमुच्येत किं वा परमार्थसत्यत्वमिति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥ भेदाभेदयोर्विरोधादेकोपाधावयोगाद्विकारस्य च रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वानुमानादत्यन्ताबाध्यत्वाभिप्रायेण सत्यत्वं श्रुत्यन्तरेणैवोक्तमित्यर्थः ॥ कथं तर्हि प्राणादिषु सत्यत्वमुक्तमित्याशङ्क्याङ्गीकारं स्फोरयति । किन्तर्हीति ॥ इन्द्रियजनितबुद्धिविषयत्वापेक्षं भूतद्वयं सदि-

उ० नन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १७ ॥

भा० वदति न तु ते रूपत्रयव्यतिरेकेण परमार्थतः सन्ति। तथा तान्यपि रूपाणि सदपेक्षया नैव सन्तीत्यतो नाविजानन्सत्यं वदति। विजानन्नेव सत्यं वदति। न च तत्सत्यविज्ञानमविजिज्ञासितमप्रार्थितं ज्ञायत इत्याह। विज्ञानन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति। यद्येवं विज्ञानं भगवो

व्या० त्वुच्यते। तदविषयत्वापेक्षं भूतद्वयं त्यदिति व्यवह्रियते। तथा च भूतपञ्चकं सच्च त्यच्चेति व्युत्पाद्य सत्यमिति यथोक्तं। तथा तद्वीजभूतयोर्नामरूपयोस्तदात्मकत्वाच्च प्राणानां सत्यत्वं व्यावहारिकमिष्टमित्यर्थः। इतश्च प्राणादिषु मिथ्याभूतेष्वपि सत्यश्रुतिरविरुद्धेत्याह। तद्द्वारेणेति। प्राणादीनां व्यावहारिकसत्यत्वानुवादद्वारेणाध्यारोपापवादन्यायेन परमार्थसत्यस्य ब्रह्मणोऽवगतिर्विवक्षितेति कृत्वा तेष्वपि सत्यत्वश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः। यथोक्तोऽर्थो विवक्षितो बृहदारण्यकश्रुतावित्यत्र गमकमाह। प्राणा वा इति। ननु श्रुत्यन्तरे विकारस्यापि व्यावहारिकं सत्यत्वमिष्टं प्रकृते तु न तदिष्यते भूम्न एव सत्यत्वाङ्गीकारात्। तथा च विरोधतादवस्थ्यमत आह। इहापीति। यदि प्राणस्यापि व्यवहारतः सत्यत्वमुपगतं किन्तर्हि सनत्कुमारस्य विवक्षितमित्याशङ्क्याह। एष त्विति। यदा वै जानातीत्यथ सत्यं वदतीति यद्व्याख्यातं तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटयन्नादौ व्यतिरेकमाह। नाविजानन्निति। परमार्थसत्यमविजानन्नपि वदत्यग्न्यादीनीत्याशङ्क्याह। यस्त्विति। तर्हि कथं सदेव परमार्थसत्यमिति वदतोऽभीष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याह। न त्विति। तान्येव तर्हि रूपाणि पृथग्विद्यन्ते तेनेत्याह। तथेति। अतोऽस्य नास्ति सत्यवादित्वमेवेत्युपसंहरति। इत्यत इति। व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमाचष्टे। विजानन्नेवेति। अस्तु तर्हि सत्यविज्ञानपूर्वकमतिवा-

उ॰ यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति॥१॥१८॥ यदा वै श्रद्दधात्यथ मनुते नाश्रद्दधन्मनुते श्रद्दधदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १९ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति नानिस्तिष्ठञ्छ्रद्दधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २० ॥

भा॰ विजिज्ञास इति। एवं सत्यादीनां चोत्तरोत्तराणां करोत्यन्तानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयं ॥ १७ ॥

यदा वै मनुत इति। मतिर्मननं तर्को मन्तव्यविषय आदरः ॥ १८ ॥ आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा ॥ १९ ॥

निष्ठा गुरुशुश्रूषादिस्तत्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय ॥ २० ॥

आ॰ दित्वमित्याशङ्क्याह। न चेति। यद्येवं जिज्ञासाद्वारा सत्यविज्ञानं ज्ञेयमित्येवमिष्टं चेदित्यर्थः। सत्यवदनं प्रति सत्यविज्ञानस्य यथा कारणत्वमुक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरं कारणत्वेन द्रष्टव्यमित्यतिदिशति। एवमिति ॥ १७ ॥

विज्ञानकारणीभूतां मतिं व्याचष्टे। मतिरिति। मननहेतुभूतां श्रद्धां व्याकरोति। आस्तीति। १८। १९।

श्रद्धाहेतुं निष्ठां व्याचष्टे। निष्ठेति। २०।

उ० यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २२ ॥

भा० यदा वै करोति कृतिरिन्द्रियसंयमश्चित्तैकाग्रता कारणं च । सत्यां हि तस्यां निष्ठादीनि यथोक्तानि सम्भवन्ति विज्ञानावसानानि ॥ २१ ॥

सापि कृतिर्यदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्धव्यं मयेति मन्यते तदा भवतीत्यर्थः । यथा दृष्टफलसुखा कृतिस्तथेहापि नासुखं लब्ध्वा करोति । भविष्यदपि फलं लब्ध्वेत्युच्यते । तदुद्दिश्य प्रवृत्त्युपपत्तेः । अथेदानीं कृत्यादिषूत्तरोत्तरेषु सत्सु सत्यं स्वयमेव प्रति-

---

आ० निष्ठा निदानं । कृतिं विभजते । कृतिरिति । कथं पुनरेतेषामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणं भवति तत्राह । सत्यां हीति ॥ २१ ॥

कृतिस्तर्हि कुतो भवतीति तत्राह । सापीति । यदा सुखं लभते तदा भवतीति सम्बन्धः । ननु सुखलाभस्येन्द्रियसंयमादिव्यतिरेकेणाभावात्कथं सुखलाभाधीना कृतिरित्याशङ्क्याह । सुखमिति । वक्ष्यमाणसुखलब्धव्यत्वाभिमानादेव यथोक्ताकृतिः सिध्यतीत्यर्थः । सुखं लब्ध्वा करोतीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति । यथेति । दृष्टं फलं पुत्रपश्वादि तज्जन्यसुखोद्देशपूर्विका लोके

उ॰ यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २३ ॥

भा॰ भासते न तद्विज्ञानाय पृथग्यत्नः कार्य्य इति प्राप्तं तत इदमुच्यते । सुखन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादि । सुखं भगवो विजिज्ञास इत्यभिमुखीभूतायाह ॥ २२ ॥

यो वै भूमा महत् निरतिशयं बह्विति पर्य्यायास्तत्सुखं। ततोऽर्वाक्सातिशयत्वादल्पं । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति । अल्पस्याधिकतृष्णाहेतुत्वात् । तृष्णा च दुःखबीजं । न हि दुःखबीजं सुखं दृष्टं ज्वरादि लोके । तस्माद्युक्तं नाल्पे सुखमस्तीति । अतो भूमैव सुखं । तृष्णादिदुःखबीजत्वासम्भवाद्भूम्नः ॥ २३ ॥

व्या॰ इविर्द्दत्ता । तथात्मन्यपि सुखं लब्ध्वैव करोति नतु विना तदुद्देशमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां मनसश्च संयमपूर्व्वकं सुखं भवति तथा च कथं तल्लब्ध्वा करोतीत्युच्यते तत्राह । भविष्यदपीति ॥ उत्तरग्रन्थमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्थापयति । यथेत्यादिना ॥ २२ ॥

भूमोऽर्व्वागपि वैषयिकं सुखमस्तीत्याशङ्क्याह । ततोऽर्व्वागिति ॥ कथमल्पत्वेऽपि सुखत्वं वार्य्यते तत्राह । अल्पस्येति ॥ दुःखरूपा तृष्णा प्रत्यल्पस्य सुखस्य हेतुत्वेऽपि कथं स्वयं सुखं न भवतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अल्पस्य सुखस्य दुःखान्तर्भावे सिद्धे फलितमाह । अत इति ॥ २३ ॥

उ॰ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणो-

---

भा॰ किंलक्षणोऽसौ भूमेत्याह । यत्र यस्मिन् भूम्नि तत्त्वे नान्यद्द्रष्टव्यमन्येन करणेन द्रष्टाऽन्यो विभक्तो दृश्यादन्यत्पश्यति तथा नान्यच्छृणोति । नामरूपयोरेवान्तर्भावाद्विषयभेदस्य । तद्ग्राहकयोरेवेह दर्शनश्रवणयोर्ग्रहणम् । अन्येषाञ्चोपलक्षणार्थत्वेन मननन्त्वत्रोक्तं द्रष्टव्यं । नान्यन्मनुत इति । प्रायशो मननपूर्वकत्वाद्विज्ञानस्य । तथा नान्यद्विजानाति । एवंलक्षणो यः स भूमा । किमत्र प्रसिद्धान्यदर्शनाभावो भूमोच्यते नान्यत्पश्यतीत्यादिना । अथान्यन्न पश्यत्यात्मानं पश्यतीत्येतत् । किञ्चातो यद्यन्यदर्शनाद्यभावमात्रमित्युच्यते तदा द्वैतसव्यवहारविल-

---

आ॰ भूम्नः सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं वेति प्रश्नपूर्वकं निर्विशेषत्वं निर्द्धारयति । किमित्यादिना ॥ नान्यच्छृणोति स भूमेति सम्बन्धः । किमिति स्पर्शनादिष्वपि सत्सु दर्शनश्रवणयोरेव निषेध्यत्वेनात्र ग्रहण-मित्याशङ्क्याह । नामेति ॥ अनुक्तानां स्पर्शादीनामुपलक्षणार्थत्वेनात्र द्वयोर्ग्रहणं स्पर्शनाद्यविषयत्वस्यापि भूम्नि भावादित्याह । अन्येषामिति ॥ अत्रेति लक्षणवाक्योक्तिः ॥ तत्र हेतुमाह । प्रायश इति ॥ यस्मिन्नधिकरणे तत्त्वविचारणायामन्योऽन्यं न पश्यति न शृणोति न मनुते न विजानाति स भूमेति द्रष्टृदृश्यादिविकल्पनिषेधेनाध्यासाधिकरणत्वेनोपलक्षितस्य विकल्पाविषयत्वमेव भूमलक्षणमित्युपसंहरति । एवमिति ॥ उक्तमेव लक्षणं स्फुटयितुं विमृशति । किमत्रेति ॥ लोकप्रसिद्धदर्शनादिविषयत्वाभावमात्रं भूम्नो लक्षणं तन्निषेधेन स्वविषयत्वं वेति विमर्शार्थः ॥ कश्चिदत्र को लाभः को वा दोष इति शिष्यः पृच्छति । किञ्चात इति ॥ आद्यमनूद्य

उ॰ यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २३ ॥

भा॰ भासते न तद्विज्ञानाय पृथग्यत्नः कार्य्य इति प्राप्तं तत इदमुच्यते । सुखन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादि । सुखं भगवो विजिज्ञास इत्यभिमुखीभूतायाह ॥ २१ ॥

यो वै भूमा महत् निरतिशयं बह्विति पर्य्यायास्तत्सुखं । ततोऽर्वाक्सातिशयत्वादल्पं । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति । अल्पस्याधिकतृष्णाहेतुत्वात् । तृष्णा च दुःखबीजं । न हि दुःखबीजं सुखं दृष्टं ज्वरादि लोके । तस्माद्युक्तं नाल्पे सुखमस्तीति । अतो भूमैव सुखं । तृष्णादिदुःखबीजत्वासम्भवाद्भूम्नः ॥ २२ ॥

व्या॰ कृतिरदृष्टा । तथात्मन्यपि सुखं लब्ध्वैव करोति नतु विना तदुद्देशमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां मनसश्च संयमपूर्व्वकं सुखं भवति तथा च कथं तल्लब्ध्वा करोतीत्युच्यते तत्राह । भविष्यदपीति ॥ उत्तरग्रन्थमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्थापयति । यथेत्यादिना ॥ २२ ॥

भूमोऽर्व्वागपि वैषयिकं सुखमस्तीत्याशङ्क्याह । ततोऽर्व्वागिति ॥ कथमल्पत्वेऽपि सुखत्वं वार्य्यते तत्राह । अल्पस्येति ॥ दुःखरूपां तृष्णां प्रत्यल्पस्य सुखस्य हेतुत्वेऽपि कथं स्वयं सुखं न भवतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अल्पस्य सुखस्य दुःखान्तर्भावे सिद्धे फलितमाह । अत इति ॥ २३ ॥

उ॰ इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥

भा॰ मिथ्यापीति चेत्। न। तत्त्वमसीत्येकत्वोपदेशादधिकरणाधिकर्त्तव्यभेदानुपपत्तेः। तथा सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति षष्ठे निर्द्धारितत्वात्। अदृष्टो ऽनात्मो न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यादिश्रुतिभ्यः स्वात्मनि दर्शनाद्यनुपपत्तिः। यत्रेति विशेषणमनर्थकं प्राप्तमिति चेत्। न। अविद्याकृतभेदापेक्षत्वात्। यथा सत्येकत्वाद्वितीयत्वबुद्धिं प्रकृतावपेक्ष्य सदेकमेवाद्वितीयमिति सङ्ख्याद्यनर्थमप्युच्यते। एवं भूम्न्येकस्मिन्नेव यत्रेति विशेषणं। अविद्यावस्थायामन्यदर्शनानुवादेन च भूम्नि। अतत्स्वभावत्वलक्षणस्य विवक्षितत्वान्नान्यत्पश्यतीति विशेषणं। तस्मात्संसारव्यवहारो भूम्नि नास्तीति समुदायार्थः। अथ यत्रा-

टी॰ हि यत्र शून्ये गृहे नान्यत्पश्यति तद्देवदत्तीयमिति प्रयोगो दृश्यते न च तस्य नैरर्थक्यमिष्टं। यद्वा यत्राकृत्स्नतया यत्रेति धनधान्यादर्शनेऽपि स्तम्भादीन् गृहस्थ न न पश्यतीति श्रुतस्य नैरर्थक्यं न गम्यते। किन्तु स्तम्भादीनां तस्य च दर्शनमिष्टं। तथा यत्र नान्यत्पश्यतीत्यत्रापि विशेषणवैयर्थ्ये समाधानं वक्तव्यमित्यर्थः॥ किं विशेषणार्थवत्त्वानुपपत्त्या भूम्न्यधिकरणाधिकर्त्तव्यभावः स्वात्मदर्शनं च बाध्यमित्युच्यते किं वा श्रुतस्य गतिर्वक्तव्येति पृच्छते चेत्त्वाद्यं दूषयति। नेत्यादिना॥ तथा तत्त्वमसीति वदित्यर्थः। निर्द्धारितत्वादधिकरणाधिकर्त्तव्यभेदानुपपत्तिरिति शेषः॥ यत्रान्यन्न पश्यतीति विशेषणादात्मन स्वदर्शनं बाध्यमिति तत्राह। अदृष्ट इति॥ द्वितीयमनूद्य गतिमाह। यत्रेत्यादिना। परिहारभागं इदानीं स्पष्टयति। यथेति॥ एकस्मिन्नेव भूम्नि यत्रेति विशेषणमनर्थमपि प्रयुज्यते। प्रसिद्धानुवादेनाधिकरणादिविकल्पाविषयत्व

उ० त्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यꣳ स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित

भा० लक्षणो भूमेत्युक्तं भवति। अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेनात्मानं पश्यतीत्युच्यते। तदेकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदोऽभ्युपगतो भवेत्। यद्येवं को दोषः स्यात्। नन्वयमेव दोषः संसारानिवृत्तिः। क्रियाकारकफलभेदो हि संसार इति। आत्मैकत्व एव क्रियाकारकफलभेदः संसारविलक्षण इति चेत्। न। आत्मनो निर्विशेषैकत्वाभ्युपगमे दर्शनादिक्रियाकारकफलभेदाभ्युपगमस्य शब्दमात्रत्वात्। अन्यदर्शनाद्यभावोक्तिपक्षेऽपि यत्रेत्यन्यन्नपश्यतीति च विशेषणेऽनर्थके स्यातामिति चेत्। दृश्यते हि लोके। यत्र शून्ये गृहेऽन्यन्न पश्यतीत्युक्ते स्तम्भादनात्मानं च न न पश्यतीति गम्यते। एव-

---

आ० तत्र लाभं दर्शयति। यदीति॥ अन्यस्य प्रसिद्धस्य दर्शनादेर्विषयत्व भूम्नि नास्तीत्येतावन्मात्र तस्य लक्षणमित्युच्यते चेत्सर्व्वं विकल्पातीत प्रत्यगात्मा भूमेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरित्यर्थ॥ द्वितीयं पक्षमनूद्य तस्मिन्दोष सूचयति। अथेत्यादिना॥ तमेव दोष प्रश्नपूर्व्वकं स्फुटयति। यद्येवमित्यादिना॥ सति क्रियाकारकफलभेदे कथ संसारानिवृत्तिस्तत्राह। क्रियेति॥ सति भेदे क्रियादेः संसारत्व लोके दृष्ट तद्वैलक्षण्यादेकस्मिन्नेव क्रियाकारकभावस्य न संसार इति चोदयति। आत्मैकत्व इति॥ एकस्मिन्क्रियादिभेदस्यासम्भव दर्शयन्नुत्तरमाह। नात्मन इति॥ द्वितीयपक्षस्य दुष्टत्वे स्वीकृते प्रथमपक्षस्यापि समानदुष्टत्वमिति शिष्य शङ्कते। अन्येति॥ आद्यपक्षेऽपि न पश्यतीत्येतावतैव दर्शनाद्यभावसिद्धेर्यत्रेत्यन्यदिति च विशेषणे व्यर्थे स्यातामित्यर्थः॥ व्यर्थमेवेदृश वचनमित्याशङ्क्य शिष्य स्वयमेव ब्रूते। दृश्यते हीति॥ लोके

उ॰ भार्य्या क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति ह होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदꣳ सर्व्व-

भा॰ इह महिमेत्याचक्षते । गावश्चाश्वाश्च गोऽश्वं द्वन्द्वैकवद्भावः । सर्व्वत्र गवाश्वादिमहिमेति प्रसिद्धं । तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठश्चैत्रो भवति । यथा नाहमेवं स्वतोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा चैत्रवदिति । ब्रवीम्यत्र हेतुत्वेनान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति व्यवहितेन सम्बन्धः ॥ किन्त्वेवं ब्रवीमीति होवाच स एवेत्यादि ॥ २४ ॥

कस्मात्पुनः क्वचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव भूमा । अधस्तान्न तद्व्यतिरेकेणान्यद्विद्यते यस्मिन् प्रतिष्ठितः स्यात् । तथोपरिष्टादित्यादि समानं । सति भूम्नोऽन्यस्मिन् भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यान्न तु तदस्ति । स एव तु सर्व्वं । अत-स्तस्मादसौ न क्वचित्प्रतिष्ठितः । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यधि-करणाधिकर्त्तव्यतानिर्द्देशात्स एवाधस्तादिति च परोक्ष-

व्या॰ तत्रान्यो हीत्यादिवाक्यस्य हेतुना तेन व्यवहितेनाहमेवं ब्रवीमी-त्यस्य सम्बन्धमिति योजना ॥ कथं तर्हि ब्रवीति भवानित्या-शङ्क्याह । किन्त्विति ॥ २४ ॥

व्यवहितमेव वाक्यं प्रश्नपूर्व्वकमवतार्य्य व्याचष्टे । कस्मा-दित्यादिना ॥ उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । सतीति

उ॰ गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दास-

भा॰ विद्याविषयेऽन्योन्येनान्यत्पश्यतीति तदल्पमविद्याकालभावि इत्यर्थः। यथा स्वप्नदृश्यं वस्तु प्राक् प्रतिबोधात्तत्काल-भावीति तद्वत्। तत एव तन्मर्त्यं विनाशि स्वप्नवस्तुवदेव तद्विपरीतो भूमा यस्तदमृतं। तच्छब्दोऽमृतत्वपरः। स तर्ह्येवंलक्षणो भूमा हे भगवन् कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः। स्वे महिम्नीति स्वे आत्मीये महिम्नि माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा। यदि प्रतिष्ठामिच्छसि क्वचित् यदि वा परमार्थमेव पृच्छसीति न महिम्न्यपि प्रतिष्ठित इत्यवोचाम। अप्रतिष्ठि-तोऽनाश्रितो भूमा क्वचिदपीत्यर्थः। यदि स्वमहिम्नि प्रतिष्ठो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते। शृणु। गोऽश्वादि

आ॰ लक्षणस्य भूम्नो लक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह। एवमिति॥ यदविद्यावस्थमन्यदर्शनादि तदनुवादेन नान्यत्पश्यतीति विशेष-णाच्च भूम्नि न विरुध्यते। दर्शनाद्यविषयत्वलक्षणस्य भूम्नो लक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह। अविद्येति॥ लक्षणवाक्यार्थमुपसंहरति। तस्मादिति॥ दर्शनादिसकलसांसारिकव्यवहाराभावोपलक्षितं तत्त्वं भूमेत्यर्थः॥ अथ यत्रेत्यादिवाक्यं व्याकरोति। अथेति॥ परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं दृष्टान्तेन विवृणोति। यथेति॥ तत एव परिच्छिन्नत्वादिति यावत्। कथं तदमृतमिति भूम्नि तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह। तच्छब्द इति॥ भूम्नः सुखत्ववचनात्तस्य चाश्रयं पृच्छति। स तर्हीति॥ व्यवहारदृष्ट्या प्रश्नो वस्तुदृष्ट्या वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। इत्युक्तवन्तमिति॥ द्वितीयमनूद्य निराकरोति। यदीति॥ पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति। यदीत्यादिना॥ भूम्नः स्वतोऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितत्वाभावोऽत्रोच्यते

उ॰ भार्य्या क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति ह होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदꣳ सर्व-

---

भा॰ इह महिमेत्याचक्षते । गावश्चाश्वाश्च गोऽश्वं द्वन्द्वैकवद्भावः । सर्वत्र गवाश्वादिमहिमेति प्रसिद्धं । तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठश्चैत्रो भवति । यथा नाहमेवं स्वतोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा चैत्रवदिति । ब्रवीम्यत्र हेतुत्वेनान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति व्यवहितेन सम्बन्धः ॥ किन्त्वेवं ब्रवीमीति होवाच स एवेत्यादि ॥ २४ ॥

कस्मात्पुनः क्वचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव भूमा । अधस्तान्न तद्व्यतिरेकेणान्यद्विद्यते यस्मिन् प्रतिष्ठितः स्यात् । तथोपरिष्टादित्यादि समानं । सति भूम्नोऽन्यस्मिन् भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यान्न तु तदस्ति । स एव तु सर्व्वं । अत-स्तस्मादसौ न क्वचित्प्रतिष्ठितः । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यधि-करणाधिकर्त्तव्यतानिर्द्देशात्स एवाधस्तादिति च परोक्ष-

---

व्या॰ तत्रान्यो हीत्यादिवाक्यस्य हेतुना तेन व्यवहितेनाहमेवं ब्रवीमी-त्यस्य सम्बन्धमिति योजना ॥ कथं तर्हि ब्रवीति भवानित्या-शङ्क्याह । किन्त्विति ॥ २४ ॥

व्यवतारितमेव वाक्यं प्रश्नपूर्व्वकमवतार्य्य व्याचष्टे । कस्मा-दित्यादिना ॥ उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । सतीति ॥ अहङ्कारात्मत्वोपदेशस्याभिप्रायमाह । यत्रेति ॥ कोऽसावह-

उ॰ गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दास-

भा॰ विद्याविषयेऽन्योन्येनान्यत्पश्यतीति तदल्पमविद्याकालभावि
इत्यर्थः। यथा स्वप्नदृश्यं वस्तु प्राक् प्रतिबोधात्तत्काल-
भावीति तद्वत्। तत एव तन्मर्त्यं विनाशि स्वप्नवस्तुवदेव
तद्विपरीतो भूमा यस्तदमृतं। तच्छब्दोऽमृतत्वपरः।
स तर्ह्येवंलक्षणो भूमा हे भगवन् कस्मिन् प्रतिष्ठित
इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः। स्वे महिम्नीति
स्वे आत्मीये महिम्नि माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा।
यदि प्रतिष्ठामिच्छसि क्वचित् यदि वा परमार्थमेव
पृच्छसीति न महिम्न्यपि प्रतिष्ठित इत्यवोचाम। अप्रतिष्ठि-
तोऽनाश्रितो भूमा क्वचिदपीत्यर्थः। यदि स्वमहिम्नि
प्रतिष्ठो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते। शृणु। गोऽश्वादि

आ॰ लक्षणस्य भूम्नो लक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह। एवमिति॥
यदविद्यावस्थमन्यदर्शनादि तदनुवादेन नान्यत्पश्यतीति विशेष-
णस्य भूम्नि न विरुध्यते। दर्शनाद्यविषयत्वलक्षणस्य भूम्नो लक्षणस्य
विवक्षितत्वादित्याह। अविद्येति॥ लक्षणवाक्यार्थमुपसंहरति।
तस्मादिति॥ दर्शनादिसकलसांसारिकव्यवहाराभावोपलक्षितं
तत्त्वं भूमेत्यर्थः॥ अथ यत्रेत्यादिवाक्यं व्याकरोति। अथेति॥
परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं दृष्टान्तेन विवृणोति। यथेति॥
तत एव परिच्छिन्नत्वादिति यावत्। कथं तदमृतमिति भूम्नि
तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह। तच्छब्द इति॥ भूम्नः सुखत्ववचनात्तस्य
चाश्रयं पृच्छति। स तर्हीति॥ व्यवहारदृष्ट्या प्रश्नो वस्तुदृष्ट्या
वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। इत्युक्तवन्तमिति॥ द्वितीयमनूद्य
निराकरोति। यदीति॥ पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति।
यदीत्यादिना॥ भूम्नः स्वतोऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितत्वाभावोऽत्रेत्युच्यते

उ॰ पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदꣳ सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु

भा॰ तथा विदुषः किन्त्वात्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भवतीत्यर्थः। मिथुनं द्वन्द्वजनितं सुखं तदपि द्वन्द्वनिरपेक्षं यस्य विदुषस्तथानन्दः शब्दादिनिमित्तः। आनन्दोऽविदुषां न तथाऽस्य विदुषः किन्त्वात्मनिमित्तमेव सर्व्वं सर्व्वदा सर्व्वप्रकारेण च। देहजीवितभोगादिनिमित्तबाह्यवस्तुनिरपेक्ष इत्यर्थः। स एवंलक्षणो विद्वान् जीवन्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः। पतितेऽपि देहे स्वराडेव भवति। यत एवम्भवति तत एव तस्य सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवति। प्राणादिषु पूर्व्वभूमिषु तत्राप्नोति तावन्मात्रपरिच्छिन्नकामचारित्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थप्राप्तं सातिशयत्वाद्यथा प्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वानुवादेन ततस्तन्निवृत्तिरिहोच्यते स स्वराडित्यादिना। अथ पुनर्येऽन्यथा उत उक्तदर्शनादन्यथा वैपरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यङ्

व्या॰ त्याह। देहेति। जीवन्मुक्तिमुक्त्वा विदेहमुक्तिं दर्शयति। स इति। स्वाराज्यं निमित्तीकृत्य फलान्तरमाह। यत एवमिति। स्वाराज्यसर्व्वलोककामचारयोस्तात्पर्य्यमाह। प्राणादिष्विति। यावन्नाम्नो गतं तत्राप्य यथाकामचारो भवतीत्यादिना परिच्छिन्नं परतन्त्रञ्च पूर्व्वभूमिषु फलमुक्तमत्र तु परमानन्दप्राप्तौ तद्व्यावृत्तिरुच्यते न तु सोपाधिकं रूपमित्यर्थः।

उ॰ मित्यथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदꣳ सर्वमिति ॥ १ ॥ अथात आत्मादेश एव आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा

भा॰ निर्द्देशात्। द्रष्टुर्जीवादन्यो भूमा स्यादित्याशङ्का कस्यचिन्माभूदिति। अथातोऽनन्तरमहङ्कारेणादिश्यत इत्यहङ्कारादेशः। द्रष्टुरन्यत्वदर्शनार्थं भूमैव निर्द्दिश्यतेऽहङ्कारेणाहमेवाधस्तादित्यादिना। अहङ्कारेण देहादिसङ्घातोऽप्यादिश्यतेऽविवेकिभिरित्यतस्तदाशङ्का मा भूदिति। अथानन्तरमात्मादेश आत्मनैव केवलेन सत्स्वरूपेण शुद्धेनादिश्यते। आत्मैव सर्व्वतः सर्व्वमित्येवमेकमजं सर्व्वतो व्योमवत्पूर्णमन्यशून्यं पश्यन् स वा एष विद्वान्मननविज्ञानाभ्यामात्मरतिरात्मन्येव रतीरमणं यस्य सोऽयमात्मरतिस्तथात्मक्रीडः। देहमात्रसाधना रतिर्बाह्यसाधना क्रीडा। लोके स्त्रीभिः सखिभिश्च क्रीडतीति दर्शनात्। न

आ॰ कारेणादिश्यत इत्याशङ्का प्रयोजनानुवादपूर्व्वकमाह । द्रष्टुरिति ॥ अहङ्कारादेशात् पृथगात्मादेशस्य तात्पर्य्यमाह । अहङ्कारेणेति ॥ उक्तात्मविज्ञानवतः फलवत्तामाह । आत्मैवेति ॥ एकमिति सजातीयभेदराहित्यस्योक्तिः ॥ अन्यशून्यमिति विजातीयभेदशून्यत्वमुच्यते॥ रत्यात्मक्रीडयोरवान्तरभेदं दर्शयति । देहमात्रेणेति ॥ क्रीडा बाह्यसाधनेत्यत्र लोकसम्मतिमाह । लोक इति ॥ देहस्य जीविते च भोगत्यागयोश्च निमित्तं बाह्यवस्तु तत्र सर्व्वत्र निरपेक्षो यदृच्छालाभेष्वासङ्गवर्जितो विद्वानि-

उ॰ पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदꣳ सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु

भा॰ तथा विदुषः किन्त्वात्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भवतीत्यर्थः। मिथुनं द्वन्द्वजनितं सुखं तदपि द्वन्द्वनिरपेक्षं यस्य विदुषस्तथानन्दः शब्दादिनिमित्तः। आनन्दोऽविदुषां न तथाऽस्य विदुषः किन्त्वात्मनिमित्तमेव सर्वं सर्वदा सर्वप्रकारेण च। देहजीवितभोगादिनिमित्तबाह्यवस्तुनिरपेक्ष इत्यर्थः। स एवंलक्षणो विद्वान् जीवन्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः। पतितेऽपि देहे स्वराडेव भवति। यत एवम्भवति तत एव तस्य सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवति। प्राणादिषु पूर्व्वभूमिषु तत्रास्येति तावन्मात्रपरिच्छिन्नकामचारित्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थप्राप्तं सातिशयत्वाद्यथा प्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वानुवादेन ततस्तन्निवृत्तिरिहोच्यते स स्वराडित्यादिना। अथ पुनर्येऽन्यथाऽत उक्तदर्शनादन्यथा वैपरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यङ्

व्या॰ त्याह। देहेति। जीवन्मुक्तिमुक्त्वा विदेहमुक्तिं दर्शयति। स इति। स्वाराज्यं निमित्तीकृत्य फलान्तरमाह। यत एवमिति। स्वाराज्यसर्व्वलोककामचारयोर्व्याप्यव्यापकभावमाह। प्राणादिष्विति। यावत्प्राणादेर्गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीत्यादिना परिच्छिन्नं परतन्त्रञ्च पूर्व्वभूमिषु फलमुक्तमत्र तु परमानन्दप्राप्तौ तद्व्यावर्त्त्यते न तु सोपाधिकं रूपमित्यर्थः।

उ॰ लोकेषु कामचारो भवति । अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषाꣳ सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशा-

---

भा॰ विदुस्तेऽन्यराजानो भवन्ति । अन्यः परो राजा स्वामी एषां तेऽन्यराजानस्ते । किञ्च क्षय्यलोकाः क्षयो लोक एषां ते क्षय्यलोकाः । भेददर्शनस्याल्पविषयत्वादल्पञ्च तन्मर्त्त्यमित्यवोचाम । तस्माद्ये द्वैतदर्शिनस्ते क्षय्यलोकाः स्वदर्शनानुरूप्येणैव भवन्त्यत एव तेषां सर्व्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्येत्यादि स्वाराज्यं प्राप्तस्य प्रकृतस्य विदुष इत्यर्थः । प्राक्सदात्मविज्ञानात्स्वात्मनोऽन्यस्मात्सतः प्राणादेर्नामान्तस्योत्पत्तिप्रलयावभूतां सदात्मविज्ञाने तु सतीदानीं स्वात्मत एव संवृत्तौ तथा सर्व्वोऽप्यन्यो-व्यवहार आत्मत एव विदुषः । किञ्च तदेतस्मिन्नर्थे

आ॰ फलप्रदर्शनद्वारेण स्तुत्वा विद्यामविद्वन्निन्दाद्वाराऽपि तां स्तौति । अथेत्यादिना । ते क्षय्यलोका भवन्तीति सम्बन्धः ॥ भेददर्शिनां विनाशिफलत्वे हेतुमाह । भेददर्शनस्येति ॥ परिच्छिन्नस्य विनाशित्व वचनं तस्मादिति यदाम्नस्यति ॥ २५ ॥

उक्तविद्यास्तुत्यर्थमेव विदुषः स्रष्टृत्वमाह । तस्येति ॥ तथा विदुषः स्रष्टृत्वव्यवहारवदित्यर्थः। क्रीडादिरन्यो व्यवहारो न केवलं प्राक्प्रदर्शितमिह विद्याफलं किन्तु मन्त्रोक्तञ्चेत्याह ।

उ॰ ऽऽत्मत स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मत सङ्कल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मत कर्म्माण्यात्मत एवेदꣳ सर्व्वमिति॥ १॥ तदेष श्लोको

भा॰ एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति। न पश्य पश्यतीति। पश्यो यथोक्तदर्शी विद्वानित्यर्थं। मृत्यु मरण। रोग ज्वरादि। दु खता दु खभावश्चापि न पश्यति। सर्व्वं ह सर्व्वमेव स पश्य पश्यत्यात्मानमेव सर्व्वं तत सर्व्वमाप्नोति सर्व्वश सर्व्वप्रकारैरिति। किञ्च स विद्वान् प्राक्सृष्टिप्रभेदादेकधैव भवत्येकधैव च सन् त्रिधादिभेदैरनन्तभेदप्रकारो भवति सृष्टिकाले। पुन संहारकाले मूलमेव स्व पारमार्थिकमेकधाभाव प्रतिपद्यते। स्वतन्त्र एवेति विद्या फलेन प्ररोचयन् स्तौति। अथेदानी यथोक्ताया विद्याया सम्यगवभासकारण सुखावभासकारणस्येवादर्शस्य विशु-

---

घा॰ किञ्चेति। तच्छब्दार्थः सम्या निर्दिश्यते। स च विद्याफलरूप॥ न पश्य इति मन्त्रमादाय व्याचष्टे। पश्यतीत्यादिना॥ सर्व्वं माप्नोतीति पूर्णतापरिच्छेदभ्रमव्यावर्त्तनेन विवक्षिता न तु किमिकीटकादिभावोऽपुरुषार्थत्वप्रसङ्गादिति द्रष्टव्य॥ विद्यास्तुतियौग्यत्वार्थं सगुणविद्याफलमपि निर्गुणसङ्घविदाप्नोतीत्याह। किञ्चेति॥ त्रिधा तेजोबन्नरूपेण। शब्दस्पर्शादिरादिशब्दार्थं। विद्या तत्फल तदपेक्षितां स्तुतिञ्चाभिधायाहारशुद्धाविश्वादे

उ॰ न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताꣳ सर्वꣳ ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः शतञ्च दश चैकञ्च सहस्राणि च विꣳशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः

भा॰ द्धिकारणं साधनमुपदिश्यते आहारशुद्धौ। आह्रियत इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानं। भोक्तुर्भोगायाह्रियते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशुद्धीरागद्वेषमोहदोषैरसंसृष्टविषयविज्ञानमित्यर्थः। तस्यामाहारशुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्तःकरणस्य सत्त्वस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं भवति। सत्त्वशुद्धौ च सत्यां यथावगते भूमात्मनि ध्रुवाऽविच्छिन्ना स्मृतिरविस्मरणं भवति। तस्याञ्च लब्धायां स्मृतिलम्भे सति सर्वेषामविद्याकृतानर्थपाशरूपाणामनेकजन्मान्तरानुभवभावनाकठिनीकृतानां हृदयाश्रयाणां ग्रन्थीनां विप्रमोक्षविशेषेण मोक्षणं विनाशो भवतीति। यत एतदुत्तरोत्तरं यथोक्तमाहारशुद्धिमूलं तस्मात्सा कार्य्येत्यर्थः। सर्वं शास्त्रार्थमशेषत उक्ताऽऽख्या-

आ॰ तात्पर्य्यमाह। आर्येति॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्नित्यादिस्मृतिमाश्रित्याहारशब्दं व्याकरोति। आह्रियत इतीति॥ कथं तस्याह्रियमाणत्वं तत्राह। भोक्तुरिति॥ कीदृशी तस्य शुद्धिरित्याशङ्क्याह। रागेति॥ आहारशुद्धिफलमाह। तस्यामिति॥ अन्तःकरणशुद्धिफलं कथयति। सत्त्वेति॥ स्मृतिलाभफलं दर्शयति। तस्याञ्चेति॥ भवतीत्याहारशुद्धिरपेक्षि

उ॰ सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारस्तꣳ स्कन्द इत्याचक्षते तꣳ स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ २६ ॥ इति सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

भा॰ यिकामुपसंहरति श्रुतिः। तस्मै मृदितकषायाय वार्क्षारादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रञ्जनारूपत्वात्स ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितो मृदितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै योग्याय मृदितकषायाय तमसोऽविद्यालक्षणात्पारं परमार्थतत्त्वं दर्शयति दर्शितवानित्यर्थः। कोऽसौ भगवानुत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानित्येवंधर्मा सनत्कुमारः। तमेव सनत्कुमारं देवं स्कन्द इत्याचक्षते कथयन्ति तद्विदः। द्विवचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थं ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

व्या॰ तेति शेषः ॥ प्रकृतवाक्यतात्पर्य्यमुपसंहरति । यत इति ॥ तस्मै मृदितकषायायेत्यादिवाक्यमवतार्य्य व्याचष्टे । सर्व्वमिति ॥ आगतिं गतिमायव्ययौ। तस्य च वैशिष्ट्यान्तरमाह। तमेवेति ॥ ॥ २६ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

उ० ॥ हरिः ॐ ॥ अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश-

---

भा० ॐ परमात्मने नमः ॥ यद्यपि दिग्देशकालादिभेदशून्यं ब्रह्म सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्व्वमिति षष्ठसप्तमयोरधिगतं तथापीह मन्दबुद्धीनां दिग्देशादिभेदवद्वस्त्विति एवं भाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसा परमार्थविषयीकर्त्तुमित्यनधिगम्य च ब्रह्म न पुरुषार्थसिद्धिरिति तदधिगमाय हृदयपुण्डरीकदेश उपदेष्टव्यः । यद्यपि सत्सम्यक्प्रत्ययैकविषयं निर्गुणञ्चात्मतत्त्वं तथापि मन्दबुद्धीनां गुणवत्त्वस्येष्टत्वात्सत्यकामादिगुणवत्त्वञ्च वक्तव्यं । तथा यद्यपि ब्रह्मविदां स्त्र्यादिविषयेभ्यः स्वयमुपरमो भवति तथाप्यनेकजन्मविषयसेवाभ्यासजनिता विषयविषया तृष्णा न सहसा निवर्त्तयितुं शक्यत इति ब्रह्मचर्य्यादिसाधनविशेषो विधातव्यः । तथा यद्यप्यात्मैकत्वविदां

व्या० पूर्व्वस्मिन्नध्यायद्वये निर्व्विशेषमात्मतत्त्वमनवच्छिन्नं सदादन्द्वैकतानमावेदितं तथा चोपनिषदारम्भे चर्चितार्थं किमवशिष्यते यदर्थमध्यायान्तरमित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ कर्त्तुमिति तदधिगमाय विशिष्टोपदेश उपदेष्टव्य इति सम्बन्धः । मन्दबुद्धीना तर्हि परमार्थवस्तुनो ब्रह्मणोऽधिगतिरपेक्षितेत्यर्थः ॥ न केवलं मन्दाधिकारिणा ब्रह्माधिगमशेषत्वेन हृदयदेश उपदेश एवात्र कर्त्तव्य किन्तु पूर्व्वंवानुक्तगुणादर्थान्तरोपदेशस्य कार्य्य इत्याह । यद्यपीति ॥ अवशिष्टमर्थान्तरमुपदेष्टव्यमन्वाचष्टे । तथेति ॥ मन्दधिया ब्रह्मधीशेषत्वेन देशविशेषवद्गुणविशेषवच्च ब्रह्मचर्य्यादिसाधनविशेषो विधातव्य इति सम्बन्ध । शब्दोत्थब्रह्मज्ञानवता

उ० स्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥ तञ्चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः

भा० गन्तृगमनगन्तव्याभावादविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तक्षये गगन इव विद्युदुद्भूत इव वायुर्दग्धेन्धन इवाग्निः स्वात्मन्येव निवृत्तिस्तथापि गन्तृगमनादिवासितबुद्धीनां हृदयदेशगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां मूर्द्धन्यया नाड्या गतिर्वक्तव्येत्यष्टमः प्रपाठक आरभ्यते । दिग्देशगुणगतिफलभेदशून्यं हि परमार्थसत् अद्वयं ब्रह्म मन्दबुद्धीनामसदिव प्रतिभाति । सन्मार्गस्थास्तावद्भवन्तु ततः शनैः परमार्थसदपि ग्राहयिष्यामीति मन्यते श्रुतिः । अथानन्तरं यदिदं वक्ष्यमाणं दहरमल्पं पुण्डरीकं पुण्डरीकसदृशं वेश्म इव वेश्म द्वारपालादिमत्त्वात् । अस्मिन् ब्रह्मपुरे

आ० विधिं विनापि विषये वैमुख्यसम्भवात्किं विधिनेत्याशङ्क्याह । यद्यपि ब्रह्मविदामिति ॥ तथा साधनविशेषो वक्तव्योऽवशिष्यते तथोपासकानां गतिश्च वक्तव्येत्यवशिष्टमर्थान्तरमाह । तथेति ॥ एकत्वदर्शिनां गन्त्रादिसर्वभेदप्रत्ययाभावादविद्यादिशेषस्य देहस्थितिनिमित्तस्य क्षये सति स्वात्मन्येव निवृत्तिसम्भवात्कुतो गतिर्वक्तव्येत्याशङ्क्याह । यद्यप्यात्मैकत्वविदामिति ॥ अविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तक्षये स्वात्मन्येव निवृत्तिरित्युत्तरेण सम्बन्धः । स्वात्मनिर्वाणेऽपि कृतफलपर्यायेण स्वाभाविकस्वरूपावस्थानमित्यत्र दृष्टान्तमाह । गगन इवेति ॥ अनेकोदाहरणोपादानं बुद्धिसौकर्यार्थं ॥ उक्तमेवाध्यायतात्पर्यं संक्षिप्य दर्शयति । दिग्देशेति ॥ दिशा देशेन गुणैर्गत्या फलभेदेन च शून्य इदवच्छिन्नमिति यावत् ॥ तत्र दिगाद्यनवच्छिन्नत्वे हेतुमाह । अद्वय-

उ॰ किन्तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासि-

भा॰ ब्रह्मणः परस्य पुरं । राज्ञोऽनेकप्रकृतिमद्यथा पुरं तथेदमनेकेन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वाम्यर्थकारिभिर्युक्तमिति ब्रह्मपुरं । पुरे च वेश्म राज्ञो यथा तथा तस्मिन् ब्रह्मपुरे शरीरे दहरं वेश्म ब्रह्मण उपलब्ध्यधिष्ठानमित्यर्थः । यथा हि विष्णोः शालग्रामः । अस्मिन् हि स्वविकारशुङ्गे देहे नामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं सदाख्यं ब्रह्म जीवेनात्मनेत्युक्तं । तस्मादस्मिन् हृदयपुण्डरीके वेश्मनि उपसंहृतकरणैर्बाह्यविषयविरक्तैर्विशेषतो ब्रह्मचर्यसत्यसाधनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणगुणवद्ध्यायमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति प्रकरणार्थः । दहरोऽल्पतरोऽस्मिन्दहरे वेश्मनि वेश्मनोऽल्पत्वात्तदन्तर्वर्त्तिनोऽल्पतरत्वं वेश्मनः । अन्तराकाश आकाशाख्यं ब्रह्म । आकाशो वै नामेति हि वक्ष्यति ।

व्या॰ मिति ॥ तर्हि सैषा प्रमापेक्षार्थं परमार्थसदद्वयं ब्रह्म ग्राहयितव्यं किमित्यन्यथोपदिश्यते तत्राह । सन्मार्गस्था इति ॥ अध्यायतात्पर्यं सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां दर्शयित्वा श्रुत्यक्षराणि व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥ उत्तमबुद्धीन्प्रति निर्विशेषब्रह्मोपदेशानन्तरं मन्दबुद्धीन्प्रति सविशेषमुपदिश्यते ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तत्र तावदुपास्त्यायतनं निर्दिशति । यदिदमिति ॥ हृदयपुण्डरीकस्य वेश्मसादृश्ये हेतुमाह । द्वारपालादीति ॥ तस्य ह वा एतस्य पञ्च देवसुषय इत्यादिश्रुतेस्तत्र हेतुसिद्धिः ॥ तस्याश्रयं दर्शयति । अस्मिन्निति ॥ शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वं दृष्टान्तेन साधयति । राज्ञ इति ॥ तत्रोक्तवेश्मदृष्टान्तेन स्पष्टयति । पुरे चेति ॥ कथं पुनः सर्वगतस्य निरवयवस्य ब्रह्मणो यथोक्तवेश्मनिष्ठमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मण इति ॥ ननु संसारिणो ब्रह्मातिरिक्तस्य स्वकर्मोपार्जितेन

उ॰ तथमिति ॥ २ ॥ स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाश-स्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावा-

भा॰ आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वसर्वगतत्वसामान्याच्च तस्मि-न्नाकाशाख्ये यदन्तर्मध्ये तदन्वेष्टव्यं। तद्वाव तदेव च विशेषेण जिज्ञासितव्यं। गुर्वाश्रयश्रवणाद्युपायैरन्विष्य च साक्षात्कर-णीयमित्यर्थः । तञ्चेदेवमुक्तवन्तमाचार्यं यदि ब्रूयुरन्ते-वासिनश्चोदयेयुः कथं यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे परिच्छिन्ने ऽन्तर्दहरं पुण्डरीकं वेश्म ततोऽप्यन्तराऽल्पतर एवाकाशः । पुण्डरीक एव वेश्मनि तावत्किं स्यात् किन्ततोऽल्पतरे खे यद्भवेदित्याहुः ।दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किन्तदत्र विद्यते। न किञ्चन विद्यत इत्यभिप्रायः।यदि नाम बदरमात्रं किमपि विद्यते किं तस्यान्वेषणेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञा-सितुः स्यात्। अतो यत्तत्रान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तेन

आ॰ शरीरस्य स्वामित्वसम्बन्धो न ब्रह्मणस्तदसम्बन्धित्वात्कथं तत्रो-पलब्धिरत आह। अस्मिन् हीति ॥ ब्रह्मणो जीवात्मना स्वरूपे कार्य्ये जलार्कवत्प्रवेशे हृदयपुण्डरीकस्य ब्रह्मोपलब्ध्यधिष्ठानत्वं पूर्वोक्तमविरुद्धमित्याह। तस्मादिति ॥ अन्तराकाशस्यात्यल्पत-रत्वे हेतुमाह । वेश्मन इति ॥ आकाशशब्दस्य भूताकाश-विषयत्वं व्यावर्त्तयति । आकाशाख्यमिति ॥ कथं वाक्यशेषेऽ प्याकाशशब्दो ब्रह्मणि वर्त्तते तत्राह। आकाश इवेति ॥ तस्मि-न्यदन्तस्तदाश्रयेण सत्यान्वेष्टव्यं तस्मिन्वा खे महिम्नि यदन्त स्तदाकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुण्डरीकावच्छिन्ने नभसि यदन्तराकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यमिति योजना ॥ दहरोऽस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यमुत्था-पयति । तञ्चेदिति ॥ तदेव चोद्यमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति ।

उ॰ पृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्य्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति

भा॰ प्रयोजनमित्युक्तवत. स आचार्य्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्व्वचन ग्टणुत। तत्र यद्ब्रूथ पुण्डरीकान्त खस्मात्पलात्तत्स्थमल्पतर स्यादिति। तदसत्। न हि ख पुण्डरीकवेश्मगत पुण्डरीकादल्पतर मलाऽवोच दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति। किं तर्हि पुण्डरीकमल्प तदनुविधायि तत्स्थमन्त करण पुण्डरीकाकाश परिच्छिन्न तस्मिन्विशुद्धे सहृतकरणानां योगिना खच्छ इवोदके प्रतिबिम्बरूपमादर्श इव च शुद्धे खच्छ विज्ञानज्योति खरूपावभास तावन्नाच ब्रह्मोपलभ्यत इति। दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यवोचाम अन्तःकरणोपाधिनिमित्त। खतस्तु यावान्वै प्रसिद्ध परिमाणतो ऽयमाकाशो भौतिकस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशो यस्मि-

व्या॰ कथमित्यादिना ॥ भवतु परिच्छिन्ने शरीरे पुण्डरीकाकारस्य हृदयस्याल्पत्व तदन्तर्व्वर्त्तिनस्त्वाकाशस्य ततोऽल्पतरत्व तथापि प्रष्टव्ये किं स्यादित्याशङ्क्याह। पुण्डरीक एवेति॥ किं शब्दस्य प्रश्नविषयत्व व्यावर्त्तयति। न किञ्चेत॥ हृदयपुण्डरीकान्तर्वर्त्तिनमाकाशमुपेत्याद्य दूषयति। यदि नामेति॥ फलानुपलम्भोऽत शब्दार्थ। तत्रेत्यन्तर्वर्त्याकाशोक्ति। शिष्याचार्य्यव्यतिरिक्तस्यानाप्रस्तुतत्वात्कस्येद नियोगवचनमित्याशङ्क्याह। इति श्रुतेरिति॥ किमाचार्य्यो ब्रूयादित्यपेक्षाया वक्ष्यमाणोऽर्थ शिष्याणा मम समाधानमादौ प्रार्थयत इत्याह। ग्टणुतेति॥ श्रोतव्यमेव दर्शयितु शिष्यैरुक्तमनुवदति। तत्रेति॥ किमाकाशस्य खाभाविक दहरत्वमुपेत्य चोद्यते किंवा परोपाधिनिमित्तमिति विकल्प्याद्य दूषयति। तदसदिति॥ ततश्च

उ॰ यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥ ३ ॥
तं चेद्ब्रूयुरस्मिꣳश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वꣳ समाहितꣳ

भा॰ अन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चावोचाम । नाप्याकाशतुल्य-परिमाणत्वमभिप्रेत्य तावानित्युच्यते । किं तर्हि ब्रह्मणो-ऽनुरूपस्य दृष्टान्तान्तरस्याभावात्कथं पुनर्नाकाशसममेव ब्रह्मेत्यवगम्यते । येनावृतं खं च दिवं महीं च । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । तस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश इत्यादिश्रुतिभ्यः । किञ्चोभेऽस्मिन्द्यावापृथिवी ब्रह्माकाशे बुद्ध्युपाधिविशिष्टेऽन्तरेव समाहिते सम्यगा-हिते स्थिते । यथा वा अरा नाभावित्युक्तं हि । तथोभा-वग्निश्च वायुश्चेत्यादि समानं । यच्चास्यात्मन आत्मीयत्वेन देहवतोऽस्ति विद्यत इह लोके । तथा यच्चात्मीयत्वेन न विद्यते । नष्टं भविष्यच्च नास्तीत्युच्यते । न त्वत्यन्तमेवासत् ।

व्या॰ तस्य स्वाभाविकं दहरत्वमाश्रित्य चोद्यं निरवकाशमिति शेषः ॥ कथं तर्हि दहरत्वोक्तिराकाशस्येत्याशङ्क्याह । किन्त्विति ॥ तस्मिन्विशुद्धे तावन्मात्रं ब्रह्म यथोक्तविशेषणं योगिना विष-येभ्यो विमुखीकृतान्तःकरणानामुपलभ्यत इति सम्बन्धः ॥ अन्तः-करणस्य शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह । स्वच्छ इवेति ॥ ब्रह्मण्यन्तःस्थमनु-लभ्यमानत्वे प्रतिबिम्बरूपमिवेत्युदाहरणं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं ॥ उदाहरणान्तरं ब्रह्मणो नैसर्गिकमागन्तुकञ्च व्यवधानं नास्ती-त्युपलब्धिसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । स्वच्छमिति ॥ तादृगेव दहरत्व-मादाय चोद्यते चेदनौपाधिकं महत्त्वमुपेत्य समाधिः सम्भवतीति विकल्पान्तरं निरस्यति । स्वतस्त्विति ॥ यस्मिन्नन्वेष्टव्यमाश्रयेण सर्वेति शेषः । यावान्वावानिति वचनादाकाशेन तुल्यपरिमा-णत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतं तथाच ज्यायो नाकाशादित्यादि विरुद्धमि-

उ० सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैनज्जरा वाप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥४॥

भा० तस्य हृद्याकाशे समाधानानुपपत्तेः । तञ्चेदेवमुक्तवन्तं ब्रूयुः पुनरन्तेवासिनोऽस्मिंश्चेद्यथोक्ते चेद्यदि ब्रह्मपुरोपलक्षितान्तराकाश इत्यर्थः । इद सर्व्वं समाहितं सर्व्वाणि च भूतानि सर्व्वे च कामाः । कथमाचार्य्येणानुक्ताः कामा अन्तेवासिभिरुच्यन्ते । नैष दोषो यच्चास्येहास्ति यच्च नास्तीति । उक्ता एव ह्याचार्य्येण कामाः । अपि च सर्व्वशब्देन चोक्ता एव कामाः । यदा यस्मिन् काले एतच्छरीरं ब्रह्मपुराख्यं जरावलिपलितादिलक्षणा वयोहानिर्व्वा प्राप्नोति शस्त्रादिना वृक्णं प्रध्वंसते विस्रंसते विनश्यति किन्ततोऽन्यदतिशिष्यते । घटाश्रितक्षीरदधिस्नेहादिवद्घटनाशे देहनाशेऽपि देहाश्रयमुत्तरोत्तरं पूर्व्वपूर्व्वनाशान्नश्यतो-

---

व्या० त्याशङ्क्याह । नाप्नोतीति ॥ केनाभिप्रायेण तर्हि तावानित्युक्तमत आह । किं तर्हीति ॥ न तस्य प्रतिमास्तीत्याकाशादि येन व्याप्तं लोकोऽनुभवति तस्मिन्नक्षरे सर्व्वं स्वर्गादि समाहितमित्यर्थः । कार्य्यकारणयोरतुल्यपरिमाणत्वप्रसिद्धेश्च नाकाशसमता ब्रह्मणोऽस्तीत्याह । तस्मादिति ॥ आधाराधेययोरतुल्यपरिमाणत्वाच्चैवमित्याह । एतस्मिन्निति ॥ इतश्चाकाशस्य न स्वाभाविकं दहरत्वमित्याह । किञ्चेति ॥ कार्य्यं हि द्यावापृथिव्यादिकारणे समाहितं तच्च हृदये ध्येयमित्यभिप्रेत्य बुद्ध्युपाधिविशिष्टमित्युक्तं ॥ आकाशे द्यावापृथिव्यादेः समाहितत्वे भूमविद्यासंवादं दर्शयति । यथा वेति ॥ न विद्यते सर्व्वं तदस्मिन् समाहितमिति सम्बन्धः । नास्तिशब्दस्यात्यन्तासद्विषयत्वं व्यावर्त्तयति । नष्टमिति ॥ आश्रयनाशादाश्रितनाशः स्यादिति न्यायमा-

उ॰ स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्य्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समा-

---

भा॰ त्यभिप्रायः। एवं प्राप्ते नाशे किन्ततोऽन्यद्यथोक्ताद्वतिशिष्यतेऽवतिष्ठते न किञ्चनावतिष्ठत इत्यभिप्रायः। एवमन्तेवासिभिश्चोदितः स आचार्य्यो ब्रूयात् तन्मतिमपनयन्। कथमस्य देहस्य जरयैतद्यथोक्तमन्तराकाशाख्यं ब्रह्म यस्मिन् सर्व्वं समाहितं न जीर्य्यति देहवन्न क्षियत इत्यर्थः। न चास्य वधेन शस्त्रादिघातेनैतद्धन्यते यथाकाशं किमु ततोऽपि सूक्ष्मतरमशब्दमस्पर्शं ब्रह्म देहेन्द्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्यर्थः। कथं देहेन्द्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्येतस्मिन्नवसरे वक्तव्यं प्राप्तं तत्प्रकृतव्यासङ्गो माभूदिति नोच्यते। इन्द्रविरोचनाख्यायिकायामुपरिष्टाद्वक्ष्यामो युक्तितः। एतत्सत्यमवितथं ब्रह्मपुरं

व्या॰ स्मिन्प्रश्नं कृते। तच्चेदिति॥ यदस्मिन्सर्व्वं समाहितं ततो देहनाशे किमवशिष्यत इति सम्बन्धः॥ शिष्याणामधिकारायं दोषमाशङ्कते। कथमिति॥ शङ्कितं दोषं परिहरति। नैष दोष इति॥ सर्व्वं तदस्मिन्समाहितमित्यत्रोक्तेन सर्व्वशब्देनेति शेषः॥ शिष्याणामधिकारायं दोषं परिहृत्य प्रकृतस्यैव विवृणोति। यदेत्यादिना॥ आकाशस्य शिष्यमाणत्वमाशङ्क्याह। घटेति॥ ततो यथोक्तादाकाशादिति सम्बन्धः। कया पुना रीत्या शून्यविषया शिष्यमतिरपनेयेति प्रश्नपूर्व्वकं विवृणोति। कथमित्यादिना॥ देहादिविक्रियया ब्रह्मणो न विक्रियास्तीत्येतत्कैमुतिकन्यायेन साधयति। न चेदिति॥ देहादिषु तादात्म्येन स्थितञ्चेद्ब्रह्म दोषैरसंस्पृष्टमित्युक्तमित्याशङ्क्याह। कथमिति॥ प्रकृतदहरोपासना तत्र व्यासङ्गो विशेषः। यदि देहादिदोषैरसंस्पृष्टत्वं ब्रह्मणो बोध्यते चेदेते च क्वचिदुप

उ॰ हिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकाम

भा॰ ब्रह्मैव पुरं ब्रह्मपुरं शरीराख्यन्तु ब्रह्मपुरं। ब्रह्मोपलक्षणार्थत्वात्। तत्त्वनृतमेव वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः। तद्विकारेऽनृतेऽपि देहरूपे ब्रह्मोपलभ्यत इति ब्रह्मपुरमित्युक्तं व्यावहारिकं। सत्यन्तु ब्रह्मपुरमेतदेव ब्रह्म। सर्व्वव्यवहारास्पदत्वात्। अतोऽस्मिन् पुण्डरीकोपलक्षिते ब्रह्मपुरे सर्व्वे कामा ये बहिर्भवद्भिः प्रार्थ्यन्ते तेऽस्मिन्नेव स्वात्मनि समाहिताः। अतस्तत्प्राप्त्युपायमेवानुष्ठाता बाह्यकामविषयतृष्णां त्यजतेत्यभिप्रायः। एष आत्मा भवता स्वरूपं। शृणुत तस्य लक्षणं। अपहतपाप्मा। अपहतं पाप्मा धर्म्माधर्म्माख्यो यस्य सोऽयमपहतपाप्मा। तथा विजरो विगतजरो विमृत्युश्च। तदुक्तं

था॰ पद्यन्ते। तर्हि तदविवक्षितमेव स्यादित्याशङ्क्याह। एतदिति। कथं यथोक्तं ब्रह्मणः पुरमवितथं स्यादित्याशङ्क्याह। ब्रह्मैवेति। सत्यशब्दसामानाधिकरण्यादुक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः। कथं तर्हि शरीरं ब्रह्मपुरमित्युक्तमत आह। शरीराख्यन्त्विति। नास्येत्यादिनोक्तेऽर्थे हेतुमाह। इत्येति। तदेव स्फुटयितुं शरीरस्य मिथ्यात्वं सप्रमाणं दर्शयति। तत्त्विति। कथं मिथ्याभूतस्य तस्य कथं ब्रह्मपुरत्वमत आह। तद्विकार इति। किञ्च व्यावहारिकं सत्यमिदं शरीरं तद्युक्तं तस्यान्तस्यापि ब्रह्मोपलब्ध्यधिष्ठानस्य ब्रह्मपुरत्वमित्याह। व्यावहारिकमिति। ब्रह्म तु परमार्थसत्यमतश्चैतदेव सत्यमुक्तं ब्रह्मपुरमित्याह। सत्यन्त्विति। ब्रह्मणः सत्यत्वेऽपि पुरत्वायोगात्कुतो ब्रह्मपुरत्वमित्याशङ्क्याह। सर्व्वव्यवहारेति। दहराकाशस्यात्पत्तं विनाशित्वमि

उ॰ सत्यसङ्कल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथाऽनुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं

भा॰ पूर्व्वमेव न वधेनास्य हन्यते किमर्थं पुनरुच्यते। यद्यपि देहसम्बन्धिभ्यां जरामृत्युभ्यां न सम्बध्यते। अन्यथापि सम्बन्धसाभ्यां स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं विशोको विगतशोकः। शोको नामेष्टादिवियोगनिमित्तो मनसः सन्तापः। विजिघत्सो विगताशनेच्छः। अपिपासोऽपानेच्छः॥ ननु पहतपाप्मत्वेन जरादयः शोकान्ताः प्रतिषिद्धा एव भवन्ति। कारणप्रतिषेधात्। धर्म्माधर्म्मकार्य्या हि ते इति। जरादिप्रतिषेधेन वा धर्म्माधर्म्मयोः कार्य्याभावे विद्यमानयोरप्यसत्त्वमत्वमिति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। सत्यमेवं तथापि धर्म्मकार्य्यानन्दव्यतिरेकेण स्वाभाविकानन्दो यथेश्वरे विज्ञानमानन्दमिति श्रुतेः। तथा धर्म्म-

आ॰ व्याशङ्कित दोष परिहृत्योपास्यत्वसिद्ध्यर्थं पातनिकां करोति। ध्यत इति॥ यस्मिन् सर्व्वकामसमाधाने फलितमुपासनमुपदिश्यते। अतस्तदिति॥ यथोक्ते दहराकाशे कीदृगुपासनं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामङ्गङ्कृत्याह। एष इति॥ पुनरुक्तिं शङ्कते। तदुक्तमिति॥ तां परिहरति। यद्यपीति॥ अन्यथा देहसम्बन्धं विना स्वभावतोऽपीत्यर्थः। निवृत्त्यर्थं पुनरुच्यत इति पूर्व्वेण सम्बन्धः॥ प्रकारान्तरेण पुनरुक्तिं चोदयति। नन्विति॥ शोकस्यान्ताः किञ्चिदवधाय पिपासा येष्वन्ति ते शोकान्तास्तेषां जरादीनामपहतपाप्मत्वेन प्रतिषिद्धत्वे हेतुत्वमाह। कारणेति॥ कथं धर्म्माधर्म्मप्रतिषेधे जरादिविकारप्रतिषेधस्तत्राह। धर्म्मेति॥ इति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थः स्यादिति सम्बन्धः। जरादिप्रतिषेधे धर्म्मस्यार्थवत्त्वमङ्गीकृत्य प्रतिषेधस्य वैयर्थ्यमि-

उ॰ जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥५॥ तद्यथेह कर्म्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र

भा॰ कार्य्यजरादिव्यतिरेकेणापि जरादिदुःखस्वरूपं स्वाभाविकं स्यादित्याशङ्क्येत अतो युक्तस्तन्निवृत्तये जरादीनां धर्म्माधर्म्माभ्यां पृथक् प्रतिषेधः। जरादिग्रहणं सर्व्वदुःखोपलक्षणार्थं। पापनिमित्तानान्तु दुःखानामानन्त्यात्प्रत्येकं च तत्प्रतिषेधस्याशक्यत्वात्सर्व्वदुःखप्रतिषेधार्थं युक्तमेवापहतपाप्मत्ववचनं। सत्या अवितथाः कामा यस्य सोऽयं सत्यकामः। वितथा हि संसारिणां कामाः। ईश्वरस्य तद्विपरीतः। तथा कामहेतवः सङ्कल्पा अपि सत्या यस्य स सत्यसङ्कल्पः। सङ्कल्पः कामाश्च शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्य। चित्रगुवत्। न स्वतो नेति नेतीत्युक्तत्वात्। यथोक्तलक्षण एव वात्मा विज्ञेयः। गुरु-

व्या॰ तिपत्त्यन्तरमाह। जरादीति॥ धर्म्मादेर्जरादेर्व्वा निषेधादितरनिषेधः सिद्ध्यतीत्यङ्गीकरोति। सत्यमेवमिति॥ तर्हि किमित्यपहतपाप्मेत्युक्त्वा विजरो विमृत्युरित्याद्युच्यते तत्राह। तथापीति॥ तथापि दुःखे प्रतिषिद्धे किमिति जरादि प्रतिषिद्ध्यते तत्राह। जरादीति॥ यत्तु कार्य्याभावे सतोऽपि धर्म्माधर्म्मयोरतत्त्वात्तदन्तोऽन्यदकिञ्चित्करत्वादपहतपाप्मेति न पृथक्तव्यमिति तत्राह। पापनिमित्तानामिति॥ ईश्वरस्य सत्यकामत्वं साधयति। वितथा हीति॥ यथेश्वरस्याविलथाः कामास्तथा सङ्कल्पा इत्याह। तथेति॥ अभावरूपाणां धर्म्माणामद्वैतावित्वात्मकत्वेन सम्भावितत्वेऽपि कथं भावरूपा धर्म्माः सम्भवेयुरित्याशङ्क्याह। सङ्कल्पा इति॥ शुद्धसत्त्वं रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं त्रिगुणाया मायाया अग्रभूतं तदेवोपाधिस्तन्निमित्तं येषां ते तथा।

उ॰ पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननु-
विद्य व्रजन्त्येताꣳश्च सत्यान् कामाꣳस्तेषाꣳ सर्वेषु

भा॰ अथ शास्त्रतश्चात्मसंवेद्यतया स्वाराज्यकामैर्न चेद्विज्ञायते को दोषः स्यादिति । शृणु तत्र दोषं दृष्टान्तेन । यथा ह्येवेह लोके प्रजा अन्वाविशन्ति अनुवर्तन्ते यथानुशासनं । यथेह प्रजा अन्यस्वामिनं मन्यमानास्तस्य स्वामिनो यथा यथानुशासनं तथा तथान्वाविशन्ति ॥ किं यं यमन्तं प्रत्यन्तं जनपदं क्षेत्रभागं चाभिकामा अर्थिन्यो भवन्त्यात्मबुद्ध्यनुरूपं तं तमेव च प्रत्यन्तादिमुपजीवन्तीति । एष दृष्टान्तो स्वातन्त्र्यदोषम्प्रति पुण्यफलोपभोगे । तथाऽन्यो दृष्टान्तस्तत्क्षयम्प्रति तद्यथेहेत्यादिः । तत्र चेह लोके तासामेव स्वाम्यनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानां सेवादिजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयते अन्तवान् भवति । अथेदानीं दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति । एवमेवामुत्राग्निहोत्रादिपुण्यजितो लोकः पराधीनोप-

व्या॰ अस्वाभाविकानां सङ्कल्पादीनामीश्वरविधेयत्वे दृष्टान्तमाह । चित्रगुवदिति । यथा चित्रा गावोऽस्वाभाविकाश्चित्रगोर्देवदत्तस्य विधेयास्तथा ब्रह्मणोऽपि कामादय इत्यर्थः । किमिति कामादयो ब्रह्मणि स्वाभाविका न भवन्ति । धर्मधर्मिणोरेवोपचारादद्वैतश्रुतेरनुपपत्तेरित्याशङ्क्याह । न स्वत इति । वाक्यान्तरमवतारयितुं पातनिकां करोति । यथोक्तेति । ज्ञानप्रकारं निमित्ताधिकारिप्रवर्तनं तद्दर्शनपूर्वकं दर्शयति । गुरुश्च इति । प्रश्नपूर्वकं यथा श्रोत्रादिवाक्यमाह । न चेदिति । यथाऽऽत्मा परिज्ञानमाप्नोति परामृष्टमवरोत्थमर्थं यथा ह्येवेत्यनेन

उ॰ लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ १ ॥

भा॰ भोगः क्षीयत एवेति । उक्तो दोष एषामिति विषयं दर्शयति तद्य इत्यादिना । तत्तत्रेहास्मिन् लोके ज्ञानकर्मणोरधिकृता योग्याः सन्त आत्मानं यथोक्तलक्षणं शास्त्राचार्य्योपदिष्टमननुविद्य यथोपदेशमनु स्वात्मसंवेद्यतामकृत्वा व्रजन्ति देहादपाक्रमन्ति । यत एतांश्च यथोक्तान् सत्यान् सत्यसङ्कल्पकार्य्यांश्च स्वात्मस्थान् कामाननुविद्य व्रजन्ति तेषां सर्व्वेषु लोकेष्वकामचारिताऽस्वतन्त्रता भवति। यथा राजाऽनुशासनानुवर्त्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः । अथ येऽन्ये इह लोके आत्मानं शास्त्राचार्य्योपदेशमनुविद्य स्वात्मसंवेद्यतामापाद्य व्रजन्ति यथोक्तांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्व्वेषु लोकेषु कामचारिता भवति राज्ञ इव सार्व्वभौमस्येह लोके ॥ १ ॥

व्या॰ दृष्टान्तेन दर्शयित्वा वाक्यार्थं कथयति । यथा ह्येवेति ॥ अमुमर्थं प्रश्नपूर्व्वकमन्वाचष्टे । किमित्यादिना ॥ उक्तदृष्टान्तेन विवक्षितमर्थमनद्य दृष्टान्तान्तरस्य तात्पर्य्यमाह । एष इति ॥ केषामेष दोषो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह । उक्त इति ॥ कर्म्मसाध्यस्य पारतन्त्र्यक्षयिष्णुत्वस्य ज्ञानहीनकर्म्मसाध्यविषयत्वोपासकानामेव दोषो भवतीत्युत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥ अविदुषामेवास्वातन्त्र्यदोषमुक्त्वा विदुषां स्वातन्त्र्यफलं कथयति । अथेत्यादिना ॥ १ ॥

उ॰ स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ १ ॥ अथ यदि मातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ३ ॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ५ ॥

भा॰ कथं सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युच्यते। य आत्मानं यथोक्तलक्षणं हृदि साक्षात्कृतवान् वक्ष्यमाणब्रह्मचर्यादिसाधनसम्पन्नः सन् तत्स्थांश्च सत्यान् कामान् सम्पन्नः सन् तत्स्थांश्च सत्यान् कामान् सन्दकदेहः। यदि पितृलोककामः पितरो जनयितारस्त एव सुखहेतुत्वेन भोग्यत्वाल्लोका उच्यन्ते तेषु कामो यस्य तैः पितृभिः सम्बन्धेच्छा यस्य सङ्कल्पमात्रादेव पितरः समुत्तिष्ठन्ति आत्मसम्बन्धितामापद्यन्ते। शुद्धसत्त्वतया सत्यसङ्कल्पत्वादीश्वरस्येव तेन पितृलोकेन भोगेन सम्पन्नः

व्या॰ उक्तमेवार्थं स्पष्टयितुमपूर्व्वं समुपपादयति। कथमित्यादिना।

उ॰ अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्यलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ६॥ अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ७ ॥ अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ९ ॥ यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते ॥ १० ॥ २ ॥

भा॰ सम्पत्तिरिष्टप्राप्तिस्तया सम्पन्नो महीयते पूज्यते वर्द्धते वा महिमानमनुभवति । समानमन्यत् । मातरो जनयित्र्यो ऽतीताः सुखहेतुभूताः सामर्थ्यात् ॥ न हि दुःखहेतुभूतानां ग्रामसूकरादिजन्मनिमित्तानां मात्रादिषु विशुद्धसत्त्वस्य योगिन इच्छा तत्सम्बन्धो वा युक्तः । यं यमन्तं प्रदेशमभिकामो भवति । यं यं कामं कामयते यथोक्तव्यतिरेकेणापि सोऽस्यान्तः प्राप्तुमिष्टः । कामस्य सङ्कल्पा-

---

आ॰ सुखहेतुभूता इति कुतो विशेषणमित्याशङ्क्याह । सामर्थ्यादिति ।

उ॰ त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषाꣳ सत्यानाꣳ सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः

भा॰ देव समुत्तिष्ठति अस्य । तेनेच्छाऽविघाततयाऽभिप्रेतार्थ-प्राप्त्या तत्सम्पन्नो महीयत इत्याद्युक्तार्थं ॥ २ ॥

यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानामुत्साह-जननार्थमनुक्रोशन्नाह । कष्टमिदं खलु वर्त्तते यत्स्वा-त्मस्थाः सत्यप्राप्ता अपि ते इमे सत्याः कामा अनृतापि-धानास्तेषामात्मस्थानां स्वाश्रयाणामेव सतामनृतं बाह्य-विषयेषु स्त्र्यन्नभोजनादिषु तृष्णा तन्निमित्तञ्च स्वेच्छा-प्रचारत्वं मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वादनृतमित्युच्यते । तन्नि-मित्तं सत्यानां कामानामप्राप्तिरित्यपिधानमिवापिधानं । कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामलाभ इत्युच्यते । यो यो हि यस्मादस्य जन्तोः पुत्रो भ्राता वा इष्ट इतोऽस्मा-

---

आ॰ तदेव स्फुटयति । महीति । तेन ध्यानमाहात्म्येनेति यावत् ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा इत्यादेस्तात्पर्य्यमाह । यथोक्तेति । स्वाह समनन्तरा श्रुतिरिति शेषः । तमेवानुक्रोशं दर्शयति । कष्टमिति । अनृतमपिधानमिवापिधानं तेषामिति सम्बन्धः । किन्तदनृत तदाह । बाह्येति । कथं तदपिधानमात्मस्थानां कामानामित्या-शङ्क्याह । तन्निमित्तमिति । उक्तमर्थमाकाङ्क्षापूर्व्वकमुत्तर-वाक्यमवतार्य्योपपादयति । कथमित्यादिना । तं हृदयाकाशे स्वात्मनि सन्तमपि द्रष्टुमिच्छन्नपि यस्मान्न लभते तस्मात्तदनृता-पिधानं निमित्तं कृत्वा तदलाभो भवतीति योजना । इतश्च तेषा-मलाभे निमित्तमनृतापिधानमेवेत्याह । अथ पुनरिति । यथो-क्तेन विधिनेत्युपास्तिप्रकारोक्तिः । आत्मस्थानां कामानामनृ-तापिधानत्वमुक्तं निगमयति । अत्रेति । यस्मादविद्वद्भिरलभ्या

उ॰ प्रेति न तमिह दर्शनाय लभते ॥१॥ अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं

भा॰ लोकात्प्रैति प्रगच्छति म्रियते तमिष्टं पुत्रं भ्रातरं वा स्वहृदयाकाशे विद्यमानमपीह पुनर्दर्शनायेच्छन्नपि न लभते। अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जन्तोर्जीवा जीवन्तीह पुत्रा भ्रात्रादयो ये च प्रेता मृता इष्टाः सम्बन्धिनो यच्चान्यदिह लोके वस्त्रान्नपानादि वा वस्त्विच्छन्न लभते तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्तेन विधिना विन्दते लभते। अत्रास्मिन्हार्दाकाशे हि यस्मादस्यैते यथोक्ताः सत्याः कामा वर्त्तन्तेऽनृतापिधानाः॥ कथमिव। तदन्यायमित्युच्यते। तत्तत्र यथा हिरण्यमेव पुनर्ग्रहणाय निधातृभिर्निधीयत इति निधिस्तं हिरण्यनिधिं निहितं भूमेरधस्तान्निक्षिप्तमक्षेत्रज्ञा निधिं शास्त्रै-

आ॰ विद्वद्भिश्च लभ्याः कामाः सर्व्वाधारे जगन्मूलकारणे ब्रह्मणि स्वात्मभूते वर्त्तन्ते तस्मात्ते भवन्त्यनृतापिधानाः। सत्यामविद्याया मनुपलम्भात्। प्रशमने चोपलम्भादित्यर्थः। यदुक्तं ब्रह्मणि स्वात्मनि कामाः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्त इत्यन्यायमिति तत्र दृष्टान्तं प्रश्नपूर्व्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे। कथमिवेत्यादिना। तत्र स्वायत्तस्याप्यप्राप्तौ दृष्टान्तो निर्द्दिश्यत इति शेषः। दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टेति। एवमेवेति। यथाभणकारणमभिनयति। एषोऽस्मिति। तत्र हेतुमाह। अनृतेनेति। यथोक्तेन मिथ्याज्ञानप्रद्धितामाद्यनिर्व्वाच्यामान्तत्तेन छद्मप्रभेदेन तन्निमित्तेनेच्छाप्रचारेणेत्यर्थः। तस्मात्प्रजाना स्वात्मभूतब्रह्मणोऽलाभ इति शेषः। अल्पादनृतेनाहृतत्वमेव स्फोरयति। अविद्यादीति। प्रत्यगात्मानमपसरति। अत इति। अनुक्रोशद्वारा यथो-

उ॰ तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरे-

भा॰ निधिं क्षेत्रमजानन्तस्ते निधेरुपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि निधिं न विन्देयुः शक्यवेदनमपि। एवमेव इमा अविद्यावत्यः सर्व्वा इमाः प्रजा यथोक्तं हृदयाकाशाख्यं ब्रह्मलोकं ब्रह्मैव लोकस्तमहरहः प्रत्यहं गच्छन्त्योऽपि सुषुप्तकाले न विन्दन्ति न लभन्ते एषोऽहं ब्रह्मलोकभावमापन्नोऽस्म्यद्येति। अनृतेन हि यथोक्तेन हि यस्मात् प्रत्यूढा हृताः स्वात्मस्वरूपात् अविद्यादिदोषैर्बहिरपकृष्टा इत्यर्थः। अतः कष्टमिदं वर्त्तते जन्तूनां यत्स्वायत्तमपि ब्रह्म न लभ्यत इत्यभिप्रायः। स वा एष आत्मापहतपाप्मेति प्रकृतो वैयध्र्येन न व्यारयति। एष विवक्षित

आ॰ ब्रह्मज्ञानानुष्ठाने प्रयत्नस्य कर्तव्यतोक्ता। सम्प्रति नामादाविव हृदये ब्रह्मदृष्ट्यारोपमात्रमिति शङ्कां वारयितुमनन्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति। स वा इत्यादिना। कथमात्मा हृदयेऽस्तीति गम्यते तत्राह। तस्येति। यथोक्तात्मप्रतिपत्त्यभावमाह। अहरहरिति। एवंविदिति विशेषणमसत्यमाह सङ्गतं। नन्विति। अन्यविदोऽपि सुषुप्तिकाले ब्रह्मप्राप्तिमङ्गीकरोति। वाढमेवेति। तर्हि किमित्येवंविदिति विशेषणमित्याशङ्क्याह। तथापीति। विद्वदविदुषोर्विशेषमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथापीति। स्वं तद्गौप्याचार्येण प्रतिबोधितो विद्वान् सदैव भवत्यन्यस्त्वविद्वानपीति देशादिवशेन आनन्द सदैव भवतीति योजना। देहपातेऽपीत्यपि विश्रब्देन औदरवक्षा दृष्टान्तिता। सम्प्रसादस्य विदुषो देहप्रत्याख्यानं शुद्धं ब्रह्म तत्पदाद्भ्योमदेहं-

उ॰ वमेवेमाः सर्व्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥२॥ स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तꣳ हृदय-

भा॰ आत्मा हृदि हृदयपुण्डरीके आकाशशब्देनाभिहितः। तस्यैतस्य हृदयस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनं नान्यत्। हृदयमात्मा वर्त्तत इति यस्मात्तस्माद्धृदयनामनिर्वचनप्रसिद्ध्यापि स्वहृदये आत्मेत्यवगन्तव्यमित्यभिप्रायः। अहरहर्वै प्रत्यहमेवंवित् हृदयमात्मेति जानन् स्वर्गं लोकं हार्द्दं ब्रह्मेति प्रतिपद्यते। नन्वेवंविदपि सुषुप्तिकाले सता सोम्य तदा सम्पन्न इत्युक्तत्वात्। बाढमेवं तथाप्यस्ति विशेषः। यथा जानन्नजानंश्च सर्व्वो जन्तुः सद्ब्रह्मैव तथापि तत्त्वमसीति प्रतिबोधितो विद्वान् सदेव नान्योऽस्मीति जानन् सदेव भवति। एवमेव विद्वानविद्वांश्च सुषुप्ते

व्या॰ नोपास्यं स्तोतुं सम्प्रसादशब्दार्थं कथयति। सुषुप्तेति॥ सम्यक् प्रसीदतीति सम्प्रसादो विद्वानिति शेषः। स्वाभाविकमेवात्मनः स्वास्थ्यं कथं सुषुप्ते प्रसीदतीति शिष्यते। तत्राह। जाग्रदिति॥ जह्वातीति सुषुप्तः पुरुषः सम्प्रसाद इति विशेषः। व्युत्पत्तिबलेन सम्प्रसादशब्दः सौषुप्तसर्व्वजीवसाधारण्यस्तत्कथमेष सम्प्रसाद इति सन्निहितविद्वत्परामर्शस्तत्राह। सम्प्रसादशब्द इति॥ तस्य सौषुप्तसर्व्वजीवसाधारण्येऽपि प्रक्रमवशाद्विद्वानेवैष प्रकृत सम्प्रसाद इति व्यपदिश्यते। यथा सन्निहितार्थो यत्नविशेषादेष इतिशब्दवशादुच्यते तथेहापीत्यर्थः। य एष एवंवित्प्रकृत सम्प्रसादः स विद्वानिति यावत्। विवेकानन्तर्यमथशब्दार्थः॥ समुत्थानशब्दस्य मुख्यार्थत्वं वारयति। अस्मिति। देहाद्व्युत्थितस्यापि स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्भविष्यती-

उ॰ मिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोक-
मेति ॥ ३ ॥ अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरा-
त्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणा-

भा॰ यद्यपि सत्सम्पद्यते तथाप्येवंविदेव स्वर्गं लोकमेतीत्युच्यते । देहपातेऽपि विद्याफलस्यावश्यम्भावित्वादित्येष विशेषः । सुषुप्तकाले स्वेनात्मना सता सम्पन्नः सन् सम्यक् प्रसीदतीति जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयेन्द्रियसंयोगजातं कालुष्यं जहातीति । सम्प्रसादशब्दो यद्यपि सर्व्वजन्तूनां साधारणस्तथाप्येवंवित्स्वर्गं लोकमेतीति प्रकृतत्वादेष सम्प्रसाद इति सन्निहितवत् । यत्नविशेषात् । सोऽयेदं शरीरं हित्वा ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः. न त्वासनादिवत्समुत्थायेति इह युक्तं । स्वेन रूपेणेति विशेषणात् । न ह्यन्यत उत्थाय स्वरूपं सम्पत्तव्य । स्वरूपमेव हि तत्र भवति । प्रतिपत्तव्यं चेत्स्यात्पर परमात्मलक्षणं विज्ञप्ति-

---

आ॰ त्याशङ्क्याह । न हीति ॥ कुतोऽयं स्वरूपेऽभिनिष्पत्तिप्रयोग स्तत्राह । प्रागिति ॥ एतच्छब्द सम्प्रज्ञानविषयः । अनात्मस्वरूपप्रतिपत्तिभ्रान्तिनिवृत्त्यपेक्षया स्वरूपसम्पत्तिरुपचरितेत्यर्थः ॥ किन्तत्स्वरूपमिति तदाह । अशरीरता हीति ॥ यथा मिथ्या रूप्यतादात्म्यनिवृत्तौ स्वाभाविकेनारूप्यात्मना शुक्तिरवतिष्ठते । तथा शरीरतादात्म्यभ्रान्तिनिवृत्तौ तदभावोपलक्षितं स्वच्छ स्वरूपमेवावस्थित भवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यत्रैष शब्दार्थमाह । यत्स्वमिति ॥ कोऽसावुक्तिकर्त्तेत्याकाङ्क्षायामाह । स ब्रूयादिति ॥ न केवलमात्मत्वमेव प्रकृतस्य ज्योतिष किन्तु रूपान्तरत्वमस्तीत्याह । किञ्चेति ॥ अविनाशित्वे हेतुमाह ।

उ॰ भिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥४॥ तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि

भा॰ स्वभावं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वास्थ्यमुपगम्येति। एतत्स्वेनात्मीयेन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रागेतस्याः स्वरूपसम्पत्तेः। अविद्यया देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षयेदमुच्यते स्वेन रूपेणेति। अशरीरता ह्यात्मनः स्वरूपं यत्स्वं परं ज्योतिःस्वरूपमापद्यते सम्प्रसाद एष आत्मेति होवाच। स ब्रूयादिति यः श्रुत्या नियुक्तोऽन्तेवासिभ्यः। किञ्चैतदमृतमविनाशि। भूमा यो वै सोऽमृतमित्युक्तमत एवाभयं भूम्नो द्वितीयाभावादत एव ब्रह्मेति। तस्य ह वै एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं। किन्तत्सत्यमिति। तत्सत्यं ह्यवितथं। तत्सत्यं स आत्मेति ह्युक्तं। अथ किमर्थमिदं नाम पुनः पुनरुच्यते तदुपासनविधि-

---

आ॰ भूमेति। तथापि कथमविनाशित्वं तत्राह। यो वा इति॥ इतिशब्दो हेत्वर्थः। यस्माद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म तस्मादुपासनामर्हतीत्यर्थः॥ उपास्यस्यास्य ब्रह्मणो नाम निर्दिशति। तस्येति॥ उक्तस्य पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य परिहरति। कमर्थमित्यादिना॥ उपास्यस्तुत्यर्थं नामोक्ता तादर्थ्येनैव नामाक्षराणि प्रशंसति। तानीति॥ तानि कानीत्यपेक्षायामाह। एतानीति॥ कथं सकार इत्युच्यते। इकारस्यापि तत्र भावादित्याशङ्क्याह। इकार इति॥ तत्र हेतुमाह। ह्रस्वेनेति॥ दीर्घमीकारमुद्दिश्य ह्रस्वं पुनरनुवदन् विवक्षितत्वमेव नामाक्षरेषु तस्य सूचयतीत्यर्थं॥ त्रयाणामक्षराणामवान्तरभेदं दर्शयति। तेषामिति॥

उ० सतीयमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यन्तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्य-महरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ ३ ॥

भा० स्तुत्यर्थं । तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाक्षराणि त्रीण्येतानि सतीयमिति सकारस्तकारो यमिति च । ईकारस्तकारे उच्चारणार्थोऽनुबन्धः । ह्रस्वेनैवाक्षरेण पुनः प्रतिनिर्देशात्तेषां । तत्तच यत्सत्सकारस्तदमृतं सद्ब्रह्म । अमृतवाचकत्वादमृत एव सकारस्तकारान्तो निर्दिष्टः । अथ यत्तकारस्तन्मर्त्यं । अथ यद्यमक्षरं तेनाक्षरेणामृतमर्त्याख्ये पूर्वे उभे अक्षरे यच्छति यमयति नियमयति वशीकरोति आत्मनेत्यर्थः । यद्यस्मादनेन यमित्येतेनोभे यच्छति । तस्माद्यमादौ सयत इव हि एतेन यमा उच्यते । ब्रह्मनामाक्षरस्यापि इदममृतत्वादिधर्मवत्त्वं महाभाग्यं । किमुत नामवत इत्युपास्यत्वाय स्तूयते ब्रह्म

व्या० निर्द्धारणे षष्ठी । वर्णविभागानन्तर्यमथशब्दार्थः । तकारस्याद्यसामान्यान्मर्त्यत्वं । कथमक्षरेऽपूर्वेऽयमित्यक्षरेण प्रयोक्ता नियमयतीत्याकाङ्क्षायां नियमनस्वाभाव्येनेत्याह । आत्मनेति । यमित्यक्षरस्य नियमनस्वाभाव्यमेव साधयति । यद्यस्मादिति । तस्य तत्स्वभावत्वे अनुभवमनुसङ्कलयति । सयत इवेति । यमो यमित्यक्षरेणेत्यर्थः । तस्य पूर्वाभ्यामुपरिष्टाद्वाचित्वं तन्नियामकत्वहेतुरिति मत्वाह । एतेनेति । स्वस्तेऽपूर्वे अक्षरे इति शेषः । ब्रह्मणः सत्यमिति नाम तस्य यन्निर्वचनं तत तस्य प्रयोजनमाह । ब्रह्मेति । प्रश्नवाक्यस्यमेवं वित्पद व्याकरोति । एवमिति ।

उ॰ अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोका-
नामसम्भेदाय नैतꣳ सेतुमहोरात्रे तरतो न
जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतꣳ

भा॰ नामनिर्वचनेनैवं नामवतो वेत्ता एवंवित्। अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेतीत्युक्तार्थं॥ २॥

अथ य आत्मेति। उक्तलक्षणो यः सम्प्रसादस्तस्य स्वरूपं वक्ष्यमाणैरुक्तैरनुक्तैश्च गुणैः पुनःस्तूयते। ब्रह्मचर्य्यसाधनसम्बन्धार्थं। य एष यथोक्तलक्षण आत्मा स सेतुरिव सेतुः। विधृतिर्विधरणः। अनेन हि सर्वं जगद्वर्णाश्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदनियमैः कर्त्तुरनुरूपं विदधता विधृतं। अध्रियमाण ह्यीश्वरेणेदं विश्वं विनश्येत यतस्तस्मात्स सेतुर्विधृतिः। किमर्थं स सेतुरित्याह। एषां भूरादीनां लोकानां कर्त्तृकर्मफलाश्रयाणामसम्भेदायाऽविदारणायाऽविनाशायेत्येतत्। किंविशिष्टश्चासौ सेतुरित्याह। नैनं सेतुमात्मानमहोरात्रे सर्वस्य जनिमतः परिच्छेदके सती नैतं तरतः। यथाऽन्ये संसा-

---

घा॰ वाक्यन्तु न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह। अहरिति॥ ३॥ वाक्यान्तरमादत्ते। अथेति॥ तस्य तात्पर्य्यमाह। उक्तलक्षण इति॥ प्रकारान्तरेण स्तुतिप्रारम्भार्थो वाक्यस्थोऽथशब्दः॥ किमिति स्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुत्ये ब्रह्मण्याधारे ब्रह्मचर्य्याख्यस्य साधनस्य सम्बन्धविधानार्थमित्याह। ब्रह्मचर्य्येति॥ यथा मृदादिमय सेतुर्व्यवस्थाहेतुरस्तेदं चैवमिति।|तथायमपि व्यवस्थाहेतुरित्याह। सेतुरिवेति॥ सेतुत्वं साधयति। विधृतिरिति॥

उ॰ सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकस्तस्माद्वा एतꣳ सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्न-

---

भा॰ रिणः कालेनाहोरात्रादिलक्षणेन परिच्छेद्यो न तथायं कालपरिच्छेद्य इत्यभिप्रायः । यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तत इति श्रुत्यन्तरात् । अत एवैनं न जरा तरति न प्राप्नोति । न तथा मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं । सुकृतदुष्कृते धर्माधर्मौ । प्राप्तिरत्र तरणशब्देनाभिप्रेता नातिक्रमणं । कारणं ह्यात्मा । न शक्यं हि कारणातिक्रमणं कर्तुं कार्येण । अहोरात्रादि च सर्वं सतः कार्यं । अन्येन ह्यन्यस्य प्राप्तिरतिक्रमणं वा क्रियेत । न तु तेनैव तस्य । न हि घटेन मृत्प्राप्यतेऽतिक्रम्यते वा । यद्यपि पूर्वं च आत्मापहतपाप्मेत्यादिना पाप्मादिप्रतिषेध उक्त एव तथापीहायं विशेषो न तरतीति प्राप्तिविषयत्वं

आ॰ विधारकत्वमुपपादयति । अनेनेति । वर्णाश्रमादीत्यादिशब्दो वयोऽवस्थाविषयः । पत्न्यादीत्यादिशब्दस्तु तदवान्तरजातीयविषयः कर्त्रनुरूपक्रियादिभेदविषयनियमैः सवर्णादि व्यवस्थापयता परमेश्वरेण सर्वं जगद्विधृतमिति सम्बन्धः । अन्वयमुखेनोक्तमेव व्यतिरेकमुखेनाह । अध्रियमाणो हीति । उक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । किमर्थमित्यादिना । नैतमिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । सेतुरित्यादिना । तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । परमात्मनो न कालपरिच्छेद्यतेत्यत्रार्थवादश्रुतिं प्रमाणयति । यस्मादिति । तरतीति तरतेरतिक्रमणार्थो नात्मनि सम्भवतीत्यत्र हेतुमाह । कारणं हीति । कार्येण कारणातिक्रमणं माभूदहोरात्रादेस्तस्यातिक्रमणं किं न स्यादित्याश-

नन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतꣳ सेतुं तीर्त्वा-

भा॰ प्रतिषिध्यते । तचाविशेषणजराद्यभावमाचमुक्तं । अहो-रात्राद्या उक्ता अनुक्ताश्चान्ये सर्व्वे पाप्मान उच्यन्तेऽतो ऽस्मादात्मनः सेतोर्निवर्त्तन्तेऽप्राप्यैवेत्यर्थः । अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक उक्तः । यस्माच्च पाप्मकार्य्या-न्धादिशरीरवतः स्यान्नत्वशरीरस्य तस्माद्वै एतमात्मानं सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्धो भवति। देहवत्त्वे पूर्व्वमन्धोऽपि सन् । तथा विद्धः सन्देहवत्त्वे देहवियोगे सेतुं प्राप्याविद्धो भवति तथोपतापी रोगाद्युपतापवान् सन्ननुपतापी भवति । किञ्च यस्मादहोरात्रे न स्तः सेतौ तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिरपि सर्व्वमहरेवा-भिनिष्पद्यते । विज्ञप्त्यात्मज्योतिःस्वरूपमहरिवाहः सदै-

था॰ त्याह । अहोरात्रादिति चेति । तदत्येतिक्रमणार्थत्वमङ्गीकृ-त्यापि निषेधे हेतुमाह । अन्येनेति । तदतिवाक्यस्यापहतपाप्म-वाक्येन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति । यद्यपीति । विशेषणाना-मानन्त्यात्प्रत्येकं प्रतिषेधवचनासम्भवमभिप्रेत्याह । अहोरा-त्राद्या इति । पाप्मकार्य्यमात्मानमप्राप्यैव तन्निवृत्तौ हेतुमाह । अपहतेति । यथोक्तसेतुप्राप्तौ फलितमाह । यस्मादिति । स्वाभा-विकस्यानन्धत्वमित्याशङ्क्याह । देहवत्त्व इति । विद्धो दुःखादि-सम्बन्धी । इतश्चात्मसेतोरस्ति महाभागधेयत्वमित्याह । किञ्चेति । कथं सर्व्वमपि तमोरूपमहरेव विदुषः स्यान्नहि विषयामि विपर्य्ययोऽयं सिध्यतीत्याशङ्क्याह । विज्ञप्तीति । तत्र हेतुमाह । सकृदिति । सदागमकोऽवेद्यो लोकः स्वप्रकाशचिदेकतानो यतो-

उ० पि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

भा० करूपं विदुषः सम्पद्यत इत्यर्थः । सकृद्विभातः सदा विभातः सदैकरूपः स्वेन रूपेणैव ब्रह्मलोकः । तत्रैव सत्येतं यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषयतृष्णात्यागेन शास्त्राचार्योपदेशमनुविन्दन्ति स्वात्मसंवेद्यतामापादयन्ति एतेषामेव ब्रह्मचर्यसाधनवतां ब्रह्मविदामेष ब्रह्मलोकः । नान्येषां स्त्रीविषयसम्पर्कजाततृष्णानां ब्रह्मविदामपीत्यर्थः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युक्तार्थं । तस्मात्परममेतत्साधनं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविदामित्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

व्या० ऽवतिष्ठतेऽतस्तद्रूपत्वाद्विदुषो यथोक्तरूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः । विद्याफले यथोक्तरीत्या व्यवस्थिते सत्येतत्फलं विद्यावत्त्वेन केषां सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह । तत्रेति । ब्रह्मचर्यवतां विद्याद्वारा ब्रह्माख्यो लोकः फलतीत्यर्थः । तेषामेवेत्येवकारद्योतितमर्थमाह । नान्येषामिति । ब्रह्मविदामपीति वाक्याद्ब्रह्मवित्त्वमुच्यते । तेषां ब्रह्मचर्यवतां ब्रह्मविदामिति यावत् । ब्रह्मचर्यसाधनवतामेव ब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्माख्यो लोको भवतीति स्थिते फलितमाह । तस्मादिति । साधनं ब्रह्मविद्यायामिति शेषः । ब्रह्मविदामिति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्योक्तम् ॥ ४ ॥

उ॰ अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वा-

---

भा॰ य आत्मा स सेतुरित्यादिगुणैरुक्तस्तत्प्राप्तये ज्ञानसहकारिसाधनान्तरं ब्रह्मचर्याख्यं विधातव्यमित्याह। यज्ञादिभिः तत् स्तौति कर्त्तव्यार्थं। अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते लोके परमपुरुषार्थसाधनं कथयन्ति शिष्टास्तद्ब्रह्मचर्यमेव। यज्ञस्यापि यत्फलं तद्ब्रह्मचर्यवाँल्लभतेऽतो यज्ञोऽपि ब्रह्मचर्यमेवेति प्रतिपत्तव्यं। कथं ब्रह्मचर्यं यज्ञ इत्याह। ब्रह्मचर्येणैव हि यस्माद्यो ज्ञाता स तं ब्रह्मलोकं यज्ञस्यापि पारम्पर्येण फलभूतं विन्दते लभते ततो यज्ञोऽपि ब्रह्मचर्यमेवेति। यो ज्ञातेत्यक्षरानुवृत्तेर्यज्ञो ब्रह्मचर्यमेव। अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्। कथं ब्रह्मचर्येणैव साधनेन तमीश्वरमिष्ट्वा पूजयित्वा अथ वैषणामात्मविषयां कृत्वा तमात्मानमनुविन्दते। एषणादीष्ट-

---

आ॰ अथ यथोक्तपरमात्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने सहकारिब्रह्मचर्यं प्रागेवोक्तं। तथापि कृतं ब्रह्मचर्यविषयेणोत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याह। य आत्मेति। प्रमाद्यपेक्षया अन्तरशब्दः। उक्तमपि ब्रह्मचर्यं विधातुमनन्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः। किमिति तर्हि तस्य स्तुतिरित्याशङ्क्य तस्या विधिशेषत्वं दर्शयति। यज्ञादिभिश्चेति। श्रुतिराहेत्यन्तं वाक्यमित्युक्तं तदादाय व्याकरोति। अथेत्यादिना। ब्रह्मचर्यस्योक्तरीत्या विधित्सितत्वे तदीयस्तुतिप्रारम्भार्थोऽथशब्दः। यज्ञस्य ब्रह्मचर्ये ऽन्तर्भावं साधयति। यज्ञस्यापीति। उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा समर्थयते। कथमित्यादिना।

उ॰ त्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्सत्त्रायणमित्याच-
क्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्ब्रह्मचर्य्येण ह्येव सत आत्मन-
स्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य-

भा॰ मपि ब्रह्मचर्यमेव। अथ यत्सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मच-
र्यमेव तत्तथा। सतः परस्मादात्मन आत्मनस्त्राणं रक्षणं
ब्रह्मचर्यसाधनेन विन्दते अतः सत्त्रायणशब्दमपि ब्रह्मच-
र्यमेव तत्। अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्येणैव साधनेन युक्तः सन्नात्मानं शास्त्राचार्याभ्यामनुविद्य
पश्चान्मनुते ध्यायति। अतो मौनशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव। अथ
यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्। यमात्मानं
ब्रह्मचर्येणानुविन्दते स एष हि आत्मा ब्रह्मचर्यसाधन-
वतो न नश्यति तस्मादनाशकायनमपि ब्रह्मचर्यमेव। अथ
यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्। अर ण्यशब्दयो-
रर्णवयोर्ब्रह्मचर्यवतोऽयनादरण्यायनं ब्रह्मचर्यं। यो ज्ञाना-
द्यज्ञः। एषणादिष्टं। सतस्त्राणात्सत्त्रायणं। मननान्मौनं।
अनाशनादनाशकायनं। अर ण्ययोर्गमनादरण्यायनं।

उ० मेव तद्ब्रह्मचर्य्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥ २॥ अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्य्येणानुविन्दतेऽथ

भा० इत्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुतत्वाद्ब्रह्मचर्य्यं परमं ज्ञानसहकारिकारणं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा यत्नतो रक्षणीयमित्यर्थः। तत्तच हि ब्रह्मलोके अरश्च ह वै प्रसिद्धो ण्यश्चार्णवौ समुद्रौ । समुद्रावपामेव सरसी तृतीयस्यां भुवमन्तरिक्षापेक्ष्य तृतीया द्यौस्तस्यां तृतीयस्यामितोऽस्माल्लोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि । तत्तत्रैव चैरं इराऽन्नं तन्मय ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैरं मदीयं तदुपयोगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः। तत्रैव चाश्वत्थो वृक्षः सोमोऽमृतं तन्निस्रवोऽमृतस्रवमिति वा । तत्रैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्य्यसाधनरहितैर्ब्रह्मचर्य्यसाधनवद्भ्योऽन्यैर्न जीयत इत्यपराजिता नाम पूः पुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य। ब्रह्मणा च प्रभुणा विशेषेण मितं निर्मितं तच्च हिरण्मयं सौवर्णं प्रभुविनिर्मितं मण्डपमिति वाक्यशेषः । तत्तच ब्रह्मलोके ऐतावर्णवा-

---

आ० सत इति । उपवासप्रायत्वमनाशकायनं तत्वयं ब्रह्मचर्य्येऽन्तर्भवतीत्याशङ्क्याह । यमात्मानमिति । अरण्यायनमरण्यवासस्तत्वयं ब्रह्मचर्य्येऽन्तर्भूतमित्याशङ्क्याह । अरण्यशब्दयोरिति । विस्तरेणोक्तमर्थं संक्षिपति च । यो ज्ञानादित्यादिना । यो ब्रह्मचर्य्येणात्मनो ज्ञानादात्मानं विन्दते स ब्रह्मलोकं लभते । तस्मात्तदेव ब्रह्मचर्य्यमिति योजना । आदिशब्देन ज्ञानस्य परमपुरुषार्थसाधनत्वं गृह्यते । ब्रह्मचर्य्यस्य स्तुतत्वात्तद्विषयं विधिमुक्त्वा समस्तहुतविद्याध्यात्मकं कथयति । तत्तच हीति । ब्रह्मचर्य-

उ॰ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तदरश्च

भा॰ वरणाख्यावुक्तौ ब्रह्मचर्य्येण साधनेनानुविन्दन्ति ये तेषामेव यौ व्याख्यातौ ब्रह्मलोकस्तेषाञ्च ब्रह्मचर्य्यसाधनवतां ब्रह्मविदां सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवति नान्येषामब्रह्मचर्य्यपराणां वाह्यविषयासक्तबुद्धीनां कदापीत्यर्थः । नन्वत्र त्वमिन्द्रस्त्वं यमस्त्वं वरुण इत्यादिभिर्यथा कश्चित् स्तूयते महार्हः । एवमिष्टादिभि शब्दैर्न स्त्रीविषयतृष्णानिवृत्तिमात्र स्तुत्यर्थं किन्तर्हि ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वात्तदेवेष्टादिभिः स्तूयत इति केचित् । न स्त्र्यादि वाह्यविषयतृष्णापहृतचित्तानां प्रत्यगात्मविवेकविज्ञानानुपपत्तेः । पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्नित्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः । स्त्र्याग-

---

था॰ स्त्र्यादिसाधनत्वाभ्यस्तो स्तुतिरयुक्ता । ब्रह्मचर्य्येण ज्ञानमुपलभ्य तदेव स्तूयत इति मतमुत्थापयति । नन्वत्रेति । तस्य मुक्तिसाधनत्वमसिद्धं । दुरनुष्ठेयत्वात् । तद्व्यतिरेकेण ज्ञानासम्भवाच्चेत्युत्तरमाह । नेत्यादिना । विषयापहृतचित्तानां मत्यात्मविवेकासम्भवे प्रमाणमाह । पराञ्चीति । ध्यायतो विषयानित्याद्या स्मृतिरत्र विवक्षिता । ब्रह्मचर्य्यस्योत्तमसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह । ज्ञानेति । ज्ञानैकप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्य्यस्य यज्ञादिभि स्तुतत्वाद्येषामपि तत्प्राप्तिसाधनत्वं स्तुत्याऽभिप्रेतमिति गम्यते । नन्विति । किन्त्वं पुरुषार्थसाधनत्व प्रस्तुतस्तुत्या प्रतीत किंवा ब्रह्मलोकसाधनत्वमिति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । बाढमिति । न द्वितीयो वाक्यभेदप्रसङ्गादित्याह । न त्विति । कथं तर्हि यज्ञादिर्ब्रह्मचर्य्यस्तुतिरित्यत आह । किन्तर्हीति । उभयमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । त्वमिन्द्रस्त्व

उ० ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि

भा० सहकारिकारणं स्त्र्यादिविषयतृष्णानिवृत्तिसाधनं विधातव्यमेवेति युक्तैव तत्स्तुतिः। ननु च यज्ञादिभिः स्तुतं ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते। सत्यं गम्यते। नत्विह ब्रह्मलोकं प्रति यज्ञादीनां साधनत्वमभिप्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं स्तूयते किन्तर्हि तेषां प्रसिद्धपुरुषार्थसाधनत्वमपेक्ष्य यथेन्द्रियादिभो राजा न तु यथेन्द्रादीनां व्यापारस्तथैव राज्ञ इति तद्वत्। य इमे अर्थवादयो ब्राह्मलौकिकाः सङ्कल्पजाश्च पित्रादयो भोगास्ते किं पार्थिवा आप्याश्च। यथेह लोके दृश्यन्ते तद्दर्णववृक्षपूः स्वर्णमण्डपानि आहोस्विन्मानसप्रत्ययमात्राणीति। किञ्चातो यदि पार्थिवा आप्याश्च स्थूलाः सु-

---

आ० विष्णुरित्यादिना विष्णादिभो राजा स्तूयते तथापि न तस्येन्द्रादिव्यापारे निरङ्कुशं कर्तृत्वमस्तीति यथेष्यते तथा यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्य स्तुतस्यापि नास्ति तुल्यफलत्वमित्यर्थः॥ ब्रह्मलोकस्थानपदार्थान्निर्णेतुं विचारमवतारयन्नादौ तद्विषयमाह। य इम इति॥ तत्रैकं पक्षमुत्थाप्य दृष्टान्तेन तदुत्थितप्रकारमाह। ते किमिति॥ पक्षान्तरं सप्रदृष्टान्तवशाद्दर्शयति॥ आहोस्विदिति॥ कस्मिन्पक्षे को लाभः को वा दोष॥ दोषदर्शनान्मानसत्वेन सौक्ष्म्ये च पुराणानुग्रहसम्भवात्तेन मानसा एवेत्याह। यदीति॥ न केवलं तेषां स्थौल्ये सत्युभेऽस्मिन्नित्यादिश्रुत्या पुराणस्मृत्या च विरोधः किन्त्वशोकं सन्तापवर्जितमहिमं शीतस्पर्शशून्यं ब्रह्मलोकमुपयन्तीत्याद्याश्च श्रुतयो ब्रह्मलोकं निरूपयन्त्यस्तत्रत्यानामर्थानां स्थौल्ये विरुध्येरन्। स्थूलानां पदार्थानां तत्र सत्त्वे शीतस्पर्शादेरवर्जनीयत्वादित्याह। अशोकमिति॥ ब्राह्मलौकि

उ॰ तदैरंमदीयꣳ सरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदप-

भा॰ ईदृशाकाशे समाधानानुपपत्तिः। पुराणे च मनोमयानि ब्रह्मलोके शरीरादीनीति वाक्यं विरुध्येत। छायाकमदिम-मित्याद्याश्च श्रुतयः। ननु समुद्राः सरितः सरांसि वाप्यः कूपा यज्ञा वेदा मन्त्रादयश्च मूर्त्तिमन्तो ब्रह्माण-मुपतिष्ठन्त इति मानसत्वे विरुध्येत पुराणस्मृतिः। न मूर्त्तिमत्त्वे प्रसिद्धरूपाणामेव तत्र गमनानुपपत्तेः। तस्मा-त्प्रसिद्धमूर्त्तिव्यतिरेकेण सागरादीनां मूर्त्यन्तरं मानसा-दिभी रूपान्तरब्रह्मलोकगन्तृत्वं कल्पनीयं। तुल्यायाञ्च कल्पनायां यथा प्रसिद्धा एव मानस्य आकारवत्यो मूर्त्तयो युक्ताः कल्पयितुं सागरदेशानुरूपसम्बन्धोप-

व्या॰ अपदार्थानां मानसत्वेन पुराणस्मृत्यसारविरोधः शङ्कते। नन्विति। किं दारसामभ्यसेव समुद्रादीनां ब्रह्मलोकगमनं स्वरूपेण किं वा रूपान्तरेणेति विकल्पाद्यं दूषयति। न मूर्त्तिमत्त्व इति। उभयत्रानुपपत्त्यभावाद्द्वितीयं। [illegible] द्वितीयं यत्र परिशिष्टमायाते। तस्मादिति। [illegible] द्वितीये। विकल्प्य वा ये [illegible] ब्रह्मलोके [illegible] दैवेन [illegible] मानसादीनां [illegible] तत्र सम्बन्धोपपत्ते-र्मानसा एव मूर्त्तयस्तेषां ब्रह्मलोकगमनाः कल्पयितुं युक्ता इत्याह। तुल्यायामिति। यदि [illegible] स्याकारत्वं सागरादीनां [illegible]। [illegible]। [illegible]। नन्विति। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]

उ॰ राजिता पूर्व्वेक्षणः प्रभुविमितॲ हिरण्मयं॥ ३॥

भा॰ पत्तेः। दृष्टा हि मानस्य एवाकारवत्यः पुंस्त्याद्या मूर्त्तयः स्वप्ने। ननु ता अनृता एव। त इमे सत्याः कामा इति श्रुतिस्तथा सति विरुद्ध्येत। न। मानसप्रत्ययस्य सत्त्वोपपत्तेः। मानसा हि प्रत्ययाः स्त्रीपुरुषाद्याकाराः स्वप्ने दृश्यन्ते। ननु जाग्रद्वासनारूपाः स्वप्नदृश्या न तु तत्र स्त्र्यादयः स्वप्ने विद्यन्ते। अत्यल्पमिदमुच्यते। जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्ययाभिनिर्वृत्ता एव सदोचाभिर्निर्वृत्ततेजोवन्नमयत्वाज्जाग्रद्विषयाणां। सङ्कल्पमूला हि लोका इति चोक्तं। समकॢपतां द्यावापृथिवी इत्यत्र सर्व्वश्रुतिषु च प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः प्रलयश्च तत्रैव स्थितिश्च

व्या॰ सन्ति पदार्थास्तद्वासनारूपास्ते स्वप्ने भान्ति न तु संविदात्मकं तेषामिति शङ्कते। नन्विति॥ जाग्रदितस्यापि संविद्विवर्त्तत्वान्न पृथगस्ति सत्त्वमित्युत्तरमाह। अत्यल्पमिति॥ भूमविद्यालोचनायामपि जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्त्तत्वं सेत्स्यतीत्याह। सङ्कल्पमूला हीति॥ इतश्च जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्त्तत्वमित्याह। सर्व्वश्रुतिषु चेति॥ ननु कुलालो घटं चिकीर्षुर्मनसि सङ्कल्पितमाकारं बहिर्निर्मिमीते तत्र सङ्कल्पो बाह्याकारस्य निमित्तं सङ्कल्पस्य पूर्व्वानुभूतसजातीयगोचरः पूर्व्वानुभूतोऽपि पूर्व्वतरसङ्कल्पनिमित्तनैमित्तिकभावः सर्व्वस्य संविद्विवर्त्तत्वे कथमुपपद्यते तत्राह। तस्मादिति॥ यस्मात्ततः सर्व्वस्येक्षणं पूर्व्वकल्पीयसृष्टगोचरं पूर्व्वकल्पीया ततः पूर्व्वतरेक्षणनिमित्ता इति। संविदेवेत्थं स्वाविद्यया विवर्त्तते निरवयवस्य सन्मात्रस्य स्वारस्येनेक्षणाद्यनुपपत्तेस्तस्मात्सर्व्वस्य संविद्विवर्त्तत्वेऽपि निमित्तनैमित्तिकभावोऽयमनिर्वाच्यो न विरुध्यत इत्यर्थः॥ अथ स्वच्छन्दव्याख्यायाः संविदोऽनिर्व्वाच्यस्पन्दनकाले ये विषया बाह्य-

उ॰ तद्य एवैतावरं च ण्यञ्चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्म-

भा॰ यथा वा अरा नाभावित्यादिनोच्यते । तस्मान्मानसानां
बाह्यानां च विषयाणामितरेतरकार्य्यकारणत्वमित्यत एव
बीजाङ्कुरवत् । यद्यपि बाह्या एव मानसाः मानसा एव च
बाह्या नानृतत्वं तेषां कदाचिदपि स्वात्मनि भवति ।
ननु स्वप्ने दृष्टाः प्रतिबुद्धस्यानृताभवन्ति विषयाः ।
सत्यमेव । जाग्रद्बोधापेक्षन्तु तदनृतत्वं न स्वतः । तथा
स्वप्नबोधापेक्षञ्च जाग्रद्दृष्टविषयानृतत्वं न स्वतः । विशे-
षाकारमात्रन्तु सर्व्वेषां मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति । वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयमनृतं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥

व्या॰ तथा भासन्तोऽतस्य कदाचिदपि संविदतिरेकेण सत्त्वानङ्गी-
काराद्यन्तासत्त्वलक्षणमन्टतत्वमापद्येत । तथा च व्यवहारभङ्गप्र-
सङ्गस्तत्राह । यद्यपीति ॥ तथापि नान्टतत्वमित्यध्याहारः ।
व्यध्यस्तस्याधिष्ठानमेव स्वात्मा । तस्मिन्न कदाचिदप्यन्ततासत्त्वं
तादात्म्येनैव स्फुरणादतो न व्यवहारभङ्गप्रसङ्ग इति भावः ।
कदाचिदपि नान्टतत्वमिति वदता प्रतीतिकालात्कालान्तरेऽपि
विषयाणां नासत्त्वमित्युक्तं तच्चानुभवविरोधं शङ्कते । नन्विति ॥
स्वप्नदृष्टाना समीहितमेव कालान्तरे मिथ्यात्वमित्यङ्गीकरोति ॥
सत्यमिति ॥ तर्हि तेषामसत्त्वमेव सीष्टतमित्याशङ्क्याह । जाग्र-
दिति ॥ तथापि जाग्रद्बोधेनाविषयीकरणादसत्त्वं स्वप्नदृष्टाना-
मेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ यदि जाग्रद्बोधेनाविषयीकर-
णमात्रेणासत्त्वं स्वप्नदृष्टाना पदार्थानामिष्टं तर्हि जाग्रद्विषया-
णामपि स्वप्नबोधेनाविषयीकरणादसत्त्वप्रसङ्गः । तन्न कदाचिदपि
संविदि विषयाणामत्यन्तासत्त्वमित्यर्थः ॥ कथं तर्हि वाचार-
म्भणश्रुतिरित्याशङ्क्याह । विशेषेति ॥ त्रयाणां रूपाणां सत्यत्वे
विशेषाकारमात्रं मिथ्येत्युक्तमयुक्तं । तेषामपि विशेषाकारस्य सत्त्वा-

उ॰ चर्य्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा॰ तान्यपि आकारविशेषतोऽनृतं। स्वत. सन्मात्ररूपतया सत्य। प्राक्सदात्मप्रतिबोधात्स्वविषयेऽपि सर्वं सत्यमेव स्वप्नदृश्या इवेति न कश्चिद्विरोध। तस्मान्मानसा एव ब्राह्मलौकिका अरण्यादय सङ्कल्पजाश्च पित्रादय कामाः। बाह्यविषयभोगवदशुद्धिरहितत्वाच्छुद्धसत्त्वसङ्कल्पजन्या इति निरतिशयसुखाः सत्याश्चेश्वराणां भवन्तीत्यर्थं। सत्यात्मप्रतिबोधेऽपि रज्ज्वामिव कल्पिता. सर्पादय सदात्मस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति सदात्मना सत्या एव भवन्ति ॥ ५ ॥

व्या॰ दित्याशङ्क्याह। तान्यपीति॥ कथं तर्हि तेषु सत्यपदं प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह। स्वत इति॥ तर्हि तत्सत्यमित्येतावत्प्रयोक्तव्यं किमिति त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्युक्तं तत्राह। प्रागिति॥ प्रकृतमुपसंहरति। तस्मादिति॥ प्रथमपक्षवद्द्वितीयपक्षे दोषाभावादिति यावत्। यद्यैहिकविषयवद्ब्राह्मलौकिका अपि विषया विचार्यमाणा सत्यास्तर्हि कस्तत्र विशेषो येनैतत्परित्यागेन तत्कामिना विद्याविधानं तत्राह। बाह्येति॥ जन्या ब्रह्मलोके विषया इति शेष॥ प्रकृतायाः फलश्रुतेरित्यध्याहारः। ननु तेषामविद्यादशायामर्थक्रियाकारित्वरूपसत्यत्वसम्भवेऽपि कुतो विद्यावस्थाया सत्यत्वमित्याशङ्क्याह। सत्यात्मेति॥ यथा रज्ज्वां कल्पितसर्पादयो रज्जुतत्त्वबोधे तदात्मतामेवापाद्यन्ते विवेचनात्। तथा सर्वेऽपि विषया विद्यावस्थायामन्वयव्यतिरेकाभ्यां परिशोधायां सन्मात्रत्वमेव प्राप्नुवन्तीति तत्सत्यत्वम विरुद्धमित्यर्थं ॥ ५ ॥

उ॰ अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष

भा॰ यस्तु हृदयपुण्डरीकगतं यथोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्मचर्य्यादिसाधनसम्पन्नः त्यक्तबाह्यविषयानृततृष्णः सन्नुपास्ते तस्येयं मूर्द्धन्या नाड्या गतिर्वक्तव्येति खण्ड आरभ्यते ॥ अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्व्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्ताश्चैताः पिङ्गलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिम्नः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्त्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्व्वत्राध्याहार्य्यं । सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन

आ॰ सगुणविद्याफलस्वरूपमित्थमुपपाद्य तत्प्राप्तये गतिर्व्वक्तव्येति नाडीखण्डमवतारयति । यस्त्विति ॥ यथोक्ता गुणा सत्यकामत्वादिः । ब्रह्मचर्य्यादीत्यादिशब्दः शमदमादिसङ्ग्रहार्थं । तमेवादिशब्दार्थं स्पष्टयति । त्यक्तेति ॥ अधिकारिणः सफलोपास्तिविधानन्तर्य्यमथशब्दार्थं । रसेनापूर्णेति शेषः । तदाकारा इति तच्छब्दोऽन्नरसविषयः । शुक्लस्येत्यादिषष्ठी पूर्व्ववत् । पूर्णा-विति शब्दोऽध्याहारद्योतनार्थं ॥ कथं पुनरन्नरसस्य पिङ्गलादिविचित्रो वर्णविशेषः सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह । सौरेणेति ॥ वातपित्ताख्यं सौरं तेजः । तेन पाकोऽशितस्य च जायते । तेनाभिनिर्वृत्तेनाख्येन रूपेण सम्पर्कात्तदेव पित्ताख्यं सौरन्तेजो भवति पिङ्गलं । तेन सम्पर्कादन्नरसस्य नाडीनाञ्च जायते पिङ्गलत्वमित्यर्थः । तदेव

उ॰ नील एष पीत एष लोहितः ॥१॥ तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमञ्चामुञ्चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमञ्चा-

---

भा॰ कफेनाल्पेन सम्पर्कात्पिङ्गलं भवति सौरं तेजः पित्ताख्यं॥ तदेव वातभूयस्त्वान्नीलं भवति। तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लं। कफेन समतायां पित्तं। शोणितबाहुल्येन लोहितं। वैद्यकाद्वा वर्णविशेषा अन्वेष्टव्याः। कथं भवन्तीति श्रुतिस्त्वाहादित्यसम्बन्धादेव तत्तेजसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्णविशेषा इति। कथमसौ वाऽऽदित्यः पिङ्गलो वर्णत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत एष लोहित आदित्य एव। तस्याध्यात्मनाडीभिः कथं सम्बन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह। तत्तत्र यथा लोके महान् विस्तीर्णः पन्था महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ

आ॰ च पित्ताख्यं सौरन्तेजो यथोक्तपाकाभिनिर्वर्त्तेन प्रभूतेन वातेन सम्बन्धात्तद्भूयस्त्वाद्भवति नीलं तेन च सम्पर्कादन्नरसस्य नाडीनाञ्च जायते नैल्यमित्याह। तदेवेति॥ प्रकृतमेव पित्ताख्यं सौरन्तेजो यथोक्तपाकवशादभिनिर्वर्त्तकफस्य स्वसम्बन्धिनो भूयस्त्वाद्भवति शुक्लं तेन च सम्पर्कादन्नरसस्य नाडीनाञ्च शौक्ल्यं भवतीत्याह। तदेव चेति॥ उक्तपाकाभिनिर्वर्त्तेन कफेन तदभिनिर्वर्त्तस्यैव वातस्य समताया तदेव तेजस्तत्सम्बन्धि पीतं जायते। तत्सम्बन्धाच्चान्नरसस्य च नाडीनाञ्च पीतत्वं भवतीत्याह। कफेनेति॥ यदा तु यथोक्तपाकाभिनिष्पन्नं शोणितम्बहुलं भवति तदा तस्य नाडीनाञ्च लौहित्यं भवतीत्याह। शोणितेति॥ पक्षान्तरमाह। वैद्यकादिति॥ अन्वेषणप्रकारमाह। कथ-

उ॰ मुष्मामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः

भा॰ गच्छतीमञ्च संनिहितममुञ्च विप्रकृष्टं दूरस्थमेव । यथा लोके दृष्टान्तो महापथ उभौ ग्रामौ प्रविष्टः । एवमेवैता आदित्या महापथा यथा गच्छन्ति तथोभयत्रादित्यस्य रश्मयः उभौ लोकावमुञ्चादित्यमण्डलमिमञ्च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः । यथा महापथः । कथममुष्मादादित्यमण्डलात्प्रतायन्ते सन्तता भवन्ति । ता अध्यात्ममासु पिङ्गलादिवर्णासु यथोक्तासु नाडीषु सृप्ता गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः सन्तानभूताः सन्त्यस्तेऽमुष्मिन् रश्मीनामुभयलिङ्गत्वात्ते इत्युच्यन्ते । तत्तत्र एवंसति यत्र यस्मिन् काले एतत्स्वप्नमयो जीवः सुप्तो भवति

आ॰ मिति ॥ नाभेरूर्ध्वं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते । तद्गतं तेजः सौरं पित्तमित्युच्यते । तच्चान्नरसस्य धात्वन्तरसङ्कारविभागार्थं विशेषे कारणमाशयगतं पीतं रक्तं रसरञ्जनादित्यादिवचनादित्यर्थः । कथं तर्हि पिङ्गलस्येत्याद्या श्रुतिरित्याशङ्क्याह । श्रुतिस्त्विति ॥ उक्तमर्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना ॥ आदित्यस्य पैङ्गल्यादयो वर्णविशेषाः शास्त्रप्रामाण्यादेव प्रत्येतव्याः ॥ आदित्यस्य तेजसो नाडीष्वनुगतस्य पैङ्गल्यादयो वर्णविशेषा भवन्तीत्युक्तं तदेव प्रश्नद्वारा दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति । तस्येत्यादिना ॥ उभयत्रादित्यमण्डले पुरुषे चेत्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तमनुवदति । यथेति ॥ उभौ ग्रामौ महापथा यथा गच्छति तथोभयत्रादित्यस्य रश्मयः प्रविष्टा

उ० स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवति ॥३॥ अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो

भा० स्वापस्य द्विप्रकारत्वाद्विशेषणं समस्त इति । उपसंहृतसर्व्वकरणवृत्तिरित्येतत् । अतो वाह्यविषयसम्पर्कजनितकालुष्याभावात्सम्यक्प्रसन्नः सम्पन्नो भवति । अत एव स्वप्नविषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न विजानाति नानुभवतीत्यर्थः । यदैवं सुप्तो भवति आसु सौरतेजःपूर्णासु यथोक्तासु नाडीषु तदा सृप्तः प्रविष्टो नाडीभिर्द्वारभूताभिर्हृदयाकाशं गतो भवतीत्यर्थः । न ह्यन्यत्र सत्सम्पत्तेः स्वप्नदर्शनमस्तीति सामर्थ्यान्नाडीष्विति सप्तमी तृतीयया परिणम्यते । तं सता सम्पन्नं न कश्चन न कश्चिदपि धर्माधर्मरूपः पाप्मा स्पृशतीति स्वरू-

---

व्या० इत्यर्थः ॥ तमेव प्रवेशं प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ कथं नाडीनां पिङ्गलादिवर्णत्वमित्याशङ्क्य सौरेण तेजसेत्यादिनोक्तं स्मारयति । यथोक्तास्विति ॥ अमुष्मिन्नादित्ये रश्मय इति सम्बन्धः । कथं स्त्रीलिङ्गेन निर्दिष्टानां रश्मीनां पुंलिङ्गेन निर्देशस्तत्राह । रश्मीनामिति ॥ नाडीस्वरूपमुक्त्वा विज्ञानात्मनः सोपाधिकत्वेन तां स्तोतुमादौ स्वापं प्रस्तौति । तत्रेति ॥ तमर्थमेव स्फुटयति । एवं सतीति ॥ नाडीस्वरूपे पूर्वोक्तरीत्या निरूपिते सतीत्यर्थः । एतत्स्वपनमिति क्रियाविशेषणम् ॥ समस्तविशेषणस्यार्थवत्त्वमाह । स्वापस्येति ॥ दर्शनवृत्तिवददर्शनवृत्तिश्चेति द्विप्रकारं स्वापस्येष्टं । तत्र दर्शनवृत्तेः स्वापस्य व्यावृत्त्यर्थं समस्त इति विशेषणं ॥ तस्य सम्पिण्डितमर्थमाह ।

उ॰ भवति तमभित आसीना आहुर्जानासि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति॥४॥ अथ यत्रैतदस्माच्छ-

---

भा॰ पावस्थितत्वात्तदात्मनः । देहेन्द्रियविशिष्टं हि सुखदुःखकार्य्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति। न तु सत्सम्पन्नं स्वरूपावस्थं कश्चिदपि पाप्मा स्प्रष्टुमुत्सहते । अविषयत्वात् । अन्यो ह्यन्यस्य विषयो भवति न त्वनन्यत्वं केनचित्कुतश्चिदपि सत्सम्पन्नस्य। स्वरूपप्रच्यवनं त्वात्मनो जाग्रत्स्वप्नावस्थाप्रति गमनं । बाह्यविषयप्रतिबोधोऽविद्याकामकर्मबीजस्य ब्रह्मविद्याकृतादाहनिमित्तमित्यवोचाम षष्ठ एव तदिहापि प्रत्येतव्यं। यदैव सुप्तः सौरेण तेजसा हि नाड्यन्तर्गतेन सर्व्वतः सम्पन्नो व्याप्तो भवति । अतो विशेषेण चक्षुरादिनाडीद्वारैर्बाह्यविषयभोगायाऽप्रसृतानि करणान्यस्य

व्या॰ उपसंहृतेति । विशेषणान्तरमुत्थाप्य व्याकरोति। यत इति। उपसंहृतसर्व्वकरणत्वादिति यावत्। उक्तं विशेषणद्वयमुपजीव्य स्वप्नमित्यादि व्याचष्टे। यत इति। नाडीषु प्रविष्टो भवतीति यदुक्तं तदयुक्तं । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत इत्यङ्गीकारादित्याशङ्क्याह । नाडीभिरिति । नाडीष्विति श्रुता सप्तमी । कथं नाडीभिरिति तृतीया व्याख्यायते तत्राह। स हीति । तदेतदिति सुषुप्त्यवस्थोच्यते । तस्यामवस्थायां कर्म्माभावे कथं पुनरुत्थानमित्याशङ्क्याह । देहेति। सुखदुःखानुभवाभावात्पाप्मास्पर्शोऽत्र विवक्षितो न तु कर्म्माभावादित्यर्थः । अविषयत्वं साधयति । अन्यो हीति । सुषुप्ते स्वरूपावस्थस्य कथं प्रच्यवनमित्याशङ्क्याह। स्वरूपेति।

उ॰ रीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्द्ध्वमाक्रमते स
ओमिति वा होद्वामीयते स यावत्क्षिप्येन्मन-
स्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं वि-

भा॰ तदा भवन्ति। तस्मादयं करणानां निरोधात्स्वात्मन्येवाव-
स्थितः स्वप्नं न विजानातीति युक्तं ॥ तत्रैवं सत्यथ यत्र
यस्मिन् काले बलिमानमबलभावं देहस्य रोगादिनिमित्तं
जरादिनिमित्तं वा कृशीभावमेतन्नयनं नीतः अपितो देव-
दत्तो मुमूर्षुर्यदा भवतीत्यर्थः। तमभितः सर्व्वतो वेष्टयित्वा-
ऽऽसीना ज्ञातय आहुर्जानासि मां तव पुत्रं। जानासि मां
पितरं वेत्यादि। स मुमूर्षुर्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो-
ऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रादीन् जानाति। अथ यत्र यदै-
तत्क्रियाविशेषणमित्यस्माच्छरीरादुत्क्रामति। अथ तदैतै-
रेव यथोक्ता रश्मिभिरूर्द्ध्वमाक्रमते यथा कर्म्मजितं लोकं।

व्या॰ अविद्याकामकर्म्मणां बीजमनाद्यज्ञानं तस्य ब्रह्मविद्याख्येनाग्निना
न स्वापे दाहस्तन्निमित्तं सुपुप्तस्य पुनः स्वरूपप्रच्यवनमिति
सम्बन्धस्तदेव व्याचष्टे। जाग्रदिति॥ कीदृक्प्रच्यवनमित्यपेक्षा-
यामाह। बाह्येति॥ एतच्च सति सम्पद्य न विदुरित्यादावु-
दितमित्याह। इत्यवोचामेति॥ तेजसा हीति प्राणस्पर्श्य
यौतो हेतुस्तं हेतुं व्याचष्टे। यदेति॥ तद्यापत्तिकार्य्यमाह।
अत इति॥ कार्य्यकरणसस्पर्शाभावफलं दर्शयति। तस्मादिति॥
नाडीरेवं स्तुत्वा ताभिरूर्द्ध्वगमनं प्रदर्शयितुं मरणकालं प्रपञ्च-
यति॥ तत्रेति॥ तस्यैवार्थमाह। एवं सतीति॥ नाडीनामुक्त-
रीत्या प्राप्तस्वे सतीत्यर्थः। ताभिरूर्द्ध्वगमनप्रदर्शनप्रारम्भार्थो-
ऽथशब्दः। रोगादीत्यादिपदमागन्तुकसर्व्वनिमित्तसंग्रहार्थं

उ॰ दुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषां ॥ ५ ॥

भा॰ प्रेत्य विद्वान्। इतरस्तु विद्वान्प्रदोक्तसाधनसम्पन्नः स ॐ इत्योङ्कारेणात्मानं ध्यायन् यथापूर्व्वं वा च। एवं ऊर्द्धोर्द्धं वा विद्वांश्चेदितरस्तीर्य्यङ्ङित्यभिप्रायः। मीयते प्रमीयते गच्छतीत्यर्थः। स विद्वानुत्क्रमिष्यन्यावत्क्षिपेन्मनो यावता कालेन मनसो चयः स्यात्तावता कालेनादित्यं गच्छति प्राप्नोति चिप्रं गच्छतीत्यर्थो न तु तावतैव कालेनेति विवचितं। किमर्थमादित्यं गच्छतीत्युच्यते। एतद्वै खलु प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं य आदित्यस्तेन द्वारभूतेन ब्रह्मलोकं गच्छति विद्वान्। अतो विदुषां प्रपदनं प्रपद्यन्ते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणेति प्रपदनं। निरोधनं निरोधोऽस्मादादित्यादविदुषां भवतीति निरोधः।

व्या॰ जरादीत्यादिपदं तु नैसर्गिकसर्व्वनिमित्तद्योतनार्थमिति भेद.। एतन्नयनमिति क्रियाविशेषणं। प्रारब्धकर्म्मावसानार्थोऽयशब्द.। एतदिति क्रियाविशेषणमेतदुत्क्रमणं यथा स्यात्तथेत्यर्थः। यथोक्ताभिर्नाडीषु प्रसृताभिरादित्यमण्डलादागताभिरिति यावत्। कर्म्मणा जितं वशीकृतं स्वात्मसम्बन्धितामापादितं लोकमनतिक्रम्य तं प्रेत्य विद्वान् केवलकर्म्मवान् गच्छतीत्यर्थः॥ दहरविद्यावतो गतिं दर्शयति। इतरस्त्विति॥ यथोक्तसाधनं दहरविज्ञानं तेन सम्पन्नो विशिष्ट इत्यर्थः। स ध्यायन्गच्छतीत्युत्तरत्र सम्बन्धः। यथा पूर्व्वं स्वप्नावस्थायामिव मरणावस्थायामपीत्यर्थः। वा हेति निपातद्वयस्यावधारणरूपमर्थं कथयति। एवेति॥ उक्तशब्दार्थमाह। ऊर्द्धमिति॥ वाशब्देन द्योतितं विकल्पं दर्शयति। विद्वांश्चेदिति॥ यदि विद्वान् प्रमीयते तदोर्द्धमेव गच्छति। यदि त्वविद्वान् प्रमीयते तदा तिर्य्यगेव गच्छतीति विभाग॥

z 3

उ॰ तदेष श्लोकः शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥ ६ ॥

भा॰ सौरेण तेजसा देहे एव निरुद्धाः सन्तो मूर्द्धन्या नाड्या नोत्क्रामन्त एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

विष्वङ्ङन्या इति श्लोकादेतस्मिन्यथोक्तेऽर्थे एष श्लोको मन्त्रो भवति । शतञ्चैका चैकोत्तरशतं नाड्यो हृदयस्य मांसपिण्डभूतस्य सम्बन्धिन्यः प्रधानतो भवन्ति । आनन्त्या-द्देहे नाडीनां तासामेका मूर्द्धानमभिनिःसृता विनिर्गता तयोर्द्ध्वमायन् गच्छन्नमृतत्वममृतभावमेति विष्वङ्नानागत-यस्तिर्य्यग्विसर्पिण्य ऊर्द्ध्वगाश्चान्या नाड्यो भवन्ति संसार गमनद्वारभूता न त्वमृतत्वाय किं तर्ह्युत्क्रमणे एवो-त्क्रान्त्यर्थमेव भवन्तीत्यर्थः । द्विरभ्यासः प्रकरणसमा-प्त्यर्थः ॥ ६ ॥

भा॰ विदुषस्त्वमदेहस्यादित्यप्राप्तावत्यन्तश्रैष्ठ्यं दर्शयितुमनन्तरवाक्य-मादत्ते किं स्यादित्यत आह । अत इति ॥ अविदुषामपि तर्हि प्राप्तानामादित्यं ततो निरुद्धानां पुनर्ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याश-ङ्क्याह । सौरेणेति ॥ ५ ॥

देहे निरुद्धानां मूर्द्धन्यया नाड्या नोत्क्रमणमविदुषामित्यत्र लिङ्गं दर्शयति । विष्वङ्ङिति ॥ यथोक्तार्थे नाडीविभागलक्षण-प्रधानान्त इति विशेषणतात्पर्यमाह । आनन्त्यादिति ॥ प्रकरणं नाडीविषयं दहरविद्याविषयं वा ॥ ६ ॥

उ० य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्वि-शोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामान्यस्तमात्मानम-

---

भा० अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युक्तं । तत्र कोऽसौ सम्प्रसादः कथं वा तस्याधिगम । यथा सोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतीरूप सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। येन स्वरूपेणाभिनिष्पद्यते स किंलक्षण आत्मा । सम्प्रसादस्य च देहसम्बन्धीनि रूपाणि ततो यदन्यत्कथं स्वरूपं इत्येतेऽर्था वक्तव्या इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते। आख्यायिका तु विद्याग्रहणसम्प्रदानविधिप्रदर्शनार्था विद्यास्तुत्यर्था च । राजसेवितं पानीयमितिवत् ॥ य आत्माऽपहतपाप्मा

आ० दहरविद्यायामुपास्यस्तुत्यर्थमुक्तमनुवदति । अथेति ॥ विवेकानन्तर्यमथशब्दार्थो व्याख्यात । शरीरात्समुत्थानं तस्मिन्नहंममाभिमानत्याग ॥ स्वरूप विशिनष्टि । एष इति ॥ उक्तिकर्तृत्वमाचार्यस्य दर्शितमेव ॥ प्राणो वा सम्प्रसादो विज्ञानात्मा वेति संशयात्पृच्छति । तत्रेति ॥ प्रकृतं वाक्य सप्तम्यर्थः । तस्य च सम्प्रसादस्य परमात्मविषयं ज्ञानं केनोपायेन भवतीति प्रश्नान्तरमाह । कथं वेति ॥ किन्तस्य परमात्माधिगमेनेत्याशङ्क्याह । यथेति ॥ तथा तस्याधिगम कथमिति सम्बन्ध । अभिनिष्पद्यमानरूपस्यात्मा सविशेषो निर्विशेषो वेति प्रश्नान्तरं करोति । येनेति ॥ आत्मनो हि सच्चिदानन्दैकतानाद्यर्था-

उ॰ नुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥ तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामानितीन्द्रो हैव देवा-

---

भा॰ विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः । यस्योपासनायोपलब्ध्यर्थं हृदयपुण्डरीकमभिहितं। यस्मिन् कामाः समाहिताः सत्या अनृतापिधाना यदुपासनसहभावि ब्रह्मचर्य्यं साधनमुक्तं। उपासनफलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्द्धन्या नाड्या गतिरभिहिता। सोऽन्वेष्टव्यः शास्त्राचार्य्योपदेशैर्ज्ञातव्यः स विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामापादयितव्यः । किमस्यान्वेषणाद्विजिज्ञासनाच्च स्यादित्युच्यते स सर्व्वांश्च लोकानाप्नोति सर्व्वांश्च कामान् यस्तमात्मानं यथोक्तेन प्रकारेण शास्त्राचार्य्योपदेशेनान्विष्य

आ॰ न्तराणि रूपाणि दृश्यमानानि शरीरसम्बन्धप्रयुक्तानि। तथा च ततः शरीरादुपाधेर्यदन्यत्तस्य स्वरूपं सत्यं सर्व्वप्रमाणाऽप्रतिपन्नमस्तीति प्रश्नान्तरमाह । सम्प्रसादस्य चेति । एतेषां प्रश्नानामुत्तरप्रबन्धमवतारयति । य आत्मेति । प्रजापतेरिन्द्रविरोचनयोश्च संवादरूपा याऽऽख्यायिका दृश्यते सा किमर्थेत्याशङ्क्याह । आख्यायिका त्विति । शिष्यस्य विद्याग्रहणे गुरोस्तस्याः सम्प्रदाने च यो विधिः सन्त्रासादिप्रकारस्तत्प्रदर्शनार्थेति यावत् । तथा विद्यायाः महत्त्वं स्तोतव्यं यत्सम्प्रदाने महाभागेऽपि शिष्ये दृश्यते तस्य विधिर्ब्रह्मचर्यादिकान्तरदर्शनार्थश्च । आख्यायिकायास्तात्पर्यान्तरमाह । विरोति ।

उ॰ नामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥ तौ ह द्वात्रिꣳशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यमू-

भा॰ विजानाति स्वसंवेद्यतामापादयति तस्यैतत्सर्वलोककामावाप्तिः । सर्वात्मताफलं भवतीति ह किल प्रजापतिरुवाच । अन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इति चैव नियमविधिरेव नापूर्वविधिः । एवमन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इत्यर्थः । दृष्टार्थत्वादन्वेषणविजिज्ञासनयोः । दृष्टार्थत्वञ्च दर्शयिष्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्यनेनासकृत् । पररूपेण च देहादिधर्मैरवगम्यमानस्यात्मनः स्वरूपाधिगमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलं । इति नियमार्थतैवास्य विधेर्युक्ता न त्वग्निहोत्रादीनामिवापूर्वविधित्वमिह सम्भवति । तद्धोभय इत्याद्याख्यायिकाप्रयोजनमुक्तं ॥ तद्ध किल प्रजापतेर्वचनमुभये देवासुराः । देवाश्चासुराश्च देवासुरा अनु परम्परागतं स्वकर्णगोचरापन्न-

आ॰ प्रजापतिना प्रोक्ता देवैरसुरैश्च प्रार्थिता इन्द्रविरोचनाभ्यां देवासुराधिपतिभ्यामायासेन महता प्रेप्सिता देवराजेन च कथञ्चिल्लब्धा । तस्मान्महार्हैव विद्येति तस्याः स्तुत्यर्थाऽऽख्यायिकेत्यर्थः । महद्भिरुपासितस्य महार्हत्वे दृष्टान्तमाह । राजसेवितमिति । यन्मायोपाधि सविशेषं चैतन्यं तदेव निरुपाधि निर्विशेषमिति । सविशेषनिर्विशेषयोरभेदाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं व्याकर्त्तुमादत्ते । य आत्मेति । तत्र सोऽन्वेष्टव्य इति वाक्ये सम्बन्धार्थमाह । अस्येति । उपासनमपि किमर्थमित्यपेक्षायामाह । उपलब्ध्यर्थमिति । तस्यैतत्फलमिति सम्बन्धः । कथ

उ॰ षतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्तावावास्त-
मिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-

भा॰ मनुबुबुधिरेऽनुबुद्धवन्तः । ते चैतत्प्रजापतिवचो बुद्ध्वा किमकुर्वन्नित्युच्यते । ते होचुरुक्तवन्तोऽन्योन्यं देवाः स्वपरिषद्यसुराश्च । हन्त यद्यनुमतिर्भवतां प्रजापतिनोक्तमात्मानमन्विच्छामोऽन्वेषणं कुर्मो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानित्युक्त्वा इन्द्र एव राजैव स्वयं देवानामितरान्देवांश्च भोगपरिच्छदं च सर्वं स्थापयित्वा शरीरमात्रेणैव प्रजापतिं प्रत्यभिप्रवव्राज प्रगतवान् । तथा विरोचनोऽसुराणां विनयेन गुरवोऽभिगन्तव्या इत्येतद्दर्शयति । त्रैलोक्यराज्याच्च गुरुतरा विद्येति । यतो देवासुरराजौ महार्हभोगार्हौ सन्तौ तौ तथा गुरुमभ्युपगतवन्तौ । तौ ह किलासंविदानावेवान्योन्यं संविदमकुर्वाणौ विद्याफलं प्रत्यन्योन्यमीर्ष्यां

व्या॰ निर्गुणविद्यायाः सर्वलोककामावाप्तिः फलमित्याशङ्क्याह । सर्वात्मतेति । परिच्छेदभ्रमध्वस्त्या पूर्णस्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थः । प्रजापतिवाक्यस्यातीदमात्मविधिस्वरूपमाह । अन्वेष्टव्य इति । एवकारस्यार्थं दर्शयति । नापूर्वविधिरिति । शब्दादेव विचारादौ तदुत्पत्त्यर्थोऽपूर्वविधिरग्निहोत्रादिविधिवदसम्भवतीत्यर्थः । कथमिह नियमविधिरपि स्यादत आह विधिवदित्याशङ्क्याह । एवमिति । मिथ्याज्ञानसंस्कारप्राबल्यादनात्माभिनिवेशस्य प्राप्ते सति शास्त्राचार्याभ्यामात्मान्वेषणमेव कार्यमिति नियम इत्यर्थः । अतश्च नियमविधिरेव नापूर्वविधि

उ॰ कामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्

भा॰ दर्शयन्तौ समित्पाणी समिद्भारहस्तौ प्रजापतिसकाशमाजग्मतुरागतवन्तौ । तौ ह गत्वा द्वात्रिंशत वर्षाणि शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्य्यमूषतुरुषितवन्तौ । अभिप्रायज्ञः प्रजापतिस्तावुवाच किमिच्छन्तौ प्रयोजनमभिप्रेत्येच्छन्ताववास्तमुषितवन्तौ युवामितीत्युक्तौ तौ होचतुः । य आत्मेत्यादि भगवतो वचो वेदयन्ते शिष्टा अतस्तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्वेति । यद्यपि प्राक्प्रजापतेः समीपागमनादन्योन्यमीर्षायुक्तावभूतां तथापि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौरवात्यक्तरागद्वेषमोहेर्षादि-

आ॰ रित्याह । दृष्टार्थत्वादिति ॥ अन्वेषणविजिज्ञासनाभ्यां साधनमुक्तं । तस्य च विद्याद्वाराऽविद्यानिवृत्तिर्दृष्टमेव फलमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुत्वावगमात्तथा च तत्र नापूर्व्वविधेरवकाशोऽस्तीत्यर्थं ॥ तयोर्दृष्टफलवत्त्वे वाक्यशेषमनुकूलयति । दृष्टार्थत्वञ्चेति ॥ कथमसत्त्वयत्नेन पश्यामीति वर्त्तमानोपदेशेनान्वेषणादेर्दृष्टफलतेत्याशङ्क्य देहातिरिक्तात्मवादिना वाक्योत्थज्ञानादनुमानाच्च मनुष्यत्वादिभ्रमनिवृत्तिप्रसिद्धेर्नैवमित्यभिप्रेत्याह । पररूपेणेति ॥ अन्वेषणादेर्दृष्टफलत्वे फलितमाह । इति नियमार्थतेति ॥ अपूर्व्वविधित्व तद्विषयत्वमिति यावत् । इष्टे त्वन्वेषणादेरुक्तिरग्निहोत्रादिवदन्वेषणादेरत्यन्ताप्राप्त्यभावस्योक्तत्वादित्यर्थं ॥ इदानीमाख्यायिका व्याख्यातुमाख्यायिका तु विद्याप्रदानसम्प्रदानविधिं प्रदर्शनार्थेत्यादिनोक्तं स्मारयति । तद्धेति ॥ अवतारिताख्यायिकाक्षराणि व्याचष्टे । तद्धेत्यादिना ॥ किमितीन्द्रविरोचनौ विद्यार्थिनावपि परिकर परिज्ञाता यतो

उ॰ यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो वचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्तमिति ॥ ३ ॥ तौ ह

भा॰ दोषावेव भूत्वोषतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ । तेनेदं प्रख्यापितमात्मविद्यागौरवं तावेवं तपस्विनौ शुद्धावकल्मषौ योग्यावुपलक्ष्य प्रजापतिरुवाचाह । य एषोऽक्षिणि पुरुषो निवृत्तचक्षुर्भिर्मृदितकषायैर्दृश्यते योगिभिर्द्रष्टा । एष आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो यमवोचं पुराऽहं यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिरेतदमृतं भूमाख्यं । अत एवाभयमत एव ब्रह्म वृद्धतममित्यर्थैतत्प्रजापतिनोक्तं । अक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा छायारूपं पुरुषं जगृहतुः गृहीत्वा च दृढीकरणाय प्रजापतिं पृष्टवन्तौ । अथ

आ॰ इमावेव प्रजापतिं प्रगतवन्तौ तत्राह । विनयेनेति । तयोरात्मरूपगतिवशादेव दर्शितमर्थान्तरं कथयति । नैतोक्येति । विद्येति दर्शयसीति पूर्व्वेण सम्बन्धः । तस्या गुरुतरत्वे हेतुमाह । यत इति । तमिदं मैत्री तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास इति वक्तव्येऽप्यवास्तमिति प्रजापतिवचोऽनुकार्यमात्रमिति मन्तव्यं । अथ इन्द्रविरोचनयोर्मिथो वैरिणोः कथमेकत्रावस्थानं चिरमासीदित्याशङ्क्याह । यद्यपीति । देवासुरराजयोः स्वभावतो वैरिणोरपि विद्यार्थित्वेन चिरमेकत्र ब्रह्मचर्यवासेन सूचितमर्थं दर्शयति । तेनेति । शुद्धकल्मषौ प्रक्षालितदोषाविति यावत् । पुरुषो दृश्येति सम्बन्धः । अस्मदादिभिस्तत्र कथं दृष्टो नास्तीत्याशङ्क्याह । निवृत्तेति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्ये हेतुमाह । मृदितेति । योगिभिः समाधिनिष्ठैस्तत्त्वदर्शिभिरिति यावत् । य आत्मेत्यादिवाक्येनात्मैकवाक्यतां दर्शयति । एष इति । भूमविद्यया वाक्यैकवाक्यत्वं सूचयति । भूमाख्यमिति । इति

उ॰ प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ

भा॰ योऽयं हे भगवोऽप्सु परिख्यायते परि समन्ताज्ज्ञायते। यश्चायमादर्शे आत्मनः प्रतिबिम्बाकारः परिख्यायते। खड्गादौ च कतम एष एषां भगवद्भिरुक्तः किंवैक एव सर्व्वेष्विति॥ एवं पृष्टः प्रजापतिरुवाच। एष उ एव यश्चक्षुषि द्रष्टा मयोक्त इति। एतस्मिन्नपि ह्येतेषु सर्व्वेषु मध्येषु परिख्यायत इति होवाच॥ ननु कथं युक्तं शिष्ययोर्विपरीतग्रहणमनुज्ञातुं प्रजापतेर्विगतदोषस्याचार्य्यस्य सतः। सत्यमेवं नानुज्ञातं। तथाप्यात्मन्यध्यारोपितपाण्डित्यमहत्त्वबोद्धारौ हीन्द्रविरोचनौ तथैव च प्रथितौ लोके। तौ यदि प्रजापतिना मूढौ युवां विपरीतग्राहिणा-

---

आ॰ शब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः। उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति। अथ योऽयमिति। प्रश्नार्थोऽथशब्दः। इतिशब्दः समाप्त्यर्थः। यश्चक्षुरुपलक्षितो द्रष्टा एष एव मयोक्तोऽपहतपाप्मत्वादिधर्म्मवानात्मा युवाभ्यां पुनरन्यथा गृहीतमिति निपातेन सूचयन्नुक्तवान्प्रजापतिरित्याह। एवमिति। प्रजापतिश्चेदेवमुक्तवान् कथं तर्हि तयोर्वैमुख्यं न निवृत्तमित्याशङ्क्याह। एतदिति। यथोक्तवचोऽमृतं वस्त्विति यावत्। यत्प्रजापतिना भगवति निर्दिष्टं तत्प्रकटीकर्त्तुं चोदयति। नन्विति। शिष्टशिष्यगतं विपरीतग्रहणमाचार्य्येणानुज्ञातुमयुक्तमित्यङ्गीकृत्य प्रजापतेरभिप्रायमाह। सत्यमेवमिति। कथं तर्हि तयोर्विपरीतग्रहणमननेतथमित्याशङ्क्याह। गृह्णीतामिति। तावद्विपरीतमिति शेषः। चकारेण क्रियापदमनुकृष्यते। [illegible]

उ॰ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वेतेषु परिख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥ ७ ॥

भा॰ विद्युक्तौ स्यातां ततस्तयोश्चित्तदुःखं स्यात्तज्जनिताच्च चित्तावसादात्पुनः प्रश्नश्रवणग्रहणावधारणं प्रत्युत्साहविघातः स्यादतो रक्षणीयौ शिष्याविति मन्यते प्रजापतिः। गृहीतं तावत्तदुदशरावदृष्टान्तेनापनेष्यामीति च। ननु न युक्तमेष उ एवेत्यनृतं वक्तुं। न चानृतमुक्तं। कथमात्मनोऽक्षिपुरुषो मनसि सन्निहिततरः शिष्यगृहीताच्छायात्मनः सर्व्वेषामाभ्यन्तरः सर्व्वान्तर इति श्रुतेः। तमेवावोचदेष उ एवेत्यतो नानृतमुक्तं प्रजापतिना। तथा च तयोर्विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं आह ॥ ७ ॥

टी॰ न्यायेन सर्व्वथा मृषावादित्वं स्यादिति प्राप्ते। नन्विति। प्राजापत्यमभिप्रायमेव प्रकटयन्प्रतिप्रसङ्गं परिहर्त्तुं तदीयमनृतवादित्वं दूषयति। न चेति। तदेवाकाङ्क्षापूर्व्वकं स्फुटयति। कथमित्यादिना। शिष्याभ्यां गृहीतो योऽयमात्मा तत सकाशादात्मनोऽन्येनैव प्रजापतिनोक्तो योऽक्ष्यन्तरुपलक्षितो द्रष्टा स मनसि प्रजापतेः सन्निहिततरोऽतः स एव च तेनोक्त इत्यर्थः। कुतश्च द्रष्टा प्रजापतेर्मनसि सन्निहिततर इत्याह। सर्व्वेषामिति। प्रजापतेर्मनसि द्रष्टुः सन्निहितत्वेऽपि कथं तस्य न मृषावादित्वमत आह। तमेवेति। इतश्च प्रजापतेर्न मृषावादित्वमित्याह। तथा चेति ॥ ७ ॥

उ॰ उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतु सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव

भा॰ उदशरावे उदकपूर्णे शरावादावात्मानमवेक्ष्यानन्तरं यत्तत्राऽऽत्मानं पश्यन्तौ न विजानीथस्तन्मे मम प्रब्रूतमाचक्षीयाथामित्युक्तौ तौ ह तथैवोदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते ऽवेक्षणञ्चक्रतुस्तथा कृतवन्तौ। तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ननु तन्मे प्रब्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरावेऽवेक्षणं कृत्वा प्रजापतये न निवेदितमिदमावाभ्यां न विदितमित्यनिवेदिते चाज्ञाने तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति। तत्र कोऽभिप्राय इति। उच्यते। नैव तयोरिदमावयोरविदितमित्याशङ्का माभूच्छायात्मन्यात्मप्रत्ययो निश्चित एवासीत्। येन वक्ष्यति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुरिति। न ह्यनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रशान्तहृदयत्वमुपपद्यते। तेन नोचतुरिदमावाभ्यामविदित-

---

आ॰ आत्मानमुदशरावेऽवेक्ष्यन्तं तत्रात्मानं पश्यन्तौ तावनन्तरं यदात्मनो न विजानीथो युवां तन्मे प्रब्रूतमिति सम्बन्धः। प्रजापतिवचनमुपक्रमानुकूलं न भवतीति शङ्कते। नन्विति। उपक्रममतिक्रम्य मृषावाद्य प्रजापतेरभिप्रायमाह। उच्यत इति। तत्र प्रथममिन्द्रविरोचनाभ्यामिदमविदितमिति प्रजापति प्रत्यवभासे कारणमाह। नैवेति। छायात्मनि वायादौ तद्वति शरीरे चेन्द्रविरोचनयोर्दात्ममभाकधीरिय निश्चिता दृष्टि-

उ॰ आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षां-

---

भा॰ चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥ २ ॥ मिति । विपरीतग्राहिणौ च शिष्यावनुपेक्षणीयाविति स्वयमेव पप्रच्छ किं पश्यथ इति । विपरीतनिश्चयापनयाय च वक्ष्यति साध्वलङ्कृतावित्येवमादि । तौ होचतुः । यथैवावां हे भगवो लोमनखादिमन्तौ स्वः । एवमेवेद लोमनखादिसहितमावयोः प्रतिरूपमुदशरावे पश्याव इति । तौ ह पुन' प्रजापतिरुवाच । छायात्मनिश्चयापनयाय साध्वलङ्कृतौ यथा स्वगृहे सुवसनौ महार्हवस्त्रपरिधानौ परिष्कृतौ छिन्नलोमनखौ च भूत्वोदशरावे पुनरीक्षेथाथामितीह च नादिदेश यदज्ञातं तन्मे प्रब्रूतमिति । कथं पुनरनेन साध्वलङ्कारादि कृत्वोदशरावावेक्षणेन तयोश्छायात्मग्रहोऽपनीतः स्यात् । साध्वलङ्कारसुवसनादीनामागन्तुकानां छायाकरत्वमुदशरावे यथा

व्या॰ त्यर्थः । तयोस्तत्रात्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वे गमकमाह । येनेति । प्रव्रजनेऽपि शान्तहृदययोस्तयोः सत्यप्रत्ययस्य कथं निश्चितत्वमित्याशङ्क्याह । न हीति । तेन विपरीतग्राहित्वेनेति यावत् । उक्तमगृहीत्वा विपरीतं गृहीतवन्तौ तर्हि प्रजापतिनोपेक्षणीयौ कुबुद्धित्वादित्याशङ्क्य प्राजापत्यमभिप्रायमाह । विपरीतग्राहिणौ चेति । कथमिदं प्रजापतेरभिमतमित्यधिगतमत आह । विपरीतेति । प्राजापत्ये प्रश्ने देवासुरराजयोर्विपरीतग्रहणम-

उ० अन्वाते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥२॥ तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्व-

---

भा० शरीरसमानस्थानामेवमेवं शरीरस्यापि छायाकरत्वं पूर्वं बभूवेति गम्यते। शरीरैकदेशानाञ्च लोमनखादीनां नित्यत्वेनाभिप्रेतानामखण्डितानां छायाकरत्वं पूर्वमासीत्। छिन्नेषु च नैव लोमनखछाया दृश्यतेऽतो लोमनखादिवच्छरीरस्यागमापायित्वं सिद्धमिति। उदशरावादौ दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देहस्यानात्मत्वं सिद्धं। उदशरावादौ छायाकरत्वाद्देहसम्बद्धालङ्कारादिवत्। न केवलमेतावदेतेन यावत्किञ्चिदात्मीयत्वाभिमतं सुखदुःखरागद्वेषमोहादि च। कादाचित्कत्वान्नखलोमादिवदनात्मेति प्रत्येतव्यं। एवमशेषमिथ्याग्रहापनयनिमित्ते साध्वलङ्कारादिदृष्टान्ते प्रजापतिनोक्ते श्रुत्वा तथा कृतवतोरपि छायात्मविपरीतग्रहो नापजगाम यस्मा-

---

घा० नुवदति। तौ हेति। तदपनयनप्रकारं सूचयति। तौ च पुनरिति। छायायां तद्वतो च देहे तयोरात्मनिश्चयो यस्तस्य निरासायेति यावत्। इह चेति पर्यायोक्तिः। नादिदेश तयोरात्माभावादित्यर्थः। उक्तोदाहरणेन छायायां देहे चेन्द्रविरोचनयोरात्मप्रत्ययो नापनीतो भवतीति प्रदर्शने। कथमिति। छायायास्तदात्मकस्य चागन्तुकत्वादनात्मत्वमत्र विवक्षितमित्युत्तरमाह। साध्वलङ्कारेति। पूर्वमुदकादिसम्बन्धावस्थायामिति यावत्। व्यभिचारित्वाच्च छायातद्वतोरनात्मत्वमित्याह। शरीरैकदेशानामिति। उपपत्तिभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति। उदशरावा-

उ० लङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृताविति एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच

भा० तस्मात्स्वदोषेणैव केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानाविन्द्रविरोचनावभूतामिति गम्यते। तौ पूर्ववदेव दृढनिश्चयौ पप्रच्छ किं पश्यथ इति। तौ तथैव प्रतिपन्नौ यथैवेदमिति पूर्ववद्यथा साध्वलङ्कारादिविशिष्टावावां स्व एवमेवेमौ छायात्मानाविति सुतरां विपरीतनिश्चयौ बभूवतुः। यस्मात्मनो लक्षणं च आत्माऽपहतपाप्मेत्युक्त्वा पुनस्तद्विशेषणान्विष्यमाणयोर्य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति साक्षादात्मनि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहापनयायोदशरावे साध्वलङ्कारदृष्टान्तोऽप्यभिहितमात्मस्वरूपबोधाद्विपरीतग्रहो नापगतः। अतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानसामर्थ्याविति मत्वा यथाभिप्रेतमेवात्मानं मनसि निधाय एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति

आ० ताविति। न केवलं छायात्मनोरेवात्मत्वं किन्त्वलङ्कारादीनां तद्धर्माणामात्मीयत्वं प्रत्युतमिति प्रत्यगात्मादर्शदर्शित। न केवलमिति। आत्मत्वाभिमतमलङ्कारादीनि शेषः। गौणादावात्मीयत्वाभिमतमित्यध्याहार्यं। एतेनेति दर्शितमेव चेमं दर्शयति। छायाबिम्बत्वादिति। आत्मेत्यनात्मन्यनात्मीयत्वोपन्यासार्थं। तर्हि तयोर्यथोक्तदीक्षा विपरीतग्रहस्यापगतत्वात्किमुत्तरेण प्रजापतिवाक्येनेत्याशङ्क्याह। अर्थमिति। सचिवैरस्य व्याख्यानं पूर्ववदिति। यथैवेदमिति प्रतीकग्रहणं तद्व्याचष्टे। यथेति। छाया वा इमौ-

उ॰ अनुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतो यत एतदुप-
निषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभवि-
ष्यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुरान्

भा॰ प्रजापति । पूर्ववत् । न तु तदभिप्रेतमात्मान । य आत्मेत्याद्यात्मलक्षणश्रवणेनाक्षिपुरुषश्रुत्या चोदशरावाद्युपपत्त्या च मह्यतौ तावत् मद्वचन सर्व्वं पुन पुन स्मरत प्रतिबन्धक्षयाच्च स्वयमेवात्मविषये विवेको भविष्यतीति मन्वान पुनर्ब्रह्मचर्य्यादेशे च तयोश्चित्तदु खोत्पत्तिं परिजिहीर्षन् कृतार्थबुद्धितया गच्छन्तावप्युपेक्षितवान्प्रजापति । तौ चेन्द्रविरोचनौ शान्तहृदयौ तुष्टहृदयौ कृतार्थबुद्धीव प्रवव्रजतुरित्यर्थ । ननु शम एव शमश्चेत्तयोर्जातो विपरीतग्रहो विगतोऽभविष्यत् प्रवव्रजतुर्गतवन्तौ एव तयोर्गतयोरिन्द्रविरोचनयो राज्ञो-भोगासक्तयोर्यथोक्तविस्मरण स्यादित्याशङ्कामत्यय प्रत्यक्ष-वचनेन तयोश्चित्तदु खं परिजिहीर्षुस्तौ दूर गच्छन्ताव-

---

आ॰ उदशराव इत्यत्र पश्यथेति सम्बन्ध । अक्षिवाक्यादुदशरावयोश्च त्वाध्वनद्वाक्यवाक्यात्र छायातद्वेतोरन्यतरस्यैवात्मत्वमभ्यासा-दिति भ्रमातिशय एतदिभिप्रेत । प्रजापतिश्चाप्यनुपश्याम दति । यस्येत्यादिना । वाक्यार्थमनतिदिशति । पूर्ववदिति । एवमुक्ते न तयोरभिप्रेतमेवात्मान छायाख्य देहाख्य च प्रजापतिरनुमोदितवानित्याशङ्काह । नत्विति । तौ च शान्त-हृदयावित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । आत्मेत्यादीति । संस्मृता-तावद्भवतामिति शेष । संस्मृतयोरपि तयोरात्मविषये कथ विवेको भविष्यतीत्याशङ्काह । मद्वचनमिति । उपेक्षितवानाह

उ॰ जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह महय्य आत्मा परिचर्य्य आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चामु-

---

भा॰ वीच्य च आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिवचनवदेतद्यनयोः श्रवणगोचरत्वमेष्यतीति मत्वोवाच प्रजापतिमनुपलभ्य यथोक्तलक्षणमात्मानमननुविद्य स्वात्मप्रत्यक्षत्वाकृत्वा विपरीतनिश्चयौ च भूत्वेन्द्रविरोचनावेतौ प्रव्रजतो गच्छेयातां। अतो यतरे देवा वाऽसुरा वा किं विशेषितेनैतदुपनिषद आभ्यां या गृहीताऽऽत्मविद्या सेयमुपनिषद्येषां देवानामसुराणां वा त एतदुपनिषद एव विज्ञाना एतन्निश्चया भविष्यन्तीत्यर्थः । ते किं पराभविष्यन्ति श्रेयोमार्गात्पराभूता वहिर्भूता विनष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः । स्वगृहं गच्छतोः सुरासुरराजयोर्योऽसुरराजः स ह शान्तहृदय एव सन् विरोचनोऽसुराञ्जगाम । गत्वा च तेभ्योऽसुरेभ्यः शरीरात्मबुद्धिर्योपनिषत्तामेतामुपनिषदं प्रो-

---

व्या॰ वाचान्तरमाह। पुनरिति ॥ किमिति शान्तहृदयत्व तुष्टहृदयत्वेन व्याख्यायते हृदयगत भ्रम एव किं न विवक्ष्यते तत्राह। नत्विति ॥ यदि प्रजापतिस्तावुपेक्षितवान् किमिति तर्हि तौ छान्दोग्ये त्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याह । तावेति ॥ प्रजापतिरुवाचेति सम्बन्ध । तर्हि किमिति तावाह्नय नोक्तवानित्याशङ्क्याह । प्रत्यक्षयथभेनेति ॥ कार्त्स्न्येन सम्बन्धार्थमुक्तमेव पुनरनुवदति । य आत्मेति । किमसावुधिवानित्यपेक्षायामाह । अनुपलभ्येति ॥ यथोक्त . . . श्रुत्वापि गच्छतोरिन्द्रविरोचनयोर्विरोचनगत . . . विशेषमाह । स्वगृहमिति ॥ पिना-

उ० न्वेति ॥ ४ ॥ तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो बतेत्यसुराणाᳩ ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति सᳩस्कुर्वन्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥ ८ ॥

भा० वाचोक्तवान्। देहमात्रमेवात्मा पित्रोक्त इति। तस्मादात्मैव देह इह लोके महय्यः पूजनीयस्तथा परिचर्य्यः परिचरणीयस्तथात्मानमेवेह लोके देहं महयन् परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चामुञ्च। इहलोकपरलोकयोरेव सर्व्वे लोकाः कामाश्चान्तर्भवन्तीति राज्ञोऽभिप्रायः ॥ तस्मात्तत्सम्प्रदायोऽद्याप्यनुवर्त्तत इतीह लोक अददानं दानमकुर्व्वाणमविभागशील। अश्रद्दधानं सत्कार्य्येषु श्रद्धारहितं यथाशक्ति। अयजमानमयजनस्वभावमाहुः। आसुरोऽसुरः खल्वयं यत एवं स्वभावो बतेति खिद्यमाना आहुः शिष्टाः। असुराणां हि यस्मादश्रद्धानतादिलक्षणैषोपनिषत्। तयोपनिषदा संस्कृता सन्तः प्रेतस्य शरीरं कुणपं भिक्षया गन्धमाल्यान्नादिलक्षणया

व्या० तथोक्तवेऽपि किमस्माभिरत्र कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह। तस्मादिति॥ तथा पूजनीयत्ववदिति यावत्॥ तथापि प्रार्थितसर्व्वलोककामावाप्तिरसिद्धेत्याशङ्क्याह। इहलोकेति। विरोचनसम्प्रदायस्यानवच्छिन्नत्वं दर्शयति। तस्मादिति॥ देहात्मवादस्याद्यत्वादिति यावत्। तत्सम्प्रदायस्यैषा विरोचनप्रवर्त्तितामसुराणां सम्प्रदायो देहात्मत्वोपदेशः। किमित्यात्मत्वादिर

उ० अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः

भा० वसनेन वस्त्रादिप्रकारेणालङ्करादिकरणेन ध्वजपताकादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्त्येतेन कुणपं संस्कारेणामुं प्रेत्य प्रतिपत्तव्यं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ८ ॥

अथ ह किलेन्द्रोऽप्राप्यैव देवान्। दैव्याक्रौर्यादिसम्पदा युक्तत्वाद्गुरोर्वचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्नेतद्वक्ष्यमाणं भयं छात्मग्रहणनिमित्तं ददर्श दृष्टवान्। उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्थो न्याय उक्तस्तदेकदेशो मघवतः प्रत्यभाद्बुद्धौ। येन छायात्मग्रहणे दोषं ददर्श। कथं। यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्व-

व्या० पितमासरमाऽऽहरित्यपिच्छायामाह। असुराणां हीति। प्रकृतोपनिषत्कार्यं कथयति। तथेति। ८॥

एवं विरोचनगतं विशेषं दर्शयित्वा देवराजगामिनं विशेषमाह। अथेत्यादिना। द्वयोस्तुल्यत्वेऽपि प्राजापत्यवाक्यश्रवणे देवराजस्यैव कथं पथि तदनुसन्धानमभूदित्याशङ्क्याह। दैवेति। स्मरणक्रममाह। स्मरन्नेवेति। प्रजापतिवचनं स्मरतोऽपि कथमिन्द्रस्य छायात्मग्रहणे दोषदर्शनमित्याशङ्क्याह। उदशरावेति। यदर्थो देहादेरनात्मत्वज्ञापनार्थेति यावत्। कादाचित्कत्वव्यभिचारित्वादिर्न्यायः। तदेकदेशो व्यभिचारिणो नात्मत्वं। न्यायैकदेशदृष्टिफलमाचष्टे। येनेति। दोषदर्शनमेवाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति। कथमित्यादिना। उदाहृते भाष्ये

उ० परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरु-

---

भा० लङ्कृते छायात्मापि साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने च सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः । यथा नखरोमादिदेहावयवापगमे छायात्मापि परिष्कृतो भवति । नखरोमादिरहितो भवति । एवमेवाय छायात्माप्यस्मिञ्छरीरे नखलोमादिभिर्देहावयवत्वस्य तुल्यत्वादन्धे चक्षुषोऽपगमेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः किलैकनेत्रस्रस्यान्धत्वेन गतत्वाच्चक्षुर्नासिका वा यस्य सदा स्रवति स स्रामः । परिवृक्णश्छिन्नहस्तश्छिन्नपादो वा । स्रामे परिवृक्णे देहे छायात्मापि तथा भवति । तथाऽस्य देहस्य नाशमन्वेष नश्यति । अतो नाहमत्रास्मिञ्छायात्मदर्शने देहात्मदर्शने वा भोग्यं फल पश्यामीति । एव दोषं देहे छाया-

---

व्या० विवक्षितमर्थं कथयति । यथेति ॥ परिष्कृतो भवतीत्येतद्व्याचष्टे । नखेति ॥ एवमेव देहस्य नखाद्यपगमे छायात्मनोऽपि तदपगमवदित्यर्थः । शरीरेऽस्मिन्नन्धे सति छायात्माप्यन्धो भवतीति सम्बन्धः । किमिति देहस्यान्धे छायात्मनस्तदित्थमित्याशङ्क्याह । नखरोमादिभिरिति । तैः सह चक्षुरादीनां तुल्यत्वाद्देहावयवत्वस्य देहे नखाद्यभावे छायायामपि तदभावाभ्युपगमाद्देहे चक्षुराद्यभावेऽपि छायाया तदभावो युक्त इत्यर्थः ॥ स्रामशब्दस्यापुनरुक्तमर्थं कथयति । स्राम किलेति ॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । स्राम इति ॥ पारतन्त्र्यादनात्मत्वं छायाया दर्शयित्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह । तथेति ॥ विनाशि-

उ॰ वाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्द्धं विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कृते

भा॰ त्मदर्शने चाध्रुवत्व समित्पाणिर्ब्रह्मचर्यं वस्तुं पुनरेयाय । तं ह प्रजापतिरुवाच । मघवन् यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः प्रगतवानसि विरोचनेन सार्द्धं किमिच्छन् पुनरागम इति । विजानन्नपि पुनः पप्रच्छ इन्द्राभिप्रायाभिव्यक्तये । यदेत्य तेन सोपसीदेति यद्वत्तया च स्वाभिप्रायं प्रकटमकरोत् । यथैव खल्वयमित्यादेवमेवेति चाभ्यमोदत्प्रजापतिः । ननु तुल्येऽक्षिपुरुषश्रवणे देहच्छायामिन्द्रोऽग्रहीदात्मेति देहमेव तु विरोचनस्तत्किंनिमित्तं तत्र मन्यते । यथेन्द्रस्योदशरावादिप्रजापतिवचनं स्मरतो देवानप्राप्तस्यैवाचार्योक्तबुद्ध्या छायात्मग्रहणं तत्र दोषप्रदर्शनञ्चाभूत् न तथा विरोचनस्य किन्तर्हि

आ॰ स्वादियुक्तिदर्शनफलमुपसंहरति । अत इति । दोषं दृष्ट्वा यथोक्तरीत्या किं कृतवानित्यपेक्षायामाह । इत्येवमिति । सर्वज्ञो हि प्रजापतिरिन्द्राभिप्रायं जानन्नेव किमर्थं प्राप्तवत्पृच्छतीत्याशङ्क्याह । विजानन्नपीति । आचार्यस्य जानतोऽपि शिष्यं प्रत्यभिप्रायं विशेषेण ज्ञातुं प्रश्नोपपत्तौ दृष्टान्तमाह । यदेत्येति । तथाच प्रजापतिप्रश्नानुरोधेनेति यावत् । इन्द्रविषयः प्रश्नः । शिष्ययोः श्रवणसाम्येऽपि प्रतिपत्तिवैषम्ये निमित्तं पृच्छति । नन्विति । आचार्यमतोपन्यासद्वारा परिहरति । यथेति । तत्र प्रतिपत्तिविशेषे दृष्टान्तेन निमित्तविशेषं दर्शयति । यथेति । आचार्योक्तबुद्ध्या तात्पर्येण प्रजापतिना

उ० साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं

भा० देह एव त्वात्मदर्शनं। नापि तत्र दोषदर्शनं बभूव। तद्देव विद्याग्रहणसामर्थ्ये प्रतिबन्धदोषादल्पत्वबहुत्वापेक्षमिन्द्रविरोचनयोश्छायात्मदेहयोर्ग्रहणं। इन्द्रोऽल्पदोषत्वाद्दृश्यत इति श्रुत्यर्थमेव श्रद्दधानतया जग्राहेतरश्छायात्मनिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थं लक्षणया जग्राह प्रजापतिनोक्तोऽयमिति दोषभूयस्त्वात्। यथा किल नीलानीलयोरादर्शे दृश्यमानयोर्वाससोर्यन्नीलं तन्महार्हमिति छायानिमित्तं वास एवोच्यते न छाया तद्वद्विरो-

आ० छायात्मैवोक्त इति भ्रान्त्येत्यर्थः। विरोचनस्येन्द्रवच्छायात्मग्रहणमाचार्योक्तबुद्ध्या माभूदित्याह। न तथेति। कथं तर्हि तस्यात्मदर्शनमित्याशङ्क्याह। देह एवेति। आचार्येणात्मा देह एवोक्त इति बुद्ध्या तत्रैव विरोचनस्यात्मत्वज्ञानमासीदित्यर्थः। इन्द्रस्य छायात्मग्रहणे देवानप्राप्तस्यैव मार्गमध्ये दोषदर्शनवद्विरोचनस्यासुरानप्राप्तस्याध्वनि देहात्मदर्शने दोषप्रदर्शनञ्च न प्रवृत्तमित्याह। नापीति। दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह। तद्देवेति। विद्याग्रहणौपयिकस्य सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धभूतो यो रागादिदोषस्तदल्पत्वापेक्षमिन्द्रस्य छायायामात्मग्रहणमित्युक्तं व्यक्तीकरोति। इन्द्र इति। यथोक्तदोषभूयस्त्वापेक्षं गृह्णतो विरोचनस्याभिप्रायं दृष्टान्तेन दर्शयति। यथेत्यादिना। उक्तमर्थं बृहदारण्यकश्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति। स्वचित्तेति। देवान्मनुष्यानसुरांश्च प्रजापतिना दकारोपदेशसाधारण्येन कृतं तेषां तदीयश्रवणे तुल्येऽपि तदर्थ-

उ० पश्यामीति ॥२॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचै-
तन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि
द्वात्रिꣳशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिꣳशतं
वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ ९ ॥

भा० चनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव हि शब्दार्थाव-
धारणं तुल्येऽपि श्रवणे ख्यापितं । दाम्यत दत्त दयध्व-
मिति दकारमात्रश्रवणाच्छ्रुत्यन्तरे निमित्तान्यपि तदनु-
गुणान्येव सहकारीणि भवन्ति । एवमेवैष मघवन् सम्यक्
त्वयावगतं न छायात्मेत्युवाच प्रजापतिर्यो मयोक्त आत्मा
प्रकृत एतमेवमात्मानन्तु ते भूयः पूर्वं व्याख्यातमप्यनु-
व्याख्यास्यामि । यस्मात्स्वव्याख्यातं दोषरहितानामवधा-
रणविषयप्राप्तमपि नाग्रहीतमतः केनचिद्दोषेण प्रति-

व्या० विशेषावधारणं स्वचित्तगुणदोषवशादेव बृहदारण्यके ख्यापितं
तथेहापीत्यर्थः । तत्र वा कथं तुल्येऽपि श्रवणेऽर्थविशेषबुद्धिरित्य-
त्राह । दाम्यतेति । यदान्ता हि वयं स्वभावतस्तेन दाम्यतेत्यस्मान्प्रति
पितोक्तवानिति देवानां मतिरासीत् । स्वभावतो लुब्धा
वयं तेन दत्तेत्यस्मान्प्रत्युक्तवानितीति मनुष्याणां बुद्धिरासीत् ।
क्रूरा हि वयं स्वभावतस्तेन दयध्वमित्यस्मान्प्रजापतिः सूचित-
वानित्यसुराणां प्रतिपत्तिर्बभूव । तदेवं दकारमात्रश्रवणाद्द्वात्म-
चित्तानुरोधेन विविधा तेषां मनीषा प्रवृत्ता तथेन्द्रविरो-
चनयोरपि भविष्यतीत्यर्थः । यथेन्द्रविरोचनयोर्बुद्धिदर्शना-
विशेषाद्दर्शनप्रतिपत्त्योर्विशेषः स्यादिति चेत्तत्राह । निमि-
त्तान्यपीति । बुद्धिदर्शनान्यपि स्वचित्तगुणदोषानुपलब्ध्वा-
पेक्षाण्यतस्तयोः कदेव प्रतिपत्तिवैषम्यमविरुद्धमित्यर्थः । इन्द्रा-
भिप्रायं बुध्वा प्रजापतिरनुमोदितवानित्याह तथाभ्यनुमोदि

उ॰ य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदꣳ शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो न वैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥ न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि

भा॰ बहुब्रह्मचर्यसामर्थ्यस्वमतस्तत्क्षपणीय वशापराणि द्वात्रिंशत वर्षाणीत्युक्त्वा तथोपितवते क्षपितदोषाय तस्मै होवाच॥८॥

य आत्माऽपहतपाप्मादिलक्षणो य एषोऽक्षिणीत्यादिना व्याख्यात एष स.। कोऽसौ। य स्वप्ने महिमान स्त्र्यादिभि पूज्यमानश्चरत्यनेकविधान् स्वप्नभोगाननुभवतीत्यर्थ । एष आत्मेति होवाचेत्यादि समान। सद्देवमुक्त इन्द्र शान्तहृदय. प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान् पूर्ववदस्मिन्नप्यात्मनि भयं ददर्श। कथ तदिद शरीरं यद्यप्यन्ध भवति स्वप्नात्मा योऽनन्धः स भवति। यदि

उ॰ पश्यामीति ॥२॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचै-
तन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि
द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशतं
वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ ६ ॥

भा॰ घनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव विज्ञानस्याव-
धारणं तुल्येऽपि श्रवणे स्थापितं । दाम्यत दत्त दयध्व-
मिति दकारमात्रश्रवणाच्छ्रुत्यन्तरे निमित्तान्यपि तदनु-
गुणान्येव सहकारीणि भवन्ति । एवमेवैष मघवन् सम्यक्
त्वयावगतं न छायात्मेत्युवाच प्रजापतिर्यो मयोक्त आत्मा
प्रकृत एतमेवात्मानमनु ते भूयः पूर्वं व्याख्यातमप्यनु-
व्याख्यास्यामि । यस्मात्त्वग्राह्यात्मं दोषरहितमात्मावधा-
रणविषयप्राप्तमपि नाप्यवीतमतः केनचिद्दोषेण प्रति-

उ॰ य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदꣳ शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो न वैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥ नं वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि

भा॰ वक्तृग्रहणसामर्थ्यस्मतस्तत्क्षपणीयं वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीत्युक्त्वा तथोषितवते क्षपितदोषाय तस्मै होवाच ॥८॥

य आत्माऽपहतपाप्मादिलक्षणो य एषोऽक्षिणीत्यादिना व्याख्यात एष सः। कोऽसौ। यः स्वप्ने महिमानः स्त्र्यादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेकविधान् स्वप्नभोगाननुभवतीत्यर्थः। एष आत्मेति होवाचेत्यादि समानं। स हैवमुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज। स हाप्राप्यैव देवान् पूर्ववदस्मिन्नप्यात्मनि भयं ददर्श। कथं तदिदं शरीरं यद्यप्यन्धं भवति स्वप्नात्मा योऽनन्धः स भवति। यदि

आ॰ स्ववाक्यं व्याकरोति। एवमेवेति॥ इन्द्राभिप्रायविषय एष शब्दः॥ अनुव्याख्यास्यामीत्युक्तं श्रुत्वा श्रोतुकाममुपगतमिन्द्रं प्रत्याह। यस्मादिति॥ पूर्ववच्छायात्मदर्शनवदित्यर्थः॥ अस्मिन्नप्यात्मनीति स्वप्नद्रष्टरीत्यर्थः॥ ८॥

छायात्मनः शरीरानुविधायित्ववत् स्वप्नद्रष्टुस्तदनुविधायित्वं॥ तथाच कथं पूर्ववद्दोषदर्शनमित्याशङ्क्य परिहरति। कथमित्यादिना। स्राम्येण चक्षुरादिगतानवरतसलिलगलनविषयत्वे-

उ० रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥ न वधेनास्य हन्यते नाऽस्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादय-

---

भा० स्राममिदं शरीरमस्रामश्च स भवति नैवैष स्वप्नात्माऽस्य देहस्य दोषेण दुष्यति नाप्यस्य वधेन स हन्यते छायात्मवत्। न चाऽस्य स्राम्येण स्रामः स्वप्नात्मा भवति। यदध्यायादावागममात्रेणोपन्यस्तं नास्य जरयैतज्जीर्यतीत्यादि। तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तं। न तावदयं छायात्मवद्देहदोषयुक्तः किन्तु घ्नन्ति त्वेवैनमेवशब्द इवार्थे घ्नन्ति वैनं केचनेति द्रष्टव्यं। न तु घ्नन्त्येवेत्युत्तरेषु सर्व्वेष्विवशब्ददर्शनात्। नाऽस्य वधेन हन्यत इति विशेषणात् घ्नन्तित्वेवेति चेन्नैवं। प्रजापतिं प्रमाणीकुर्व्वतोऽनृतवा-

---

या० नेति यावत्। देहदोषेणात्मनो न दोषो भवतीति प्रागेवोक्तं सत्किमर्थमिह पुनरुच्यतेऽत आह। यदध्यायादाविति। न्यायो ऽन्वयव्यतिरेकाख्यः स तद्देहाभिमाने हि सत्येव देहधर्म्मेण संयुज्यत इव दृष्टा स्वप्ने त्वतद्देहाभिमानाभावाच्च तेन संबध्यत इत्याह। तदिहेति। स्वप्नदृष्टा चेद्देहदोषेण न युज्यते कथं तर्हि तस्मिन्रोदनदर्शनमित्याशङ्क्याह। न तावदिति। किमित्येवमादि यथाश्रुतो न व्याख्यायते तत्राह। नत्विति। इतिशब्दो

उ॰ न्तीवाऽप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैत-

---

भा॰ दिलापादनानुपपत्तेः । एतदमृतमित्येतत्प्रजापतिवचनं कथं मृषा कुर्यादिन्द्रस्तं प्रमाणीकुर्वन् । ननु छायापुरुषे प्रजापतिनोक्तेऽस्य शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यतीति दोषमदधात्तथेहापि स्यात् । नैवं । कस्माद्य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति न छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघवान् । कथमपहतपाप्मादिलक्षणे श्रुते यदि छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते तदा कथं प्रजापतिं प्रमाणीकृत्य पुनः श्रवणाय समित्पाणिर्गच्छेत जगाम च । तस्मान्न छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते । तथा च व्याख्यातं । द्रष्टाक्षिणि दृश्यत इति । तथा विच्छादयन्तीव विद्रावयन्तीव तथा च पुत्रादिमरणनिमित्तमप्रियवेत्तेव भवति । अपि च स्वयमपि रोदितीव । नन्वप्रियं वेत्तेव कथं वेत्त्ये-

---

व्या॰ द्रष्टव्यमित्यनेन सम्बध्यते । देहस्य वधेन नायं हन्यत इति विशेषणात्स्वतो वध स्वप्नदृशो नियमतो विवक्षित । कस्मादेवशब्दो न यथाश्रुत एवेति शङ्कते । नास्येति । किमयं प्रजापतिमाप्तमनाप्तं वा मन्यते । यद्यनाप्तं बुध्यते न तर्हि तं पर्युपगतिरिन्द्रस्य विद्यापदार्थं सम्भवतीति मत्वाऽऽह । नैवमिति । विकल्पान्तरमाह । प्रजापतिमिति । न स्वतो हननं स्वप्नदृशो विवक्षितमिन्द्रस्येति शेषः । उक्तमेव स्फोटयति । एतदिति । दृष्टान्तेन शङ्कते । नन्विति । दृष्टान्तं विघटयति । नैवमिति । तद्विघटनप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कस्मादित्यादिना । एतदेवाकाङ्क्षापूर्वकं प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना । यथेन्द्रो द्रष्टत

उ॰ न्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हाऽपराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥ १० ॥

भा॰ वेत्युच्यते। न। अमृताभयत्ववचनानुपपत्तेः। ध्यायतीवेति च श्रुत्यन्तरात्। ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेत। न। शरीरात्मत्वप्रत्ययवद्भ्रान्तिसम्भवात्। तिष्ठतु तावदप्रियवेत्त्वेव न वेति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि। स्वप्नात्मज्ञानेऽपि इष्टं फलं नोपलभ्यत इत्यभिप्रायः। एवमेवैष तवाभिप्रायेणेति वाक्यशेषः। आत्मनो ऽमृताभयगुणवत्त्वस्याभिप्रेतत्वात् द्विरुक्तमपि न्यायतो मया यथावन्नावधारयति। तस्मात्पूर्ववदस्याद्यापि प्रतिबन्धकारणमस्तीति मन्वानस्तस्य-

---

व्या॰ इति श्रुत्यर्थं गृहीत्वा छायात्मानमेव गृहीतवानित्युक्तं कथमिदानीमन्यथोच्यते तत्राह। तथेति॥ यथेदं वाक्यमक्ष्युपलक्षितद्रष्टृपरं तथा प्रागेव व्याख्यातं न तु स्वप्नद्रष्टरि छायात्मनीव स्पष्टा विनाशदृष्टिरित्यर्थः। यथावदुपगम्य स्वप्नद्रष्टारं घ्नन्तीव तथेति यावत्॥ इवशब्दमाक्षिपति। नन्विति॥ वेत्तृत्व विकारश्चेदमृतत्वं न स्यान्मृदादिवद्विनाशित्वप्रसङ्गात्तस्मादिवशब्दो युक्त इत्युत्तरमाह। उच्यत इति॥ अयं वेत्तीति विक्रियाश्रयत्वप्रत्यक्षविरोधादिवशब्दो न युक्त इति शङ्कते। नन्विति॥ अध्यासादपि प्रत्यक्षोपपत्तेर्न विकारित्वं सिद्ध्यतीति परिहरति। नेत्यादिना॥ नाहमित्यादि वाक्यमवतारयति। तिष्ठत्विति॥ न वेत्त्यप्रियवेत्तैव भवतीत्यर्थः॥ इष्ट सार्वलोककामावाप्तिलक्षणं विधेये प्रत्यभावे नाध्यासिकमप्यप्रियवेत्तृत्वादिकमस्ति। सत्पुनर्देहेऽप्यागतमतस्त्वदभिप्रायेणाप्रियवेत्तैव स्वप्नद्रष्टा। न तु मदभिप्रायेणेति विशिनष्टि। तवेति॥ अत्र हेतुमाह। आत्मन इति॥ यथाप्रत्यग्धीत्यादिवाक्यतात्पर्यंगात्॥

उ॰ तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेवꣳ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः

भा॰ पुनरेयाय तमापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यमित्यादिदेश प्रजापतिः। तथोषितवते क्षपितकल्मषायाह ॥१०॥

पूर्व्ववदेतन्त्वेव त इत्याद्युक्त्वा तद्यत्रैतत्सुप्त इत्यादि व्याख्यातं वाक्यं। अक्षिणि यो द्रष्टा स्वप्ने च महीयमानश्चरति स एषः सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स्वाभिप्रेतमेव मघवान्। तत्रापि दोषं ददर्श। कथं नाह नैव सुषुप्तस्थोऽप्यात्मा खल्वयं सम्प्रति सम्यगिदानीमात्मानं जानाति नैवं जानाति। कथमयमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि चेति। यथा जाग्रति स्वप्ने वा। अतो विनाशमेवेति

व्या॰ विनाशमपीति। तथा प्रजापतिवाक्यानुसारेणेति यावत्॥१०॥
यथापूर्व्वमेतन्त्वेव त इत्याद्युक्त्वा य एष स्वप्ने महीयमान इत्याद्युक्त्वा तथैवाप्येतन्त्वेवेत्युक्त्वा तद्यत्रैतदित्याह। विशिष्टाधिकारिणे प्रजापतिरिति शेषः। व्याख्यातस्यैव वाक्यस्यार्थं सङ्क्षिप्य दर्शयति। अक्षिणीति। तत्रापि सुषुप्तदर्शनेऽपीत्यर्थः। तदेव दोषदर्शनं प्रश्नद्वारा स्फोरयति। कथमित्यादिना।

उ॰ पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एवꣳ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाच एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्या-

भा॰ नाशमेवेति पूर्ववत्तद्द्रष्टव्यं। अपीतोऽतिगतो भवति विनष्ट इव भवतीत्यभिप्रायः। ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सद्भावो गम्यते नाऽसति ज्ञाने। न च सुषुप्तस्य ज्ञानं दृश्यतेऽतो विनष्ट इवेत्यभिप्रायः। न तु विनाशमेवात्मनो मन्यते ऽमृताभयवचनस्य प्रामाण्यमिच्छन् पूर्ववदेवमेवेत्युक्त्वा यो मयोक्तस्त्रिभिः पर्यायैस्तमेवैतं नो एवान्यत्रैतस्मादात्मनोऽन्यं कञ्चन किन्तर्हि एतमेव व्याख्यास्यामि। स्वल्पस्तु दोषस्तवावशिष्टस्तत्क्षपणाय वसाऽपराण्यन्यानि पञ्चवर्षाणीत्युक्तः स तथा चकार। तस्मै मृदितकषायादिदोषाय स्थानत्रयदोषसम्बन्धरहितमात्मनः स्वरूपमपहतपाप्मत्वादिलक्षणं मघवते तस्मै होवाच। तान्येकशतं वर्षाणि

व्या॰ स्वात्मानं न जानातीत्युक्तमेवाकाङ्क्षाद्वारेणाभिनयति। अर्थमिति। तत्र वैधर्म्यं दृष्टान्तमाह। यथेति। स्वपरविवेकाभावे दोषमाह। नाश इति। अपीतोऽवेत्यस्यार्थं साधयति। पूर्ववदिति। कुतो ज्ञानाभावमात्रेण विनष्टत्वमित्याशङ्क्योक्तमभिप्रायं स्पष्टयति।

उ० व्याख्यास्यामि ते एवान्यत्रैतस्माद्वसाऽपराणि पञ्च वर्षाणीति सहापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्येकशतꣳ सम्पेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतꣳ ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वा इदꣳ शरीरमात्तं मृत्युना

भा० सम्पेदुः सम्पन्नानि बभूवुः । यदाहुर्लोके शिष्टा एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवासेति । तदेतद्द्वात्रिंशतमित्यादिना दर्शितमित्याख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुत्योच्यते । एवन्तु किलैतदिन्द्रत्वादपि गुरुतरमिन्द्रेणापि महता यत्नेनैकोत्तरवर्षशतकृतायासेन प्राप्तमात्मज्ञानमतो नातःपरं पुरुषार्थान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं स्तौति ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वै मरणधर्मीदं शरीरं । यन्मन्यसेऽक्ष्याधारादिलक्षणः सम्प्रसादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाशमेवापीतो भवतीति । शृणु तत्र कारणं । यदिदं शरीरं

आ० ज्ञाने क्षीति । एवकारो यथाश्रुत एव किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न त्विति । पूर्ववद्ब्रह्मचर्य्यादेशाभावे हेतुमाह । भूत्वन्त्विति । व्याख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिरत्यन्त विमर्षमित्यमुपदिशतीत्याशङ्क्याह । एवन्त्विति । ११ ।

कार्य्यकारणपरिवेष्टितौ विश्वतैजसावुक्तौ । कारणमात्रबद्धश्च प्राज्ञो व्याख्यातः । सम्प्रत्यशरीरन्तुरीयमुपदेष्टुं सशरीरतां निन्दति । मघवन्निति । शरीरवदात्मनोऽपि विनाशित्वमस्त्वाविशेषे

उ॰ तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमार्तो वै

भा॰ वै यत्पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि। तथात्तं मृत्युना ग्रस्तं सन्ततमेव। कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते तथा सन्त्रासो भवति यथा ग्रस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्ते इति वैराग्यार्थं विशेष इत्युच्यते। आत्तं मृत्युनेति॥ कथं नाम देहाभिमानतो विरक्तः सन्निवर्त्तेत इति। शरीरमित्यत्र सर्वेन्द्रियमनोभिरुच्यते। तच्छरीरमस्य सम्प्रसादस्य चिद्रूपतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रियमनोधर्मवर्जितस्येत्येतत्। अमृतस्येत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरशरीरस्येति वचनं वाय्वादिवत्सावयवत्वमूर्त्तिमत्त्वे मा भूतामित्यात्मनो भोगाधिष्ठानं। आत्मनो वा सत ईक्षितुस्तेजोऽवन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानं। जीवरूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाधिष्ठानं। यस्मैदमीदृशं नित्यमेव मृत्युग्रस्तं धर्माधर्मजनितत्वात्प्रियाप्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्वान् सशरीरो भवति।

व्या॰ दर्शितमित्याशङ्क्याह। यन्मन्यस इति॥ सशरीरो विशेषविज्ञानवान् भवत्यशरीरस्य तु विशेषविज्ञानाभावाद्विनाशभ्रमो न पुनरसौ वस्तुतो विनश्यति स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति सम्प्रसादस्याविनाशित्ववचनादित्यभिप्रेत्य कारणमेव स्पष्टयन्नक्षराणि व्याचष्टे। यदिदमित्यादिना॥ ननु मर्त्यमित्येतावतैव मृत्युव्याप्तत्वे शरीरस्य सिद्धे किमित्यात्तं मृत्युनेति पुनरुच्यते तत्राह। कदाचिदेवेति॥ वैराग्यार्थं विशेषवचनमित्युक्तं यत्तदेव वैराग्यं किमर्थमित्याशङ्क्याह। कथमिति॥ निवर्त्तने विशेषवचनं फलवदिति शेषः॥ तदस्येत्यत्र सच्छब्दार्थमाह।

उ॰ सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरी-

भा॰ अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाऽहं शरीरं शरीरमेव चाह-मित्यविवेकादात्मभावः सशरीरत्वमत एव सशरीरः सन्नात्तो ग्रस्तः प्रियाप्रियाभ्यां । प्रसिद्धमेतत्तस्य च न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्बाह्यविषयसंयोगवियोग-योर्निमित्तयोर्बाह्यविषयसंयोगवियोगौ ममेति मन्यमा-नस्यापहतिर्विनाश उच्छेदः सन्ततिरूपयोर्नास्तीति । तं पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्त्तितः विवे-कज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः । स्पृशिः प्रत्येकं सम्बध्यत इति । प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति वाक्यद्वयं भवति । न म्लेच्छाद्यधार्म्मिकैः सह सम्भाषेतेति यद्वत् । धर्माधर्मकार्य्ये हिताहिते यतोऽशरीरता तु स्वरूपमिति । तत्र धर्माधर्मयोरसम्भवात्तत्कार्य्याभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः । ननु यदि प्रियम-

टी॰ शरीरमित्यत्रेति । मघवन्नित्यादिवाक्य तात्पर्यं । त्रिधामतया जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थानत्रयसम्बन्धित्वेनेति यावत् । अमृतस्य षडूर्मि-वर्जितस्याशरीरस्य स्वाभाविकस्यापहतपाप्मत्वादिरूपस्य आत्मनोऽधि-ष्ठानमित्यत्र भोगस्येत्यध्याहृत्य पूर्वोक्तं भोगायतनं शरीरमिति विशे-षणार्थमुक्ता तस्यैवार्थान्तरमाह । आत्मनो वेति । अधिष्ठानं सन्-निकृष्टस्यात्मनोऽधिकरणमिति यावत् । अधिष्ठानशब्दस्यार्था-न्तरमाह । जीवरूपेणेति । उत्तरवाक्यस्य शरीरशब्दं व्याचष्टे । यस्येति । इदं सर्वत्रादिविशिष्टमवदिद्यं । तदेवाहं शरी-रमधिष्ठितममेनेति कृत्वा तदधिष्ठितत्वात् पुरुष इत्यर्थं । तस्यैव सम्पिण्डितमर्थमाह । तदात्मेति । उपाधिं विशिष्टं

उ० रस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं

भा० अशरीरं न स्पृशतीति यन्मघवतोक्तं सुषुप्तस्थो विनाशमेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नं। नैष दोषो धर्म्माधर्म्मकार्य्ययोः शरीरसम्बन्धिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात्। अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादिश्रुतिः। आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति। न त्वग्नेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूतयोरग्निना स्पर्श इति भवति। तथाग्नेः सवितुर्वोष्णप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्यानन्दस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधो विज्ञानमानन्दमानन्दो ब्रह्मेति श्रुतिभ्यः। इहापि भूमैव सुखमित्युक्तत्वात्। ननु भूम्नः प्रियस्यैकत्वेऽसंवेद्यत्वात्। स्वरूपेणैव वा नित्यसंवेद्यत्वान्निर्विशेषत्वेति नेन्द्रस्य तदिष्टं। नाह खल्वयं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति। नाहमत्र

व्या० पातयति। सशरीर इति। अशरीरस्य कथं सशरीरत्वमित्याशङ्क्याह। अशरीरेति॥ अविवेकतः सशरीरो भवतीति पूर्व्वेण सम्बन्धः। यतः सशरीरोऽतएव प्रियाऽप्रियाभ्यामात्तो वै पुरुष इति योजना॥ वैशब्दार्थमाह। प्रसिद्धमिति॥ एतच्छब्दार्थमेवोत्तरवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति। सशरीरस्येति॥ तौ ममेति मन्यमानस्य सतः स्वस्य तयोः सन्ततिरूपयोरपहतिर्नास्तीति सम्बन्धः। प्रियाप्रिययोः स्वारस्येन विनाशोऽस्ति क्षणिकत्वादित्याशङ्क्य सन्ततिरूपयोरित्युक्तं। इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः॥ अथास्य देहसम्बन्धद्वारा संसारित्वमुक्त्वा तस्यैव विद्यावतो देहनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं दर्शयति। तं पुनरिति॥ मुक्ते

उ० वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

भा० भोग्यं पश्यामीत्युक्तत्वात्। तद्धीन्द्रस्येष्टं यद्भूतानि चात्मानं च जानाति। न चाप्रियं किञ्चिद्वेत्ति। स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् येन ज्ञानेन। सत्यमेतदिष्टमिन्द्रस्येमानि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकाः कामाश्च सर्वे मत्तोऽन्योऽहमेषां स्वामीति। न त्वेतदिन्द्रस्य हितं। हितमिन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यं। योऽसावशरीरात्मतया सर्वभूतलोककामात्मत्वोपगमेन या प्राप्तिस्तद्धितमिन्द्राय वक्तव्यमिति प्रजापतिनाऽभिप्रेतं। न तु राज्ञो राज्यादिवदन्यत्वेन। तच्चैवं सति कं केन विजानीयादात्मैकत्वे इमानि भूतान्ययमहमस्मीति। नन्वस्मिन्पक्षे स्त्रीभिर्वा

टी० पुंसि प्रियाप्रिययोर्मिलितयोरस्पर्शेऽप्येकैकस्य स्पर्शः स्यादित्याशङ्क्याह। स्पृशत इति। प्रत्येकसम्बन्धमभिनयति। प्रियमिति। समस्ततया श्रुतस्यापि प्रत्येकं क्रियासम्बन्धो द्रष्टव्य इत्याह। नेति। प्रियाप्रिययोर्भोक्तात्मन्यसंस्पर्शं घातनिषेधपूर्वकं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति। धर्माधर्मेति। तच्चाशरीरात्मनि स्वरूपमुच्यते। प्रियस्पर्शाभावं श्रुत्वा मोक्षस्याप्यपुमर्थत्वं शङ्कते। नन्विति। इष्टापीति मुक्तिः प्रद्यते। स्वाभाविकप्रियाप्रियप्रतिषेधदोषाद्वापुमर्थत्वं मुक्तेरित्युत्तरमाह। नैष दोष इति। प्रतिषेधमेवाभिनयति। अशरीरमिति। कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिययोरेव निषेध इत्यत्र निदानमाह। आत्मत्वापादितेति। कादाचित्कत्वे स्पर्शस्यान्यत्र व्याख्यातत्वादोऽस्तीत्याह। नन्विति। व्याख्याति तर्हि कादाचित्कमेव प्रियमिति तस्मात्प्रतिषेधादपुमर्थत्वमित्याशङ्क्याह। स्वभावतिति। भूमविद्यायोधकत्वादात्मनामपि सुखमाशास्यमानं न प्रतिषेधोऽस्तीत्याह। इच्छामीति। तथापि विषयविषयिभावेन भेदाभावात्तदपुरुषार्थत्व-

भा० यानैर्वा स यदि पितृलोककामः स एकधा भवतीत्यादैश्वर्य्यश्रुतयोऽनुपपन्नाः । न सर्व्वात्मनः सर्व्वफलसम्बन्धोपपत्तेरविरोधात्। मृद इव सर्व्वघटकरककुण्डाद्याप्तिः । ननु सर्व्वात्मत्वे दुःखसम्बन्धोऽपि स्यादिति चेन्न। दुःखस्याप्यात्मत्वोपगमादविरोधः । आत्मन्यविद्याकल्पनानिमित्तानि दुःखानि रज्ज्वामिव सर्पादिकल्पनानिमित्तानि। सा चाविद्या शरीरात्मैकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तोच्छिन्नेति दुःखसम्बन्धाशङ्का न सम्भवति । शुद्धसत्त्वसङ्कल्पनिमित्तानान्तु कामानामीश्वरदेहसम्बन्धः सर्व्वभूतेषु मानसानां पर एव सर्व्वसत्त्वोपाधिद्वारेण भोक्तेति सर्व्वाविद्याकृतसंव्यवहाराणां पर एवात्मास्पद नान्योस्तीति

व्या० मिति शङ्कते । नन्विति ॥ भेदो न पुमर्थत्वयोगी केवलव्यतिरेकभावात्सुखसाक्षात्कारस्तु पुरुषार्थः॥ स चाभेदेपि भिद्यते इत्याशङ्क्याह । स्वरूपेणेति ॥ आत्मनि विशेषज्ञानराहित्यमिन्द्रस्य नेष्टमित्यत्र हेतुमाह । नाहेति ॥ किन्तर्हि इन्द्रस्येष्टमित्याशङ्क्याह । तज्ञीति ॥ येन ज्ञानेनाप्नोति तदिष्टमिन्द्रस्येति
। पूर्व्वेण सम्बन्ध । किमिदं विशेषविज्ञानमिन्द्रस्येष्टमित्युच्यते किंवा हितमिति विवक्ष्यते तत्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति। न त्विति ॥ द्वितीयाद्वै भयं भवतीत्यादिश्रुतेरित्यर्थं ॥ तथापीष्टमेवेन्द्राय प्रजापतिनोपदेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । हितञ्चेति ॥ किन्तर्हि तस्य हितमिति चेत्तदाह। व्योमवदिति॥ वक्तव्यमिति सम्बन्ध॥ हितमेव न त्वनिष्टमिति स्थिते फलितमाह। तत्रेति॥ सर्व्वेषां भूतानां लोकानां कामानाञ्चात्मा सच्चिदानन्दमात्रं। तद्रूपत्वं चेन्मुक्तस्येष्यते कथं तर्हि तस्यैश्वर्य्यश्रुतयो निर्व्वहन्तीति चोदयति। नन्विति ॥ सगुणविद्यावतां यदैश्वर्य्यं तन्निर्गुणविद्यास्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यते॥ ब्रह्मीभूतस्य मुक्तस्य सगुणविद्याया अपि

भा॰ वेदान्तसिद्धान्त.। य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति च्छायापुरुष एव प्रजापतिनोक्तः स्वप्नसुप्तयोश्चान्य एव। न परोऽपहतपाप्मत्वादिलक्षणो विरोधादिति केचिन्मन्यन्ते। छायाद्यात्मनामुपदेशे प्रयोजनमाचक्षते। आदावेवोच्यमाने किल दुर्विज्ञेयत्वात्परस्यात्मनोऽत्यन्तबाह्यविषयासक्तचेतसोऽत्यन्तसूक्ष्मवस्तुश्रवणे व्यामोहो मा भूदिति। यथा किल द्वितीयायां सूक्ष्मं चन्द्रं दिदर्शयिषुर्वृक्षं कञ्चित्प्रत्यक्षमादौ दर्शयति। पश्यामुमेष चन्द्र इति। ततोऽन्यं गिरिमूर्द्धानं चन्द्रसमीपस्थमेष चन्द्र इति। ततोऽसौ चन्द्रं पश्यति। एवमेतद्य एषोऽक्षिणीत्याद्युक्तं प्रजापतिना त्रिभिः पर्यायैर्न पर इति। चतुर्थे तु पर्याये देहात्समुत्थायाऽशरीरतामापन्नो ज्योतिः-

---

व्या॰ प्रत्यग्भूतत्वात्फलस्य तन्नोपचरितुं युक्तत्वादिति परिहरति। नेत्यादिना॥ सर्व्वात्मत्वे निन्दापि प्राप्नोतीति शङ्कते। नन्विति॥ दुःखस्य दुःखत्वाभाववत्तस्यात्मा विद्वानपि दुःखी भविष्यतीति समाधत्ते। न दुःखस्येति॥ तर्हि दुःखिनामात्मा मुक्त इति दुःखी स्यात्तत्राह। आत्मनीति॥ न तावदात्मनः स्वभावतो दुःखित्वं किन्त्वाविद्यकं। सा च मुक्तस्य दग्धत्वादप्रसक्तिरित्यर्थः। तर्हि विद्यया दग्धायामविद्यायां तदध्यारोपितमैश्वर्य्यमपि ईश्वरस्य सगुणविद्याफलभूतं तद्दग्धमेवेति कथं स्तुत्यर्थमिह तदुपदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याह। शुद्धेति॥ शुद्धं सत्त्वं रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं तस्मान्मायैकदेशाज्जाताः सङ्कल्पा निमित्तानि येषां कामानामैश्वर्य्यभेदानां ते तथोक्तास्तेषां सर्व्वेषु भूतेषु विषयेषु मनोमात्रेणेश्वराभिधानरूपेण सिद्धानामीश्वराख्येन स्वभावेनाभिसम्बन्धो मायावस्थायां सिद्धतीत्यर्थः। ननु जीवानामेवाविद्यात्मकार्य्यंसम्बन्धो नेश्वरस्येति चेन्नेत्याह। पर एवेति॥ चतुर्ष्वपि

भा॰ स्वरूपं । यस्मिन्नुत्तमपुरुषे स्त्र्यादिभिर्जक्षन् क्रीडन् रममाणो भवति स उत्तमपुरुषः पर उक्त इति चाहुः । सत्यं रमणीया तावदियं व्याख्या श्रोतुं। न त्वर्थोऽस्य ग्रन्थस्यैवं सम्भवति । कथमक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपन्यस्य शिष्याभ्यां छायात्मनि गृहीते तयोस्तद्विपरीतग्रहणं मत्वा तदपनयायोदशरावोपन्यासः । किं पश्यथ इति च प्रश्नः । साध्वलङ्कारोपदेशश्चानर्थकः स्यात् । यदि छायात्मैव प्रजापतिनाऽक्षिणि दृश्यत इत्युपदिष्टः । किञ्च यदि वा तेन स्वयमुपदिष्टग्रहणस्याप्यपनयनकारणं वक्तव्यं स्यात् । स्वप्नसुषुप्तात्मग्रहणयोरपि तदपनयनकारणं च स्वयं ब्रूयात् । न चोक्तं तेन मन्यामहे । नाक्षिणि छायात्मा प्रजापतिनोपदिष्टः । किन्त्वन्यदक्षिणि द्रष्टा चेद्दृश्यत इति उपदिष्टः

व्या॰ पर्य्यायेषु त्वमर्थानुवादेन तस्य तदर्थत्वं विधेयमिति स्वाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं व्याख्यातं ॥ सम्प्रति स्वयूथ्यमतमुत्थापयति । य एष इति ॥ प्रथमपर्य्यायस्य छायात्मवद्द्वितीयपर्य्याययोरपि विज्ञानात्मविषयत्वमित्याह । स्वप्नेति ॥ अन्य एव परस्मादुक्त इति सम्बन्धः ॥ चतुर्थपर्य्यायवत्पर्य्यायत्रयेऽपि परमात्मैव साक्षान्नोच्यते । तत्राह । न पर इति ॥ अपहतपाप्मत्वादेरवस्थावत्त्वस्य च मिथो विरोधो हेत्वर्थः । नन्वन्तिमे पर्य्याये परस्योपदेशो युज्यते । तज्ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वात्किमिति पूर्व्वेषु पर्य्यायेषु छायादयो निर्द्दिश्यन्ते तत्फलाभावादत आह । छायाद्यात्मनाचेति ॥ तत्र प्रथमं छायात्मनोपदेशस्य प्रयोजनमाह । आदावेवेति ॥ परस्यातिसूक्ष्मत्वेन दुर्व्विज्ञेयत्वात्तस्मिन्नेवादावुच्यमाने सति तस्यापि सूक्ष्मस्य श्रवणेऽपि श्रोतुरनात्मनिष्ठस्य किल व्यामोहः स्यात्स माभूदिति पृथक्छायात्मोपदेशः कृत इति सम्बन्धः ॥ स्वप्नसुषुप्तयोर्व्विज्ञानात्मोपदेशस्य प्रयोजनं दर्शयन्नुक्त-

भा॰ स्यात्तत इद युक्त। एतत्त्वेव न इत्युक्त्वा स्वप्नेऽपि द्रष्टुरेवोपदेश । स्वप्ने न द्रष्टोपदिष्ट इति चेन्नापि रोदितीवाभिघ्नन्तीवेत्युपदेशात्। न च द्रष्टुरन्य कश्चित्स्वप्ने महिमानस्वरति। अत्राय पुरुष स्वय ज्योतिरिति न्यायत श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वात्। यद्यपि स्वप्ने सधीर्भवति तथापि न धी स्वप्नभोगोपलब्धि प्रति करणत्व भजते। किन्तर्हि पटचित्रवज्जाग्रद्वासनाश्रया दृश्यैव धीर्भवतीति। न द्रष्टु स्वय ज्योतिष्ट्वबाध स्यात्। किञ्चान्यत्। जाग्रत्स्वप्नयोर्भूतानि चात्मान च जानातीमानि भूतान्ययमहमस्मीति माभौ सत्या प्रतिषेधो युक्त स्वान्नाह खल्वयमित्यादि। तथा चेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयो सशरीरत्वे सति

व्या॰ अर्थ दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेत्यादिना॥ इतिशब्दस्तिङा सम्बध्यते॥ पर्यायान्तरस्य तात्पर्यमाह। चतुर्थे त्विति॥ मरस्य धर्मकादेहात्पृथग्भूत्वा ज्योति स्वरूपमशरीरत्व प्राप्तौ यद्यपि चतुर्थे पर्याये कथ्यते तथापि कथमसौ परमात्मा स्यादित्याशङ्क्याह। यस्मिन्निति॥ स सम्प्रसादो यो विद्वान कर्तृत्वेन विवक्षित किमिद व्याख्यान शब्दानुसारि किंवाऽर्थानुसारीति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति। सत्यमिति॥ द्वितीय दूषयति। न त्विति॥ असम्भवमेवाकाङ्क्षाद्वारा स्फुटयति। कथमित्यादिना॥ यद्याद्ये पर्याये छायात्मोपदिश्यते तर्हीन्द्रविरोचनयो सम्यग्दर्शित्वाद्विपरीतग्रहापोहार्थं प्रजापतेरायासो वृथा स्यात्। तेन नेद व्याख्यानमर्थानुसारीत्यर्थ॥ इतश्च नाद्ये पर्याये छायात्मोपदेशोऽस्तीत्याह। किञ्चेति॥ प्रजापतिनोपदिष्टस्यापि छायात्मनो ग्रहण न स्पृश्यतीत्याशङ्क्य हेत्वन्तर स्पष्टयति। यदीति॥ तेन छायात्मोपदेशापनयकारणवचनेनेति यावत। तेन तत्र जापतिनेत्येकस्तच्छब्दो योज्य॥ इतश्च प्रथमे पर्याये दृष्टु

भा॰ प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीत्युक्का तस्यैवाशरीरस्य सतो ऽविद्यायां सत्यां सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रतिषेधो युक्तोऽशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । एकश्चात्मा स्वप्नबुद्धान्तयोर्महामत्स्यवदसङ्गः सञ्चरतीति श्रुत्यन्तरे सिद्धं । यथोक्तं सम्प्रसादः शरीरात्समुत्थाय यस्मिन् स्त्र्यादिभीरममाणो भवति सोऽन्यः सम्प्रसादादधिकरणनिर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति । तदप्यसत् । चतुर्थेऽपि पर्याये एतन्त्वेव त इति वचनात् । यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः स्यात्पूर्ववदेतन्त्वेव त इति न ब्रूयान्मृषा प्रजापतिः । किञ्चान्यस्तेजोबन्नादीनां स्रष्टुः सतः स्वविकारदेहे शुङ्गे प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनस्तत्त्वमसीत्युपदेशो न्यथा

व्या॰ देवोपदेशो न छायापुरुषस्येत्याह । किञ्चान्यदिति ॥ एतच्छब्देन सन्निहितावलम्बिना छायात्मानमनुद्यास्य स्वप्ने द्रष्टुरुपदेशः प्रजापतेर्मृषावादित्वं प्रसज्येत । तथा च प्रथमेऽपि पर्याये द्रष्टैवोपदिष्ट इत्यर्थः ॥ स्वप्नावस्थाविशिष्टस्य स्थानान्तरे बाध्यत्वान्न तत्र द्रष्टुरुपदेशोऽस्तीति शङ्कते । स्वप्न इति ॥ अनुभवानुसारेणोत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ किञ्च प्रकाशकारणानामुपरमे यः प्रकाशः स नैसर्गिक इति न्यायेन प्रतीचः स्वयं ज्योतिष्ट्वं बृहदारण्यके स्वप्नावस्थामाश्रित्योक्तं ततश्च तत्र द्रष्टुरुपदेशः सिद्ध्यतीत्याह । न चेति ॥ सूर्यादीनामुपरमे यः प्रकाशो दृश्यमानः स नैसर्गिक इत्ययुक्तं । स्वप्नेऽप्यन्तःकरणस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ करणत्वाभावे हेतुं पृच्छति । किन्तर्हीति ॥ नीलपीतादिजाग्रद्वासनाभिर्विवर्त्तमानाः साक्षिणो वेद्यतामापद्यन्ते । तथाच पटे चित्रवद्विचित्रवासनामयचेतसः साक्षिगम्यत्वान्न स्वप्नोपलब्धौ करणं भवतीति तद्द्रष्टुः स्वयं ज्योतिष्ट्वं न्यायसिद्धमित्याह ।

भा॰ प्रसज्येत। तस्मिंस्त्वं स्यादिमौ रन्ता भविष्यसीति युक्त उपदेशोऽभविष्यद्यदि सम्प्रसादादन्य उत्तमः पुरुषो भवेत्। तथा भूम्यहमेवेत्यादिश्चात्मैवेदं सर्व्वमिति नोपसमहरिष्यद्यदि भूमा जीवादन्योऽभविष्यत्। नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुत्यन्तराच्च। सर्व्वश्रुतिषु च परस्मिन्नात्मशब्दप्रयोगो नाभविष्यत्प्रत्यगात्मा चेत्सर्व्वजन्तूनां पर आत्मा न भवेत्। तस्मादेक एवात्मा प्रकरणे सिद्धः। न चात्मनः संसारित्वं। अविद्याध्यस्तत्वादात्मनि संसारस्य। न हि रज्जुशुक्तिकागगनादिषु सर्परजतमलादीनि मिथ्याज्ञानाध्य-

---

व्या॰ यष्टेति। प्रासङ्गिकं हित्वा द्रष्टैवोपदिष्ट। स्वप्नावस्थायामित्यत्र हेत्वन्तरमाह। किञ्चेति। तथाच जाग्रदवस्थायामिव स्वप्नेऽपि द्रष्टैवोपदिष्ट इति शेषः। इतश्च द्रष्टुरेवोपदेशः स्वप्नदशायामित्याह। मामाविति। न केवलमुक्तसौषुप्तौ निषेधो निषेध्यप्राप्तिसापेक्षत्वादवस्थाद्वये द्रष्टृव्यपदेशमाकाङ्क्षति किन्तु तुरीयगतो निषिद्धोऽपि निषेध्यमाकाङ्क्षन्नवस्थाद्वये द्रष्टृव्यपदेशमाकाङ्क्षतीत्याह। तथा चेति। निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रकृतस्यैव द्रष्टुरविद्यानिदाने सशरीरत्वे तन्निमित्तयोः स्यान्द्वयगतयोर्न प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति न ह वै सशरीरस्येत्यादिनोक्तसशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रियाप्रिययोस्तस्यैवावस्थात्रयातीतस्य सत्या विद्यायामशरीरमित्यादिना प्रतिषेधो युक्त इति योजना। स्वप्ने द्रष्टृव्यपदेशे हेत्वन्तरमाह। एकस्येति। चतुर्थपर्य्यायस्य सौषुप्तादर्थान्तरविषयत्वमुक्तमनुभाष्य दूषयति। यथोक्तमित्यादिना। तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति। यदीति। अधिकरणाधेयभावेन भेदं सत्यं नास्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह। किञ्चान्यदिति। जीवपरयोर्भेदस्य षष्ठप्रपाठकविरोधवत् सप्तमप्रपाठकविरोधोऽपि स्यादित्याह। तथेति। बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि जीवेश्वरभेदो न सम्भवतीत्याह। नान्य इति। इतश्च

भा॰ स्थानि तेषां भवन्तीति । एतेन सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीति व्याख्यातं । यच्च स्थितमप्रियवेत्तैवेति ना प्रियावेत्तैवेति सिद्धं । एवञ्च सति सर्व्वपर्य्यायेऽप्येतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतेर्वचनं । यदि वा प्रजापतिच्छद्मरूपायाः श्रुतेर्वचनं सत्यमेव भवेत् । न च तत्कुतर्कबुद्ध्या मृषाकर्त्तुं युक्तं । ततो गुरुतरस्य प्रमाणान्तरस्यानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेत्तृत्वमव्यभिचार्य्यनुभूयत इति चेन्न । जरादिरहितो जीर्णोऽहं जातोऽहमायुष्मान् गौरः कृशो मृत इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्-

व्या॰ जीवपरयोर्भेदो नास्तीत्याह । सर्व्वश्रुतिष्विति ॥ यौक्तमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ब्रात्मैक्ये परस्यैव संसारित्वं सर्व्वदेहेषु स्यादिति चेन्नेत्याह ॥ न चेति ॥ ब्रारोपितसंसारित्वं वस्तुतो नास्तीत्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ॥ मिथ्या च तद्ज्ञानञ्चेति मिथ्याज्ञानं । तेनाध्यस्तान्यविद्यमानान्येव विद्यमानवत्प्रतीतिमापादितानीति यावत् । न ह वै सशरीरस्येत्यादि वदता वास्तवत्वं प्रियाप्रियसम्बन्धस्य विवक्षितमिति शङ्कामुक्तन्यायातिदेशेन निरस्यति । एतेनेति ॥ ब्रात्मनि संसारस्य प्रसक्तिर्नेति यावत् । यावदध्यासभावित्वं प्रियाप्रिययोरपहत्यभावो न वास्तवत्वं शरीरसम्बन्धस्यैव प्रियाप्रियमूलस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः ॥ सम्प्रदष्टा खल्वप्रियवेत्तैव भवति न त्वप्रियवेत्तैवेति यत्पूर्व्वं च स्थितं तत्सिद्धं लाभान्तरमाह । एवञ्चेति ॥ प्रजापतेर्व्वचनं सत्यं भवेदिति सम्बन्धः । अपौरुषेय्यां श्रुतौ कुतः प्रजापतेर्वचनं सावकाशमित्याशङ्क्याह । यदि चेति ॥ सुखादयः साश्रयाः गुणत्वाद्रूपादिवदित्यनुमानात्तदाश्रयः परिशेषादात्मा भविष्यतीति वैशेषिकादितर्कविरोधादसत्यं श्रुतेर्वचनमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ सुखादीनामुपाधिधर्म्मत्वेन सिद्धसाध्यत्वान्नास्ति श्रौतवचसो बाधकमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षमिति शङ्कते । नन्विति ॥ तस्याभासत्वाम

भा॰ दुपपत्तेः । सर्व्वमपेतत्सत्यमिति चेदस्त्वेवैतदेव दुरवगमं येन देवराजोऽप्युदशरावादिदर्शिता विनाशयुक्तिरपि मुमोहैवात्र विनाशमेवापीतो भवतीति । तथा विरोचनो महाप्राज्ञः प्राजापत्योऽपि देहमात्रात्मदर्शनो बभूव । तथेन्द्रस्यात्मविनाशभयसागरे एव वैनाशिका न्यमज्जन् । तथा साङ्ख्या द्रष्टारं देहादिव्यतिरिक्तमवगम्यापि त्यक्तागमप्रमाणत्वात् मृत्युविषय एवान्यत्वदर्शने तस्थुः । तथाऽन्ये काणादादिदर्शना कषायरक्तमिव क्षारादिभिर्वस्त्रं नवभिरात्मगुणैर्युक्तमात्मद्रव्यं विशोधयितुं प्रवृत्ताः । तथाऽन्ये कर्म्मिणो बाह्यविषयापहृतचेतसो वेदप्रमाणा अपि परमार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशमिवेन्द्रवन्मन्यमाना घटीयन्त्रवदारोहावरोहप्रकारैरनिशं बभ्रमन्ति । किमन्ये क्षुद्रजन्तवो विवेकहीनाः स्वभावत एव बहिर्विषयापहृतचेतसः । तस्मादिदं त्यक्तसर्व्वबाह्यैषणैः अनन्यश-

---

आ॰ बाधकत्वमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ दृष्टान्तोऽपि सम्प्रति यष्टो न भवतीति प्रष्टुते । सर्व्वमिति ॥ जरादेः सत्यवचनत्वादीयमेवमस्त्वेवेत्यङ्गीकरोति । अस्त्वेवेति ॥ अङ्गीकारे हेतुमाह । दुरवगममिति ॥ अधिकारिणः प्रमितिजनको वेद इति न्यायात्ता दृशानामनधिकारिणां दुर्ज्ञानमात्मतत्त्वं । अतोऽस्त्येव जरादिसत्यत्वधर्म । न तावता वस्तुत्वविरित्यर्थः । दुरवगमत्वे लिङ्गमाह । येनेति ॥ अनेनात्मतत्त्वोक्तिः ॥ तस्य दुर्ज्ञानत्वे निदर्शनमाह । तथेति । वैनाशिकभ्रान्तिरप्यात्मनो दुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याह । तथेन्द्रस्येति ॥ साङ्ख्यभ्रान्तिरपि दुर्ज्ञानत्वमात्मनो ज्ञापयतीत्याह तथा साङ्ख्या इति ॥ तार्किकभ्रान्तिरपि तस्य दुर्ज्ञत्वे गमकमाह । तथान्य इति ॥ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्म्माधर्म्मभावना नवात्मगुणा

उ॰ अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत् स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं

भा॰ रुपैः परमहंसपरिव्राजकैरत्याश्रमिभिर्वेदान्तज्ञानपरैरेव वेदनीयं पूज्यतमैः। प्राजापत्यश्चेमं सम्प्रदायमनुसरद्भिरुपनिबद्धं प्रकरणचतुष्टयेन। तथाऽनुशासन्त्यद्यापि त एव नान्य इति। तत्राशरीरस्य सम्प्रसादस्याविद्यया शरीरेणाविशेषतां सशरीरतामेव सम्प्राप्तस्य शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेण यथाऽभिनिष्पत्तिस्तथा वक्तव्येति दृष्टान्त उच्यते। अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरःपाण्यादिमच्छरीरमस्येत्यशरीरः। किञ्चाभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरित्येतानि चाशरीराणि। तत्तचैवं सति वर्षादिप्रयोजनावसाने यथा। अमुष्मादिति भूमिष्ठा श्रुतिर्द्युलोकसम्बन्धिनमाकाशदेशं व्यपदिशति। एतानि यथोक्तान्याकाशसमान-

आ॰ मीमांसकभ्रान्तिः॥ तस्य दुर्बोधत्वे गमकमित्याह। तथान्य इति॥ यदा परीक्षकाणामपीदृशी भ्रान्तिरात्मनो दुरवगमत्वं गमयति तदा विचारविधुराणां लौकिकानां भ्रान्तिस्तत्र प्रमाणयितव्येत्याह। किमन्य इति॥ अन्ये च बभ्रमन्तीति किं वक्तव्यमिति सम्बन्धः॥ यदि लौकिकाना परीक्षकाणा चेदमात्मतत्त्वं दुर्ज्ञानं प्रतिभासते केषां तर्हि इदं सुज्ञानमित्याशङ्क्याह। तस्मादिति॥ एवमखिलात्मतत्त्वेऽपि तेषामौदासीन्यं वारयति। अनन्यशरणैरिति॥ तेषां कुटीचरादिभावं व्यावर्तयति। परमहंसेति॥ कर्मनिष्ठानामाश्रमानतीत्य नैष्कर्म्यप्राधान्येन वर्तमानत्वं दर्शयति। अत्याश्रमिभिरिति॥ अनन्यशरणैरित्युक्तं व्यनक्ति। वेदान्तेति॥ पूज्यतमैरिति नित्यानुवादस्तेषामात्मवेदनोपायं प्राधान्यमुपदिशति। प्राजापत्यश्चेति॥ आन-

उ० ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥२॥
एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं

भा० रूपतामापन्नानि स्वेन वाय्वादिरूपेणागृह्यमाणानि आकाशाख्यतां गतानि । यथा सम्प्रसादोऽविद्यावस्थायां शरीरात्मभावमेवापन्नस्तानि च तथा भूतानि अमुष्माद्द्युलोकसम्बन्धिन आकाशदेशात्समुत्तिष्ठन्ति वर्षणादिप्रयोजनाभिनिर्वृत्तये । कथं शिशिरापाये सावित्रं परं ज्योतिः प्रकृष्टं ग्रैष्मकमुपसम्पद्य सावित्रमभितापं प्राप्येत्यर्थः । आदित्याभितापेन पृथग्भावमापादिताः सन्तः स्वेन स्वेन रूपेण पुरोवातादिना वायुरूपेण स्तिमितभावं हित्वा ऽभ्रमपि पर्वतहस्त्यादिरूपेण । विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्लतादिचपलरूपेण । स्तनयित्नुरपि स्वेन गर्जिताशनिरूपेणेत्येवं प्रावृडागमे स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते । यथाऽयं

आ० अयं तृतीयश्चेत्येतद्विषयं प्रकरणचतुष्टयं । यथोक्ताधिकारिणमेवात्मवेदनमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह । तथेति । अशरीरमित्यादिवाक्यव्याख्यानोपसंहारार्थमितिपदं अशरीरस्य बन्धो मुक्तिरशरीरस्येति स्थिते किमर्थमशरीरो वायुरित्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याह । तथेत्यादिना । कथं वायोरशरीरत्वं तदाह । अविद्यमानमिति । एवं सति वाय्वादीनामशरीरत्वे सतीति यावत् । आकाशस्य सर्वत्रैकरूपत्वादमुष्मादिति कुतो व्यपदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याह । अमुष्मादितीति । यथोक्तान्यशरीराणि वाय्वादीनि तेषामाकाशस्थायित्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । तथा वाय्वादीनि स्वेन रूपेणाग्रह्यमाणावस्थायामाकाशात्मतां गतानीति सम्बन्धः । तानि च वाय्वादीनि तथाभूतान्याकाशसमत्वं प्राप्तानीत्येतत् । वर्षादिफलनिष्पत्त्यर्थं वाय्वादीनामाकाशदेशात्

उ॰ ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पूरुषः स तत्र पर्य्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः

भा॰ दृष्टान्तो वाय्वादीनामाकाशादिसाम्यगमनवदविद्यया संसारावस्थायां सशरीरसाम्यमापन्नोऽहममुष्य पुत्रो जातो जीर्णो मरिष्य इत्येवम्प्रकारं। प्रजापतिनेव मघवान् यथोक्तेन क्रमेण नासि त्वं देहेन्द्रियादिधर्मा तत्त्वमसीति प्रतिबोधितः सन् स एष सम्प्रसादो जीवोऽस्माच्छरीरात् आकाशादिव वाय्वादयः समुत्थाय देहादिविलक्षणमात्मनो रूपमवगम्य देहात्मभावनां हित्वेत्येतत्स्वेन रूपेण सदात्मनैवाभिनिष्पद्यत इति व्याख्यातं पुरस्तात्। स येन स्वेन रूपेण सम्प्रसादोऽभिनिष्पद्यते प्राक् प्रतिबोधात् तद्भ्रान्तिनिमित्तात्सर्पो भवति यथा रज्जुः। पश्चात्कृतप्रकाशाद्रज्ज्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। अत एवञ्च स उ-

आ॰ समुत्थानमुक्तमाकाङ्क्षाद्वारेण स्फुटयति। कथमित्यादिना॥ स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त इति सम्बन्धः। तत्र वायोरभ्रस्य विद्युत्स्तनयित्नोश्च स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिप्रकारं विवृणोति। पुरोवातादीति॥ स्तिमितभावं हित्वा वायुरिति शेषः॥ दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह। यथेति॥ वाय्वादीनामित्यस्मात्पुरस्तात्तथेत्यध्याहर्त्तव्यं। तथादिशब्देनाभ्रविद्युत्स्तनयित्नवो गृह्यन्ते। आकाशादित्यादिपदमभ्रादिकारकसङ्ग्रहार्थं॥ शरीरसाम्यमेव विशिनष्टि। अहमिति॥ प्रतिबोधने दृष्टान्तमाह। प्रजापतिनेति॥ यथोक्तेन क्रमेण पर्यायचतुष्टयोपदिष्टप्रकारेणेति यावत्। मघवान्प्रतिबोधित इति सम्बन्धः। दार्ष्टान्तिके प्रतिबोधनप्रकारं दर्शयति। नासीति॥ शरीरादिद्वयः समुत्थाने दृष्टान्तमाह। आकाशादिवेति॥ समुत्थानं विभ-

उ॰ स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनꣳ स्मर-

भा॰ उत्तमपूरुषः। उत्तमश्चासौ पूरुषश्चेत्युत्तमपूरुषः स एवोत्तमपूरुषः। अक्षिस्वप्नपुरुषौ व्यक्ताव्यक्तौ च सुषुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नोऽशरीरश्च स्वेन रूपेणेति। एषामेव स्वेन रूपेणावस्थितः चराचरौ व्यक्ताऽव्यक्तावपेक्ष्योत्तमपूरुषकृतनिर्वचनो ह्ययं गीतासु स सम्प्रसादः स्वेन रूपेण तत्र स्वात्मनि स्वस्थतया सर्व्वात्मभूतः पर्य्येति क्वचिदिन्द्राद्यात्मना जक्षद्धसन् भक्षयन् वा भक्ष्यानुच्चावचानीप्सितान् क्वचिन्मनोमात्रैः सङ्कल्पादेव समुत्थितैर्ब्रह्मलौकिकैर्वा क्रीडन् स्त्र्यादिभी रममाणश्च मनसैव नोपजनं स्मरन् स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायत इत्युपजनमात्मभावेन वात्मसामीप्येन जायत इत्युपजनमिदं शरीरं तन्न स्मरन्। तत्स्मरणे हि दुःखमेव स्यात्। दुःखा-

---

व्या॰ जते। देहादीति॥ पुनश्चाप्तिं परिहरति। इति व्याख्यातमिति॥ उत्तरवाक्यस्थं सम्बन्धं व्याचष्टे। स येनेति। स उत्तमः पुरुष इति सम्बन्धः॥ सम्प्रसादस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। प्रागित्यादिना॥ उक्तदृष्टान्तानुसारेणाविद्यादशायां शरीरात्मत्वमापन्नो जीवो विद्यया प्रकाशितब्रह्मस्वतत्त्वः स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नो भवतीति दार्ष्टान्तिकमाह। स एषेति॥ पुरुषस्योत्तमत्वविशेषणं पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थमित्यभिप्रेत्य पुरुषभेदं दर्शयति। चत्वीति॥ इति चत्वारः पुरुषा इति शेषः। तत्र पूर्व्वेषां त्रयाणां व्यवच्छेदं तुरीयस्य तूत्तमपुरुषत्वमित्याह। त्रयाणामिति॥ यथोक्तोत्तमपुरुषे भगवत्सम्मतिं सङ्गिरते। द्वाविति॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।

भा॰ त्मकत्वात्तस्य। नन्वनुभूतं चेन्न स्मरेदसर्व्वज्ञत्वमुक्तं स्यात्। नैष दोषो येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तच्च मिथ्याज्ञानादि विद्ययोच्छेदितमतस्तन्नानुभूतमेवेति न तदस्मरणे सर्व्वज्ञत्वहानिः। न ह्युन्मत्तेन ग्रहगृहीतेन वा यदनुभूतं तदुन्मादाद्यपगमेऽपि स्मर्त्तव्यं स्यात्तथेहापि संसारिभिरविद्यादोषवद्भिर्यदनुभूयते तत्सर्व्वात्मानमशरीरं न स्पृशति। अविद्यादिनिमित्ताभावात्। ये तूच्छिन्नदोषैर्म्मृदितकषायैर्मानसाः सत्याः कामा अनृतापिधाना अनुभूयन्ते विद्याभिव्यङ्ग्यत्वात् त एवमुक्तेन सर्व्वात्मभूतेन सम्बध्यन्त इत्यात्मज्ञानस्तुतये निर्द्दिश्यन्तेऽतः साध्वे तद्विशिनष्टि। य एते ब्रह्मलोक इति। यत्र क्वचन भवन्तोऽपि ब्रह्मण्येव हि ते लोके भवन्तीति सर्व्वात्मत्वाद्ब्रह्मण उच्यन्ते। ननु कथमेकः सन्नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीति

आ॰ यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः॥ अतोऽस्मिंल्लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति हि स भगवानूचिवान्॥ स तत्रेत्यादि व्याचष्टे। स सम्प्रसाद इति॥ क्वचिदिति स्वर्गलोकोक्तिः। क्वचिन्मनोमात्रैरित्यत्र क्वचिदिति ब्रह्मलोको गृह्यते॥ नोपजनमिति प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति। स्त्रीपुंसयोरिति॥ तत्र स्मरन्पर्य्येतीति सम्बन्धः॥ यथोक्तदेहस्मृतौ कानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह। तत्स्मरणे हीति॥ विदुषो मुक्तस्यानुभूतदेहास्मरणे दूषणमाशङ्कते। नन्विति॥ असर्व्वज्ञत्वदोषं निराकरोति। नैष दोष इति॥ अनुभूतार्थस्मृतौ हि सर्व्वज्ञ इति। न च शरी-

उ॰ एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

भा॰ स भूमा कामांश्च नाप्यलौकिकान् पश्यन्रमत इति च विरुद्धं। यथैको यस्मिन्नेव क्षणे पश्यति स तस्मिन्नेव क्षणे न पश्यति चेति। नैष दोषः। श्रुत्यन्तरे परिहृतत्वाद्द्रष्टुर्दृष्टे-र्विपरिलोपात्पश्यन्नेव भवति। द्रष्टुरन्यत्वेन कामानाम-भावान्न पश्यति चेति। यदपि सुषुप्ते तदुक्तं। मुक्तस्यापि सर्व्वैकत्वात्समाने द्वितीयाभावः। केन कं पश्येदिति चोक्तमेव। अशरीरस्वरूपोऽपहतपाप्मादिलक्षणः सन् कथ-मेष पुरुषोऽक्षिणि दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिना। तत्र यथा ऽसावक्षिणि साक्षाद्दृश्यते तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते। तत्र को हेतुरक्षिणि दर्शन इत्याह सदृष्टान्तः। यथाप्रयोग्यः प्रयोग्यपरो वा सम्बद्धः। प्रयुज्यत इति प्रयोग्योऽश्वो बली-वर्द्दो वा। यथा लोके आचरत्यनेनेत्याचरणो रथोऽनो

था॰ तदनुभूतं सत्याविद्याकामकर्म्ममूलत्वाज्ज्ञानमात्रत्वादस्य च सकार्य्यस्य ज्ञानोदयमात्रेण नष्टत्वात्तामपि शरीरादेरनुभववि-षयीभवितृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। शरीरादिपूर्व्वं सम्यग्ज्ञानेना-विषयीकृतमपि सद्भ्रान्त्यानुभूतमेवेति विदुषामपि कार्य्यमिति चेन्नेत्याह। न हीति। मुक्ते पुरुषे शरीरादयो न सम्बध्यन्ते चेत्तर्हि तत्र कामाः सम्बध्येरन्नित्याशङ्क्याह। येनेति। किमिति सर्व्वे एते कामा नानुभूयेरन्नित्याशङ्क्याह। अन्ता-पिधाना इति। एतच्च विदुषामेव तदभिव्यक्तिरित्याह। विद्येति। किमिति निर्गुणविद्याप्रकरणे विदुषि सत्यकाम-सम्बन्धवचनं तत्राह। रत्नादिस्थानेति। आत्मविद्यास्तुत्यर्थं विदुषि कामसम्बन्धवचनं नमस्तीतान् कामान्यागतियत्र विशेष-वचनमपि युक्तमित्याह। अत इति। इन्द्रियादिषु भवता

उ॰ अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः

भा॰ वा तस्मिन्नाचरणे युक्तस्तदाकर्षणाय । एवमस्मिञ्छरीरे रथस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिः इन्द्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः प्रज्ञात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितात्मा युक्तः स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः । कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीतीश्वरेण राज्ञा इव सर्व्वाधिकारी. दर्शनश्रवणचेष्टाव्यापारेऽधिकृतः । तस्यैव तु मात्रैकदेशश्चक्षुरिन्द्रियं रूपोपलब्धिद्वारभूतं । अथ यत्र कृष्णतारोपलक्षितमाकाशं देहच्छिद्रमनुविषण्णमनुषक्तमनुगतं तत्र स प्रकृतोऽशरीर आत्मा चक्षुषि भवतीति चाक्षुषश्चक्षुषि भव इति चाक्षुषस्तस्य दर्शनाय रूपोपलब्धये चक्षुः करणं यस्य तत् । देहादिभिः संहतत्वात्परस्य द्रष्टुरर्थं सोऽत्र चक्षुषि दर्श-

---

आ॰ कामानां कुतो ब्रह्मलोकभावित्वमित्याशङ्क्याह । यत्रेति । मनसैतान् कामानित्यादिवाक्यं स्तुत्यर्थमपि प्रधानवाक्यविरुद्धत्वान्नार्थ्यमिति शङ्कते । नन्विति । वाक्ययोर्मिथो विरोधे दृष्टान्तमाह । यथेति । यद्वैतन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति । ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति बृहदारण्यकश्रुतिमाश्रित्य विरोधं धुनोति । नैष दोष इति । यत्र यथोक्तं वाक्यं सुषुप्तमधिकृत्य प्रवृत्तं कथं मुक्तविषये तदोदाहरणमत आह । यद्यपीति । सुषुप्तस्य मोक्षदृष्टान्तत्वात्तद्गतस्य च दार्ष्टान्तिकेऽनुगमाद्युक्तं सुषुप्ते तत्सम्बन्धो॰ मुक्ते सिद्धवदित्यर्थः । किं च मुक्तमेवाधिकृत्य यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यादि तत्रैवोक्तमित्याह । केनेति । पञ्चार्थवादस्याधिवाक्यस्य च मिथो विरोधं प्रकृते । अशरीरेति । इत्यत

उ० पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याह-

भा० नेन लिङ्गेन दृश्यते परोऽशरीरोऽसंहतः ॥ अक्षिणि दृश्यत इति प्रजापतिनोक्तं सर्व्वेन्द्रियद्वारोपलक्षणार्थं। सर्व्वविषयोपलब्धा हि स एवेति। स्फुटोपलब्धिहेतुत्वाच्चक्षिणीति विशेषवचनं सर्व्वश्रुतिषु । अहमदर्शमिति तत्सत्यं सम्भवतीति च श्रुतेः। अथापि योऽस्मिन्देहे वेद कथमिदं सुगन्धि दुर्गन्धि वा जिघ्राणीति अस्य गन्धं विजानीयामिति स आत्मा। तस्य गन्धाय गन्धविज्ञानाय घ्राणं। अथ यो वेदेदं वचनमभिव्याहराणीति वदिष्यामीति स आत्माऽभिव्याहरणक्रियासिद्धये करणं वागिन्द्रियं। अथ यो वेदेदं शृणवानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रं।

आ० इत्यस्य पदस्य चाक्षुषदर्शने न [illegible]दशरीरस्य तद्योग्यतादशरीरात्मोपदिश्यत इति श्रुतिर्विरुद्धेत्यर्थः । आत्मनोऽत्रत्यादिमन्त्रविषयानेकश्रुतिलिङ्गविरोधाद्दृश्यत इत्येतस्याः श्रुतेर्मानसमात्रविषयायाः कारणविरोधोऽपीत्यभिप्रेत्यानन्तरं वाक्यमुत्थापयति । तत्रेति । चाक्षुषदर्शनाविषयत्वे सति चक्षुषो दर्शने को हेतुरित्यपेक्षायां लिङ्गहेतुकं तावद्दर्शनं सम्भवतीति मत्वा दृष्टान्तमाह इति । स दृष्टान्तो यथा भवति तथोपपत्त्याह । तथेति । तमेव दृष्टान्तमनूद्य व्याचष्टे । यथेत्यादिना । [illegible] दृष्टान्तमाह । [illegible]ति । एवमिन्द्रेण द्वितीयो दृष्टान्तः शरीरस्य [illegible] शरीरं [illegible] । तस्मिन्[illegible] शरीरे [illegible] संचरणोपभोगनिमित्तं प्राणो [illegible] लिङ्ग इति सम्बन्धः । भाष्यभावं व्याचष्टे [illegible] । [illegible] । बुद्धिमत्[illegible]

उ॰ राणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो वेदेदᳪ शृणवानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रं ॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा

भा॰ अथ यो वेदेदं मन्वानीति मननव्यापारमिन्द्रियासंप्रयुक्तं केवलं मन्वानीति वेद स आत्मा। यो वेद स आत्मेत्येवं सर्व्वच प्रयोगाद्वेदनमस्य स्वरूपमित्यवगम्यते। यथा यः पुरस्तात्प्रकाशयति स आदित्यो यो दक्षिणतो यः पश्चाद्य उत्तरतो य ऊर्द्ध्वं प्रकाशयति स आदित्य इत्युक्ते प्रकाशस्वरूपः स इति गम्यते। दर्शनादिक्रियानिर्वर्त्त्यर्थानि तु चक्षुरादिकरणानि। इदञ्चास्यात्मनः सामर्थ्यादवगम्यते। आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं न तु व्यापृततया।

आ॰ चिद्धि मनःप्रभृत्येव च ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुरितिश्रुत्यन्तरमाश्रित्याह। इन्द्रियेति ॥ आत्मानं रथिनं विद्धीतिश्रुतेः प्राणस्य रथित्वमित्याशङ्क्य तस्य तदुपाधियंत्तदभेदाङ्गीकारान्मैवमित्याह। प्रज्ञात्मेति ॥ तस्याध्यात्मसन्तानद्वयविशिष्टत्वेन स्फुरितं स्वरूपं दर्शयति। विज्ञानेति ॥ ईश्वरस्य यथोक्तप्राणोपाधिद्वारा भोक्तृत्वादिसंसारित्वमित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति। कस्मिन्निति ॥ प्रतिष्ठास्यामीति ईक्षित्वा स प्राणमसृजतेत्यादिश्रुतिरिति शेषः। तथाच यथा राजा सर्व्वाधिकारित्वेन सेनाध्यक्षः सन्धिविग्रहादौ नियुज्यते तथेश्वरेण सर्व्वचेष्टान्तराधिष्ठितः स्वकार्य्यदर्शनादिव्यापारनिमित्तं नियुक्तो भवतीत्याह। राज्ञेति ॥ प्राण स्वविलक्षणेन चेतनेन नियुज्यते प्रयोज्यत्वादश्वादिवदित्यनुमानादेहसंहत्यात्मनः सिद्धिरितिभावः। संहतचेतनः सिद्धमिति समुदायार्थं। चक्षुरादिचेष्टा चेतननिमित्ता चेष्टात्वाद्रथादिचेष्टावदिति। अनुमानान्तरं सूचयति। सर्व्वेति ॥ महतमात्मविषयकाञ्छब्दः। मानेत्येनस्य व्याख्यानमेकदेश इति

उ॰ मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ॥५॥ य

भा॰ यथा सवितुः सत्तामात्र एव प्रकाशनकर्तृत्वं न तु व्याप्टततयेति तद्वत् । मनोऽस्यात्मनो दैवमप्राकृतमितरेन्द्रियैरसाधारणं । चक्षुश्चष्टे पश्यत्यनेनेति चक्षुः । वर्त्तमानकालविषयाणि चेन्द्रियाण्यतोऽदैवानि तानि । मनस्तु त्रिकालविषयोपलब्धिकरणं स्मृतिदोषञ्च सूक्ष्मव्यवहितादि सर्व्वोपलब्धिकरणञ्चेति दैवञ्चक्षुरुच्यते । स वै मुक्तः स्वरूपापन्नोऽविद्याकृतदेहेन्द्रियमनोवियुक्तः सर्व्वात्मभावमापन्नः सन्नेव व्योमवद्विशुद्धः सर्व्वेश्वरो मनउपाधिः सन् एतेनैवेश्वरेण मनसैतान् कामान् सवितृप्रकाशवन्नित्यप्रततेन

उ॰ एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषाꣳ सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः स सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च

भा॰ दर्शनेन पश्यन् रमते। कान् कामानिति विशिनष्टि। य एते ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिधिवद्बाह्यविषयासङ्गानृतेनापिहिताः सङ्कल्पमात्रलभ्यास्तानित्यर्थः। यस्मादेष इन्द्राय प्रजापतिनोक्त आत्मा। ततः श्रुत्वा तमात्मानमद्यत्वेऽपि देवा उपासते। तदुपासनाच्च तेषां सर्व्वे च लोका आत्ताः प्राप्ताः सर्व्वे च कामाः। यदर्थं हीन्द्र एव शतं वर्षाणि प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवास तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः॥ तद्युक्तं देवानां महाभाग्यत्वान्न त्विदानीं मनुष्याणामत्यल्प-

---

आ॰ वास्योपदिश्यते तत्राह। स्फुटेति॥ चक्षुषः स्फुटोपलब्धौ हेतुत्वे श्रुतिं सम्पादयति। अहमिति॥ यत्रादर्शमिति चक्षुषः प्रत्ययस्तद्वस्तु सत्यं स्फुटोपलम्भादिति द्वयोर्व्विवदमानयोर्दृष्टमित्यर्थः। य एषोऽक्षिणीत्यत्र सर्व्वेन्द्रियद्वारोपलब्धा विवक्षित इत्युक्तं व्यक्तीकरोति। अथापीति। चक्षुषि स्फुटोपलम्भेऽपीति यावत्। योऽस्मिन्देहे येन केनापीन्द्रियेण। कं यं चिद्विषयं वेद स आत्मेति सम्बन्धः॥ उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति। कथमित्यादिना॥ जिघ्राणीति यो वेदेत्युक्तमेव सङ्क्षिपति। अस्येति॥ इन्द्रियैर्घ्राणादिभिरसंस्पृष्टं तत्तद्वारेणानिष्पन्नमिति यावत्। केवलं मनोमात्रजनितमित्येतन्मन्वानि सम्पादयानीत्यर्थः॥ यो वेदेत्यत्र प्रत्ययार्थभूतं कर्तृत्वं सापेक्षत्वान्मिथ्याप्रत्ययं रूपन्तु संविन्मात्रमनपेक्षतया सत्यमात्मस्वरूपमित्याह। यो वेदेति। आत्मा संवेदनस्वभावश्चेत्तत्संसर्गादेव विषयसिद्धिसम्भवाच्चक्षुरादिवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह। दर्शनादीति॥ अन्तःकरणवृत्तिर्दर्शनादिक्रिया। सा चात्मनः संवि-

उ॰ कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य जानातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥ १२ ॥

भा॰ जीवितलाभान्तरप्रश्नलाभ सम्भवतीति प्राप्ते इदमुच्यते। स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिदानीन्तनोऽपि। कोऽसाविन्द्रादिवद्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह सामान्येन किल प्रजापतिरुवाच। अतः सर्वेषामात्मज्ञानं तत्फलप्राप्तिश्च तुल्यैव भवतीत्यर्थः। द्विर्वचनं समाप्त्यर्थं ॥ १२ ॥

आ॰ देवरस्यासङ्गोदासीनस्य विषयसंसर्गभ्रमहेतुत्वमिन्द्रियार्थानि चक्षुरादीनि भवन्ति सार्थकानीत्यर्थः। तेषामुक्तरीत्या सार्थकत्वे प्रमकमाह। इदमेवेति। करणानामुक्तं सार्थकत्वं प्रकृतस्य सविज्ञानस्यासङ्गत्वादेव सतो विषयसम्बन्धानुपपत्त्या तत्सम्बन्धभ्रान्तिकार्यत्वात्करणशक्तिविशेषापेक्षया निर्धारितमित्यर्थः। आत्मनः सविज्ञानस्वभावत्वे कथं कर्तृव्यपदेश इत्याशङ्क्याह। आत्मन इति। य एषोऽक्षिणीत्यादि वाक्यं प्रपञ्चितं सम्प्रति स तत्रेत्यादि फलवाक्यं प्रपञ्चयितुमिन्द्रियान्तरेभ्यो मनसो वैलक्षण्यं दर्शयति। मनोऽस्येति। तस्य चक्षुरपि कुतो दैवत्वमित्याशङ्क्याह। वर्तमानेति। आगन्तुकदोषराहित्यमदितदोषत्वं सर्वेश्वरो युज्यते। यस्मिन्निरुद्धे मनसि तन्मना सर्वेश्वरं तदुपाधिरस्येति तथोक्तः। ईश्वरस्य तदभिव्यञ्जकमेवैतदविद्यादिप्रतिबन्धकस्याभावान्मनसा नित्यं प्रततं दर्शनं नित्याभिव्यक्तस्वरूप चैतन्यं तेन पश्यतीति योजना। तं वा एतमित्यादि व्याचष्टे। यस्मादिति। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। यदर्थीति। सर्वांश्चेत्यादिवाक्यमाकाङ्क्षोत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे। सदुक्तमित्यादिना। यथोक्तं फलं तच्छब्दार्थः। प्रकरणनिर्दिष्टेयमष्टाकैकमात्मविषयं द्वारप्रकरणं विद्याप्रकरणे उपासकानुग्रहार्थं प्रसङ्गादुक्तं तत्प्रकरणपरिसमाप्त्यर्थं। १२।

उ॰ श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्ये अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति ॥ १ ॥ १३ ॥

भा॰ श्यामाच्छबलं प्रपद्य इत्यादिमन्त्राम्नायः पावनो जपार्थश्च ध्यानार्थो वा । श्यामो गम्भीरो वर्णः श्याम इव श्यामो हार्दं ब्रह्म । अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात्तद्धार्दं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन तस्माच्छ्यामाच्छबलमिव शबलोऽरण्याद्यनेककाममिश्रत्वाद्ब्रह्मलोकस्य शाबल्यं तं ब्रह्मलोकं शबलं प्रपद्ये मनसा । शरीरपातादूर्ध्वं गच्छेयम् । यस्मादहं शबलाद्ब्रह्मलोकान्नामरूपव्याकरणाच्छ्यामं प्रपद्ये हार्दं ब्रह्मभावं प्रपन्नोऽस्मीत्यभिप्रायः । अतस्तमेव प्रकृतिस्वरूपमात्मानं शबलं प्रपद्य इत्यर्थः । कथं शबलं ब्रह्मलोकं प्रपद्य इत्युच्यते । अश्व इव स्वानि लोमानि विधूय कम्पनेन श्रमं पांस्वादि च रोमतोऽपनीय यथा निर्मलो भवत्येवं हार्दब्रह्मज्ञानेन विधूय पापं धर्माधर्माख्यं चन्द्र इव च मुखाद्राहुग्रस्तस्माद्राहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति यथैवं धूत्वा प्रहाय

आ॰ उक्ताया दहरविद्यायाः शेषभूतं जपविधानार्थमारभते । श्यामादिति ॥ अत्यन्तदुरवगाह्यत्वाज्ज्ञानहीनानामिति शेषः । कथं जीवतो ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । मनसेति ॥ न तर्हि मुख्या सत्प्राप्तिरित्याशङ्क्याह । शरीरेति ॥ विपरीतपाठे हेतुत्वेनेति व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ हेतुं प्रतिज्ञया योज्यते । अत इति ॥ दृष्टान्तमाकाङ्क्षापूर्वकमवतार्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना ॥

उ॰ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतꣳस आत्मा प्रजापतेः सभां

भा॰ शरीरं सर्वानर्थाश्रयमिहैव ध्यानेन कृतात्मा कृतकृत्यः सन्नकृतं नित्यं ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीति। द्विर्वचनं मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थं॥ १३ ॥

आकाशो वै इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्देशार्थं। आध्यानायाकाशो वै नाम श्रुतिषु प्रसिद्ध आत्मा। आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च स आकाशो नाम। नामरूपयोः स्वात्मस्थयोर्जगद्बीजभूतयोः सलिलस्येव फेनस्थानीययोर्निर्वहिता निर्वोढा व्याकर्त्ता। ते नामरूपे यदन्तरा यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्त्तेते तयोर्वा नामरूपयोरन्तरा मध्ये यन्नामरूपाभ्यामस्पृष्टं। यदि तद्ब्रह्म नामरूपविलक्षणं नामरूपाभ्यामस्पृष्टं तथापि तयोर्निर्वोढैवं लक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । इदमेव मैत्रेयीब्राह्मणोक्तं विज्ञानघनानुगमात्सर्वं च चित्स्वरूपमेवेति गम्यते एकवाक्यतया

टी॰ शरीरस्य त्याज्यत्वे हेतुमाह। सर्वानर्थेति। इतिशब्दो ध्यानसमाप्त्यर्थः। १३।

[illegible]ऽभिसम्पत्स्य इति लक्षणनिर्देशस्य प्रयोजनं दर्शयति। आध्यानायेति। सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति। आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् इति श्रुतेः। आकाशशब्देनात्मनः श्रुतिषु प्रसिद्धौ हेतुमाह। आकाश इवेति। ते यदन्तरेत्यत्र ते इति पदं प्रथमाद्विवचनान्तं प्रतीत्य व्याचष्टे द्वितीयाद्विवचनान्तं पक्षान्तरमादाय व्याचष्टे। तयोर्वेति। यदन्तरेति सप्तम्यन्तं पदं पूर्वत्र

उ॰ वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं

भा॰ ऽऽत्मा। कथं तदवगम्यत इत्याह स आत्मा। आत्मा हि नाम सर्व्वजन्तूनां प्रत्यक्चेतनः स्वसंवेद्यः प्रसिद्धस्तेनैव स्वरूपेणानीयाशरीरो व्योमवत्सर्व्वगत आत्मा ब्रह्मेत्यवगन्तव्यम्। तदात्मा ब्रह्मामृतममरणधर्म्मा। अत ऊर्द्ध्वं मन्त्रः। प्रजापतिश्चतुर्म्मुखस्तस्य सभां वेश्म प्रभुविमितं वेश्म प्रपद्ये गच्छेयम्। किञ्च यशोऽहं यशो नामात्माहं भवामि ब्राह्मणानाम्। ब्राह्मणा एव हि विशेषतस्तमुपासते। अतस्तेषां यशो भवामि। तथा राज्ञां विशाञ्च। तेऽप्यधिकृता एवेति तेषामप्यात्मा भवामि। तद्यशोऽहमनुप्रापत्सि प्राप्स्यामि प्राप्तुमिच्छामि। स हाहं यशसामात्मना देहेन्द्रियमनोबुद्धिलक्षणानां यशसामात्मा। किमर्थमहमेवं प्रपद्ये इत्युच्यते। श्वेतं वर्णतः पक्वबदरसमं रोहितं। तथाऽदत्कं दन्त-

टी॰ व्याख्यातमधुना तु यत्तु व्याकृतं तदेव व्याकरणं संक्षिपति। नामरूपाभ्यामिति। ताभ्यामस्पृष्टश्चेत्कथं तन्निर्वाहकमित्याशङ्क्याह। नामरूपाभ्यामस्पृष्टमिति। मायावशादिति शेषः। आत्मत्वेऽपि कथं करतलामलकवद्ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वमत आह। आत्मा हीति। तेन स्वसंवेदनत्वेनेति यावत्। कुतो देहद्वयोपहितस्यात्मनः स्वसंवेद्यत्वं तत्राह। अशरीर इति। परिच्छिन्नस्याशरीरत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याह। व्योमवदिति। ब्रह्मैव प्रत्यग्भूतमिति कथमवगतमित्याशङ्क्याह। आत्मेति। अनात्मत्वे भेदवत्त्वप्रसङ्गात्तदभूतमतो यत्कथ्यमित्यर्थः। उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासकस्य प्रार्थनामन्त्रमुत्थाप्य व्याकरोति। अत ऊर्द्ध्वमिति। प्रथमतो ब्राह्मण

उ॰ यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कꣳ श्वेतं लिन्दुमाभिगां लिन्दुमाभिगां ॥ १ ॥ १४ ॥

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्य्यकुलाद्वेदमधीत्य

भा॰ रक्षितमप्यदत्कं भक्षयित्ट तेजोबलवीर्य्यविज्ञानधर्म्माणामपहन्तृ विनाशयितृत्येतत्। तत्सेविनां स्त्रीव्यञ्जनं यदेव लक्षणं श्वेतं लिन्दु पिच्छलं तं माभिगां माभिगच्छेयं। द्विर्वचनमत्यन्तानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थं ॥ १४ ॥

तद्धैतदात्मज्ञानं सोपकरणमोमित्येतदक्षरमित्याद्यैः सहोपासनैस्तद्वाचकेन ग्रन्थेनाष्टाध्यायलक्षणेन सह ब्रह्मा हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्द्वारेण प्रजापतये कश्यपायोवाच। असावपि मनवे स्वपुत्राय। मनुः प्रजाभ्यः। इत्येवं श्रुत्यर्थसम्प्रदायपरम्परयाऽऽगतमुपनिषद्विज्ञानमद्यापि विद्वत्स्ववगम्यते। यथेह षष्ठाद्यध्यायत्रये प्रकाशितात्मविद्या सफलाऽवगम्यते तथा कर्म्मणा न कथनार्थं इति प्राप्ते तदानर्थक्यप्राप्तिपरिजिहीर्षयेदं कर्म्मणो विद्वद्भिरनुष्ठीयमानस्य

आ॰ यदर्थे हेतुमाह। ब्राह्मण एवेति। विशेषं निर्दिशति। स्त्रीव्यञ्जनमिति। योनिशब्दितं प्रजननेन्द्रियमित्यर्थः। कथं तद्भक्षयितृ भवेत्तदाह। तत्सेविनामिति। सदाभिगमनं नाम गर्भवासस्तस्यातिशयेनानर्थहेतुत्वं ज्ञापयितुं द्विर्वचनमित्यर्थः॥१४॥

उक्तविद्यानस्योत्प्रेक्षितत्वशङ्कां युदस्यन्ननादिपारम्पर्यागतत्वं दर्शयति। तद्धैतदिति। सोपकरणमुपकरणैः शमादिभिः सहितमिति यावत्। तद्द्वारेण हिरण्यगर्भद्वारेणेत्यर्थः। विद्या-

उ॰ यथा विधानं गुरोः कर्म्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्म्मिका-

भा॰ विशिष्टफलवत्त्वेनार्थवत्त्वमुच्यते । आचार्य्यकुलाद्वेदमधीत्य सहार्थतोऽध्ययनं कृत्वा यथा विधानं यथा स्मृत्युक्तैर्नियमैर्युक्तः सन्नित्यर्थः । सर्व्वस्यापि विधेः स्मृत्युक्तस्योपकुर्व्वाणकं प्रति कर्त्तव्यत्वे गुरुशुश्रूषायाः प्राधान्यप्रदर्शनार्थमाह । गुरोः कर्म्म यत्कर्त्तव्यं तत्कृत्वा कर्म्मशून्यो योऽतिशिष्टः कालस्तेन कालेन वेदमधीत्येत्यर्थः । एवं हि नियमवताधीतो वेदः कर्म्मज्ञानफलप्राप्तये भवति नान्यथेत्यभिप्रायः । अभिसमावृत्य धर्म्मजिज्ञासां समापयित्वा गुरुकुलान्निवृत्य न्यायतो दारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा गार्हस्थ्ये विहिते कर्म्मणि तिष्ठन्नित्यर्थः । तत्रापि गार्हस्थ्यविहितानां कर्म्मणां स्वाध्यायस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थमुच्यते । शुचौ विविक्ते अमेध्यादिरहिते देशे यथावदासीनः स्वाध्यायमधीयानो नित्यनैमित्तिकं कर्म्माधिकञ्च यथा शक्तितः ऋगाद्यभ्यासञ्च कुर्व्वन् धार्म्मिकान् पुत्रान्

या॰ प्रकरणं समाप्याविदनुष्ठितस्य कर्म्मणः साफल्यमविद्वत्सन्तोषार्थं कथयति । यथेत्यादिना । इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः । प्राङ्मुखत्वपवित्रपाणित्वादयो नियमाः । भिक्षाशनस्नानाचमनादिर्विधिः । किमित्येष नियमोऽध्ययने कथ्यते तत्राह । एवं हीति । तत्रापीति सप्तमी यथोक्तोऽधिकारी गृहीत । एतत्सर्व्वं स्वयं कुर्व्वन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत इति सम्बन्धः । एवं वर्त्तयन्नित्यस्य व्याख्यानमेव यथोक्तेन प्रकारेण कुर्व्वन्निति ।

उ॰ न्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिंसन्त्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च

भा॰ शिष्यांश्च धर्मयुक्तान् विदधद्धार्म्मिकत्वेन नियमयन्नात्मनि स्वहृदये हार्द्दे ब्रह्मणि सर्व्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्योपसंहृत्य सर्व्वेन्द्रियग्रहणात्कर्म्माणि च सन्न्यस्याहिंसयन् हिंसां परपीडामकुर्व्वन् सर्व्वभूतानि स्थावरजङ्गमानि भूतान्यपीडयन्नित्यर्थः॥ भिक्षानिमित्तमटनादिनापि परपीडा स्यादित्यत आह। अन्यत्र तीर्थेभ्यः। तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञाविषयस्ततोऽन्यत्रेत्यर्थः। सर्व्वाश्रमिणां चैतत्समानं। तीर्थेभ्योऽन्यत्राहिंसैवेत्यन्ये वर्णयन्ति। कुटुम्बे एवैतत्सर्व्वं कुर्व्वन् स खल्वधिकृतो यावदायुषं यावज्जीवमेवं यथोक्तेन प्रकारेणैवं वर्त्तयन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते देहान्ते। न च पुनरावर्त्तते। शरीरग्रहणाय पुनरावृत्तेः प्राप्तायाः प्रतिषेधात्। अर्च्चिरादिना मार्गेण कार्य्यब्रह्मलोकमभिसम्पद्य यावद्ब्रह्मलोकस्थितिस्तावत्तत्रैव तिष्ठति प्राक्ततो नावर्त्तत

व्या॰ अप्राप्तप्रतिषेधाशङ्कां वारयति। पुनरावृत्तेरिति। ब्रह्मलोकादिव ब्रह्मलोकादपि प्राप्ता पुनरावृत्तिस्तस्या न चेत्यादिप्रतिषेधाद्प्राप्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्यर्थः। अपुनरावृत्तिवाक्यस्यान्यपरतामि व्याकरोति। अर्चिरादिनेति। प्राक्तन इति महाप्रलयात्पूर्वकालोऽभिमतो ब्रह्मलोकादित्यर्थः। विप्रादिजन्मवतां जातसंस्कारमतो यतः। तदसि नामरूपादिविरहितं मम निर्भयं॥१॥ ममहृत्पद्मसन्दोहकरीबभानवे। गुरवे परमहंसाय्याय

उ॰ पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥ १५ ॥ इति अष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषत्सम्पूर्णा ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा॰ इत्यर्थः । द्विरभ्यास उपनिषद्विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १५ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यं समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥

व्या॰ पद्यते ॥ २ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्दज्ञानगिरिकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥ ॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ ॥ ॐ तत्सत् ॥

छान्दोग्योपनिषत्सूचीपत्र ॥

अथ प्रथमोऽध्याय ।

अथ द्वितीयोऽध्याय ।

अथ तृतीयोऽध्यायः।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्याय ।

अथाष्टमाध्यायः ।

समाप्ता सूची ॥